

समरहिल

ए. एस. नील

अनुवाद – हेमलता होनवाड

अनुक्रमणिका

लेखकाचा परिचय	४	
प्रस्तावना	६	
जीवनाचे अंकुर		१६
लेखकाचं मनोगत	१७	
अनुवादाची प्रस्तावना		
अनुवादिकेचे मनोगत		
पान उलटण्यापूर्वी...		२२

१. समरहिल शाळा

समरहिलची कल्पना	२३	
समरहिलकडे एक दृष्टिक्षेप		२९
समरहिलमधील शिक्षण विरुद्ध सर्वमान्य शिक्षण	३६	
समरहिलमधून पास होऊन बाहेर पडलेल्यांचं काय होतं?	३९	
समरहिलमधील खाजगी भेटी	४३	
स्वयंशासन		४९
सहशिक्षण	५६	
काम		५७
खेळ		५९
नाट्य		६२
नृत्य आणि संगीत		६५
मैदानी आणि इतर खेळ		६६
ब्रिटिश सरकारी निरीक्षकांचा अहवाल	६८	
ब्रिटिश सरकारी निरीक्षकांच्या अहवालावरील नोंदी	७४	
समरहिलचं भविष्य		७६

२. मुलांचं संगोपन

पारतंत्र्यानं जखडलेलं मूल		७९
मुक्त मूल	८५	
प्रेम आणि स्वीकृती	९४	
भीती		९८
कमीपणाची भावना आणि कल्पनेचं साम्राज्य		१०४
विध्वंसक वृत्ती		१०६

खोटारडेपणा	१११
जबाबदारी	११५
आज्ञाधारकपणा आणि शिस्त	११७
बक्षिसं आणि शिक्षा	१२१
शी आणि शूच्या योग्य सवयी	१२८
अन्न	१३१
आरोग्य आणि झोप	१३४
स्वच्छता आणि कपडे	१३५
खेळणी	१३७
आरडाओरडा	१३८
संस्कार	१३९
पैसा	१४३
विनोद	१४५

३. लैंगिकता

लैंगिकतेसंबंधीचे दृष्टिकोन	१४७
लैंगिक शिक्षण	१५५
हस्तमैथुन	१५७
नग्नता	१६२
अश्लील वाङ्मय	१६३
समलिंगी आकर्षण	१६५
स्वैराचार, अनौरस संतती आणि गर्भपात	१६६

४. धर्म आणि नीतिनियम

धर्म	१६८
नैतिक शिक्षण	१७२
मुलांना "घडवणे"	१७७
शिव्याशाप	१७९
योग्यायोग्यतेची चाळणी	१८१

५. मुलांच्या समस्या

क्रौर्य आणि आसुरी आनंद	१८५
गुन्हेगारी	१८७
चोरी	१८९

बालगुन्हेगारी	१९३
मुलाला बरं करणे	१९८
आनंदाकडे जाणारा मार्ग	२०१

६. पालकांच्या समस्या

प्रेम आणि द्वेष	२०४
मुलाला बिघडवणे	२०७
सत्ता आणि अधिकार	२०९
मत्सर	२१२
घटस्फोट	२१८
चिंताग्रस्त पालक	२१९
पालकांची जाण	२२४

७. प्रश्न आणि उत्तरे

सर्वसामान्य विषय	२३०
समरहिल	२३३
मुलं वाढवणे	२३७
लैंगिकता	२४६
धर्म	२४८
मानसशास्त्र	२५०
शिकणे	२५१

समरहिल

ए एस नील

लेखकाचा परिचय

ए. एस. नील यांचा जन्म १८८३ साली फॉर्पर, स्कॉटलंड इथे झाला. त्यांनी एडिनबरा विद्यापीठातून इंग्रजी विषयात एम ए पदवी संपादन केली. एक तप त्यांनी स्कॉटिश सरकारी शाळांमध्ये शिकवलां. नंतर दोन वर्षे किंग अल्फ्रेड्स स्कूल, हॅम्प्टेड इथे शिकवण्याचं काम केलं. १९२१ साली त्यांनी व सहकाऱ्यांनी एक आंतरराष्ट्रीय शाळा हेलेराॅ, ड्रेस्डेन इथे स्थापन केली व नंतर या शाळेचं स्थलांतर झोन्टागज्वर्ग, ऑस्ट्रिया इथे झालं. इंग्लंडला परतल्यावर त्यांनी ही शाळा एका टेकडीवरील घरात, लाइम रेजिस इथे चालू ठेवली. पुढे शाळा लायस्टन सफोक इथे स्थलांतरित झाल्यावर त्या टेकडीचं "समरहिल" हे नाव त्यांनी शाळेला दिलं.

१९३९मध्ये त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेत भाषणे दिली, त्याचबरोबर स्कॅंडेनेव्हिया, अमेरिका आणि इंग्लंडमध्येही भाषणे दिली. एक्झीटर, इसेक्स आणि न्यूकॅसल या विद्यापीठांच्या मानद पदव्याही त्यांना मिळाल्या. त्यांनी अ डॉमिनीज लॉग (१९१५), द प्रॉब्लेम चाइल्ड (१९२६), द प्रॉब्लेम पेरेंट (१९३२), द लास्ट मॅन अलाइव्ह (१९३८), द प्रॉब्लेम टीचर (१९३९), हार्ट्स, नाॅट हेड्स (१९४५), द प्रॉब्लेम फॅमिली (१९४८), द फ्री चाइल्ड (१९५३), टॉकिंग ऑफ समरहिल (१९६७) आणि नील! नील! आर्रॅज पील (१९७२) हे आत्मचरित्र ही पुस्तके लिहिली.

त्यांच्यावर शिक्षणतज्ज्ञांचा नव्हे तर फ्रॉईड, राइश आणि होमर लेन यांच्यासारख्या मानसशास्त्रज्ञांचा प्रभाव होता. समरहिलमधील विद्यार्थ्यांचे लोकसत्ताक पद्धतीने चालणारे कामकाज लेनच्या "लिट्ल कॉमनवेल्थ"वर आधारित होते. नीलला स्वतःला केवळ "कामकरी" म्हणून घ्यायला आवडत असे, "सखोल, विचारी विद्वान" नव्हे. बाकी साऱ्यांना मात्र त्यांना अलौकिक बुद्धिमत्तेची देणगी असल्याची जाणीव होती.

त्यांचं लग्न झालं होतं आणि त्यांना एक मुलगी आहे. १९७३मध्ये ते स्वर्गवासी झाले.

समरहिल

ए एस नील

बालसंगोपनाचा अत्यंत पुरोगामी मार्ग

भविष्यातील मुलांना
हे विद्रोही पान वाचताना,
कळेल की, होता जेव्हा जमाना जुना
तेव्हा निखळ प्रेम लोकांना
वाटत होता गुन्हा!

विल्यम ब्लेक

प्रस्तावना

"समरहिल" ही अशी एक विलक्षण कल्पना आहे जिला या जगात कधीही मरण येणार नाही. नील यांच्यापूर्वीही ती होती पण क्वचितच ती इतक्या जबरदस्त शक्तीनिशी, गतिमान पद्धतीने, प्रभावी रीत्या समोर आली आहे. नील यांच्यानंतरही जोपर्यंत "माणूस" जगतो आणि शिकतो आहे तोपर्यंत ती जगेलच- अर्थात अणुस्फोटानं आपल्याला जगू दिलं तर!

-फ्रेड. एम. हेशिंगर, समरहिल : समरहिलचे पाठीराखे आणि विरोधकही (१९७०)

जेव्हा "समरहिल : बालसंगोपनाचा पुरोगामी मार्ग" १९६० साली प्रथम अमेरिकेत प्रकाशित झालं तेव्हा एकही पुस्तक विक्रेता आगाऊ प्रतीची ऑर्डर देण्यासाठी तयार नव्हता. आणि तरी दहा वर्षांनंतर त्याच्या वीस लक्ष प्रती खपल्या, सातत्यानं कितीतरी आठवडे जास्तीत जास्त खपणाऱ्या पुस्तकांच्या यादीत त्यानं अग्रक्रम पटकावला. महाशेहून अधिक विद्यापीठीय अभ्यासक्रमांत हे पुस्तक वाचणं अनिवार्य केलं गेलं होतं. "नील यांच्या कल्पना कमीत कमी पंधरा वर्षांपूर्वीच्या जुन्या आहेत" असं कारण सांगून जर्मनीमध्ये १९६०च्या सुमारास एका अग्रगण्य प्रकाशन संस्थेनं समरहिलचं भाषांतर प्रकाशित करण्यास नकार दिला. "हुकुमशाही विरोधी शिक्षणाचे सिद्धान्त आणि कृती" या शीर्षकाचं एक भाषांतर शेवटी १९६९मध्ये प्रकाशित केलं गेलं. तीन वर्षांत त्याच्या दहा लक्ष प्रती विकल्या गेल्या. नीलचं हे पुस्तक अत्यंत तीव्र अशा वैचारिक वादळात सापडलं, आणि समरहिलची "वारी" करणाऱ्या अमेरिकन लोकांमध्ये जर्मनही सामील झाले.

नीलची परंपरांना धुडकावण्याची वृत्ती आणि त्याची कायमचीच बंडखोर अभिव्यक्ती त्या दशकाच्या वृत्तीशी अगदी पुरेपूर जुळली कारण याच दशकात परंपरागत चालत आलेली मूल्ये आणि रूढी यांची चिकित्सा होऊन त्या नाकारल्या गेल्या होत्या. शाळा-कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग असावा या मताचा आग्रह, मुलांच्या हक्कांचा मनापासून पुरस्कार, प्रेमाच्या शक्तीवर असलेला त्यांचा विश्वास आणि "सेक्स" या विषयाला रूढीमुक्त करण्याची त्यांना जाणवलेली गरज - हे सारे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे विशेष पैलू आहेत आणि मग त्याप्रमाणे असणारं त्यांचं आचरण याचं जबरदस्त आकर्षण, मोठ्याविरुद्ध बंड करून उठलेल्या या पिढीला न वाटतं तरच नवल. आपल्या कार्यालयात सहज दिसेल अशा ठिकाणी "प्रेम करावं, लढाई कशाला?" अशी घोषणा लिहिलेलं भिक्तीपत्र लावणारा नील हा एकटाच मुख्याध्यापक असावा.

बंडखोरी हा त्याच्या जीवनाचा केंद्रबिंदू होता. त्याची ही बंडखोर प्रवृत्ती व त्याच्या लक्षणीय शैक्षणिक प्रयोगाची सुरुवात आपल्याला त्याच्या बालपणीच्या आणि तरुणपणीच्या परिस्थितीत सापडते. त्याच्या आयुष्याचा हा काळ भय आणि अपयशानं ग्रासलेला होता. स्कॉटलंडमधील सखल प्रदेशात, एका छोट्या शेतकरी समाजात तो वाढला. त्याच्या दुर्दैवानं त्याचा जन्म खेड्यातील एका शाळामास्तरांच्या पोटी झाला. त्यांना "शाळामास्तर" म्हणूनच ओळखत. नीलच्या पायाचा आकार खूप मोठा होता आणि त्याचे कान काटकोनात बाहेर आलेले दिसायचे, त्यामुळे तो जरासा वेंधळा, घाबरट नि वावळट मुलगा वाटे. घरी आणि शाळेतही अत्यंत कडकपणे वागणारे त्याचे बाबा चोपून काम करवून घ्यायचे. छोट्या नीलच्या हातात कसब होतं, त्याला उत्तम कल्पनाशक्तीची देणगी होती आणि उपजत खोडकरपणाही जरा जास्तच होता. अत्यंत कंटाळवाण्या आणि यांत्रिक अशा त्या शैक्षणिक आहारासाठी नील अगदीच अयोग्य विद्यार्थी होता पण स्कॉटिश विद्यार्थ्यांना हाच आहार दिवसभर भरवला जात असे. त्याच्या वडिलांनी त्याच्यावर "नालायक" म्हणून शिक्कामोर्तब केलं होतं आणि जेव्हा गावातील इतर मुलं मोकळेपणानं मैदानात हुंदडायची तेव्हा नीलला मात्र सक्तीनं लॅटिन व्याकरण आणि इतर नेमलेल्या पुस्तकांचा अभ्यास करावा लागायचा. जॉन कॅल्डिनच्या तत्त्वानुसार, नीतीच्या मार्गावरून घसरलेल्यांना मिळणाऱ्या शापांच्या आणि नरकयातनांच्या भयानक गोष्टी सांगून त्याची आजी त्याला घाबरवून टाकायची. शिक्षा ही त्याच्या जीवनातील एक नित्याची बाब बनली होती - आणि तीसुद्धा फक्त शाळेतील अपयश किंवा चर्चमध्ये पुरेसा भक्तिभाव न दाखवणं या कारणांपुरती मर्यादित राहिली नव्हती. "सेक्स" हा विषयही पूर्णपणे निषिद्ध होता. सहाव्या वर्षी मोठ्या बहिणीच्या उघड्या शरीराकडे कुतूहलानं पाहिल्यामुळे नीलनं वेदम मार खाल्ला होता. त्याचा नीलच्या मनावर मोठाच आघात झाला. अर्थात हा प्रसंगही अपवादात्मक नव्हता. या साऱ्याचा सखोल परिणाम मोठेपणी लैंगिक बाबींकडे आणि पालकांच्या अधिकारांकडे बघण्याच्या त्याच्या दृष्टिकोनावर झाला.

त्याचे सातही भाऊ-बहिणी चौदाव्या वर्षी स्थानिक माध्यमिक शाळेत जाऊ लागले, पण या कानफाट्या नीलला शाळेत पाठवण्यात काही तथ्य न दिसल्यानं त्याच्या वैतागलेल्या वडिलांनी त्याला कामाला लावलं- पहिल्यांदा शिकाऊ कापड विक्रेता म्हणून आणि नंतर एडिनबरा इथे कारकून म्हणून. पुन्हा एकदा नीलला अपयशाचा फटका बसला. अत्यंत निराश मनानं त्यानं विद्यार्थी-शिक्षक म्हणून खेड्यातील शाळेत नोकरी पत्करली आणि चार वर्षं त्यानं वडिलांच्या नाराजीत व कडक नजरेखाली काढली. त्यानंतरची काही वर्षं खूपच दुःखदायक पण व्यक्तिमत्त्वाला आकार देणारी ठरली. दडपणाच्या शिस्तीचा आणखी एक अनुभव स्कॉटिश शिक्षण पद्धतीत नीलला मिळाला, पण या वेळी त्याची भूमिका बदलली होती. एका फारच निर्दयी मुख्याध्यापकाच्या हाताखाली साहाय्यक शिक्षक म्हणून भेदलेल्या मनानं काम करताना, त्याच्या इच्छेविरुद्ध त्याला विद्यार्थ्यांना मार द्यावा लागे. स्थानिक शाळामास्तर म्हणून पुढे दिसणाऱ्या अतिशय संकुचित आणि भयावह अशा भविष्यापासून सुटका करून घेण्याचा निश्चय त्यानं केला. आणि तसा उशिराच म्हणजे वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी त्यानं अभ्यास करून एडिनबरा विद्यापीठात प्रवेश मिळवला. लादलेल्या जुलमांच्या वेड्यांपासून सुटका झाली आणि डोळ्यांसमोर अर्थपूर्ण असं ध्येयही उभं राहिलं. त्यामुळे त्याला प्रथमच अभ्यास करण्याची प्रेरणा मिळाली आणि तो उत्साहानं शिकू लागला.

एडिनबराला इबसेन, शॉ आणि वेल्स यांच्यासारख्यांच्या साहित्याशी त्याची ओळख झाली आणि त्याचे डोळेच दिपले. नाटक, संगीत, नाट्यप्रयोग आणि मैफिलींचा प्रथमच आस्वाद घेतल्यानंतर त्याची सांस्कृतिक क्षितिजंही विस्तारली. सुरुवातीला गरिबी आणि एकाकीपणाच्या अनुभवातून त्याला जावं लागलं पण शेवटच्या वर्षी मात्र तो छान फुलला आणि विद्यापीठाच्या "स्टुडंट" या पाक्षिकाचा संपादकही झाला. या कामात त्याची प्रक्षोभक तरीही नर्म विनोदी शैली आणि प्रस्थापित कल्पनांबद्दल वाटणारी तीव्र नाराजी व्यक्त होऊ लागली. पुढे हेच त्याच्या लिखाणाचं वैशिष्ट्य ठरलं. "स्टुडंट"चा उपयोग एका व्यासपीठासारखा करून त्याद्वारे स्कॉटिश शिक्षणपद्धतीच्या पुस्तकीपणावर आणि विशेष करून इंग्लिश ऑनर्स पदवीच्या कंटाळवाण्या अभ्यासक्रमावर एकामागून एक असे अत्यंत तीव्र आणि आक्रमक हल्ले त्यानं चढवले. विद्यापीठानंतर थोडा काळ वृत्तपत्र व्यवसायाने त्याची शिक्षकी पेशापासून सुटका केली. जरी त्यानं फ्लीट स्ट्रीटवर काही काळ काम केलं, तरी या क्षेत्रातील त्याच्या महत्त्वाकांक्षांचे पंख पहिल्या महायुद्धानं छाटून टाकले.

तळटीप - फ्लीट स्ट्रीट - लंडनमधील या मार्गावर पूर्वी मोठ्या संख्येनं वृत्तपत्र व्यवसायातील कार्यालये अस्तित्वात होती.

तो मिलिटरीमध्ये जाण्यासाठी सक्षम नव्हता. त्यामुळे अत्यंत नाइलाजानं आणि नाखुशीनंच तो पुन्हा एकदा स्कॉटिश शिक्षणक्षेत्रात ओढला गेला व त्याची नियुक्ती "ग्रेटना ग्रीन" या एका खेड्यातील शाळेच्या हंगामी मुख्याध्यापकपदी झाली. तथापि स्कॉटिश सरहद्दीवरील याच लांबच्या खेड्यात, आपल्या वाढत्या उदारमतवादी कल्पना प्रत्यक्षात आणून त्या कसाला लावून पाहणं त्याला शक्य झालं. एका पारंपरिक, कडक शाळेचं रूप बदलून मुलं निर्भय मनानं शिकतील आणि खेळतील असं वातावरण त्यानं निर्माण केलं. त्या काळातील शाळेच्या पठडीला माहीतच नसलेलं स्वातंत्र्य त्यानं त्याच्या विद्यार्थ्यांना दिलं. त्यांच्या डोक्यात नुसतंच ज्ञान भरणं आणि आकलनाशिवाय घोकंपट्टी करायला लावणं हे टाळून त्यानं मुलांना आपली सर्जनशीलता आणि कल्पकता वापरण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. तसंच, युद्ध, स्त्रीची भूमिका, शाळेचा हेतू आणि अशाच इतरही कितीतरी विषयांबद्दल सामाजिक शहाणपणा जसाच्या तसा न स्वीकारता त्याबद्दल प्रश्न विचारण्यास मुलांना उद्युक्त केलं. सर्वसाधारणपणे मुख्याध्यापकांकडून ज्या वागणुकीची अपेक्षा केली जात असे, त्याच्या बरोबर उलट नीलनं केलं. मुलांना मारण्याचा कातडी पट्टा त्यानं शेकोटीत फेकून दिला आणि आपण "मुलांच्या बाजूने" असल्याचं जाहीर केलं. अनेक महत्त्वाच्या परींनी ही समरहिलची नांदीच होती.

या खेड्यातील शाळेचा प्रमुख असताना सुरुवातीच्या महिन्यांमध्ये नील दिवसा शिकवायचा आणि रात्री लिहायचा. शाळेच्या अधिकृत नोंदवहीमध्ये, कायद्याच्या अपेक्षेप्रमाणे, गोवराच्या सार्थीबद्दल आणि शाळेच्या खेळाच्या मैदानाच्या स्थितीबद्दल अत्यंत मुद्देसूद नोंदी तो करायचा. रोज संध्याकाळच्या वेळी त्याच्या एकाकी खोलीमध्ये बसून "मुक्त शाळे"संबंधी आणि "वेगळं काहीतरी करायलाच पाहिजे" अशा त्याच्या मनातल्या धूसर कल्पनांसंबंधी तो त्याच्या वैयक्तिक नोंदवहीत भरभरून लिहित असे. याची परिणती "अ डॉमिनीज लॉग" या त्याच्या वीसांपैकी पहिल्या पुस्तकाच्या प्रकाशनात झाली. आणि नील शैक्षणिक क्षेत्रातील पाखंडी म्हणून ओळखला जाऊ लागला. शिवाय, धक्कादायक आणि परंपरेशी तीव्र मतभिन्नता असणाऱ्या कल्पना आपल्या विनोदी आणि पकड घेणाऱ्या शैलीत मांडणारा आणि वास्तवाचं भान ठेवून लिहिणारा लेखक म्हणूनही लोक त्याला ओळखू लागले.

युद्धकाळात नीलला एक अतिशय वेगळा, प्रभावशाली माणूस भेटला - होमर लेन - आणि त्याचं काम आणि तत्त्वज्ञान जाणल्यावर नीलला आपली दिशा बदलून आपलं पूर्ण लक्ष "समस्याग्रस्त मुलां"वर केंद्रित करण्याची प्रेरणा मिळाली. होमर लेनला अमेरिकेतून मुद्दाम इंग्लंडला बोलावून घेतलं गेलं होतं आणि वाया जाण्याच्या मार्गावर असलेल्या मुलांसाठी, त्याला एक केंद्र चालवण्यास दिलं गेलं होतं. त्याचं नाव "लिट्ल कॉमनवेल्थ" असं होतं. लेनचं ध्येय "मुलांच्या बाजूने असणं" हे होतं आणि त्यानं मुलांना स्वनियंत्रण देण्याचा मार्ग स्वीकारला. या माध्यमातून त्याच्या "छोट्या नागरिकां"ना स्वतःचा गमावलेला आत्मसन्मान परत मिळेल आणि ती समाजात मिसळायला शिकतील यावर त्याचा विश्वास होता. लेनच्या या मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या प्रभावामुळे नीलच्या दृष्टिकोनातही आमूलाग्र बदल झाला. शिक्षकाचं सर्वात महत्त्वाचं काम "मुलांच्या हृदयातील प्रेमाला आवाहन करणं" हे आहे आणि शिक्षकानं मुलांवर निरपेक्ष प्रेम केलं तरच ते साध्य होऊ शकेल यावर त्याची दृढ श्रद्धा बसली. मुलांना पाकळी पाकळीनं फुलण्याचं स्वातंत्र्य द्यायचं आणि आपण ती कशी फुलतात ते पाहायचं, त्यांच्या अंतर्मनाच्या गरजा समजून घ्यायच्या हेच मुलांसह वागताना तो करू शकला. शेवटी तर तो या निर्णयापाशी येऊन पोचला की शाळेत जे प्रश्न विचारले जातील ते फक्त विद्यार्थ्यांनीच विचारलेले असतील. हे तर इंग्लंडमध्ये आधीच अस्तित्वात असलेल्या प्रगतिशील शाळांनाही "अमान्य" होतं. लवकरच नीलची खात्री पटली की जर त्याला "लिट्ल कॉमनवेल्थ"च्या पद्धतीनं स्वतःच्या मनासारखं काम करायचं असेल तर त्याला राज्यातील शिक्षण पद्धतीच्या बाहेरच पडावं लागेल.

थोडा काळ त्यानं लंडनच्या किंग अल्फ्रेड शाळेत काम केलं. या शाळेचं वर्णन त्यानं "सर्वात स्वतंत्र शाळा" असं केलं आहे. पण नीलसाठी तेही स्वातंत्र्य पुरेसं नव्हतं. तिथे स्वयंशासन पद्धती सुरू करण्याच्या प्रयत्नांची परिणती नीलच्या तिथून बाहेर पडण्यात झाली आणि स्वतःची स्वतंत्र शाळा काढण्याचा त्याचा निश्चय पक्का झाला. थोडा काळ पुन्हा पत्रकारिता करताना त्यानं "न्यू एर"चं सहसंपादन केलं आणि मग तो जर्मनीला गेला. आपल्या तीन सहकाऱ्यांसमवेत त्यानं एक आंतरराष्ट्रीय शाळा तिथे स्थापन केली आणि त्यानंतर ऑस्ट्रियाला प्रस्थान केलं. १९२४मध्ये त्याचं ऑस्ट्रियन अधिकाऱ्यांबरोबर भांडण झालं कारण त्यानं धार्मिकता शिकवण्यास नकार दिला. त्याचे पाच विद्यार्थी बरोबर घेऊन तो डॉरसेटला लाइम रेजिस येथे "समरहिल" नावाच्या घरात राहू लागला. "इतर शाळांना जी त्रासदायक, समस्याग्रस्त, आळशी, मंद, समाजकंटक वाटतात अशा मुलांनी आपल्या शाळेत यावं" अशी जाहिरात त्यानं दिली. आता त्याच्या "समस्याग्रस्त मुलां"बरोबरच्या कामाला खरी सुरुवात झाली. याच कामामुळे त्याला नंतर आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली. साठ सालच्या आसपासच्या पिढ्यांची व नीलची पहिल्यांदा गाठ पडली ती "समरहिल" हे पुस्तक वाचताना. आणि त्याच्या कल्पना त्यांना निखळ पुरोगामी व पूर्णपणे आधुनिक वाटल्या. समरहिलमधील कितीतरी महत्त्वाचे भाग नीलनं "द प्रॉब्लेम चाइल्ड"मधून जवळजवळ जसेच्या तसे घेतले आहेत. "द प्रॉब्लेम चाइल्ड" त्यानं सुमारे ३५ वर्षांपूर्वी, "लाइम रेजिस"मध्ये जरा स्थिरावल्यावर, लिहिलं होतं. सगळ्याच इंग्लिश शाळांमध्ये जमवून घेणे, आज्ञाधारकपणा, घोकंपट्टी यांवर

भर असे आणि त्याचबरोबर शारीरिक शिक्षेची सदैव भीती असे. आणि घरी तर मुलांना समजून वगैरे घेण्याची बातच नसे. "मानसशास्त्र" अजून "तार्ह"च होतं. मानसशास्त्राचा पाया घालणारे फ्राईड, अँडलर आणि युंग आणि इतरही काही जण, यांच्या अद्ययावत कामाची माहिती काही बुद्धिमान आणि त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या मोजक्याच माणसांपुरती मर्यादित होती. सर्वसामान्य माणसांमध्ये लैंगिकता या विषयाबद्दल प्रचंड प्रमाणात अज्ञान आणि गोंधळ होता. यामुळे विशेषतः स्त्रियांना किती त्रास होत असे, हे नीलनं मरी स्टोपस यांना लिहिलेल्या पत्रातून स्पष्ट दिसतं. नाइलाजानं का होईना, आपल्या मुलांबरोबर स्त्री-पुरुष संबंधांबद्दल बोलायला तयार असणारे थोडेच पालक होते. "लैंगिकता" हा शब्दच उच्चारण्याची सोय नव्हती आणि "हस्तमैथुन" हा विषय आणखीनच "नीतिबाह्य" विषय होता. मुलांना असं सांगितलं जात असे की याचा परिणाम आंघळं होणं, टक्कल पडणं, नपुंसकत्व येणं किंवा क्षयरोग होणं यांपैकी कोणताही होऊ शकतो. व्हिक्टोरियन काळातील मानसिकता अजूनही पूर्णपणे बदलली नव्हती.

या वातावरणात प्रसन्न झुळुकेसारखं नीलचं पुस्तक आलं. अगदी अवघड वाटणारे विषय मोकळेपणानं आणि शहाणपणानं यात हाताळले होते. साधी, सरळ, मनाची पकड घेणारी शैली आणि त्यात जागोजागी विनोदाची पखरण होती. नीलच्या या पुस्तकात जर्मनी, ऑस्ट्रिया आणि इंग्लंडमधील "समस्याग्रस्त मुलां"बरोबर काम करताना घडलेल्या भरपूर धक्कादायक गोष्टी होत्या. अर्थात पुस्तकाचा हेतू मात्र गंभीर होता - "आपलं कुठे चुकलं ते पालकांना दाखवून देणं"! नीलचं म्हणणं असं होतं की त्या पालकांनी आपल्या मुलांना समजून घेतलं नाही, विशेषतः त्यांच्या सुप्त इच्छा आणि गरजा जाणून घेण्यात पालक अयशस्वी ठरले. मोठं होताना आपली मूल्यं आपली आपण विकसित करण्याची संधी त्यांना न देता, प्रौढांची मूल्यं पालकांनी त्यांच्यावर लादली. चोऱ्या करणारी, खोटं बोलणारी, गादीत शू करणारी, रागाला आवर घालता न येणारी किंवा स्वप्नांच्या जगात रमणारी अशीच मुलं तो आपल्या शाळेत घेत असे आणि या मुलांच्या बरोबर काम करताना या वागण्यामागची कारणं त्याला घरातच आईवडिलांच्या वागण्यात दिसली. आईवडिलांची आग्रही वृत्ती, वाट्टेल तसा वापरला जाणारा अधिकार आणि मुलांच्या मनात भीती निर्माण करणारी वागणूक या साऱ्यांच्या अगदी उलट नीलची वागणूक होती. त्याच्या सहज वागण्यातून प्रेम, हळुवारपणा आणि आपला मनापासून स्वीकार झाला आहे हा विश्वास मुलांना मिळाला. त्यांना स्वतःच्या भीतीबद्दल बोलण्याची संधी मिळाली, आपली आक्रमकता योग्य तऱ्हेनं प्रकट करता आली आणि आपल्या स्वप्नांचा ती योग्य दिशेनं विचार करू लागली. मुलांचं भावनिक दडपण कमी होऊन त्यांचा उत्साह वाढला. याशिवाय एकमेकांना सांभाळून घेणं, समजून घेणं या गोष्टींची आयुष्यात किती गरज असते याचा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभवही मिळाला. समरहिलमध्ये समाजविरोधी कृत्यांबाबत सर्व जण एकत्र येऊन निर्णय घेत असत आणि प्रौढांना आणि मुलांना समान हक्क व समान जबाबदाऱ्या असत. "जर मानसशास्त्राचा हेतू "बरं करणं" हा असेल तर फक्त "दुःखातून मुक्त होणं" या एकाच उद्देशानं मानसशास्त्रानं काम करावं" असं नीलनं "प्रॉब्लेम चाइल्ड"च्या प्रस्तावनेत लिहिलं आहे.

१९३२मध्ये "द प्रॉब्लेम पेरेंट" या त्याच्या पुढच्या पुस्तकात याच कल्पनांचा त्यानं विस्तार केला आणि त्यातीलही बऱ्याचशा प्रकरणांचा नंतर त्यानं समरहिलमध्ये समावेश केला. या वेळी नीलनं अधिक स्पष्टपणे पालकांशी संवाद साधला. सुरुवातीलाच त्यानं स्वतःच्या वैशिष्ट्यानुसार एक चिथावणी देणारं बोधवाक्य लिहिलं होतं - "प्रॉब्लेम चाइल्ड" कधीच नसतं, "प्रॉब्लेम पेरेंट" मात्र नेहमीच असतो. त्याचं म्हणणं होतं की पालक आपली मुलं ही आपली प्रतिकृती व्हावी म्हणून प्रयत्न करतात; आणि स्वतःचं अपयश आणि अपूर्ण राहिलेल्या आशा-आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी वा स्वतःच्या अपराधीपणाची व द्वेषभावनांची भरपाई करण्यासाठी मुलांचा वापर करून घेतात. शाळेतील कडक शिस्तीचं अनुकरण करण्याऐवजी त्यांनी मुलांचं "खेळगडी" व्हावं असं त्यानं सुचवलं. लैंगिकतेविषयी आपल्या स्वतःच्या चिंता आणि भीती यांवर आधारित रोगट कल्पना आपल्या मुलांच्या मनावर बिंबवण्याबद्दल त्यानं पालकांवर टीका केली, आणि मुलांकडून

हक्कानं प्रेमाची मागणी करण्याबद्दलही त्यानं नाराजी व्यक्त केली. "कोणतंही मूल प्रेम करू शकत नाही; त्याला फक्त आपल्यावर कोणीतरी प्रेम करावं असंच वाटत असतं." "कोणतंही मूल कृतज्ञता वाटत नाही कारण त्याला जे मिळतं, त्यात त्याला रस असतो, देतं कोण हे महत्त्वाचं नसतं."

या काळात आणि नंतरही नीलच्या लिखाणांनं शिक्षणक्षेत्रात आणि त्याबाहेरील समाजातही खूपच खळबळ माजवली. "द प्रॉब्लेम चाइल्ड"च्या आठ वर्षांत चार आवृत्त्या निघाल्या आणि त्याला आंतरराष्ट्रीय वाचकवर्गही मिळाला. त्याच्या पुस्तकाच्या भाषांतरित आवृत्त्या निघू लागल्या आणि समरहिलला भेट द्यायला खूप मोठ्या प्रमाणात जपान, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, स्कॉटलँड, युरोपमधील इतर देशांतील मंडळी येऊ लागली. अमेरिकेतून येणाऱ्यांची संख्या अजून तरी तुलनेनं खूप कमी होती. ब्रिटनमधून आणि इतर देशांतून नीलला भाषणासाठी खूपच बोलावणी येऊ लागली. स्कॉटिश विनोदाचा खुसखुशीतपणा, अनुभवातून आलेलं शहाणपण आणि प्रस्थापित संस्थांवरील मागेपुढे न पाहता केलेली कडक टीका या तिन्हीचं मिश्रण असलेली त्याची शैली, तुडुंब भरलेल्या हॉलमधील श्रोत्यांना आनंद आणि आश्चर्याचे धक्के या दोन्हींचा अनुभव देत असे.

१९२७मध्ये समरहिलचं आपल्या नवीन जागेत - लायस्टन, सफोक इथे स्थलांतर झालं. आजही समरहिल तिथेच आहे. या काळानंतर लोकप्रिय नियतकालिकांमध्ये शाळेबद्दल अधिक नियमितपणाने लिहिलं जाऊ लागलं - बहुतेक वेळा मथळा असायचा "जे हवं ते करा शाळा"! समरहिलची प्रसिद्धी - "कायदेकानू आणि वागण्याबोलण्याचं वळण नसलेला जंगली आदिमानवांचा जथा" अशी होत चालली होती. ही प्रसिद्धी आणि ज्या कल्पनांवर लोक विश्वास ठेवू लागले होते - या दोन्हीला प्रत्युत्तर म्हणून १९२६ साली नीलनं आणखी एक पुस्तक लिहिलं आणि त्याला मोठ्या मिस्किलपणानं "दॅट ड्रेडफुल स्कूल" (ती भयानक शाळा) असं शीर्षक दिलं. या पुस्तकात त्यानं अगदी बारकाईनं समरहिलमधल्या दिनक्रमाचं वर्णन केलं आणि हेही जाहीर केलं की समरहिल ही आता "प्रायोगिक शाळा" राहिलीच नव्हती, तर ती एक "आदर्श" शाळा झाली होती; कारण त्या शाळेंत आपल्या उदाहरणांनं हे सिद्ध केलं होतं की मुलांना स्वातंत्र्य देऊन शाळा नुसती चालतेच असं नाही तर अतिशय यशस्वी रीतीनं चालते. शाळेतील लोकशाही, स्वेच्छेनं वर्गातील तासांना बसण्याची मुभा आणि त्यामागचं तत्त्व, प्रौढ आणि मुलांमधलं नातं, सर्जनशीलतेला वाव देण्यासाठी शाळेंत जाणीवपूर्वक निर्माण केल्या जाणाऱ्या संधी यांबद्दल नीलनं सविस्तर लिहिलं. या पुस्तकाच्या मूळ लिखाणात कमीत कमी बदल करून "समरहिल"चा पहिला भाग नीलनं लिहिला आहे. पुस्तकातील समारोपाचा भाग नीलनं दक्षिण आफ्रिकेला जाताना लिहिलेल्या "प्रश्नोत्तरां"च्या प्रकरणावर आधारित आहे.

१९३०-४० या दशकाच्या सुरुवातीला अनेक पालकांचं लक्ष "समरहिल"नं वेधून घेतलं. त्यांची मुलं "समस्याग्रस्त मुलं" या सदरात मोडत नव्हती. त्यांना असं जाणवलं की या शाळेमध्ये सध्याच्या शिक्षणपद्धतीला एक अधिक चांगला पर्याय मिळू शकेल आणि आपल्या मुलांना इथे एक "स्वतंत्र व्यक्ती" म्हणून वागवलं जाईल. हा विचार फक्त त्यांच्यापुरताच मर्यादित राहिलेला नव्हता, तर सुरुवातीपासूनच समरहिलच्या वातावरणाचं पालकांना आणि शिक्षकांनाही आकर्षण वाटत होतं. युद्धानंतर या क्षेत्रात नव्यानं आलेल्या कितीतरी तरुण शिक्षकांना, "अ डॉमिनीज लॉग" (एका शाळामास्तराची नोंदवही) वाचून प्रेरणा मिळाली. हा काळ नवीन शिक्षणाशी बाधिलकी निर्माण करण्याचा, तसेच प्रगतिशील चळवळीत सहभागी असणाऱ्या अनेक व्यक्ती व शाळांचे आदर्श एकत्र आल्यानं त्यांना स्पष्टता येण्याचा होता. बालकेंद्री विचारांशी सुसंगत असणाऱ्या स्व-तंत्रता, डाल्टन प्लॅन, लर्निंग बाय डूईंग (हातानं काम करून शिकणं), प्रकल्प पद्धत या आणि यांसारख्या लोकप्रिय कल्पना अंमलात आणणं ही या शाळांची वैशिष्ट्यं होती. १९२०-३०च्या नंतरच्या वर्षांमध्ये एल्महर्स्ट यांची डॉर्टिंग्टन हॉल आणि डोरा व बर्टॉड रसेल यांची वीकन हिल स्कूल या शाळा जशा सुरू झाल्या, तसं लोकांचं या विचारपद्धतीचं आकर्षण अधिकच वाढलं. शिक्षणात नवीन पायंडे पाडणारी मंडळी आणि नील यांचं राज्य

व स्थानिक पातळीवरील सद्य शिक्षणपद्धतीवर टीका करताना एकमत होतं, पण इतर अनेक महत्वाच्या बाबींमध्ये नीलची मतं अगदी भिन्न होती; आणि हे निर्भीडपणे सांगायला तो कचरत नसे. १९३२ साली डोरा रसेलनं म्हटलं होतं, "शैक्षणिक दृष्ट्या माझे व नीलचे विचार इतके टोकाचे समजले जात की ते सामान्यांच्या पचनी पडणं कठीण होतं."

तळटीप – डाल्टन प्लॅन – २०व्या शतकाच्या पूर्वार्धात अमेरिकेत उदयास आलेले बालकेंद्री अध्ययन-अध्यापनाचे एक विशेष तत्त्वज्ञान. स्वातंत्र्य, सहकार्य आणि स्वयंनियंत्रण या तत्त्वांवर आधारलेल्या या तत्त्वज्ञानाचा विद्यार्थी आपल्या वर्गमित्रांसह स्वप्रयत्नातून आणि स्वानुभवातून शिकतो असा विश्वास होता.

नीलचं अजिबात तडजोड न करता स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारं तत्त्वज्ञान, दोन युद्धांच्या मधल्या काळात काम करणाऱ्या शिक्षकांना मात्र अचानक मिळालेलं वरदानच वाटलं; कारण प्रस्थापित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची आणि पद्धतींची त्यांना घृणा होती. त्यांना तो नव्या युगाचा प्रेषित भासला. त्याच्या कल्पनांचा खोलवर प्रभाव पडलेल्या मूठभर व्यक्तींनी नंतर वेगवेगळी जबाबदारीची पदं स्वीकारली. मुख्याध्यापक, शाळा-निरीक्षक आणि प्रशासक यांसारख्या पदांवर कामं करून त्यांनी काही काळानंतर शिक्षणाची दिशा "बालकेंद्री शिक्षण"कडे वळवण्यात यश मिळवलं. नीलच्या लिखाणातून वा भाषणातून काहीना प्रेरणा मिळाली तर समरहिलला भेट देऊन काहींमध्ये परिवर्तन झालं. वरून अतिशय हट्टी दिसणाऱ्या मुलांमध्ये नील ज्या कौशल्यानं बदल घडवून आणायचा, त्या गोष्टी पाहून आणि ऐकून ते आश्चर्यचकित व्हायचे, हेलावून जायचे. समरहिलमधली अगदी खरीखुरी आणि अस्मल "स्वयंशासन" पद्धती पाहून पाहुणे अतिशय प्रभावित होत असत. स्वतः बाजूला राहून, मुलांना स्वतःचं आयुष्य स्वतःच जगू देण्याची नीलची असामान्य क्षमताही पाहुण्यांना भारावून टाकत असे. ही पद्धत जरी अपारंपरिक असली तरी शहाणपणाची आणि न्याय्य होती हे मात्र खरं.

१९४६मध्ये, वयाच्या ६३व्या वर्षी, नीलला मुलांना वाढवताना येणाऱ्या समस्यांची आणखी एक बाजू लक्षात आली. तो स्वतःच "पालक" झाला. त्याचा निग्रह होता की जन्म झाल्या क्षणापासून त्याची मुलगी झो ही "स्व-तंत्रा"नंच स्वतःचं आयुष्य जगेल, शिकेल आणि मोठी होईल आणि तिला चुकूनही तिच्या आजूबाजूच्या प्रौढ व्यक्तींच्या इच्छा आणि गरजांप्रमाणे "आकार" दिला जाणार नाही. हा दृष्टिकोन त्या वेळी लोकप्रिय असणाऱ्या मूल वाढवण्याच्या पारंपरिक कल्पनांच्या नेमका विरुद्ध होता.

उदाहरण द्यायचं झालं तर वेळापत्रकाप्रमाणे दूध पाजणं हे सर्वमान्य होतं आणि पालकांच्या आयुष्यात कमीत कमी ढवळाढवळ व्हावी या हेतूनं तयार केलेल्या पद्धतीचा हा नमुना होता. त्या वेळी सर्रास वापरलं जाणारं "मदरक्राफ्ट मॅन्युअल" हे मार्गदर्शक पुस्तक "आई आणि बाळा"नं वेळेची काटेकोर बंधनं पाळावीत असा स्पष्ट संदेश देत असे. तर याउलट "स्वयंनियमन" मुलाला स्वतःचा मानसिक आणि शारीरिक विकास मोकळेपणानं करून घेण्याची मुभा देऊन प्रौढांच्या जाचक नियमांपासून दूर ठेवत असे.

विलहेल्म राइश हा विवाद्य मनोविश्लेषण आणि मानसोपचार तज्ज्ञ नीलचा जवळचा मित्र होता आणि नीलच्या आयुष्यात त्याची खूप महत्वाची भूमिका होती. विलहेल्ममुळेच नीलचा मुलांना वाढवण्याचा दृष्टिकोन तयार झाला होता. जसा नील स्वयंनियमन आणि स्वयंशासन सरकार या कल्पना लेनकडून शिकला तसंच स्वयंशिस्तीच्या कल्पनेची ओळख त्याला राइशनं करून दिली. खरं तर या दोन्हीच्या मुळाशी मुलं आणि स्वातंत्र्याबाबतची नीलची तत्त्वंच होती आणि त्यांचा विस्तार आता वयानं अधिक लहान असलेल्या मुलांसाठी त्यानं केला होता. अतिशय भारल्यासारखा नील आपल्या मुलीच्या बालपणीच्या वागण्या-बोलण्याची निरीक्षणं करायचा आणि राइशचा मुलगा झोच्याच वयाचा असल्यानं, त्यांबद्दल राइशशी बोलायचा. अटलांटिकच्या पलीकडे असलेल्या मित्राबरोबर त्याची ही देवाणघेवाण चालायची. १९५३ साली

प्रकाशित झालेलं "द फ्री चाइल्ड" हे त्याचं पुस्तक या निरीक्षणांवर आधारित होतं आणि त्याचा पहिला भाग थोड्याशा बदलानं समरहिलमध्ये दुसरा भाग म्हणून समाविष्ट झाला आहे.

म्हणजेच "समरहिल" हे नीलच्या चार पुस्तकांतील महत्त्वाच्या भागांचं संकलन आहे आणि त्यातून नीलचे विचार आणि प्रयोग यांचं एक प्रातिनिधिक चित्र आपल्याला पाहायला मिळतं. पण तरीही ही पुस्तकं त्याच्या आयुष्याच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर लिहिली गेली असल्यानं जवळजवळ पंचवीस वर्षांचा काळ आपल्याला त्यांत दिसतो आणि त्यामुळे त्यामध्ये अनिवार्य अशी विसंगतीही जागोजागी सापडते. त्यांतील काही भाग नीलच्या १९६०मध्ये अमेरिकेत प्रथम प्रकाशित झालेल्या "समरहिल"मधील मतांशी सुसंगत वाटत नाही. या गोष्टीला एक साधं स्पष्टीकरण आहे. या पुस्तकाची कल्पना पहिल्यांदा हेरॉल्ड हार्ट नावाच्या एका मामुली अमेरिकन प्रकाशकाकडून आली. नीलनं जेव्हा आपलं पूर्वीचं लिखाण वाचायला सुरुवात केली तेव्हा त्या कामाचा प्रचंड मोठा आवाका आणि त्यासाठी घ्यावे लागणारे कष्ट यांची कल्पना येऊन तो हादरला. जानेवारी १९५९मध्ये त्यानं हार्टला कळवलं - "माझं २० वर्षांपूर्वीचं किंवा "प्रॉब्लेम चाइल्ड"च्या बाबतीत ३० वर्षांपूर्वीचं लिखाण वाचणं खूपच निराशाजनक आहे. मी असं सुचवीन की त्या लिखाणाचं तू तुला पाहिजे ते कर आणि मी प्रस्तावना किंवा पुरवणी लिहिताना त्यातील कोणत्या लिखाणाशी मी आज सहमत आहे आणि कोणत्या लिखाणाशी नाही हे लिहीन."

प्रस्तावनेत नीलनं स्पष्ट म्हटलं आहे की त्याची मूलभूत तत्त्वं, "समरहिल" चालवताना सर्वकाळ समानच राहिली आणि त्यामुळे काळ बदलल्यानं लिखाणात दिसणाऱ्या विसंगती या नगण्य आहेत. तरीही जिचा नीलनं उल्लेख केलेला नाही अशी एक अडचण पुस्तकाचं संपादन करताना आलीच, आणि त्यामुळे त्याचं संपादकाशी भांडण झालं. "द फ्री चाइल्ड"मध्ये विशेषतः स्वयंशिस्तीबद्दल लिहिताना, पूर्वी राइशच्या नावाचा खूप वेळा आणि महत्त्वपूर्ण उल्लेख नीलनं केला होता- पण समरहिलमध्ये मात्र त्याचा उल्लेख फक्त तीनच वेळा आला आहे आणि संदर्भमुद्धा अगदीच निसटते आहेत. जरी दोन वर्षांपूर्वी अमेरिकन तुरुंगात राइशचा मृत्यू झाला होता तरीही प्रस्थापित मानसोपचारतज्ञांची संघटना अजूनही त्याच्याकडे शत्रुत्वाच्या भावनेनंच बघत होती आणि हार्टला याच लोकांची मान्यता "समरहिल"च्या प्रकाशनापूर्वी हवी होती. राइशच्या संदर्भातील भाग वगळल्याबद्दल नीलनं अत्यंत तीव्र शब्दांत नाराजी व्यक्त केली. राइशनं नव्हे तर नीलनं प्रथम न्यूरोसिस (चक्रमपणा) आणि पोटाचे व मानेचे विकार यांतील संबंध शोधून काढला असा समज या पुस्तकामुळे होत होता. पण त्या तक्रारीमागचं कारण हे नव्हतं. "राइशच्या नावाशिवाय "सूची" ही कल्पनाच मला सहन होत नाही" असं त्यानं हार्टला सांगितलं. पण तरीही हार्टच्याच मनासारखं झालं कारण राइशला त्याची योग्य जागा पुस्तकात मिळवून देण्यासाठी लागणारी शक्ती किंवा कायद्याची ताकद या दोन्ही गोष्टी नीलपाशी तेव्हा नव्हत्या.

तळटीप - न्यूरोसिस (चक्रमपणा) - सुप्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ कि. मो. फडके यांनी त्यांच्या पुस्तकात "न्यूरोसिस"चं भाषांतर "चक्रमपणा" असं केलं आहे. तेव या पुस्तकात सर्व ठिकाणी वापरलं आहे.

राइश त्यानंतर लवकरच अमेरिका आणि युरोपमध्ये अनेकांचं श्रद्धास्थान ठरणार होता आणि "समरहिल"नं लोकांच्या मनाची पकड घेतल्यावर नीलचंही तेच होणार होतं. इंग्लंडमध्ये प्रथम हे पुस्तक १९६२मध्ये गोलांन्झने प्रकाशित केलं होतं. त्यानंतर सहा वर्षांनी, ज्यांनी सुरुवातीला हे पुस्तक छापयचं नाकारलं होतं त्या "पेंग्विन"नं या पुस्तकाची पेपरबॅक आवृत्ती काढायचं ठरवलं. हार्डबॅक पुस्तकाला सुरुवातीपासूनच चांगली मागणी होती आणि पंधरा दिवसांतच त्याची दुसरी आवृत्तीही निघाली. जवळजवळ सगळ्याच परीक्षणांमध्ये पुस्तकाची प्रशंसाच केली होती. टाइम्स एज्युकेशनल सप्लिमेंटमध्ये एका समालोचकानं लिहिलं होतं, "शिक्षणावर लिहिताना इतकं शहाणपण इतक्या साध्या, सोप्या, सरळ भाषेत सांगू शकणारा लेखक क्वचितच निर्माण होतो. शिक्षकांनी वर्षानुवर्ष या महान शिक्षकाच्या पायाशी वसण्याची गरज आहे."

जॉन व्हेझीनं पुस्तकाबद्दल लिहिलं, "प्रखर, स्वच्छंदी आणि प्रेरणादायी" आणि नीलबद्दल तो म्हणतो, "अत्यंत शहाणा आणि आपल्या काळातील सर्वात यशस्वी शिक्षक". समरहिलला त्यानं "सर्वोत्तम शाळा" हा किताब दिला होता. गार्डियन रिव्यूअरमध्ये स्वतःला "सुधारक" म्हणवून घेणाऱ्या शाळा किती आणि कशा प्रकारच्या तडजोडी करतात यांवर ताशेरे मारून पुढे म्हटलं होतं, "ए एस नील या अत्यंत पुरोगामी शिक्षकांनं, खरंखुरं प्रगतिशील शिक्षण काय असतं याची आठवण अत्यंत निर्भीडपणे आपल्याला करून दिली आहे. ही खूपच वाखाणण्यासारखी गोष्ट आहे."

शिक्षणाबद्दलचे हे अतिशय निर्भीड आणि अत्यंत पुरोगामी विचार १९६०मधील तरुण शिक्षकांना नीलबद्दल वाटणाऱ्या आकर्षणाचं मुख्य कारण होतं. शिक्षकांनी नीलच्या "स्व-तंत्रते"च्या संदेशाला हजारांनी प्रतिसाद दिला. त्यांमध्ये प्रशिक्षण घेणारे विद्यार्थी, मुलांसाठी हानिकारक आणि नोकरशाहीला प्राधान्य देणाऱ्या शिक्षणपद्धतीत आधीपासूनच अडकलेले आदर्शवादी तरुण शिक्षक, सामान्य शाळांमध्ये सामावू न शकणाऱ्या मुलांसाठी चालवलेल्या "विशेष" शाळांमध्ये अथवा गटांमध्ये काम करणारे शिक्षक होते. त्यांच्यावर समरहिलचा पडलेला प्रभाव प्रचंड मोठा आणि काही जणांचं जीवन आमूलाग्र बदलवून टाकणारा ठरला. या पुस्तकामुळे काही जणांनी एका झटक्यातच ठरवलं की आपलं आयुष्य मुलांसाठी काम करण्यातच घालवायचं. याचं उदाहरण म्हणजे स्कॉटलंडमधील एका माणसानं शैक्षणिक पर्याय देणारी एक लहानशी संस्था सुरू केली. त्याच्या आयुष्यातील त्या परिवर्तनाच्या क्षणाबद्दल तो म्हणतो -

"काही बाबतीत हे सर्वच खूप विलक्षण होतं. माझं आयुष्यातील खरं कार्य काय असेल याची मला स्पष्ट कल्पना नव्हती; मी त्यासंबंधी फारसा विचार केलेला नव्हता आणि त्यामुळेच कृतीही घडत नव्हती. एका संध्याकाळी समरहिल वाचताना, धुकं वितळलं आणि मला स्पष्ट दिसू लागला. एखाद्या गोष्टीचा शोध घेऊन ती नीट समजून घेण्यामागची खरी भूमिका डोळ्यांसमोर लखलखली आणि त्याचबरोबर, खऱ्या मानवतेचा पाया असणारा विश्वासही मनात जागृत झाला. विकासाच्या अमर्याद वाटा दिसू लागल्या आणि त्यातून निर्माण झालेला उत्साह सर्वदूर पसरला. रात्रीच्या रात्री जागून मी आणि माझा मित्र, नवीन शाळेची निर्मिती आणि तिथे ज्या विस्मयकारक गोष्टी घडू शकतील, यांवर चर्चा करायचो. आम्ही साधे-सरळ होतो, तरुण होतो, अतिउत्साही आणि अनेक प्रकारे सीमितही होतो, पण आम्ही पेटलोच होतो. हा स्वप्न पाहणारा माणूस होता. आपली स्वप्नं प्रत्यक्षात आणणारा हा माणूस होता. खरोखर हा माणूस "माणूस" होता."

अमेरिका व ब्रिटनमध्ये १९६०च्या सुमारास विकसित होत गेलेल्या स्वतंत्र शाळेच्या चळवळीवर निःसंशयपणे नीलचा पायाभूत असा प्रभाव होता. जिल्हा पातळीवर सरकारी पद्धतीमध्ये काम करणाऱ्या खूप शिक्षकांना अधिक मोकळेपणानं आणि अनौपचारिक रीतीनं विद्यार्थ्यांशी वागण्यासाठी त्यानं प्रवृत्त केलं, सक्षम केलं. अर्थात त्याचा प्रभाव फक्त शैक्षणिक क्षेत्रापुरता व त्या क्षेत्रात काम करण्यापुरता मर्यादित होता असा याचा अर्थ नव्हे. अमेरिकन आवृत्तीचं मूळ उपशीर्षक "अ रॅडिकल अप्रोच टू चाइल्ड रेअरिंग" (मूल वाढवण्याची अत्यंत पुरोगामी पद्धत) हे इंग्लिश आवृत्तीमध्ये "अ रॅडिकल अप्रोच टू एज्युकेशन" (शिक्षणाची अत्यंत पुरोगामी पद्धत) असं बदललेलं असलं तरीही ते भरपूर मध्यमवर्गीय पालकांनी खरेदी केलं होतं. काहींच्या पूर्वीपासूनच्या मतांवर नीलच्या प्रेरणादायी शैलीमुळे पुन्हा एकदा शिक्कामोर्तब झालं. नीलच्या मुलांबरोबरच्या प्रदीर्घ अनुभवामुळे इतरांच्या अनिश्चित आणि अपरिपक्व अशा कल्पनांना निश्चित स्वरूप दिलं गेलं. ज्यांचं स्वतःचं बालपण भयावह रीतीनं गेलं होतं अशा अनेक पालकांनी या पुस्तकाकडे एक मार्गदर्शक म्हणून पाहिलं, कारण त्यांना स्वतःच्या मुलांना अत्यंत वेगळ्या व आनंदी वातावरणात वाढवण्याची तळमळ होती. नीलच्या विचारांची पहिल्यांदा ओळख झालेल्या एका आईचं उदाहरण आहे. तिच्या तिन्ही मुलांना वाढवण्याच्या तिच्या पद्धतीवर नीलचा किती खोलवर परिणाम झाला होता हे ती आठवण म्हणून सांगते - "मी अगदी अधाशासारखं ते पुस्तक वाचलं - मला उत्तर मिळालं होतं, मला वाटाड्या सापडला होता, माझं कोडं सुटलं होतं! हेच ते! या शब्दांनी सगळंच सांगितलं. सगळ्या छोट्या छोट्या गोष्टी, भावना आणि कल्पना त्यामध्ये सामावल्या होत्या. एकदा-दोनदा नव्हे, अनेकदा मी ते पुस्तक वाचलं आणि

मनोमन आनंदले. जरी मला तेव्हा मुलं वाढवण्याचा अजिबात अनुभव नव्हता तरीही "अनुभवातून आलेलं शहाणपण" मी ओळखलं, आणि मुलं वाढवण्याचा हा एकमेव विधायक मार्ग आहे हे मला कळलं. अपराधीपणाच्या भावनेचे कडू घोट, व्हिक्टोरियन नीतीचे धडे, शिस्त याच गोष्टी लहानपणी मला माझ्या आईवडिलांनी मोठ्या प्रमाणात दिलेल्या आठवतात, शिवाय आठवतं ते आईवडिलांचं अनर्थकारी लग्न! जर नीलचं लिखाण मी वाचलं नसतं तर माझ्या मुलांना कोणत्या दिव्यातून जावं लागलं असतं हा विचारही माझ्या अंगावर काटा आणतो. मधून मधून माझ्या लक्षात येतं की माझं काहीतरी बिनसतं आणि मग मी माझ्या आईवडिलांसारखी मुलांशी वागू लागते. हे लक्षात आल्याबरोबर मला कळतं की आता समरहिलची एक-दोन प्रकरणं वाचायची वेळ आली आहे. ही मात्रा हमखास लागू पडते."

नीलमध्ये लोकांच्या मनाच्या गाभ्याला स्पर्श करण्याची ताकद होती. अगदी खोलवर दडलेल्या मानवी भावनांना हात घालून माणसांना हेलावून टाकणं त्याला सहजसाध्य होतं. त्याच्या कोणत्याही काळातील लिखाणाचा दर्जा वाचकांना "दृष्टांत" मिळाल्याइतकाच व्यापक वाटायचा. वाचकांना स्वतःला ज्या स्वातंत्र्याचा अनुभव घेण्याची संधी कधीच मिळाली नव्हती त्याचं ओझरतं दर्शन देणारी कितीतरी उदाहरणं नीलनं त्यांच्यापुढे मांडली आहेत. नीलच्या जीवनाचा शोध घेताना मी वेगवेगळ्या वयाच्या आणि पार्श्वभूमीच्या कितीतरी पालक आणि शिक्षकांशी बोललो आणि हे त्या साऱ्यांना जाणवलेलं लक्षात आलं. उदाहरणार्थ, नीलचं एखादं पुस्तक वाचून आपल्या मुलांना समरहिलमध्ये पाठवण्याचा निर्णय अनेक पालकांनी घेतलेला असायचा. आणि त्यांची खात्री झालेली असायची की त्यांना त्यांच्या मुलांसाठी ज्या प्रकारची शाळा हवी होती, ती हीच. त्यांना आणि त्यांच्यासारख्याच इतर अनेक पालकांना नीलचा संदेश वाचून स्वतःच्या बालपणाचं पुनर्मूल्यमापन करणं भाग पडलं. लहानपणी आपल्या आईवडिलांनी आपल्याला कसं वागवलं होतं याचा नव्यानं विचार करणं आवश्यक वाटलं. नव्या पिढीच्या मनात अपराधीपणाची भावना उरणार नाही आणि पूर्वीचे दुःखद अनुभव जणू जादू झाल्यासारखे नाहीसे होतील, अशा प्रकारे नवी सुरुवात करता येईल अशी आशा नीलच्या शब्दांनी त्यांच्या मनात फुलवली.

जरी नीलचं तत्त्वज्ञान अनेक वेळा अत्यंत तळमळीनं स्वीकारलं जायचं तरी दुर्दैवानं ते आवश्यक त्या शहाणपणाचं किंवा संवेदनशीलतेचं प्रत्यक्षात मात्र आणलं जात नसे. नीलच्या कल्पना अंमलात आणण्याच्या उत्साहात खूपशा लोकांचे त्याच्या मूलभूत तत्त्वांबद्दल गैरसमज तरी असायचे किंवा ते त्याकडे जाणूनही दुर्लक्ष करायचे. उदाहरणार्थ १९६०च्या दशकात नीलला "मुक्त समाजाचा" (पर्मिसिड सोसायटी) एक गुरू म्हणून ओळखत. एडिनबरांमध्ये १९६८ साली त्याच्यावर मुलांना बंड करण्यास प्रवृत्त केल्याचा आरोप केला गेला. नीलला त्या वेळी बंडाच्या उद्दिष्टांबद्दल आस्था होती, तरी पुरोगामित्वाच्या नावाखाली चाललेल्या काही गुन्हेगारी कृत्यांबद्दल मात्र यत्किंचितही सहानुभूती नव्हती. खास करून अमेरिकेतील अनेक पालक स्वातंत्र्याच्या नावावर मुलांकडून स्वतःवर जुलूम करून घेत आणि तेही अनेकदा समरहिलच्या नावावर...- त्यामुळे नील हादरून गेला. मुलांना स्वातंत्र्य दिलं जावं हे जरी त्याचं ठाम मत होतं तरी त्यासाठी इतरांच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालण्याची गरज नसावी हेही त्याचं तितकंच ठाम मत होतं. मोठी माणसं आणि मुलं दोघांनाही हक्क आणि जबाबदाऱ्या असतात. कोणताही समाज, मग ती शाळा असो, घर असो किंवा याव्यतिरिक्त इतर कोणता समाज असो, त्यात मोठी माणसं व मुलांमध्ये बऱ्यापैकी समतोल असण्याची गरज असते. मग त्यात वय किंवा अनुभवाचा संबंध लावण्याची गरज नसते. स्वतंत्रता अंमलात आणण्याचा आणि त्यातील स्वैराचाराच्या परवान्यातील महत्त्वाचा फरक समजून घेण्याचा हा प्रश्न आहे असं नील त्याच्या पुस्तकांमधून आणि भाषणांमधून अथकपणे सांगत असे.

आज समरहिलच्या प्रथम प्रकाशनानंतर पाव शतक लोटलं आहे तरीही नीलची अत्यंत प्रबळ अशी मानवतेची तत्त्वं आजच्या युगाच्या प्रभावी विचारांशी जुळत नाहीतच. आपल्या तथाकथित, प्रगत आणि सुधारित समाजात स्पर्धा, बौद्धिक प्रगती करणं आणि भौतिक यश संपादन करणं या गोष्टींना सहकार्य, सामाजिक जाणीव आणि मानसिक व भावनिक निरोगीपणा यांपेक्षा अधिक महत्त्व आजही दिलं जातं. जरी मोठ्यांच्या दृष्टिकोनात काही प्रमाणात बदल झाले असले, तरीही

अधिकांश मुलं म्हणजे घरी व शाळेत दोन्हीकडे प्रौढांवर अवलंबून असलेले दुय्यम दर्जाचे नागरिकच आहेत. आता आपण तंत्रज्ञानामुळे भविष्यात होणाऱ्या बदलांच्या परिणामांचा अंदाज घेतला तर लक्षात येईल की आज स्वावलंबी, स्वतंत्र विचार करू शकणाऱ्या सहिष्णू आणि विवेकी अशा नागरिकांची गरज आहे. समरहिलमधून असे नागरिक निर्माण होतील अशी नीलला आशा होती. द्वेष आणि विध्वंसानं भरलेल्या जगात नील एक मूलभूत आशावाद आपल्याला देतो; जर आपण मुलांकडे पाहण्याचा आपला चष्मा बदलला तर मानवता काय करू शकेल याबद्दलची श्रद्धा आपल्याला देतो.

खूप लोकांनी हे गृहीत धरलं की नीलच्या मृत्यूनंतर त्याची शाळा बंद पडेल, पण समरहिल आजही फुलते आहे – वाह्यात जगातील एखाद्या सत्कृत्यासारखी! आपल्याला आजही "समरहिल" या शाळेची आणि "समरहिल" या विचाराची गरज आहे, त्यातूनच नीलचा स्वातंत्र्याचा संदेश चिरंजीव राहिल. नीलच्याच शब्दांत सांगायचं तर –

"समरहिलचं भविष्य तितकंसं महत्त्वाचं नाही, पण समरहिल या कल्पनेचं भविष्य मानवजातीसाठी अत्यंत महत्त्वाचं आहे. पुढच्या पिढ्यांना मोकळेपणानं वाढण्याची संधी दिली गेली पाहिजे. स्वातंत्र्य बहाल करणं म्हणजे प्रेम बहाल करणं आणि जगाला फक्त प्रेमच वाचवू शकेल."

जोनाथन क्रोल
सप्टेंबर १९८४

जीवनाचे अंकुर

"आपली मुलं" ही "आपली" मुलं नाहीतच
ही जीवनाचीच जीवनेच्छा अंकुरली आहे.
ती आली आहेत या जगात आपल्यामार्फत
पण आपण त्यांचे उगमस्थान नाही.
ती राहतात खरी आपल्याजवळ

पण नसतात आपल्या मालकीची
आपण देऊया त्यांना निरपेक्ष प्रेम
पण नकोत आपले विचार त्यांच्यावर लादायला
त्यांना आहेत ना त्यांचे स्वतःचे विचार
आपण आपल्या घरात सांभाळू त्यांचे देह
पण त्यांचे आत्मे राहतात
त्या भविष्याच्या घरात
तिथं जाणं आपल्याला शक्य नाही
अगदी स्वप्नातही नाही
आपण त्यांच्यासारखं होण्याचा
प्रयत्न जरूर करावा
पण त्यांना आपल्यासारखं घडवण्याचा
ध्यास नको.
कारण जीवनौघ कधी उलटा मागे वाहात नाही
अन भूतकाळात रेंगाळतही नाही.

आपण केवळ एक धनुष्य आहोत
ज्यातून हे चैतन्याचे सळसळते बाण
सुटतात उद्याच्या दिशेने

तो धनुर्धारी दोरी ताणेल तेव्हा
आपण फक्त आनंदानं वाकायचं.
बस! इतकंच!

मूळ कविता – खलील जिब्रान
अनुवाद – हेमलता होनवाड

लेखकाचं मनोगत

हे पुस्तक म्हणजे हॅरॉल्ड हार्ट या अमेरिकन प्रकाशकानं माझ्या चार पुस्तकांमधून निवड करून केलेलं संकलन आहे. मूळ पुस्तकांपैकी एक होतं – "दॅट ड्रेडफुल स्कूल" (ती भयानक शाळा) – जे मी १९३६मध्ये लिहिलं होतं. यामुळे "समरहिल"मधलं काही लिखाण असंही असू शकेल जे मी आज लिहिलं नसतं – अर्थात त्याचं प्रमाण अगदी कमी असेल कारण माझ्या शिक्षणविषयक विचारांची मूळ बैठक आहे तशीच आहे – त्यात मी बदल केलेला नाही. "समरहिल" आजही तत्त्वतः तीच आहे, जी १९२१मध्ये स्थापनेच्या वेळी होती. "विद्यार्थी व शिक्षकांचं स्वयंशासन; तासाला जाण्याचं वा न जाण्याचं स्वातंत्र्य; दिवसेंदिवस, आठवडेच्या आठवडे, आवश्यक वाटल्यास वर्षभर किंवा अनेक वर्षं खेळण्याचं स्वातंत्र्य; धार्मिक, नैतिक वा राजकीय शिकवणुकीपासून मुक्तता; कोणी दुसऱ्यानं स्वतःचं चारित्र्य घडवण्यापासून मुक्तता."

माझ्यात जो बदल झाला आहे तो माझ्या मानसशास्त्राकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात. १९२१पासून १९२४पर्यंत माझी शाळा जेव्हा जर्मनी आणि नंतर ऑस्ट्रियात होती, तेव्हा नव्यानं सुरू झालेल्या मनोविश्लेषणाच्या चळवळीमध्ये माझा सहभाग होता. माझ्यासारख्याच इतर अनेक वेड्या तरुणांप्रमाणे मला वाटत होतं की आपल्या कल्पनेतील "आदर्श जग" आपल्या दृष्टिक्षेपात आलं आहे. नेणिवेला "जाणीव" बनवलं म्हणजे झालं! मग या जगातून द्वेष, गुन्हे आणि युद्ध या गोष्टी हद्दपार होतील- आणि याला उपाय एकच - "मनोविश्लेषण". मी जेव्हा इंग्लंडला लाइम रेजिसमधील समरहिल नावाच्या घरात परत आलो तेव्हा माझ्याजवळ फक्त पाच विद्यार्थी होते. तीन वर्षांत ही संख्या सत्तावीसवर गेली. त्यांतील बरेचसे विद्यार्थी म्हणजे, आईवडील आणि शाळांनी हताश होऊन पाठवलेली समस्याग्रस्त मुलं होती - चोऱ्यामाऱ्या करणारी, विध्वंसक आणि आक्रमक मुलंमुली! मला असं वाटायचं की मी त्यांना मनोविश्लेषणातून वरं करतो आहे, पण नंतर लक्षात आलं की जे माझ्याकडे विश्लेषणासाठी कधीही यायचे नाहीत त्यांची वागणूकही सुधारली होती. आणि मग निष्कर्ष हा निघाला की विश्लेषणामुळे नव्हे तर स्वातंत्र्यामुळे हा बदल झाला होता. हे सुदैवच होतं. कारण मनोविश्लेषण हा काही मानवतेला जडलेल्या आजाराचा उपाय नाही.

मला भूतकाळाबद्दल बोलण्याचा खरं तर कंटाळा आला आहे आणि साहजिकच भविष्याबद्दल जरा जपूनच बोलावंसं वाटत आहे. समोर प्रगतीची लक्षणं तर दिसत आहेत. आधुनिक प्राथमिक शाळा उत्कृष्ट होऊ शकतील. एक शाळा मी लायसेस्टरमध्ये पाहिली. चाळीस वर्षांपूर्वीच्या प्राथमिक शाळेच्या अगदी उलट दृश्य होतं ते. आनंदी चेहेरे, मुलांची आपापसांत चाललेली किलविल आणि प्रत्येक मूल आपापल्या कामात दंग. याच्या पुढची पायरी म्हणजे या मुक्त पद्धतीचा वापर आधुनिक आणि मोठी व्याप्ती असणाऱ्या माध्यमिक शाळांमध्ये करणं- हे या परीक्षा पद्धतीमध्ये अशक्यप्राय वाटणारं काम आहे.

मला साचलेपणाची आणि अधोगतीची लक्षणंमुद्धा दिसताहेत. ऐंशी टक्क्यांच्यावर इंग्लिश शिक्षकांना हातात छडी हवीच आहे आणि स्कॉटलंडमध्ये बहुतेक हीच टक्केवारी हातात कातडी पट्टा हवा असणाऱ्या शिक्षकांची असणार. अधिकाधिक शिक्षण पंच्याऐंशी/नव्वद टक्क्यांची उद्दिष्टं डोळ्यांसमोर ठेवून दिलं जातं. आणि अत्यंत दुःखाची वाव ही की शाळा सोडल्यानंतर शाळेत शिकलेल्या गोष्टींचा जीवनाशी काहीही संबंध नसतो. किती विद्यार्थी नंतर मिल्टन, हार्डी किंवा शॉ वाचतात? किती जण बेथोवन किंवा बाख ऐकतात? शाळा विद्यार्थ्यांच्या भावनिक गरजांकडे दुर्लक्ष करते किंवा निदान शाळेतील शैक्षणिक विषयांमुळे तसं घडतं आणि मग विद्यार्थ्यांच्या भावनिक पैलूंकडे लक्ष देतात त्या शाळेबाहेरच्या गोष्टी - टी व्ही, पाॅप संगीत, क्रिकेट, फुटबॉल, कॉमिक्स, विंगो, सिनेमा आणि सेक्सी मासिकं - या सर्व गोष्टींचं नियंत्रण आणि गैरफायदा उठवण्याचं काम पूर्णपणे व्यापारी दृष्टीनं होत असल्यानं विचाऱ्या शिक्षकाला काही वावच उरत नाही. मुलं कुठल्या शिक्षकाचं स्वागत वीटल्ससारखं, किंकाळ्या फोडून करण्यासाठी उत्सुक असतील? मज्जेत तालावर नाचत नाचत शिकवणारा गणिताचा शिक्षक अखळ्या शाळेला सर्दसची मजा घेण्यासाठी जागं करू शकेल. माझ्या मते हा शिक्षणातील अत्यंत तातडीने लक्षात घेण्याचा भाग आहे. व्हिक्टोरियन काळातील जुन्या विषयांचा जुना अभ्यासक्रम आणि नव्या युगातील तरुणाईची जीवन भरभरून जगण्याची इच्छा यांतील विरोधाभासाचा विचार करणं गरजेचं आहे.

तळटीप - बेथोवन - १७७० ते १८२७ या काळातील ज्येष्ठ जर्मन संगीतकार व पियानोवादक. १८०१मध्ये त्याच्या श्रवणशक्तीचा न्हास झाला.

बाख - १६८५ ते १७५० या काळातील सुप्रसिद्ध जर्मन संगीतरचनाकार.

वीटल्स - १९६० ते ७०च्या दशकात अमाप लोकप्रियता मिळालेला चौघांचा गायकवृंद - सहज-सोप्या संगीतरचना व सामान्यांना भावतील असे शब्द ही त्यांची वैशिष्ट्ये.

सर्डस – ज्या वर्गमुळात लिहिलेल्या संख्येचं गणन नेमकेपणानं करता येत नाही अशी संख्या.

खरं तर हिप्पींनी जे बंड सुरू केलं त्याचा मला आनंद व्हायला हवा. पण मला त्याचा आनंद होऊच शकत नाही. ते स्वतःला "फुलांची मुलं" म्हणवून घेत. केसांची लांबी, कपड्यांच्या पद्धती, बोलण्याच्या पद्धती अशा अतिशय क्षुल्लक गोष्टींना ते आह्वानं देतात. पण ते शिक्षण पद्धतीला आह्वान देत नाहीत. जो देश खिश्न नाही त्या देशातील मुलांना खिश्न धर्माचं शिक्षण दिलं जातं. ज्या देशात त्या मूर्ख सोलोमनचा उपदेश खार्डिस्टच्या उपदेशात दांभिकपणे मिसळून रोमन कॅथॉलिक आणि प्रॉटेस्टंट शाळांमध्ये मुलांना बदडलं जातं, त्या देशात या गोष्टींना हिप्पी आह्वान देत नाहीत. "मुलांनो, तुम्ही त्रास सहन करा..." या खिश्न धर्माच्या शिकवणीप्रमाणे धार्मिक आईवडील आणि शिक्षक मुलांना त्रास कसा होईल त्याची काळजी घेतातच!

तळटीप – फुलांची मुलं – हिप्पी स्वतःला "फ्लाँवर चिल्ड्रन" म्हणवून घेत. सर्व प्रस्थापित गोष्टी झुगारून प्रेमाचं आणि शांतीचं प्रतीक म्हणून फुलांच्या माळा घालून ते वावरत.

सोलोमन – पुराणकथांमधील डेव्हिडच्या १९ मुलांपैकी एक. जेरुसलेममध्ये जन्म. इ.स. पूर्व ९६३ ते ९२३ या काळात राजसत्ता सोलोमनकडे. त्यातून प्रचंड सत्ता व अधिकार प्राप्त. नैतिकतेचा पुरस्कर्ता. लोकांना परमेश्वराकडे घेऊन जाणे हे त्याचे आवडते उद्दिष्ट.

अमेरिकेतील गोष्ट वेगळी असण्याची शक्यता आहे. बर्कले युनिव्हर्सिटीतील हिप्पी खऱ्याखुऱ्या आणि महत्त्वाच्या प्रश्नांना आह्वान देत आहेत. जसे व्हिएटनाम-युद्ध, वणद्वेष आणि डॉलरचा प्रतिष्ठेशी लावला जाणारा संबंध. कोणी उपहासानं म्हणेल की हे सर्व आह्वान देणं वगैरे ठीक आहे, पण साधारण वीसएक वर्षांत हे सगळे हिप्पी म्हणजे "फुलांची मुलं" कट्टर पुराणमतवादी बनतील.

आजचा समाज "निरोगी" नाही हे कोणीच अमान्य करणार नाही. पण त्याप्रमाणेच समाजाला आपला रोगटपणा घालवायची इच्छाही नाही हेही अमान्य करता येणार नाही. कारण सुधारण्याचा प्रत्येक मानवतापूर्ण प्रयत्न समाज हाणून पाडतो. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क देण्याच्या तो विरुद्ध होता. देहान्ताची शिक्षा रद्द करायला त्याचा विरोध होता. घटस्फोट आणि उभयलिंगी संभोग यांच्या संदर्भातील अत्यंत क्रूर असे कायदे सुधारण्यासही त्याचा विरोध होता. या दृष्टीनं "शिक्षक" म्हणून आपलं काम हे समूहाच्या – मेंढरांच्या मानसिकतेविरुद्ध लढण्याचं आहे. इथे प्रत्येक मेंढराला एकसारखीच कातडी असते आणि ती एकसारखंच वें वें म्हणून ओरडतात... याला अपवाद आहे काळ्या मेंढरांचा म्हणजे आह्वान देणाऱ्यांचा. आपल्या शाळांना त्यांचे त्यांचे मेंढपाळ असतात... जे अपवादानंच सहृदय असतात. आपली मेंढरं-विद्यार्थी छानशा गणवेशात वावरतात. मला हे रूपक फार पुढे न्यायचं नाही, पण कंटाळलेल्या मुलांची लोकर काढण्याची प्रतिमा इथे प्रतीकात्मक रीत्या चपखल बसेल.

एक स्वतंत्र व्यक्ती आणि शिवाय सामाजिक भान असणारा समाजघटक अशी मुलं शिक्षणामुळे तयार व्हायला हवीत, आणि स्वयंशासनानं हे निःसंशयपणे घडून येतं. साध्या शाळेत आज्ञाधारकता हा सद्गुण समजला जातो आणि ती इतकी बिंबवली जाते की नंतरच्या आयुष्यात कशाला तरी आह्वान देणारी माणसं जेमतेम हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकीच दिसतात. शिक्षक प्रशिक्षणाच्या कालावधीत हजारो विद्यार्थी-विद्यार्थिनी आपल्या "शिक्षक" म्हणून दिसणाऱ्या भविष्याकडे अत्यंत उत्साहानं डोळे लावून बसलेले असतात. कॉलेज सोडल्यानंतर एकाच वर्षात ते शिक्षक खोलीत बसून विचार करत असतात की शिक्षण म्हणजे विषय आणि शिस्त. याला आह्वान देण्याचं धैर्य त्यांच्यात नसतं कारण नोकरी गमावण्याची

भीती असते. काही शिक्षक फक्त मनातल्या मनातच त्याविरुद्ध आवाज उठवतात. आयुष्यभर दुसऱ्यां दिलेला आकार मोडून काढणं फार कठीण असतं. आणखी एक पिढी मोठी होते आणि ती नव्या पिढीवर तीच ती जुनी बंधनं, नीतिनियम आणि शैक्षणिक वेडेपणा लादते, तेच ते जुनं दुष्टचक्र! या गोष्टी ज्यांच्यावर बिंबवल्या गेल्या आहेत असे सर्वसामान्य लोक यांतील वाईट गोष्टी नुसत्याच स्वीकारून थांबत नाहीत तर त्या गृहीतच धरतात ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. नापाम बाँब? त्यामुळे कुठेतरी लांब आशियामधे जिवंत जाळल्या जाणाऱ्या मुलांबद्दल अस्वस्थ होणं कठीणच! वणद्विष? हो, ते साहजिकच आहे; तुम्ही वर्णसंकर करूच शकत नाही. तो आपला हिटलर म्हणत होता ते बरोबरच होतं. मला ठाऊक आहे की जीझस शेजाऱ्यावर प्रेम करायला सांगत होता, पण त्यानं "कृष्णवर्णीयां"वर प्रेम करायला कुठे सांगितलं होतं? नव्हतं ना?

शाळा आणि शिक्षकांबद्दल विचार करत राहणं खूपच कठीण आहे. सेल्वीनं लिहिलेल्या "लास्ट एक्झिट टू बुकलिन"चा विचार करूया. ब्रिटनमध्ये या पुस्तकावर कायद्यानं बंदी घातली होती. ही बंदी म्हणजे अडाणी कर्मठांच्या सरकारी वोगस बडेजावाचा नमुना होता. न उच्चारण्याजोगे असभ्य शब्द, लैंगिक विकृती, रसातळाला गेलेली मानवता यांनी हे पुस्तक भरलेलं आहे. पण आपल्या बढाईखोर संस्कृतीचं एक चित्र त्यात दिसतं, म्हणून ते सर्वांनी वाचायला हवं. ते पुस्तक आपल्याला हादरून टाकतं. अमेरिकेतील जीवनविन्मुख, कारच्या मॉडेलनुसार माणसाची प्रतिमा ठरवणाऱ्या धंदेवाईक जीवनाची दुसरी बाजू हे पुस्तक आपल्याला दाखवतं- धंदेवाईकांकडून होणाऱ्या पिळवणुकीमुळे, झोपडपट्टीतील जगण्यानं आणि वाईट शिक्षणानं माणसाची काय हालत होते, याचंही चित्रण पुस्तकात आलं आहे. आणि कमी-अधिक प्रमाणात ही परिस्थिती जगातील प्रत्येक शहरात आढळते. हे आपल्या "कल्याणकारी राज्या"च्या अपूर्व अशा सुस्थितीचे ओघानंच आलेले नैसर्गिक परिणाम आहेत. संस्कृती तर अस्तित्वातच नाही. मला वाटतं की आपले टी व्ही प्रोग्रॅम्स तर साधारण आठ वर्षांच्या भावनिक स्तरावरील प्रेक्षकांसाठी बनवलेले असतात. काय चाललयं तरी काय? आपल्या डोक्यावर टांगत्या तलवारीसारखा लटकलेला बाँब तर याला कारणीभूत नसेल? "चला, खाऊन, पिऊन मज्जा करूया, नाही तरी उद्या आपण मरणारच आहोत!" गाड्या, विद्युतचलित स्वयंपाकघरं, नाईट क्लब, बिंगो आणि इतर पोरकट खुबेपणामधे आनंद मानणारा नव्यानं आलेला चंगळवाद याचं कारण असण्याची अधिक शक्यता नाही का? "आम्ही काय बावा? आम्ही हिप्पी! आमची गँग आहे! आम्ही गलिच्छ गल्लीत राहतो! मूर्खाना करू देत काम आणि मिळवू देत पैसे जाँग्वार घेण्यासाठी! आम्ही काय सहजच ती पळवू शकू आणि पोरींना फिरायला नेऊ!"

तळटीप - बिंगो - जुगारासारखा एक प्रकारचा खेळ

जाँग्वार - एक श्रीमंती आणि अत्यंत आरामशीर गाडी

मी चाचपडतो आहे. मी हे समजावून घ्यायचा असफल प्रयत्न करतो आहे की माणूस इतक्या वाईट गोष्टी का करतो? दुष्टपणा उपजत असतो यावर माझा विश्वास नाही; कुणी मुळातच वाईट असू शकत नाही. अगदी वाईट ठरलेल्या मुलांना स्वातंत्र्य आणि मोठ्यांकडून कौतुक मिळाल्यावर त्यांच्यात चांगले बदल होताना मी पाहिलं आहे. पण मग मुळातच चांगला असलेला मानवसमाज रोगी, अन्याय्य आणि क्रूर जग का निर्माण करतो? माझ्या अनुभवातून मी हे जाणलं आहे की स्वयंशासन आणि स्वातंत्र्याच्या वातावरणात वाढवलेली मुलं कधीही ज्यू किंवा आफ्रिकन वंशाच्या लोकांचा द्वेष करणार नाहीत. ती आपल्या मुलांना मारणार नाहीत. मुलांच्या मनात लैंगिकतेबद्दल अपराधीपणाची भावना निर्माण करणार नाहीत. शिक्षा करणाऱ्या देवांच्या गोष्टी सांगून ती मुलांना घाबरवणार नाहीत. अर्थात मला हे लगेचच सांगावंसं वाटतं की इतरही अनेक शिक्षक असा दावा करू शकतात. मी स्वतःला असा प्रश्न विचारतो की, द्वेष, क्रौर्य, युद्ध आणि अपायकारक विचारांकडे न झुकणारी माणसं जर समरहिलमधून निर्माण होऊ शकतात, तर मग साऱ्या जगातच अशी माणसं निर्माण

करणाच्या शाळा का नाहीत? दोन हजार वर्षांपूर्वी लोकांनी बाराब्बासची निवड केली आणि खार्डिस्टला सुळावर चढवलं. आजही माणसं अशीच निवड करतात. का? मला कधी कारण कळेल का?

तळटीप – बाराब्बास – जीझसला सुळावर देण्याच्या प्रसंगी प्रमुख धर्मगुरू, गावातील ज्येष्ठ मंडळी, कायदेतज्ज्ञ आणि सारे गावकरी एकत्र जमलेले असतात. भोजनसमारंभाच्या वेळी एका कैद्याला मुक्त करण्याची प्रथा होती. या कैद्याची निवड जनता करत असे. बंडामध्ये खुनाच्या आरोपावरून कैद केलेल्यांत एक "बाराब्बास" नावाचा कैदी होता. बंदीवान जीझसला सोडायचं का? या प्रश्नाला उत्तर म्हणून धर्मगुरूच्या चिथावणीमुळे झुंडीनं जीझसला सुळावर चढवण्याची मागणी केली व झुंडीला शांत करण्यासाठी बाराब्बासला सोडलं गेलं.

सॉक्रेटिस, खार्डिस्ट, फ्राईड, डार्विन, पोप आणि बिशप यांसारख्या महान लोकांनी मानवजातीच्या कोड्याचं उत्तर कधीच दिलं नाही आणि आपल्यासारख्या लहान माणसांना ते उत्तर सापडू शकत नाही. आपल्याला त्याचं निदान माहीत आहे. प्रेम खच्ची करा आणि तुम्हांला मिळेल द्वेष! पण आपण प्रेम का खच्ची करतो हे आपल्याला माहीत नाही. फ्राईड आणि राइश म्हणतात, लैंगिकतेबद्दल वाटणाऱ्या भीती आणि तिरस्कारामुळे. अँडलर म्हणाला असता की सत्तेच्या इच्छेपुढे प्रेमाची इच्छा दुबळी ठरते. पण आपल्याला मूळ कारण कळण्याची गरज आहे का? फ्राईडच्या विचारांनुसार एक फसवं गृहीतक असं होतं की जर मुळात धक्का का व कसा बसला याबद्दल जाणीव झाली तर आपोआप गंड दूर होतो. यामध्ये या गोष्टीकडे दुर्लक्ष व्हायचं की लहानपणी सलगपणे खूप वर्षं केल्या गेलेल्या दडपशाहीमुळे गंड तयार होतात. समरहिलच्या कठीण काळात चोरी करणारी मुलं पूर्णपणे बरी होऊन बाहेर पडली आणि त्यांना आपल्या चोरी करण्याच्या मागचं मूळ कारण कधीही कळलं नव्हतं. "जर" शाळेपासून आणि जीवनविन्मुख शिक्षणापासून सुटका केली तर मानवतेला लागलेला रोग नक्कीच बरा होऊ शकेल! पण हा केवढा मोठ्ठा "जर" आहे! आपल्यासमोर दोनच पर्याय आहेत- हा "जर" स्वीकारणं किंवा मानवतेचा विनाश! – मग तो विनाश बाँबमुळे होवो वा विषारी पृथ्वी आणि हवेमुळे वा विषारी भावनांमुळे.

शिक्षिकेनं वर्गातील मुलांना नीरेनं आईला कसं मारलं आणि रोम जळत असताना तो फिड्ल कसं वाजवत बसला...त्याबद्दल सांगितलं!

"हं मुलानो, आता तुम्ही नीरोची माहिती ऐकलीत. आता सांगा बरं मला, की नीरो चांगला माणूस होता की वाईट? बिली, तू सांग बरं."

"बाई, त्यानं मला कधीच काही केलं नाही."

बिलीचं हे तत्त्वज्ञान आज साऱ्या जगावर राज्य करत आहे. पूर आणि भूकंप भारतात आणि चीनमध्ये ना? पान उलटून पुढे चला आणि शेफील्ड युनायटेडनं शनिवारी काय केलं ते वाचा. "सारी माझी भावंडे आहेत आणि त्यांची काळजी मी घ्यायला हवी का?" अजिबात नाही. आपण लोकप्रतिनिधी कशाला निवडून देतो मग? किंवा मुख्याध्यापक? किंवा पाद्री? किंवा सेना? कदाचित असेलमुद्धा मुळातच वाईट प्रवृत्ती..."मला काय त्याचे" अशी प्रवृत्ती. समरहिलमधून जर काही संदेश मिळत असेल तर तो हा – "तुम्ही अलिप्त राहणार नाही." जगाच्या रोगनिवारणासाठी तुम्ही लढत राहाल...लढताना नीतिमत्तेची बौद्धिक आणि शिक्षा यांसारख्या औषधांचा वापर तुम्ही कटाक्षानं टाळाल. कौतुक, हळुवारपणा, सहनशीलता या नैसर्गिक भावनांची मदत तुम्ही घ्याल. ...प्रेम हा शब्द वापरताना मी थोडा अडखळतो आहे कारण इतर साध्या आणि स्वच्छ अँग्लो सॅक्सन शब्दांच्या आज जशा शिव्या वनल्या आहेत, तशीच त्या शब्दालाही आज काहीशी वाईट छटा आली आहे.

पान उलटण्यापूर्वी...

मानवी जीवनाच्या आंतरिक ऊर्जेबद्दल आपल्याला अजून खूपच अज्ञान आहे. त्यामुळे मानसशास्त्रामधे कोणालाच फारसं काही माहित नसतं.

फ्रॉईडची अलौकिक बुद्धिमत्ता आणि जाण यांमुळे खूपच गोष्टी जरी आपल्याला ज्ञात झाल्या आणि मानसशास्त्रानं जरी बरीच प्रगती केली असली तरी अजूनही ते एक नवीन शास्त्र आहे आणि एका अज्ञात खंडाच्या किनाऱ्यांचा अंदाज घेण्याचं काम चालू आहे. आजपासून पन्नास वर्षांनंतर मानसशास्त्रज्ञ आजच्या आपल्या अज्ञानाला कदाचित हसतीलही.

मी शिक्षणशास्त्र सोडून बालमानसशास्त्राचा अभ्यास सुरू केल्यापासून माझा सर्व प्रकारच्या मुलांशी संबंध आला – कोणाला तरी उगीचच चिथावणारी, चोऱ्या करणारी, खोटं बोलणारी, गादीत शू करणारी आणि संतापी मुलं माझ्या सहवासात आली. अनेक वर्षं अत्यंत आत्मीयतेनं मुलांना शिकवण्याचं काम करताना माझी खात्री पटली की जीवनाला

प्रेरणा देणाऱ्या स्रोताबद्दल मला तसं फारच कमी कळतं. पण मला याचीही खात्री आहे की ज्यांना स्वतःच्या मुलांना वाढवायचं असतं त्या पालकांना माझ्यापेक्षाही फारच कमी कळतं.

कारण समस्याग्रस्त मूल हे जवळजवळ नेहमीच "समस्याग्रस्त" बनवलं जातं ते घरात मिळणाऱ्या चुकीच्या वागणुकीमुळे! म्हणून मी पालकांशी बोलण्याचं धाडस करतो आहे.

मानसशास्त्राची व्याप्ती काय आहे? तर "बरं करणं" – म्हणजेच अनिष्ट गोष्टींमधून मुक्त होण्यास मदत करणं – असं मी सुचवीन. म्हणजे काय? नारिगी आणि काळा हे आवडीचे रंग सवयीनं निवडणं, सिगरेट ओढणं, बीअर आवडीनं पिणं– यांपासून मला "बरं" व्हायचं नाहीये. टिनचा डबा बडवून गोंगाट करणाऱ्या मुलाला "बरं करण्याचा" अधिकार कोणत्याही शिक्षकाला नाही. जर "बरं करायचं" असेल तर ते फक्त एकाच गोष्टीतून – दुःख, असमाधान यांतून.

"समस्याग्रस्त" मूल हे असमाधानी मूल असतं. त्याचं स्वतःशीच युद्ध चालू असतं; आणि त्याचा परिणाम म्हणजे ते जगाशी युद्ध पुकारतं. "समस्याग्रस्त" मोठ्या माणसाचंही तेच असतं. कोणताच आनंदी, समाधानी माणूस कधीही मीटिंगमध्ये गोंधळ घालून सुव्यवस्थेचा भंग करत नाही, युद्ध पुकारत नाही किंवा कायदा हातात घेऊन एखाद्या कृष्णवर्णीयाला ठार करत नाही. कोणतीही आनंदी, समाधानी स्त्री आपल्या पतीला पदोपदी टाकून बोलत नाही किंवा मुलांना जातायेता ओरडत नाही. कोणताही समाधानी माणूस कधी खून किंवा चोरीमारी करत नाही. कोणताही समाधानी मालक किंवा बॉस आपल्या कामगारांना आणि हाताखालच्या लोकांना घाबरवून सोडत नाही.

सर्व गुन्हे, सर्व तऱ्हेचा द्वेष आणि सारी युद्धे या साऱ्यांच्या मुळाशी असमाधानच सापडेल. असमाधान कसं निर्माण होतं, त्यानं मानवी जीवन कसं उद्ध्वस्त होतं आणि हे असमाधान मुळात निर्माणच न होण्यासाठी मुलांना कसं वाढवता येतं, हे मांडण्याचा प्रयत्न मी या पुस्तकातून केला आहे.

याहून महत्त्वाची बाब म्हणजे हे पुस्तक ही "समरहिल"ची गोष्ट आहे – जिथे मुलांचं असमाधान दूर करून त्यांना आनंदात वाढवलं जातं– त्या "समरहिल"ची गोष्ट!

ए. एस. नील

१. समरहिल शाळा

समरहिलची कल्पना

ही एका आधुनिक शाळेची गोष्ट आहे – ही "समरहिल"ची गोष्ट आहे.

समरहिलची स्थापना १९२१ साली केली गेली. शाळा सफोक तालुक्यातील लायस्टन गावात आणि लंडनपासून शंभर मैलांवर आहे.

समरहिलच्या मुलांबद्दल थोडंसं. काही मुलं पाचव्या वर्षी समरहिलला येतात तर काही उशिरा म्हणजे पंधराव्या वर्षीही येतात. ती साधारणपणे सोळाव्या वर्षापर्यंत शाळेत राहतात. आमच्याकडे साधारण पंचवीस मुलं आणि वीस मुली असतात.

मुलांचे वयाप्रमाणे तीन गट केले जातात – सगळ्यात लहान गटात पाच ते सात वर्षांची, मधल्या गटात आठ ते दहा वर्षांची, आणि मोठ्या गटात अकरा ते पंधरा वर्षांची मुलं-मुली असतात.

यांमध्ये परदेशातून येणाऱ्या मुलांची संख्या बऱ्यापैकी जास्त असते. आज (१९६८मध्ये) आमच्याकडे दोन स्कॅडेनेव्हियन आणि चव्वेचाळीस अमेरिकन विद्यार्थी आहेत.

मुलांची वयोगटांनुसार राहण्याची व्यवस्था केली आहे आणि प्रत्येक गटाबरोबर एक "आई" राहते. मधला गट दगडी इमारतीत आणि मोठा गट झोपड्यांमध्ये झोपतो. फक्त एखाददुसऱ्या मोठ्या विद्यार्थ्यालाच स्वतंत्र खोली असते. एका खोलीत दोन, तीन किंवा चार मुलं राहतात आणि मुलींची पण तशीच व्यवस्था असते. मुलांना खोल्यांच्या तपासणीला तोंड द्यावं लागत नाही आणि त्यांचा पसारा कोणीही आवरत नाही. ती मुक्त असतात. कपडे कोणते घालायचे हे त्यांना कोणीही सांगत नाही. त्यांना हवा तेव्हा हवा तो पेहराव ती घालतात.

वर्तमानपत्रं या शाळेला "काय वाट्टेल ते करा" शाळा असं म्हणतात आणि त्यातून असं सुचवतात की ज्यांना कायदा आणि सभ्य चालीरीती ठाऊकच नाहीत, अशा जंगली आदिवासींचा हा मेळावा आहे.

त्यामुळे शक्य तितक्या प्रामाणिकपणे समरहिलची गोष्ट लिहिणं हे मला गरजेचं वाटलं. लिहिताना माझा एक विशिष्ट दृष्टिकोन असणार हे उघडच आहे. पण तरीही समरहिलच्या गुणांबरोबर तिचे दोषही दाखवण्याचा प्रयत्न मी करीन. ज्यांचं जीवन भीती आणि द्वेषामुळे विघडलेलं नाही अशी निरोगी आणि मोकळी मुलं हा समरहिलचा मोठा गुण.

ज्या शाळेत चैतन्यमय मुलांना शाळेतील बाकांवर बसवून ठेवून, बहुतेक निरुपयोगी विषयांचा अभ्यास करायला लावलं जातं, ती शाळा ही "वार्डेट शाळा" हे उघडच आहे. ज्यांना फक्त आज्ञाधारक, सर्जनशीलता दडपलेली मुलं हवी आहेत, असेच लोक फक्त त्या शाळेला "चांगली शाळा" म्हणू शकतात. कारण पैसा हा मापदंड असणाऱ्या समाजात पुढे ती फिट्ट बसतील.

समरहिलची सुरुवात एक "प्रायोगिक" शाळा म्हणून झाली. पण आज ती "प्रायोगिक" शाळा राहिलेली नसून एक "अनुकरणीय" शाळा झाली आहे कारण या शाळेंत हे दाखवून दिलं आहे की शाळेत "स्वातंत्र्य" नुसतं चालतच नाही तर धावतं.

जेव्हा माझ्या प्रथम पत्नीनं आणि मी शाळा सुरू केली, तेव्हा मुलाप्रमाणं शाळेंत बदलायचं, शाळेत फिट होण्यासाठी मुलांनं बदलायचं नाही अशी आमची मूळ कल्पना होती. शाळेंत मुलात मिसळायचं, मुलांनं शाळेत नाही.

मी खूप वर्ष साध्या शाळांमध्ये शिकवलं होतं. मला तो मार्ग चांगला माहीत होता. तो अगदी चुकीचा आहे हेही मला माहीत होतं. तो चुकीचा एवढ्यासाठी की त्याचा पाया प्रौढांच्या कल्पनेवर आधारित होता. मूल कसं असावं आणि त्यानं कसं शिकावं हे प्रौढ माणसं ठरवत होती. मानसशास्त्र हे जेव्हा शास्त्र म्हणून ज्ञात नव्हतं त्या काळातला हा मार्ग होता.

मग आम्ही अशी शाळा काढण्याची तयारी केली की जिथे आम्ही मुलांना मुलांसारखं वागायची मुभा देऊ शकू. हे साधण्यासाठी आम्हांला सर्व शिस्तीला, सर्व मार्गदर्शनाला, सर्व सूचनांना, नैतिकतेच्या शिकवणीला आणि धार्मिक शिक्षणाला पूर्णपणे फाटा द्यावा लागला. आम्हांला लोक "धाडसी" म्हणतात. पण यासाठी धाडसाची गरज पडली नाही. यासाठी गरज लागली ती फक्त मूल हे चांगलंच असतं आणि दुष्ट नसतं या मुलांवरच्या आमच्या पूर्ण विश्वासाची! हा विश्वास आमच्या मनात सुरुवातीपासूनच होता. चाळीस वर्षांहून अधिक काळ लोटला तरीही हा मुलांच्या चांगुलपणावरचा हा विश्वास कधीही डळमळला नाहीच, उलट ती आमची अविचल श्रद्धाच झाली आहे.

मुलाजवळ एक उपजत शहाणपण आणि वास्तवतेचं भान असतं हे माझं मत आहे. जर आपण मोठ्यांनी काहीही सूचना न करता त्याला मोकळेपणा दिला तर ते मूल त्याची विकसनाची जी क्षमता आहे तेवढं सहजच विकसित होईल.

तर्क दृष्ट्या पाहिलं तर समरहिल हे असं ठिकाण आहे, जिथे एखाद्याचे उपजत गुण आणि त्याची इच्छा जर त्याला विद्वान होण्यास अनुकूल असतील तर तो विद्वान होईल आणि ज्याची क्षमता रस्ते झाडण्याची असेल तो झाडूवाला होईल. पण आजपर्यंत समरहिलने झाडूवाला तयार केलेला नाही. मी हे काही शिष्टपणानं लिहीत नाही कारण मला आमच्या शाळेतून एखादा चक्रम विद्वान तयार होण्यापेक्षा एखादा आनंदी झाडूवाला तयार झाला तर जास्त समाधान वाटेल.

आहे तरी कशी ही समरहिल? एक तर तासाला बसणं ऐच्छिक असतं. मुलं तासाला बसू शकतात किंवा वर्गाबाहेरही राहू शकतात- त्यांची तशी इच्छा असली तर वर्षानुवर्षमुद्धा! वेळापत्रक आहे, पण ते शिक्षकांसाठी.

बहुतेक वेळा मुलांचे तास त्यांच्या वयाप्रमाणे होतात पण कधी कधी ते त्यांच्या आवडीप्रमाणेही होतात. आमच्याकडे शिकवण्याच्या काही नवीन पद्धती नाहीत कारण शिकवण्यामुळे फारसा फरक पडतो असं आम्हांला वाटत नाही. भागाकार शिकवण्याची एखादी विशेष पद्धत शाळेत आहे की नाही हे महत्त्वाचं नाही. कारण भागाकार शिकण्याची ज्यांना इच्छा आहे, त्यांनाच फक्त त्याचं महत्त्व आहे. बाकीच्यांना नाही. आणि ज्या मुलाला भागाकार शिकण्याची इच्छा आहे, त्याला कसही शिकवलं तरी तो शिकेलच.

जी मुलं बालवाडीपासून समरहिलमध्ये येतात ती सुरुवातीपासूनच तासाला हजर राहतात; पण जी मुलं इतर शाळांमधून येतात ती असा पण करतात की ती कोणत्याही असह्य तासाला पुन्हा कधीही हजर राहणार नाहीत. ती खेळतात, सायकलिंग करतात आणि लोकांच्या मध्ये मध्ये कडमडतात पण ती वर्गापासून दूरच राहतात. हे कधीकधी अनेक महिन्यांपर्यंत चालतं. आधीच्या शाळेतून त्यांच्या मनात किती प्रमाणात तिरस्कार निर्माण केला आहे त्यावर त्यांना परत मार्गावर यायला किती काळ लागेल हे अवलंबून असतं. आमचं सर्वात जास्त काळ वर्गाबाहेर राहायचं रेकॉर्ड एका कॉन्व्हेंटमधून आलेल्या मुलीचं आहे. तिनं तीन वर्षं इकडेतिकडे करण्यात घालवली. साधारणतः तासांचा तिटकारा जाण्याचा काळ तीन महिन्यांचा असतो.

ज्यांची या स्वातंत्र्याच्या कल्पनेशी अजिवातच ओळख नाही अशांना प्रश्न पडेल की हा कसला पागलखाना आहे की जिथे मुलं त्यांची इच्छा असेल तर दिवसभर खेळतच राहतात? खूपशी मोठी माणसं असं म्हणतात की जर मला कोणी अशा शाळेत पाठवलं असतं तर मी काहीच केलं नसतं. दुसरे काही म्हणतात की मोठेपणी जेव्हा इतर शाळांतून सक्तीनं शिकून आलेल्या मुलांबरोबर त्यांना स्पर्धा करण्याची वेळ येईल, तेव्हा अशा मुलांना चांगलाच तोटा जाणवेल.

इंजिनीअरिंग फॅक्टरीमध्ये जाण्यासाठी वयाच्या सतराव्या वर्षी जॅकनं आमचा निरोप घेतला त्याची मला आठवण येते. एक दिवस मॅनेजिंग डायरेक्टरांनी त्याला बोलावणं पाठवलं -

त्यांनी विचारलं, "समरहिलमधून आलेला मुलगा तूच आहेस ना? मला हे जाणण्याची इच्छा आहे की आता तू जुन्या विचाराच्या शाळांमधून आलेल्या मुलांमध्ये मिसळतो आहेस, तेव्हा तुला अशा तऱ्हेच्या शिक्षणाबद्दल काय वाटतं? तुला पुन्हा निवड करण्याची संधी मिळाली तर तू ईटनला जाशील की समरहिलला?"

"नक्कीच समरहिलला!" जॅकनं उत्तर दिलं.

"पण तिथे असं काय दिलं जातं, जे इतर शाळा देत नाहीत?"

जॅकनं जरा डोकं खाजवलं आणि सावकाश म्हणाला, "माहीत नाही. पण मला वाटतं की तिथे तुम्हाला पूर्णतः आत्मविश्वासाची भावना दिली जाते."

"हं! ते तू खोलीत येतानाच माझ्या लक्षात आलं." डायरेक्टर जरा रुक्षपणेच म्हणाले.

"बाप रे! जर मी तुमची तशी समजूत करून दिली असेल तर क्षमा करा." जॅक हसून म्हणाला.

"मला आवडलं ते. मी माझ्या ऑफिसमध्ये बोलावलं की बरीचशी माणसं चुळबुळ करत असतात आणि अस्वस्थ दिसतात. तू आत आलास तोच समान पातळीवर... तर मग तुला कोणत्या विभागात बदली करून हवी आहे असं म्हणत होतास?"

या गोष्टीवरून हे दिमतं की केवळ परीक्षा उत्तीर्ण होण्यापेक्षाही व्यक्तिमत्त्व आणि स्वभाव या अधिक महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. जॅक विद्यापीठाच्या परीक्षेत अपयशी ठरला कारण त्याला पुस्तकातून शिकण्याबद्दल अत्यंत तिरस्कार होता. पण लॅम्बचे निबंध किंवा फ्रेंच भाषेच्या त्याच्या अज्ञानामुळे त्याचे जीवनात काहीच तोटे झाले नाहीत. तो आज यशस्वी इंजिनीअर आहे.

तळटीप – लॅम्बचे निबंध – चार्ल्स लॅम्ब हा १९७५ ते १८३४ या काळातील प्रसिद्ध इंग्रजी निबंधकार आणि कवी.

असं असलं तरीही समरहिलमधे मुलं भरपूर शिकतात. कदाचित आमची बारा वर्षांची मुलं हस्ताक्षर, स्पेलिंग किंवा अपूर्णाकाच्या बाबतीत त्याच वयाच्या इतर मुलांबरोबर स्पर्धा करू शकणार नाहीत पण नवनिर्मिती क्षमतेची परीक्षा घेतली तर आमची मुलं इतरांना सपशेल हरवतील.

आमच्या शाळेत वर्गाच्या परीक्षा नसतात, पण कधीतरी मी गंमत म्हणून परीक्षा घेतो. अशा एका परीक्षेत खालील प्रश्न विचारले होते –

* खालील गोष्टी कुठे आहेत? – माद्रिद, थर्सडे आयलंड, यस्टर्डे, प्रेम, लोकतंत्र, तिरस्कार, माझा पॉकेट स्कू ड्रायव्हर. (अरेरे! मला मदत होईल असं उत्तर या शेवटच्या प्रश्नाला मिळालं नाही.)

* खालील शब्दांचे अर्थ सांगा – (कंसातील आकडा प्रत्येक शब्दाचे किती अर्थ अपेक्षित आहेत हे दाखवतो.) – हँड (३)... फक्त दोघांनीच तिसरा अर्थ बरोबर लिहिला – घोड्याची उंची मोजण्याचे परिमाण. ब्रास (४)... धातू, गाल, वरच्या हुद्यावरील आर्मी ऑफिसर्स, ऑर्केस्ट्राचा एक विभाग.

* हॅम्लेटच्या टू बी ऑर नॉट टू बी या भाषणाचे समरहिली भाषेत भाषांतर करा.

अर्थातच हे प्रश्न गांभीर्यानं घ्यावेत या हेतून घातलेले नाहीत. मुलांना त्यामुळे खूप धमाल येते. समरहिलमधे छानपैकी रुळलेली मुलं या प्रश्नांची उत्तरं देताना जो स्तर गाठतात, त्या मानानं नव्यानं प्रवेश घेतलेली मुलं जरा कमी पडतात. त्यांना बुद्धिमत्ता कमी असते असं मुळीच नाही, पण त्यांना गांभीर्याच्या चाकोरीत काम करण्याची इतकी सवय झालेली असते की विनोदाचा हलकासा स्पर्शही त्यांना गोंधळात टाकतो.

ही झाली आमच्या शिकवण्याची खेळकर बाजू. सर्व वर्गांमधे भरपूर काम केलं जातं. जर काही कारणामुळे ठरलेल्या दिवशी एखादा शिक्षक तास घेऊ शकत नसेल तर बहुधा मुलं खूपच निराश होतात.

नऊ वर्षांच्या डेव्हिडला डांग्या खोकला झाल्यामुळे वेगळं बसायला लागलं, तेव्हा तो ढसाढसा रडला. "माझा रॉजर बाईचा भूगोलाचा तास बुडेल" अशी तक्रार त्यानं केली. डेव्हिड जवळजवळ जन्मापासून शाळेत होता आणि त्याला कोणकोणत्या पाठांना आवर्जून बसायचं आहे हे त्याला पक्कं ठाऊक होतं. डेव्हिड आता लंडन युनिव्हर्सिटीत गणिताचा प्राध्यापक आहे.

शाळेचे सर्व नियम शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत सर्व शाळेंत मतदान करून ठरतात आणि प्रत्येक विद्यार्थी आणि प्रत्येक शिक्षकाला एक मत असतं. काही वर्षांपूर्वीच्या अशा एका सभेत कोणीतरी मुद्दा मांडला की एका मुलाला एका विशिष्ट चुकीबद्दल तासाला बसण्यास एक आठवडा बंदी करण्याची शिक्षा करावी. इतर मुलांनी याच्या विरुद्ध मत दिलं कारण ही शिक्षा फार कडक होती.

माझा शिक्षकवर्ग आणि मी परीक्षेचा मनापासून तिरस्कार करतो. आमच्या दृष्टीनं विद्यापीठाच्या परीक्षा म्हणजे एक शाप आहे. पण आपण मुलांना आवश्यक ते विषय शिकवण्याचं नाकारू शकत नाही. हे उघडच आहे की जोपर्यंत परीक्षा

अस्तित्वात आहेत, तोपर्यंत त्या आपल्या मालक आहेत. त्यामुळे समरहिलचा शिक्षकवर्ग नेहमीच योग्य दर्जाचं शिक्षण देण्यासाठी अर्हताप्राप्त असाच असतो.

सर्वच मुलांना परीक्षा द्यायच्या असतात, असं नाही. जी पुढे विद्यापीठात जाऊ इच्छितात तीच मुलं परीक्षा देतात आणि अशा मुलांना या परीक्षांना तोंड देणं तितकंसं कठीण जात नाही. साधारणपणे ती वयाच्या चौदाव्या वर्षी गांधीर्यानं या परीक्षांच्या तयारीला लागतात, आणि अंदाजे तीन वर्षांत हे काम पूर्ण करतात. अर्थात दर वेळी ती पहिल्याच प्रयत्नात यशस्वी होतात असं नाही. अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ती पुन्हा प्रयत्न करतात.

समरहिल ही जगातील सर्वात आनंदी शाळा असणं शक्य आहे. शाळा चुकवणारी मुलं आमच्याकडे नाहीत आणि घरच्या आठवणीनं अस्वस्थ होणारी मुलंही क्वचितच आढळतात. समरहिलमध्ये मारामाऱ्या सहसा होत नाहीत, भांडणं अर्थातच होतात – पण आम्ही मुलं लहानपणी ज्या तऱ्हेच्या मारामाऱ्या करायचो तशी मारामारी क्वचितच माझ्या पाहण्यात आली आहे. मूल रडताना मी क्वचितच ऐकलं आहे. कारण मोकळेपणा मिळाल्यामुळे व्यक्त करण्यासाठी फारच थोडा द्वेष त्यांच्या मनात साचून राहिलेला असतो. त्या मानानं दडपल्या गेलेल्या मुलांच्यात असा द्वेष खूप अधिक प्रमाणात आढळतो. द्वेषानं द्वेष वाढतो आणि प्रेमानं प्रेम. प्रेम म्हणजे मुलांना स्वीकारणं, आणि हे कोणत्याही शाळेत अत्यंत गरजेचं आहे. जर मुलांना तुम्ही शिक्षा करत असाल आणि त्यांच्यावर जोरजोरात ओरडत असाल तर तुम्ही त्यांच्या बाजूने असूच शकत नाही. समरहिल ही अशी शाळा आहे जिथे मुलाला माहित असतं की त्याचा स्वीकार झालाय, तो आवडलाय.

पण आम्ही काही मानवी चुकांच्या पार पलीकडे पोचलेलो नाही! एकदा एका वसंत ऋतूत मी बराच वेळ खर्च करून बटाटे पेरले. जेव्हा जूनमध्ये मी आठ रोपं उपटून टाकलेली पाहिली तेव्हा मी त्याबद्दल बराच आरडाओरडा केला. पण तरीही माझ्या आरडाओरड्यात आणि एखाद्या हुकुमशहाच्या आरडाओरड्यात फरक होता. माझा मुद्दा होता बटाट्यांबद्दल, पण हुकुमशहाच्या ओरड्यातून नैतिकतेचा प्रश्न निघाला असता – "बरोबर की चूक!" माझे बटाटे चोरणं चुकीचं आहे असं मी म्हटलं नाही; मी तो चांगल्या-वाईटाचा मुद्दा बनवला नाही; मी तो "माझ्या" बटाट्यांचा मुद्दा बनवला. ते "माझे" बटाटे होते आणि ते इतरांनी तसेच सुरक्षित राहू द्यायला हवे होते. मला आशा आहे की मी दोन्हीतला फरक स्पष्ट करतो आहे.

मी हे थोडं वेगळ्या रीतीनं मांडतो. मुलांच्या दृष्टीनं ज्याला घाबरून राहावं अशी अधिकारी व्यक्ती मी नाही. आम्ही समान पातळीवर आहोत. एखाद्या मुलाच्या सायकलचं टायर पंक्चर झाल्यावर त्यानं घातलेल्या वादाला जेवढं महत्त्व असेल, तितकंच महत्त्व त्यांच्या दृष्टीनं बटाट्यांबद्दलच्या माझ्या वादाला आहे. जेव्हा तुम्ही समान पातळीवर असता तेव्हा मुलांशी वाद घालणं अगदी सुरक्षित असतं.

आता काही जण असं म्हणतील की, "हे सगळं झूठ आहे. समानता असूच शकत नाही. नील हा प्रमुख आहे, तो सर्वांहून मोठा आणि शहाणा आहे." हे नक्कीच खरं आहे की मी प्रमुख आहे आणि जर घराला आग लागली तर मुलं पळत माझ्याकडेच येतील. त्यांना माहित आहे की मी मोठा आहे आणि मला अधिक कळतं. पण जेव्हा मी त्यांच्या पातळीवर उभा राहून त्यांच्याशी बोलतो तेव्हा हे सगळं बाजूला राहतं; उदा. बटाट्यांचा वाफा.

जेव्हा बिलीनं मला सांगितलं की माझ्या वाढदिवसाच्या पार्टीला मी तुम्हाला बोलावलेलं नाही, तेव्हा तुम्ही इथे थांबू नका; तेव्हा क्षणाचाही विलंब न लावता मी बाहेर गेलो – जसा बिलीही मी सांगितल्यावर लगेच माझ्या खोलीबाहेर जातो. शिक्षक आणि मुलांमधल्या या नात्याचं वर्णन करून सांगणं सोपं नाही. पण हे नातं आदर्श आहे असं मी का म्हणतो, ते समरहिलला भेट देणाऱ्या प्रत्येकाला जाणवतं! हाच दृष्टिकोन स्टाफबाबतही बाळगला जातो. केमिस्ट्रीचे शिक्षक श्री. क्लाइन यांना ऑलन या नावानं सगळे ओळखतात. इतर शिक्षकांना हॅरी, उला आणि डॉफने अशा हाका मारतात. मला नील आणि आचाऱ्याला इस्थर म्हणतात.

समरहिलमधे सर्वांना समान हक्क आहेत. माझ्या सुरेख पियानोवर चालायला कोणालाही परवानगी नाही आणि मलाही कोणत्याही मुलाची सायकल त्याच्या परवानगीवाचून चालवायची मुभा नाही. शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत सहा वर्षांच्या मुलाच्या मतालाही माझ्या मताएवढीच किंमत असते.

पण एखादा शहाणा म्हणतो, प्रत्यक्षात मात्र मोठ्यांचाच आवाज ऐकला जातो. सहा वर्षांचं मूल मत देण्यासाठी हात वर करण्यापूर्वी तुम्हांला मतदान करताना पाहात नाही का! मला इच्छा आहे की त्यानं कधीतरी पाहावं, कारण माझ्या कितीतरी सूचना फेटाळल्या गेल्या आहेत. स्वतंत्र मुलं सहजामहजी प्रभावित होत नाहीत; निर्भयतेमुळे हे घडू शकतं. भीतीचा पूर्ण अभाव असणं ही मुलांच्या घडणीतली सर्वोत्तम गोष्ट आहे.

आमची मुलं आमच्या शिक्षकांना घाबरत नाहीत. शाळेचा एक नियम असा आहे की वरच्या मजल्यावर रात्री दहा वाजल्यानंतर शांतता असेल. एका रात्री साधारण अकरा वाजता उशांनी मारामारी चालली होती. मी टेबलावर लिहीत बसलो होतो. वर चाललेल्या दंग्याबद्दल तक्रार करायला मी उठलो. मी वर पोचलो तेव्हा दबत दबत धावणाऱ्या पावलांचे आवाज येत होते आणि कॉरीडॉरमध्ये कोणीच नव्हतं; शांतता होती. अचानक मला एक अपेक्षाभंग झालेला आवाज ऐकू आला, "हात्तिच्या, हा तर नीलच आहे-" आणि तत्क्षणी पुन्हा धमाल सुरू झाली. मी जेव्हा सांगितलं की मी खाली पुस्तक लिखाणाचं काम करत होतो, तेव्हा त्यांना त्याचं गांभीर्य लक्षात आलं आणि लगेचच आवाज बंद करण्याचं त्यांनी ठरवलं. त्यांचा बेडटाईम ऑफिसर, (जो त्यांच्याच वयाचा होता) त्यांच्या मागावर येतोय की काय या शंकेमुळे त्यांची धावपळ झाली होती.

मोठ्यांबद्दल मनात भय नसणं याचं महत्त्व मला आवर्जून सांगावंसं वाटतं. नऊ वर्षांचं मूल सहजच येऊन मला सांगेल की त्यानं बॉलनं खिडकीची काच फोडली आहे. तो हे सांगतो कारण त्याला मी रागावेन किंवा मला सात्त्विक संताप येईल याची भीती नसते. त्याला खिडकीची काच बसवून द्यावी लागेल पण त्याला शिक्षेची किंवा बौद्धिक ऐकायला लागण्याची भीती नसते.

काही वर्षांपूर्वी एकदा शाळेच्या सरकारनं राजीनामा दिला आणि निवडणुकीसाठी कोणीच उभं राहायला तयार नव्हतं. त्या संधीचा फायदा घेऊन लगेच मी एक सूचना लावली - "सरकारच्या अनुपस्थितीत मी स्वतःला हुकुमशहा जाहीर करतो. नीलचा विजय असो." लवकरच सगळीकडे कुजबुज सुरू झाली. दुपारी सहा वर्षांचा व्हिडियन माझ्याकडे आला आणि म्हणाला, "नील, मी जिममधली खिडकी फोडलीय." मी हातानंच त्याला जाण्याची खूप केली. "असल्या बारीकसारीक गोष्टींसाठी मला त्रास देऊ नकोस." मी म्हटलं आणि तो गेला.

थोड्या वेळानं तो परत आला आणि म्हणाला, "मी दोन खिडक्या फोडल्या आहेत." आता मात्र माझी उत्सुकता जागी झाली. मी त्याला विचारलं, "हे काय चालवलं आहेस?"

"मला हुकुमशहा आवडत नाहीत, आणि मला न जेवता उपाशी पोटी राहायला आवडत नाही." (नंतर मला शोध लागला की हुकुमशाहीच्या विरोधाचं उदुं स्वयंपाक्यावर निघालं होतं आणि तो ताबडतोब स्वयंपाकघर बंद करून घरी निघून गेला होता.

"मग, तू याच्याबद्दल काय करणार आहेस?" मी विचारलं.

"आणखी खिडक्या फोडणार!" तो हट्टीपणानं म्हणाला.

"चालू दे." मी म्हटलं आणि त्यानं चालूच ठेवलं.

तो परत आला तेव्हा त्यानं जाहीर केलं की त्यानं सतरा खिडक्या फोडल्या होत्या. पण तो कळकळीनं म्हणाला, "मी त्याचे पैसे भरून देणार आहे."

"कसे काय?"

"माझ्या पॉकेट मनीमधून. किती दिवस लागतील मला?"

मी झरकन हिशेब केला. "साधारण दहा वर्ष."

जरा वेळ तो अगदी गंभीर दिसला; मग मी त्याचा चेहरा एकदम उजळलेला पाहिला. "अरेच्या! पण मला त्याचे पैसे भरावेच लागणार नाहीत!"

"पण मग खाजगी मालमत्तेच्या नियमाचं काय? या खिडक्या माझी खाजगी मालमत्ता आहेत."

"मला माहीत आहे ते, पण आता काही खाजगी मालमत्तेचा नियम लागू नाही आणि नियम सरकार बनवत असतं पण आता सरकारच नाही." कदाचित माझ्या चेहऱ्यावरचे भाव वाचून त्यानं पुस्ती जोडली असावी – "पण तरीही मी त्यांचे पैसे भरीन."

पण त्याला ते पैसे भरावे लागले नाहीत. नंतर थोड्याच दिवसांनी लंडनमध्ये माझ्या भाषणात मी ही गोष्ट सांगितली आणि भाषणानंतर एक तरुण माझ्याकडे आला आणि तो मला एक पौंडाची नोट देत म्हणाला, "हे त्या ब्रात्य कार्ट्याच्या खिडक्यांसाठी." दोन वर्षांनंतर, व्हिडियन अजूनही त्या खिडक्यांबद्दल आणि त्यांचे पैसे भरलेल्या माणसाबद्दल इतरांना सांगत असतो, "तो अगदी सपशेल वेडा असला पाहिजे कारण त्यानं मला कधीच पाहिलेलं नाही."

जेव्हा मुलांना भीती माहीतच नसते तेव्हा ती अनोळखी व्यक्तींशी सहज नातं जोडू शकतात. इंग्लिश शिष्टपणाच्या मुळाशी खरं तर भीती आहे आणि त्याचमुळे जास्त संपत्ती असलेलेच सर्वात अधिक शिष्ट असतात. समरहिलची मुलं भेटीला येणाऱ्यांशी आणि अनोळखी लोकांशी लक्षात येईल इतक्या सहज मोकळेपणानं वागतात ही माझ्या व माझ्या शिक्षकवर्गाच्या दृष्टीनं अभिमानाची बाब आहे.

हे मात्र आमहाला कबूल करायलाच हवं की आमच्याकडे भेट द्यायला येणारी माणसं मुलांना आवडतील अशीच असतात. शाळेला भेट देणाऱ्यांत विशेष कळकळ असणारे आणि त्यांची चित्रकला आणि लिखाण पाहू इच्छणारे शिक्षक मात्र त्यांना अजिबात नको असतात. गोष्टी सांगणारा पाहुणा त्यांना सगळ्यात हवाहवासा वाटणारा असतो – मस्त गोष्टी – साहसाच्या, प्रवासाच्या आणि सगळ्यात धमाल म्हणजे विमानोड्डाणाच्या. चांगला मुष्टियोद्धा, चांगला टेनिसपटू यांना क्षणात घेराव घातला जातो, पण जे पाहुणे आवेशानं सिद्धान्त मांडू लागतात ते अगदी एकटे पडतात.

पाहुण्यांकडून वारंवार मिळणारा अभिप्राय म्हणजे "शिक्षक कोण आणि विद्यार्थी कोण हे ओळखताच येत नाही." हे खरंच आहे. मुलांचं मनोमन कौतुक असलं की जे मैत्र निर्माण होतं ते विलक्षण असतं. शिक्षक हा शिक्षक आहे म्हणून त्याला वेगळं वागवलं जात नाही. शिक्षक आणि मुलं एकाच प्रकारचं जेवण जेवतात आणि समान नियम पाळतात. शिक्षकांना विशेष सवलती देण्याचा विचारही मुलांना मुळीच खपत नाही.

आठवड्यातून एकदा मी शिक्षकांना मानसशास्त्रावर व्याख्यान देत असे तेव्हा "हे बरोबर नाही" अशी कुरकुर सुरू झाली. मग मी माझं नियोजन बदललं आणि भाषण बारा वर्षांपुढील सर्वांना खुलं ठेवलं. दर मंगळवारी रात्री माझी खोली उत्सुक मुलांनी भरलेली असे – ती मुलं नुसतं ऐकतच नसत तर आपली मर्तही मोकळेपणानं मांडत. मुलांनी ज्या विषयांवर मला बोलायला सांगितलं ते विषय असे – कमीपणाची भावना, चोरी करण्यामागचं मानसशास्त्र, गुंडांचं मानसशास्त्र, विनोदाचं मानसशास्त्र, माणूस नीतिवादी का बनला?, हस्तमैथुन, गर्दीचं मानसशास्त्र इत्यादी. ही मुलं उद्या जीवनात प्रवेश करतील तेव्हा स्वतःबद्दल आणि इतरांबद्दल व्यापक आणि स्पष्ट जाणिव घेऊनच जातील हे अगदी उघड आहे.

"मुलं जेव्हा मागे वळून पाहतील तेव्हा त्यांना गणित किंवा संगीत न शिकवल्याबद्दल ती शाळेला दोषी नाही का ठरवणार?" हा प्रश्न समरहिलला भेट देणाऱ्यांना वारंवार पडत असे. याचं खरं उत्तर असं आहे की या मुलांमध्ये लपलेले बेथोवन किंवा आर्ईनस्टाईन आपापल्या क्षेत्रांपासून दूर राहूच शकणार नाहीत.

चितित पालकांना मुलानं जसं जगावंसं वाटतं तसं किंवा मुलासाठी काय योग्य आहे हे फक्त आपल्यालाच कळतं या भावनेतून त्याच्या जीवनाला दिशा देणाऱ्या शिक्षकाच्या मनाप्रमाणे न जगता, मुलानं आपलं स्वतःचं जीवन जगावं हा त्याचा स्वधर्म आहे. ही सगळी मोठ्यांची ढवळाढवळ आणि मार्गदर्शन फक्त यंत्रमानवांची एक पिढी निर्माण करते.

मुलांवर काही प्रमाणात "प्रेरणाहीन प्रौढत्व" लादल्याखेरीज तुम्ही त्यांना संगीत किंवा दुसरी कोणतीही गोष्ट शिकवूच शकत नाही. तुम्ही त्यांना नेहमीच प्रवाहपतिताच्या साच्यात घालता - ज्या समाजाला रुक्ष टेबलावर बसणारे आज्ञाधारक कारकून, दुकानातील विक्रेते, आठ बत्तीसची लोकल पकडणारी यंत्रवत माणसं यांची गरज असते- जो घाबरट, खुज्या माणसाच्या कळकट खांद्यांवर वाहून नेला जातोय आणि भयभीत झालेल्या कळपाच्या वृतीनं राहतो आहे- अशा समाजाच्या दृष्टीनं हे ठीक असतं.

समरहिलकडे एक दृष्टिक्षेप

समरहिलमधला नेहमीचा एक दिवस कसा असतो ते सांगतो. न्याहरी सकाळी ८.१५ ते ९.००. शिक्षक आणि मुलं आपापली न्याहरी स्वयंपाकघरातून जेवणघरात घेऊन येतात. गाद्या आवरण्याचं काम ९.३०पर्यंत आणि मग अभ्यास सुरू. प्रत्येक सत्राच्या सुरुवातीला एक वेळापत्रक लावलेलं असतं. त्याप्रमाणे प्रयोगशाळेतील डेरेकला सोमवारी पहिला ताम असेल, मंगळवारी दुसरा ताम असेल आणि असंच वेळापत्रक पुढे असेल. इंग्रजी आणि गणितासाठी माझंही असंच वेळापत्रक असेल आणि इतिहास आणि भूगोलासाठी मॉरिसचं. छोटी मुलं (वय ७ ते ९) जवळजवळ पूर्ण सकाळभर बहुतेक त्यांच्या शिक्षकाबरोबर असतात, पण तीही शास्त्र किंवा चित्रकलेच्या वर्गात जातात.

कोणत्याच विद्यार्थ्याला तामाला बसणं अनिवार्य नसतं. पण जर जिमी सोमवारी इंग्लिशच्या तामाला आला आणि जर त्या आठवड्यात शुक्रवारपर्यंत त्यानं पुन्हा तोंडच दाखवलं नाही तर बाकीचे साहजिकच आक्षेप घेतात की त्याच्यामुळे काम मागे पडत आहे आणि तो प्रगतीत अडथळा आणतो आहे, म्हणून त्याला ते वर्गाच्या बाहेरही घालवू शकतात.

एक वाजेपर्यंत वर्ग चालू असतात, पण बालवर्गातील आणि छोटी मुलं साडेबारा वाजता जेवतात. शाळा दोन टप्प्यांत जेवते. शिक्षक आणि मोठी मुलं दीड वाजता जेवायला बसतात.

दुपार सर्वांसाठीच पूर्ण मोकळी असते. सर्व जण दुपारी काय करतात हे मला माहीत नाही. मी बागकाम करतो आणि मला क्वचितच मुलं आजूबाजूला दिसतात. छोटी मुलं "टोळीयुद्ध" खेळताना दिसतात. काही मोठी मुलं मोटर्स आणि रेडिओबरोबर खेळतात आणि चित्र काढण्यात व रंगवण्यात दंग होतात. हवा चांगली असेल तर मोठी मुलं मैदानी खेळ खेळतात. काही वर्कशाॅपमध्ये खुडबुड करतात नि आपली सायकल तरी दुरुस्त करतात नाही तर बोटी किंवा पिस्तुलं तयार करतात.

चार वाजता चहा होतो. पाच वाजता वेगवेगळे उपक्रम सुरू होतात. छोट्या मुलांना वाचून दाखवलेलं आवडतं. मधल्या गटाला चित्रकला दालनात काम करायला आवडतं - पेंटिंग, लिनोलियम कटिंग, लेदरचं काम, टोपल्या विणणं इ. तिथे चालतं. एक गट नेहमीच मातीकामात गुंग असतो; खरं तर मातीकाम हे सकाळ-संध्याकाळ करायचं अतिशय आवडीचं काम. मोठा गट पाचच्या पुढे काम करतो. लाकूड आणि धातुकामाचं वर्कशाॅप रोज रात्री पूर्ण भरलेलं असतं.

सोमवारी रात्री मुलं गावात जाऊन पालकांच्या पैशानं सिनेमा पाहतात. गुरुवारी जेव्हा सिनेमा बदलतो तेव्हा ज्यांच्याकडे पैसे असतात, ते पुन्हा जातात.

मंगळवारी रात्री शिक्षक आणि मोठी मुलं मानसशास्त्रावरचं माझं भाषण ऐकतात. त्याच वेळी छोट्या मुलांचे गट वाचत बसतात. बुधवारची रात्र ही नृत्याची रात्र. नृत्यासाठी मोठ्या गट्यातून रेकार्ड्स निवडल्या जातात. सगळीच मुलं

सुरेख नाचतात आणि काही पाहुणे म्हणतात की या मुलांबरोबर नृत्य करण्याची त्यांना लाज वाटते. गुरुवारी रात्री विशेष काहीच नसतं. मोठी मुलं लायस्टन किंवा आल्डेनवर्गला सिनेमाला जातात. शुक्रवार हा कोणत्याही विशेष गोष्टीसाठी मोकळा असतो – जसं नाटकाची तालीम.

शनिवारची रात्र आमची सर्वात महत्त्वाची वेळ, कारण त्या दिवशी शाळेची सर्वसाधारण सभा असते. त्यानंतर बहुतेक वेळा नृत्य होतंच. थंडीच्या दिवसांत रविवारी नाट्यसंध्या असते.

हस्तव्यवसायासाठी वेळापत्रक नसतं. लाकडाच्या कोरीव कामासाठी निश्चित असे तास नसतात. मुलांना जे करावंसं वाटतं ते मुलं करतात. आणि जवळजवळ नेहमीच त्यांना जे करावंसं वाटतं ते असतं खेळातलं पिस्तुल किंवा बंदूक किंवा बोट किंवा पतंग. मात्र लाकूडकामात बारकार्डनं कराव्या लागणाऱ्या कोरीवकामात त्यांना फारसा रस नसतो. उदाहरणार्थ – पारव्याची शेषटी. मोठ्या मुलांनाही अवघड सुतारकाम फारसं करायचं नसतं. ठोक्याचं पितळ्यावरचं काम हा माझा छंद-पण त्यातही त्यांना फारसं गम्य नसतं. कारण पितळ्याच्या भांड्याभोवती छानसं कल्पनेचं जाळं त्यांना विणता येत नाही.

दिवस छान असेल तर समरहिलच्या गुंड टोळ्या आजूबाजूला दिसत नाहीत. ते कुठेतरी लांब जाऊन त्यांची धाडसी कृत्यं करण्यात मशगुल असतात. पण मुली मात्र तुम्हांला दिसतील. त्या घरात किंवा घराच्या आजूबाजूला असतात. मोठ्यांपासून त्या फारशा लांब जात नाहीत.

तुम्हांला चित्रकलेच्या वर्गात नेहमीच मुली चित्रं रंगवताना किंवा प्रसन्न रंगांच्या कापडाच्या वस्तू बनवताना दिसतील. पण तरीही मला म्हणावंसं वाटतं की जास्त करून लहान मुलगे अधिक सर्जनशील असतात. कारण "मला काय करायचं ते कळत नाहीये, त्यामुळे मला कंटाळा आलाय" असं मुलगे म्हणताना मी कधीच ऐकलं नाहीये पण मुली मात्र असं म्हणतात.

मला मुलींपेक्षा मुलगे अधिक सर्जनशील वाटतात याचं कारण शाळा कदाचित मुलगांसाठी अधिक सुसज्ज असण्याची शक्यता आहे. दहा वर्षं किंवा त्यापुढच्या वयाच्या मुलींना लोखंड किंवा लाकडाच्या वर्कशाॅपशी काही देणघेणं नसतं. त्यांना इंजिनाशी खटपट करण्यात रस नसतो, आणि त्यांना इलेक्ट्रिसिटी किंवा रेडिओशी काही कर्तव्य नसतं. त्यांना आवडणाऱ्या कलांमध्ये मातीकाम, लिनोलियमचे तुकडे कापणे आणि पेंटिंग आणि शिवणकामाचा समावेश असतो. पण काहींसाठी हे पुरेसं नसतं. स्वयंपाकात मुलींइतकाच मुलांनाही रस असतो. मुलं आणि मुली स्वतःच नाटक लिहितात. दिग्दर्शित करतात. वेशभूषा आणि नेपथ्यही स्वतःच करतात. त्यांचा अभिनय साधारणतः वरच्या दर्जाचा असतो कारण तो खराखुरा असतो; देखावा नसतो.

रसायन प्रयोगशाळेत मुलं जितक्या वेळा जातात तितक्याच प्रमाणात मुलीही जात असतात. नऊ वर्षांच्या पुढच्या मुलींना आकर्षण वाटत नाही अशी वर्कशाॅप ही एकच जागा आहे.

शाळेच्या सभामध्येही मुलींचा क्रियाशील सहभाग मुलांच्या मानानं कमी असतो आणि याचा माझ्याजवळ काही खुलासा नाही.

काही वर्षांपूर्वीपर्यंत मुली नेहमीच समरहिलला उशिरा यायच्या. कॉन्व्हेंट्स आणि मुलांच्या शाळांमध्ये नापास झालेल्या बऱ्याच मुली असायच्या. असं मूल हे मी मुक्त शिक्षणाचं खरंखुरं उदाहरण मानतच नाही. उशिरा शाळेत दाखल होणाऱ्या या मुलींनी, ज्यांना स्वातंत्र्याबद्दल काही कौतुक नव्हतं, अशा आईबापांच्या पोटी जन्म घेतला होता. नाही तर मग त्या "समस्याग्रस्त" ठरल्याच नसत्या. आणि मग समरहिलमध्ये जेव्हा एखाद्या मुलीचा एखादा विशिष्ट अवगुण दूर केला जायचा, तेव्हा तिचे आईवडील तिला तातडीनं इथून काढून "जिथे तिला "शिक्षण" मिळेल अशा एखाद्या चांगल्या शाळेत" घालायचे.

पण गेल्या काही वर्षांत ज्यांचा समरहिलवर विश्वास आहे, अशा घरांमधून आमच्याकडे मुली येऊ लागल्या आहेत. छानच मुली आहेत त्या – उत्साही, प्रतिभावान आणि नेतृत्वगुण असणाऱ्या.

कधी कधी आर्थिक कारणांसाठी आम्हांला मुली गमवाव्या लागल्या आहेत; कारण त्यांच्या भावांना खूप महागड्या, खाजगी शाळांमध्ये ठेवलं होतं. कुटुंबात मुलगांना प्राधान्य देण्याची जुनी परंपरा नाहीशी होणं कठीण आहे. काही मुलं आणि मुलींनाही समरहिल सोडून जावं लागलं कारण काही पालकांना मुलांवरचा मालकी हक्क सोडायचा नव्हता आणि मुलांची घराबद्दलची निष्ठा शाळेकडे वळेल अशी भीती त्यांना मत्सरामुळे वाटत होती.

शाळा चालू ठेवणं ही समरहिलसाठी एक नेहमीची कसरतच होती. ज्या शाळेत मुलांना वर्गात बसून शिकण्याऐवजी खेळण्याचा पर्याय उपलब्ध आहे अशा शाळेत मुलांना घालून विश्वासानं वाट पाहण्याची तयारी फारच कमी पालकांची असते. कदाचित एकविसाव्या वर्षी आपला मुलगा स्वतःच्या पायांवर उभा राहू शकणार नाही या कल्पनेनंच पालकांचा थरकाप होतो.

आज समरहिलमध्ये जी मुलं आहेत त्यांच्या पालकांची अशीच इच्छा आहे की त्यांना शिस्तीच्या बडग्याशिवाय वाढवलं जावं. ही फारच आनंददायी परिस्थिती आहे. कारण पूर्वी माझ्याकडे एखाद्या कडक माणसाचा मुलगा अत्यंत निराशाजनक स्थितीत पाठवला जायचा. अशा पालकांना मुलांच्या स्वातंत्र्यामध्ये अजिबातच रस नसायचा आणि मनातल्या मनात ते आम्हांला चक्रम नि वेडेच समजत असणार. अशा कडक लोकांना काही गोष्टी समजावून सांगणं अतिशय कठीण असायचं.

एका सैन्यातील अधिकाऱ्याची मला आठवण येते. त्यांची आपल्या नऊ वर्षांच्या मुलाला आमच्या शाळेत घालण्याची इच्छा होती. ते म्हणाले, "शाळा तर ठीक दिसते आहे. पण मला एका गोष्टीची भीती वाटते आहे- तो इथे हस्तमैथुन करायला शिकेल." मी त्यांना विचारलं, की तुम्हाला अशी भीती का वाटतेय? ते म्हणाले, "त्यामुळे त्याचं खूप नुकसान होईल." "तुमचं आणि माझं तर फारसं नुकसान झालं नाही ना?" मी सहजच विचारलं. ते घाईघाईनं आपल्या मुलाला घेऊन निघून गेले.

नंतर एक श्रीमंत आई आली होती- जवळजवळ तासभर मला प्रश्न विचारल्यानंतर ती आपल्या पतिराजांकडे वळून म्हणाली, "मला किनई ठरवताच येत नाहीये मार्जोरीला इकडे पाठवायचं की नाही ते!" "जाऊ दे, तुम्ही नका त्रास घेऊ. मीच तुमच्यासाठी ठरवतो. मीच तिला घ्यायचं नाही असं ठरवलंय." मी म्हटलं. मला काय म्हणायचं होतं ते त्यांना नीट समजावून सांगावं लागलं. "तुमचा स्वातंत्र्यावर विश्वासच नाहीये. जर मार्जोरी इथे आली तर माझं निम्मं आयुष्य तुम्हाला समजावून सांगण्यात वाया जाईल आणि तरीही शेवटी ते तुम्हाला पटणार नाहीच. याचा भयानक परिणाम होईल तो मार्जोरीवर! ती आयुष्यभर द्विधा मनःस्थितीत, "काय बरोबर आहे - घर की शाळा?" - ही शंका मनात घेऊन जगेल."

जे पालक इथे येतात आणि म्हणतात, "आमच्या मुलांसाठी समरहिलच फक्त योग्य आहे. दुसरी कोणतीही शाळा चालणार नाही," ते पालक म्हणजे अगदी आम्हांला हवे तसे पालक.

शाळेच्या सुरुवातीच्या काळातल्या अडचणी खूपच गंभीर होत्या. आम्हांला मुलं फक्त उच्च आणि मध्यम वर्गातीलच घेता यायची कारण आम्हांला आमच्या मिळकतीत शाळेचा खर्च भागवावा लागायचा. आमच्या पाठीशी कोणी पैसेवाला माणूस उभा नव्हता. शाळेच्या सुरुवातीच्या दिवसांत एका दानी माणसानं एक-दोन वेळा कठीण प्रसंगांत आम्हांला खूप मदत केली, पण त्याचं नाव जाहीर न करण्याबाबत तो आग्रही होता. नंतर एका पालकानं उदारपणे भरपूर भेटी दिल्या - एक नवं स्वयंपाकघर, रेडिओ, आमच्या झोपडीचा विस्तारित भाग, एक नवीन वर्कशाॅप. हा अगदी आदर्श दाता होता कारण त्यानं कोणत्याही अटी घातल्या नाहीत किंवा बदल्यात काहीच मागितलं नाही. "माझ्या जिमीला मला हवं होतं तसं

शिक्षण समरहिलनं दिलं" – एवढंच तो म्हणाला. कारण मुलांना स्वातंत्र्य मिळावं यावर जेम्स शँडचा खराखुरा विश्वास होता.

पण खूप गरिबांच्या मुलांना आम्ही शाळेत घेऊ शकलो नाही याचं वाईट वाटतं कारण आमचा अभ्यास फक्त मध्यमवर्गीयांच्या मुलांपुरताच मर्यादित राहिला. जेव्हा मुलाचा नैसर्गिक स्वभाव भरपूर पैसे आणि महागड्या कपड्यांच्या आड दडलेला असतो तेव्हा त्याचं खरं रूप पाहणं कठीण होऊन बसतं. जेव्हा एखाद्या मुलीला हे माहीत असतं की वयाच्या एकविसाव्या वर्षी ती खूपच मोठ्या रकमेची वारसदार होणार आहे, तेव्हा तिच्या स्वाभाविक बाल्याचा अभ्यास करणं अवघड होऊन बसतं. सुदैवानं समरहिलचे आताचे आणि पास होऊन गेलेले बहुसंख्य विद्यार्थी हे संपत्तीमुळे विघडलेले नाहीत. त्यांना सर्वांनाच हे माहीत आहे की शाळेतून बाहेर पडल्यावर त्यांना उपजीविकेसाठी काम करावं लागणार आहे.

समरहिलमध्ये घरकामासाठी गावातून स्त्रिया येतात आणि दिवसभर काम करून झोपायला आपापल्या घरी जातात. या तरुण मुली खूप मेहनत करतात आणि चांगल्या तऱ्हेनं काम करतात. जिथे लोकांवर कोणी अधिकार गाजवत नाही, अशा मोकळ्या वातावरणात दडपणाखाली काम करणाऱ्या इतर मुलीपेक्षा त्या अधिक मन लावून आणि अधिक चांगलं काम करतात. त्या सर्वार्थानं अतिशय चांगल्या मुली असतात. या मुलींचा जन्म गरीब घरात झाल्यामुळे त्यांना खूपच कष्ट करावे लागतात आणि संपन्न घरातील लाडावलेल्या मुलींना साधा आपला बिछाना आवरण्याचीही शक्ती नसते याची मला नेहमीच खंत वाटते. पण मला हेही कबूल केलं पाहिजे की मलाही आपला बिछाना आवरायला मुळीच आवडत नाही. मला इतर खूप कामं असतात ही लंगडी सबब मुलांना पटत नसे. "सेनापतीनं कचरा उचलावा अशी अपेक्षाच तुम्ही करू शकत नाही" या माझ्या बचावाला ती उपहासानं हसत.

मी अनेकदा मुचवलं आहे की समरहिलमधली मोठी माणसं म्हणजे काही सड्डुणांचे पुतळे नव्हेत. आम्हीही इतरांसारखीच "माणसं" आहोत आणि आमची मानवी दुर्बलता आणि आमची तत्त्वं यांत वारंवार संघर्ष चालूच असतो. सर्वसाधारण घरात जर मुलांनं बशी फोडली तर आई किंवा बाबा आरडाओरडा करतात; म्हणजे बशी मुलापेक्षा अधिक महत्त्वाची ठरते. समरहिलमध्ये जर कामवाल्या मुलीच्या किंवा एखाद्या मुलाच्या हातातून बशांची अख्खी चळतच खाली पडली तर मी काहीही म्हणत नाही नि माझी बायकोही काही म्हणत नाही. अपघात हे अपघातच असतात. पण जर एखाद्या मुलांनं पुस्तक मागून नेलं आणि ते पावसात भिजत बाहेरच पडू दिलं तर मात्र माझी बायको संतापते. कारण तिच्या दृष्टीनं पुस्तकं ही खूपच महत्त्वाची असतात. अशा वेळी मी व्यक्तिशः तटस्थ असतो कारण माझ्या मते पुस्तकांनाही तेवढीच किंमत असते. याउलट मी जेव्हा तुटलेल्या छित्रीबद्दल नाराज होतो तेव्हा माझ्या पत्नीला पुस्तकं आश्चर्य वाटतं. माझ्या दृष्टीनं ही साधनं खूपच महत्त्वाची आहेत आणि तिच्या दृष्टीनं नाहीत.

समरहिलमधलं आमचं जीवन हे सतत देत राहण्याचं आहे. मुलापेक्षा पाहुण्यांमुळेच आम्ही अधिक थकतो कारण त्यांनाही आमच्याकडून काही हवंच असतं. घेण्यापेक्षा देणं हे केव्हाही अधिक आनंददायी जरी असलं तरी ते नक्कीच अधिक दमवून टाकणारं असतं.

शनिवारी रात्री भरणाऱ्या आमच्या सर्वसाधारण सभांमध्ये मोठी माणसं आणि मुलं यांतील संघर्ष दिसतो असं खेदानं म्हणावं लागतं. ते साहजिकही आहे कारण वेगवेगळ्या वयोगटांचा बनलेला हा समाज आणि त्यातील सगळेच मुलांसाठी सगळ्याचाच त्याग करू लागले तर ही मुलं लाडानं वेडी होतील. जर रात्री सगळे झोपून सामसूम झाल्यावर गप्पा आणि हसण्याच्या आवाजानं मोठ्या मुलांच्या गटानं मोठ्या माणसांना जागरण घडवलं तर मोठे तक्रार करतात. हॅरी तक्रार करतो की पुढच्या दाराचं लाकडी तावदान तयार करण्यात एक तास घालवल्यानंतर तो दुपारच्या जेवणासाठी गेला आणि परत आल्यावर पाहतो तर बिलीनं त्याचं सामान ठेवण्याच्या फळीत रूपांतर केलं होतं. माझे सोल्डरिंगचे कपडे नेऊन

परत न करणाऱ्या मुलांबद्दल माझी तक्रार असते. माझ्या बायकोचा राग तीन लहान मुलांवर असतो कारण रात्रीच्या जेवणानंतर ती भूक भूक करत आली; त्यांनी ब्रेड आणि जॅम खाल्ला आणि सकाळी तिला पॅसेजमध्ये ब्रेडचे तुकडे इतस्ततः पडलेले दिसले. पीटर उदास होऊन सांगतो की मातीकामाच्या खोलीत त्यांन खूप तयार केलेली माती मुलांच्या एका गटानं एकमेकांच्या अंगावर उडवली. हे असं चालतं... मोट्यांचा दृष्टिकोन आणि किशोरांचं जाणीव नसल्यासारखं वागणं या दोन्हीतलं भांडण. पण हे भांडण कधीही खालच्या पातळीवर उतरून व्यक्तिसापेक्ष होत नाही. कोणाही व्यक्तीविरुद्ध कटुतेची भावना नसते. या संघर्षामुळे समरहिलमध्ये जिवंतपणा असतो. नेहमीच काही ना काही घडत असतं आणि पूर्ण वर्षात एकही दिवस कंटाळवाणा नसतो.

सुदैवानं काम करणारी माणसं संकुचित मनांची नाहीत तरीही हे कबूल केलंच पाहिजे की मी रंगाचा एक विशेष डबा एका गॅलनला तीन पौंड देऊन विकत आणतो... आणि मग मला कळतं की तो महागडा रंग एका मुलीनं जुन्या पलंगाला रंग देण्यासाठी नेला आहे तेव्हा मला नक्कीच वाईट वाटतं. माझ्या गाडीवर, माझ्या टाईपरायटरवर आणि माझ्या वर्कशाॅपच्या साधनांवर मी चांगलाच मालकी हक्क गाजवतो पण मी माणसांवर मालकी हक्क गाजवत नाही. माणसांवर मालकी हक्क गाजवणारे तुम्ही जर असाल तर तुम्ही शाळेतील शिक्षक होऊ नये.

समरहिलच्या सामानाची झीज आणि हानी ही एक नैसर्गिक गोष्ट आहे. जर शाळेत "भीती"चा शिरकाव होऊ दिला तर ती टाळता येईल. पण आत्मिक शक्तीची हानी कोणत्याच प्रकारे टाळता येणं शक्य नाही, कारण मुलांनी मागायलाच हवं आणि त्यांना द्यायलाच पाहिजे. दिवसातून पन्नास वेळा माझ्या बैठकीच्या खोलीचं दार उघडतं आणि एखादं मूल प्रश्न विचारतं, "आज रात्री सिनेमा आहे का?" "तू मला का नाही खाजगी भेट देत?" "तू पॅमला पाहिलंस का?" "एना कुठं आहे?" हा सारा दिवसभराच्या कामाचाच भाग आहे, आणि त्या वेळी जरी मला काही ताण जाणवला नाही, तरी आम्हांला वैयक्तिक असं काही जीवनच नसतं. त्याचं एक कारण म्हणजे आमचं घर शाळेसाठी योग्य नाही. आणि दुसरं म्हणजे मुलं सारखी आमच्या डोक्यावर बसलेली असतात. त्यामुळे मोट्यांच्या दृष्टिकोनातून सुयोग्य नाही. ...आणि वर्षाअखेरीस माझी पत्नी आणि मी अगदी थकून गेलेलो असतो.

एक सांगण्यासारखी विशेष गोष्ट म्हणजे समरहिलमध्ये कार्यकर्ते अगदी क्वचितच रागावतात. याचं श्रेय जितकं त्यांना आहे, तितकंच मुलांना आहे. खरंचच, ती अगदी धम्माल मुलं आहेत. नि त्यांच्याबरोबर राहणं हे खूप आनंददायी आहे. त्यांच्यावर रागावण्याचे प्रसंग फारच थोडे येतात. जर मुलाला स्वतःला स्वीकारायचा आणि आवडून घेण्याचा मोकळेपणा असेल तर तो सहसा कोणाचा द्वेष करणार नाही. मोट्यांना रागावयला लावण्यात त्याला काही मजाच येणार नाही.

आमच्याकडे एक स्त्री शिक्षिका होत्या. त्या टीका सहनच करू शकायच्या नाहीत आणि म्हणूनच मुलींनी त्यांना चिडवलं. मुली इतर कोणत्याच शिक्षकांना चिडवू शकल्या नाहीत कारण ते काही प्रतिसादच देत नव्हते. तुम्ही फक्त "मोठेपणा" असलेल्यांनाच चिडवू शकता.

इतर सामान्य मुलांसारखी आक्रमकता समरहिलच्या मुलांमध्ये आढळते का? तसं पाहिलं तर, काही प्रमाणात आक्रमकता असणं हे जीवनात पुढे जाण्यासाठी प्रत्येक मुलाला आवश्यक असतं. बंधनातील मुलांमध्ये अतिशय टोकाला गेलेली जी आक्रमकता आपल्याला दिसते, ती म्हणजे त्यांना दाखवल्या गेलेल्या तिरस्काराचा तीव्र निषेध असतो. समरहिलमध्ये कोणत्याच मुलाला मोठी माणसं माझा तिरस्कार करतात असं वाटत नाही आणि त्यामुळे इथे आक्रमकतेची तितकीशी गरजच भासत नाही. आमच्याकडे असलेल्या मुलांमध्ये ज्यांना त्यांच्या घरात प्रेम आणि समंजसपणा मिळत नाही, तीच मुलं आक्रमक असतात.

मी जेव्हा खेड्यातल्या शाळेत जायचो तेव्हा रक्तानं माखलेली नाक ही दर आठवड्याला घडणारी एक घटना होती. मारामारीमधील आक्रमकता म्हणजे द्वेष, आणि मारामारी करणं ही द्वेषानं भारलेल्या मुलांची एक गरज होऊन बसते. मुलं जेव्हा द्वेषापासून पूर्णपणे मुक्त अशा वातावरणात असतात तेव्हा ती द्वेष करत नाहीत.

आज घर आणि शाळेची जी स्थिती आहे, त्यावरून फ्रॉईडनं आक्रमकतेविषयी महत्त्वाचे सिद्धान्त मांडले आहेत. पण चेन्नं बांधलेल्या एका रिट्रीव्हर जातीच्या कुत्र्याचा अभ्यास करून जसं कुत्र्यांच्या मानसशास्त्राचे सिद्धान्त मांडणं शक्य नाही, तसंच पिढ्यान पिढ्या जीवनद्वेष्यांनी बनवलेल्या साखळदंडात जेव्हा सगळी मानवजातच जखडलेली असते तेव्हा हड्डाग्रहानं मानवाच्या मानसशास्त्राचे सिद्धान्त मांडणंही शक्य नाही. मी पाहिलं आहे की समरहिलमधली आक्रमकता ही कडक शिस्तीच्या शाळांमधे आढळणाऱ्या आक्रमकतेच्या तुलनेत काहीच नसते.

पण तरीही समरहिलमधे स्वातंत्र्याचा अर्थ म्हणजे विवेकाला रजा देणं नव्हे. मुलांच्या सुरक्षिततेची आम्ही संपूर्णपणे काळजी घेतो. प्रत्येक सहा मुलांमागे एक जीवनरक्षक असेल तरच मुलांना पोहायला जाता येतं. अकरा वर्षांखालील कोणतंच मूल रस्त्यावर एकटं सायकलिंगला जाऊ शकत नाही. हे नियम मुलं स्वतःच सुचवतात आणि शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत मतदान होऊन मान्य होतात.

मात्र शाळेत झाडांवर चढण्याबद्दल नियम नाही. झाडावर चढणं हा "जगावं कसं" हे शिकण्याचाच एक भाग आहे. आणि सगळ्याच धोकादायक कामांना बंदी घालणं म्हणजे मुलांना घाबरट बनवणं. छपरावर चढायला आम्ही मनाई करतो. छर्यांच्या बंदुका आणि इतर लागण्यासारख्या आयुधांना आम्ही मनाई करतो. जेव्हा लाकडी तलवारींचं वेड सुरू होतं तेव्हा मला अतिशय काळजी वाटते. तलवारीच्या टोकांवर कापड किंवा खराचं आवरण असलंच पाहिजे असा मी आग्रह धरतो आणि तरीही जेव्हा ती लाट ओसरते तेव्हा मला हुश्र होतं. वाजवी खबरदारी आणि अवास्तव काळजी यांमधील सीमारेषा निश्चित करणं खरोखरच कठीण असतं.

शाळेत माझी खास आवडती अशी कोणी मुलं कधीच नव्हती. अर्थात मला काही मुलं इतर मुलांपेक्षा नेहमीच जास्त आवडायची पण हे मुलांपर्यंत पोचणार नाही याची मी काळजी घेत असे. सर्व मुलांना समान दर्जाची वागणूक मिळायची आणि आदरानं वागवलं जायचं. समरहिलचं यश काही अंशी यातच दडलं होतं. कोणत्याही शाळेत मुलांकडे अती भावनिकतेनं पाहिलं जाण्याची मला भीती वाटते. आपल्या बदकांना राजहंस समजणं किंवा रंगांशी सहजतेनं खेळणाऱ्या मुलाला पिकासो मानणं हे अगदी नकळत होऊ शकतं.

मी ज्या शाळांमधे शिकवलं त्या बहुतेक शाळांची शिक्षक खोली हा द्वेष, मत्सर आणि कारस्थानानं भरलेला छोट्टा नरक होता. आमची शिक्षक खोली ही आनंददायी जागा आहे. इतर ठिकाणी आढळणाऱ्या दुष्ट प्रवृत्ती इथे नाहीत. स्वातंत्र्याच्या अंमलाखाली मोठी माणसंही मुलांसारखाच आनंद आणि सद्भाव मिळवतात. कधीकधी एखाद्या नव्या शिक्षकाचा स्वातंत्र्याला अगदी मुलांसारखाच प्रतिसाद असतो. तो दाढी करत नाही, सकाळी खूप उशिरापर्यंत विछान्यातच पडून राहतो, अगदी शाळेचे नियमसुद्धा मोडतो. सुदैवानं भावनिक गुंत्यातून बाहेर येण्यासाठी मोठ्यांना मुलांच्या मानानं खूपच कमी वेळ लागतो.

एकाआड एका रिविवारी रात्री मी छोट्या मुलांना त्यांच्याच साहसाची एखादी गोष्ट सांगत असे. हे मी वर्षानुवर्ष करत आलोय. मी त्यांना घनदाट आफ्रिकेत, समुद्रतळाशी आणि ढगांच्याही वर घेऊन गेलो आहे. एकदा मी स्वतःला मरू दिलं. समरहिल एका मगिन्स नावाच्या कडक माणसानं ताब्यात घेतली. त्यानं वर्गात बसणं अनिवार्य केलं. तुम्ही नुसतं "डॅश" असं म्हणालात तरी तुम्हाला वेताच्या छडीनं फोडून काढलं जायचं. सगळे कसे गरिबासारखे त्याच्या आज्ञांचं पालन करायचे याचं मी चित्र रंगवलं.

तीन ते आठ वर्षांची मुलं माझ्यावर भयंकर चिडली. "आम्ही नाही तसलं काही केलं. आम्ही सगळे पळून गेलो. हातोड्यानं त्याला मारून टाकलं. तुम्हाला असं वाटतं का की असला माणूस आम्ही सहन करू?"

शेवटी माझ्या लक्षात आलं की त्यांचं समाधान मी केवळ पुन्हा जिवंत होऊन आणि मिस्टर मगिन्सच्या पार्श्वभागावर एक लाथ मारून पुढच्या दारातून त्यांना बाहेर काढूनच करू शकत होतो. ज्यांनी कडक शाळा कधी पाहिलीच नव्हती अशी ही सगळी बहुतेक छोटी मुलं होती, आणि त्यांची संतापण्याची प्रतिक्रिया अगदी उत्स्फूर्त आणि स्वाभाविक होती. ज्या जगात शिक्षक त्यांच्या बाजूने नाही अशा जगाची कल्पनाही त्यांच्यासाठी घाबरवून टाकणारी होती. याला कारण केवळ त्यांचा समरहिलचा अनुभव नव्हता, पण त्याचबरोबर घरातही आईबावा त्यांच्याच बाजूने असण्याचा अनुभवही होता.

मानसशास्त्राचा प्राध्यापक असलेल्या एका अमेरिकन पाहुण्यानं, आमच्या शाळेवर टीका केली. त्याचं म्हणणं होतं की हे समाजापासून तुटलेलं एक बेट आहे, आणि त्यामुळेच ते एका मोठ्या समाजाचा भाग होत नाही. त्यावर माझं उत्तर असं आहे – एखाद्या छोट्या गावात त्या समाजाचंच एक अंग म्हणून चालणारी शाळा स्थापन करण्याचा प्रयत्न मी करण्याचं ठरवलं, तर प्रत्यक्षात काय घडेल? मुलांना तासाला हजार न राहण्याच्या स्वातंत्र्याशी किती टक्के पालक सहमत होतील? किती जण मुलांचा हस्तमैथुनाचा हक्क मान्य करतील? जे सत्य आहे असा माझा विश्वास आहे त्या सत्याशी अगदी सुरुवातीपासूनच तडजोड करावी लागेल.

समरहिल हे बेट आहेच. हे बेटच असणार कारण याचे पालक खूप दूरच्या गावांमध्ये, आणि समुद्रापलीकडच्या देशांमध्ये राहतात. या सगळ्या पालकांना लायस्टन, सफोकमध्ये एकत्र आणणं हे अशक्य असल्यामुळे, समरहिल हा लायस्टनच्या सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक जीवनाचा भाग होऊच शकत नाही.

मला हे तातडीनं पुढे सांगायलाच पाहिजे की शाळा ही लायस्टन गावासाठी बेट नाही. गावातल्या लोकांशी आमचा बऱ्याच वेळा संपर्क होतो आणि हे संबंध दोन्ही बाजूंनी अगदी मैत्रीपूर्ण आहेत. तरीही मूलभूत विचार केला तर आम्ही या समाजाचा एक भाग नाही. स्थानिक वर्तमानपत्राच्या संपादकाला माझ्या जुन्या विद्यार्थ्यांच्या यशोगाथा प्रकाशित करण्याबद्दल सुचवण्याचा विचारही माझ्या मनाला कधी शिवला नाही.

आम्ही गावातल्या मुलांबरोबर खेळ खेळतो पण आमची शैक्षणिक उद्दिष्टं मात्र खूप वेगळी आहेत. कोणत्याच धर्माशी बांधिलकी नसल्यानं गावातील कोणत्याच धार्मिक गटाशी आमचा संबंध नसतो. जर समरहिल ही गावातील सामाजिक केंद्राचा एक भाग असती तर मुलांना धार्मिक शिक्षण देण्याचं बंधन तिच्यावर राहिलंच असतं.

मला असं निश्चितपणे वाटतं की माझ्या अमेरिकन मित्राला त्याच्या टीकेचा अर्थ काय आहे याची जाणीवच नव्हती. मी त्याचा अर्थ असा घेतला – नील हा समाजाच्या विरुद्ध बंड करणारा केवळ एक बंडखोर आहे. त्याच्या पद्धतीमुळे समाज एकसंध होऊन त्यामध्ये शांततामय सहजीवनाकडे नेणारं परिवर्तन घडून येणं अशक्य आहे. बालमानसशास्त्र आणि बालमानसशास्त्राबाबत समाजात असलेलं अज्ञान यांमधील तफावत जशी या पद्धतीमुळे दूर होऊ शकत नाही, तशीच जीवन आणि जीवनविरोधातील तफावत व शाळा आणि घर यांतील दरीही सांधली जात नाही! याला माझं उत्तर असं आहे की मी काही समाजात परिवर्तन घडवून आणणारी क्रियाशील व्यक्ती नाही. मी फक्त समाजाला हे पटवून देऊ शकतो की समाजानं, त्यात झिरपलेला द्वेष, शिक्षा आणि गूढवाद यांपासून स्वतःची सुटका करून घेणं गरजेचं आहे. मला समाजाबद्दल काय वाटतं ते मी बोलत आणि लिहीत जरी असलो, तरी मी जर सक्रिय होऊन समाजसुधारणेचा प्रयत्न केला तर समाज मला "समाजाला धोकादायक" ठरवून मारून टाकेल.

उदाहरणार्थ, ज्यामध्ये किशोरवयीन मुलांमुलींना स्वाभाविकपणे प्रेम करण्याची मोकळीक असेल, असा समाज निर्माण करण्याचा जर मी प्रयत्न केला, तर मी स्वतःचा विनाश तरी ओढवलेला असेल नाही तर "अनैतिकतेनं" तरुणांना शीलभ्रष्ट करणारा म्हणून तरुंगात डांबला तरी गेलो असेन. तडजोडीबद्दल मला आत्यंतिक चीड असली तरी मला इथे

तडजोड करणं भाग आहे. कारण मला याची जाणीव आहे की माझं महत्त्वाचं काम हे सामाजिक परिवर्तन नसून काही थोड्या मुलांना तरी आनंद घेता येईल अशा वातावरणाची निर्मिती करणं हे आहे.

समरहिलमधील शिक्षण विरुद्ध सर्वमान्य शिक्षण

माझा विश्वास आहे की जीवनाचं ध्येय आनंदाचा शोध हे आहे. याचाच दुसरा अर्थ आपली "आवड" काय आहे ते सापडणं. शिक्षणातून आपण "जगावं कसं" याची तयारी व्हावी. आपली संस्कृती ही काही फारशी यशस्वी झालेली नाही. आपलं शिक्षण, राजकारण आणि अर्थकारण आपल्याला युद्धासाठी उद्युक्त करतं. आपल्या औषधानी रोगांचं समूळ उच्चाटन केलेलं नाही. आपल्या धर्मांमुळे सावकारी आणि चोऱ्या नाहीशा झालेल्या नाहीत. आपला अभिमानास्पद मानवतावाद अजूनही शिकारीसारख्या क्रूर खेळाला समाजमान्यता देतो. या युगाची प्रगती ही तांत्रिक प्रगती आहे. रेडिओ, टेलिव्हिजन, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि जेट विमानांच्या माध्यमांतून ती दिसते आहे. नव्या जागतिक युद्धांची दहशत आहेच कारण जगाची सामाजिक सदसद्विवेक बुद्धी अजूनही अदिमानवाच्या काळातीलच आहे.

जर आपल्याला प्रश्न विचारावेसे वाटले तर आपण थोडे अडचणीत टाकणारे प्रश्न विचारू शकतो. प्राण्यापेक्षा माणसांना जास्त रोगराई का होते? माणूस युद्धात आणि द्वेषामुळे दुसऱ्याला का मारतो? प्राणी असं कधीही करत नाहीत. कॅन्सर का पसरतो? आत्महत्यांचं प्रमाण एवढं का वाढतं आहे? एवढे अविचारी लैंगिक गुन्हे का? कृष्णवर्णीयांचा द्वेष आणि कायदा हातात घेऊन त्यांना मारणं का? पाठ वळल्यावर निंदा आणि द्वेष का? लैंगिकता ही अश्लील आणि घाणेरडा विनोद का ठरली आहे? आपले आईवडील कोण आहेत ते माहीत नसणं हा सामाजिक कलंक का ठरतो? ज्या धर्मांतून फार पूर्वीच प्रेम, आशा आणि उदारता नष्ट झाल्या आहेत ते धर्म अजूनही का टिकून आहेत? का? आपल्या बढाईखोर संस्कृतीच्या महानतेबद्दल असे हजारो "का" आहेत!

मी हे प्रश्न विचारतो कारण माझा व्यवसाय शिक्षकाचा आहे आणि शिक्षकाचा सतत लहानांशी संबंध येत असतो. मी हे प्रश्न विचारतो कारण एखादी शिक्षक वर्गात नेहमीच विनमहत्त्वाचे प्रश्न विचारतात; ते शालेय विषयांबद्दलचे असतात. मला हा प्रश्न पडतो की फ्रेंच किंवा प्राचीन इतिहास किंवा अशाच कोणत्याही चर्चेतून काय मोठं भलं निष्पन्न होणार आहे? – कारण माणसाच्या अंतर्दुःखीच्या आनंदाच्या तुलनेत, जीवनाच्या व्यापक आणि नैसर्गिक समाधानाच्या तुलनेत या विषयांचं महत्त्व एक कणभराइतकंही नाही.

आपल्या शिक्षणातील किती शिक्षण खऱ्याखऱ्या "करण्याशी" – "खऱ्या स्व-अभिव्यक्तीशी" जोडलेलं आहे? हस्तव्यवसाय म्हणजे तज्ज्ञाच्या देखरेखीखाली एखादा पिना ठेवायचा ट्रे बनवणं. माँटॅसरीची पद्धतही, जी मार्गदर्शनाखाली खेळायची पद्धत म्हणून प्रसिद्ध आहे, ही कृत्रिम रीतीनं मुलांकडून काम करून घेऊन त्यांना शिकवण्याची पद्धत आहे, त्यात काहीही सर्जनात्मक नाही.

घरीही मुलाला कायम "शिकवलं" जातं. जवळजवळ प्रत्येक घरामध्ये, एक तरी "मोठा न झालेला" मोठा माणूस, घाईघाईनं टॉमीला त्याचं इंजिन कसं चालतं ते दाखवायला सरसावतोच. जेव्हा खरं तर बाळाला भिंतीवरचं काहीतरी टक लावून वधायचं असतं, तेव्हाच नेमका बाळाला पटकन उचलून खुर्चीवर ठेवणाराही कुणीतरी असतोच. जेव्हा जेव्हा आपण टॉमीला त्याचं इंजिन कसं चालतं हे दाखवतो तेव्हा तेव्हा आपण त्याच्याकडून जीवनाचा आनंद हिरावून घेतो – शोधण्याचा आनंद – अडथळ्यावर मात करण्याचा आनंद! याहूनही वाईट गोष्ट म्हणजे आपण मुलाच्या मनावर हे बिंबवतो की तो "कमी" आहे आणि त्यानं मदतीवर अवलंबून राहिलंच पाहिजे.

शाळेमधलं शिक्षण किती कमी महत्त्वाचं असतं हे लक्षात येईपर्यंत पालक खूप वेळ वाया घालवतात. मुलंही मोठ्यांप्रमाणे मुलंही जे त्यांना शिकायचं असतं, तेच शिकतात. बक्षिसं, मार्क्स आणि परीक्षा, सुयोग्य व्यक्तिमत्त्व विकसनाला वाजूला टाकतात. पुस्तकातून शिक्षण होतं असा दावा फक्त पुस्तकी पंडितच करू शकतात.

शाळेमध्ये पुस्तकं हे सर्वात कमी महत्त्वाचं साधन आहे. कोणत्याही मुलाला गरज आहे ती फक्त लेखन, वाचन आणि गणिताची. बाकी मग शाळेत असावीत अवजारं आणि माती, खेळ, नाट्य, रंग अन जोडीला पूर्ण स्वातंत्र्य.

सर्वसाधारण शाळेत किशोरवयीन मुलंमुली जो अभ्यास करतात, तो म्हणजे वेळ, शक्ती आणि सहनशीलता पूर्णपणे वाया घालवण्याचा उद्योग असतो. किशोरांचा "खेळ, खेळ आणि खेळ" हा हक्क हिरावून घेऊन त्यांच्या किशोरवयीन खांद्यांवर प्रौढ डोकी ठेवण्याची ही क्रिया आहे.

खूपदा मी जेव्हा शिक्षक प्रशिक्षण कॉलेजात आणि विद्यापीठात विद्यार्थ्यांसमोर भाषणासाठी जातो, तेव्हा या मुलांमुलींच्या निरुपयोगी माहितीनं भरलेल्या, न वाढलेल्या मनांकडे पाहून मला धक्काच बसतो. त्यांना खूप "माहिती" असते; वादविवादात ती चमकतात; ती सर्वोत्कृष्ट वाङ्मयातील वाक्यं उद्धृत करू शकतात, पण जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टीबाबत मात्र त्यांच्यातील कितीतरी जण तान्ही बाळंघ असतात. कारण त्यांना "माहित करून" घ्यायला शिकवलेलं असतं पण भावनात्मक पातळीवर काही "वाटून" घेण्याची त्यांना परवानगी नसते. या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींची वागणूक मैत्रीपूर्ण, प्रसन्न, उत्सुक अशीच असते पण काहीतरी उणीव जाणवते- भावनिकतेचा अभाव जाणवतो; वैचारिकतेपेक्षा "जाणण्याला" अधिक महत्त्व देण्याच्या ताकदीचा अभाव जाणवतो. जे जग त्यांच्या वाट्याला आलं नाही आणि आजही येत नाही, त्या जगाबद्दल मी त्यांच्याशी बोलतो. त्यांच्या पाठ्यपुस्तकांना मानवी स्वभाव, प्रेम, स्वातंत्र्य किंवा स्व-निश्चय यांच्याशी काही कर्तव्यच नसतं. आणि मग तीच पद्धत चालू राहते, फक्त पुस्तकी शिक्षण हेच ध्येय समोर ठेवून- सतत बुद्धी आणि भावनांची फारकत चालूच राहते.

शाळेतील अभ्यासाच्या संकल्पनेला आह्वान देण्याची वेळ आली आहे. प्रत्येक मुलानं गणित, इतिहास, भूगोल, थोडं विज्ञान, थोडीशी कला आणि निश्चितपणे वाङ्मय शिकायलाच पाहिजे हे गृहीत धरलं जातं. आत्तापर्यंत आपल्या हे लक्षात यायला हवं की सामान्यपणे लहान मुलांना यांपैकी कोणत्याच विषयात रस नसतो.

प्रत्येक नव्या विद्यार्थ्यांमुळे हे पुन्हापुन्हा सिद्ध होतं. जेव्हा नव्या मुलाला मी सांगतो की शाळेत स्वातंत्र्य आहे तेव्हा प्रत्येक नवीन मूल ओरडतं, "हुर्रे! तुम्हाला मी ते रटाळ अंकगणित आणि तसल्याच इतर गोष्टी करताना कधीच सापडणार नाही."

मी "शिकण्याला" कमी लेखत नाही. पण "शिकणं" हे खेळानंतर यावं. आणि शिकणं मुलांना पचावं म्हणून रुची येण्यासाठी त्यामध्ये मुद्दाम खेळ घातलेला नसावा.

शिकणं नक्कीच महत्त्वाचं आहे- पण प्रत्येकासाठी नाही. सेंट पीटर्सबर्गमध्ये असताना निजिन्स्की त्याच्या शाळेच्या परीक्षा पास होऊ शकला नाही आणि त्या परीक्षा पास झाल्याखेरीज त्याला राज्य स्तरावर बॅलेसाठी प्रवेश मिळू शकत नव्हता. तो शाळेतले विषय शिकूच शकत नव्हता- त्याचं मन कुठेतरी दुसरीकडे होतं. त्याच्यासाठी एका परीक्षेचं नाटक केलं गेलं- त्याला प्रश्नपत्रिकेबरोबरच उत्तरं दिली- असं त्याच्या चरित्रात लिहिलं आहे. निजिन्स्कीला जर खरोखरच त्या परीक्षा पास व्हायला लावल्या असत्या तर जगाचं केवढं नुकसान झालं असतं!

तळटीप - निजिन्स्की - वास्लाव निजिन्स्की - १८९०-१९५० या काळातील आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा अत्युत्कृष्ट रशियन बॅले नर्तक व नृत्यरचनाकार

आपल्या अलौकिक कल्पनाशक्तीची आणि नवनिर्मिती क्षमतेची आस म्हणून निर्मिती करणारे, त्यांना जे पाहिजे ते शिकतातच. आपल्याला कल्पनाही नाही की शाळेच्या वर्गामधे "शिकण्याला" दिल्या जाणाऱ्या अवास्तव महत्त्वामुळे किती नवनिर्माणाचा अंत झाला आहे!

मी रोज रात्री भूमितीमुळे रडणारी मुलगी पाहिली आहे. तिच्या आईला तिनं विद्यापीठात जायला हवं होतं पण त्या मुलीचा संपूर्ण आत्माच कलाकाराचा होता. ती कॉलेजच्या प्रवेश परीक्षेत सातव्यांदा नापास झाली तेव्हा मला आनंद झाला. आता तरी तिची आई तिला तिच्या इच्छेप्रमाणे स्टेजवर जायला परवानगी देण्याची शक्यता दिसत होती.

थोड्या दिवसांपूर्वी मला कोपनहॅगनमधे चौदा वर्षांची एक मुलगी भेटली. ती समरहिलमधे तीन वर्षे राहिली होती आणि फार सुरेख इंग्लिश बोलत असे. "तू इंग्लिशमधे वर्गात नक्कीच पहिली येत असशील," मी म्हटलं. तिचं तोंड खेदानं कसंनुसं झालं. "नाही, मी वर्गात सर्वात खाली आहे कारण मला इंग्लिशचं व्याकरण येत नाही," ती म्हणाली. मोठ्या माणसांच्या मते "शिक्षण" म्हणजे काय यावर तिचं हे उघड बोलणं हे सर्वोत्तम भाष्य आहे असं मला वाटतं.

जे शिस्तीच्या बडग्याखाली कसेतरी कॉलेज किंवा विद्यापीठातून बाहेर पडतात असे उदासीन अभ्यासक मग पुढे कल्पनाशून्य शिक्षक, सामान्य दर्जाचे डॉक्टर आणि अकार्यक्षम वकील बनतात. ते कदाचित चांगले मेकॅनिक किंवा उत्कृष्ट गवंडी किंवा अव्वल दर्जाचे पोलीस बनू शकले असते.

आमचा अनुभव असा आहे की जो मुलगा वयाच्या पंधराव्या वर्षापर्यंत वाचायला शिकू शकत नाही किंवा शिकत नाही त्याचा कल नेहमीच मेकॅनिकलकडे असतो. तो नंतर एक चांगला इंजिनीअर किंवा इलेक्ट्रिशियन बनतो. कधीही तासाला न जाणाऱ्या, विशेष करून फिजिक्स आणि गणिताच्या तासाला न बसणाऱ्या मुलींबद्दल निश्चित असं काही विधान करण्याचं धाडस मी करू नये. बहुतेक वेळा अशा मुली शिवणकामात खूप वेळ रमतात आणि काही जणी पुढील आयुष्यात कपडे शिवण्याचं आणि नव्या फॅशन्सचे कपडे तयार करण्याचं काम करतात. हा एक हास्यास्पद अभ्यासक्रम आहे, जो भावी काळातील शिंप्याला वर्ग समीकरणे किंवा वॉर्डलच्या नियमांचा अभ्यास करायला लावतो.

कॉल्डवेल कुकनं "द प्ले वे" नावाचं पुस्तक लिहिलं. त्या पुस्तकात "खेळाच्या माध्यमातून त्यानं इंग्लिश कसं शिकवलं" हे सांगितलं आहे. अतिशय आकर्षक आणि खूपच चांगल्या गोष्टी या पुस्तकात आहेत, तरीही मला वाटतं की "शिक्षण हे सर्वात जास्त महत्त्वाचं आहे" या सिद्धान्ताला आधार देण्याचा तो एक नवा मार्ग होता. कुकच्या मते शिक्षण इतकं महत्त्वाचं होतं की त्या गोष्टीला खेळाच्या साखरेत घोळवणं गरजेचं होतं. "जर मूल काही शिकत नसेल तर मूल वेळ वाया घालवत असतं" हा समज म्हणजे शाप नव्हे तर काय आहे? – एक असा शाप जो हजारो शिक्षकांना आणि बहुतेक शाळा तपासनीसांना आंधळं करतो. पन्नास वर्षांपूर्वी परवलीचा शब्द होता, "कृतीच्या माध्यमातून शिका". आज परवलीचा शब्द आहे, "खेळण्याच्या माध्यमातून शिका". अशा रीतीनं खेळ हा केवळ साध्याकडे नेणारं साधन म्हणून आज वापरला जातो, पण कोणतं चांगलं साध्य ते मला खरंच माहिती नाही.

मुलांना चिखलाशी खेळताना पाहून त्या सुंदर क्षणाला सुधारण्यासाठी, शिक्षकानं "नदीकाठची झीज" हा विषय जर त्यांच्यापुढे मांडला तर त्याला काय साध्य करायचं आहे? नदीकाठच्या झिजेबद्दल कोणतं मूल काळजी करतं? कितीतरी तथाकथित शिक्षणतज्ज्ञांचा विश्वास आहे की मूल काय शिकतं याला तितकंसं महत्त्व नसून त्याला सतत काही ना काही "शिकवत" राहणं महत्त्वाचं आहे. अर्थातच सध्या शाळा म्हणजे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करणारे कारखाने असल्यानं, शिक्षक काहीतरी शिकवण्याशिवाय करणार काय? आणि कालांतरानं "शिकवणं" हेच सगळ्यात अधिक महत्त्वाचं आहे हाच त्याचा विश्वास होणार.

मी जेव्हा शिक्षकांच्या गटासमोर भाषण करतो तेव्हा मी सुरुवातीलाच त्यांना हे सांगतो की मी शालेय विषय किंवा शिस्त किंवा वर्ग यांबद्दल बोलणार नाही. एक तासभर श्रोते गुंग होऊन ऐकत असतात; आणि नंतर झालेल्या टाळ्यांच्या

प्रामाणिक कडकडाटानंतर अध्यक्ष जाहीर करतात की मी प्रश्नांची उत्तरं द्यायला तयार आहे. निदान तीन चतुर्थांश प्रश्न तरी विषय आणि शिकवण्याशी निगडित असतात.

मी हे काही श्रेष्ठत्वाच्या भावनेतून सांगत नाही. मला हे सांगताना वॉर्ड वाटतंय पण वर्गाच्या भिंती आणि तुरुंगासारख्या इमारती शिक्षकाचा दृष्टिकोन कसा संकुचित करतात आणि शिक्षणाचा खरा आत्मा पाहण्यापासून त्याला कसं परावृत्त करतात, हे मला दाखवून द्यायचं आहे. त्याचं सगळं लक्ष तो मुलाच्या फक्त बौद्धिक विकासावर केंद्रित करतो आणि अत्यंत महत्त्वाचा भावनिकतेचा प्रांत मात्र अनोळखी राहतो.

आमच्या तरुण शिक्षकांमध्ये अधिक मोठ्या प्रमाणात चळवळीची लक्षणं दिसावीत अशी माझी इच्छा आहे. उच्च शिक्षण आणि विद्यापीठाच्या पदव्यांमुळे समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींशी संघर्ष करण्यात कणभरही फरक पडत नाही. उच्चशिक्षित चक्रम हा अशिक्षित चक्रमापेक्षा अजिबात वेगळा नसतो.

सर्व देशांमध्ये, मग तो देश भांडवलशाही असो, समाजवादी किंवा कम्युनिस्ट, तिथे लहानांना शिक्षण देण्यासाठी मोठमोठ्या शाळा बांधण्याचे कष्ट घेतले जातात. पण आईवडिलांच्या व शिक्षकांच्या अपेक्षांची ओझी आणि आपल्या संस्कृतीतील जुलमी प्रवृत्ती यांतून समाजात ज्या वॉर्ड गोष्टी निपजतात, जी भावनिक पडझड होते, त्यांतून बाहेर पडायला एखाद्या जॉनला, एखाद्या पीटरला, एखाद्या आयव्हनला, शाळेतील मुसज्ज प्रयोगशाळा आणि कार्यशाळा काहीही मदत करत नाहीत.

समरहिलमधून पास होऊन बाहेर पडलेल्यांचं काय होतं?

पालकाला वाटणारी मुलांच्या भविष्याची भीती मुलांच्या तब्येतील हानिकारकच ठरते. गंमत ही की त्याच्या मुलानं त्याच्यापेक्षा जास्त शिकावं या इच्छेतूनच ही भीती प्रकट होताना दिसते. विलीला जेव्हा वाचायचं असेल तेव्हा तो वाचेल असा विचार करून समाधान मानणारा हा पालक नसतोच; तो बेचैन असतो आणि त्याला भीती वाटते की जर विलीला "ढकललं" नाही तर तो आयुष्यात अपयशी ठरेल. असे पालक मुलांना स्वतःच्या कलानं वाढू देत नाहीत.

ते विचारतात, "जर माझ्या मुलाला वयाच्या बाराव्या वर्षी वाचता येत नसेल तर तो पुढील आयुष्यात यशस्वी होण्याची शक्यता किती? जर त्यानं कॉलेजची प्रवेश परीक्षा अठराव्या वर्षी यशस्वी रीत्या दिली नाही तर त्याला अकुशल कामगारशिवाय आणखी कोणतं काम शिल्लक राहतं?" पण मुलानं अगदी कमी किंवा अजिबातच प्रगती केली नाही तरी, शांतपणे वाट पाहायला आणि निरीक्षण करायला मी शिकलो आहे. जर त्याच्या आयुष्यात जबरदस्तीनं कोणी ढवळाढवळ केली नाही किंवा त्याला त्रास दिला नाही तर शेवटी तो यशस्वी होणारच यात मला काडीचीही शंका नसते.

अर्थातच टीकाकार म्हणू शकतात, "हं! तर मग टूक ड्रायव्हरलाही तुम्ही "यशस्वी" म्हणाल!" माझ्या मते यशाचा निकष हा आनंदानं काम करणं आणि सकारात्मक जीवन जगणं हा आहे. या व्याख्येप्रमाणे समरहिलचे अधिकांश विद्यार्थी हे आयुष्यात यशस्वी ठरतात.

टॉम वयाच्या पाचव्या वर्षी समरहिलला आला आणि सतराव्या वर्षी तो बाहेर पडला. या सगळ्या वर्षांमध्ये तो एकाही तामाला बसला नाही. तो वर्कशॉपमध्येच खूप वेळ घालवून तऱ्हेतऱ्हेच्या गोष्टी बनवायचा. त्याचे आईवडील त्याच्या भविष्याच्या काळजीनं थरथर कापायचे. त्यानं शिकण्याची आणि वाचण्याची इच्छा कधीही दाखवली नाही. पण तो नऊ वर्षांचा असताना, एका रात्री विद्यन्यात "डेव्हिड कॉपरफील्ड" वाचताना मी त्याला पाहिलं. "हॅलो, तुला वाचायला कोणी शिकवलं?" मी विचारलं. "माझा मीच शिकलो."

काही वर्षांनंतर तो मला विचारायला आला, "दोन पंचमांश आणि अर्ध्याची बेरीज कशी करतात?" मी त्याला सांगितलं आणि विचारलं की त्याला अजून काही विचारायचं होतं का? "नाही, काही नाही. थँक्स." तो म्हणाला.

नंतर एका फिल्म स्टुडिओत कॅमेरा बॉय म्हणून त्याला काम मिळालं. तो जेव्हा त्याचं काम शिकत होता, तेव्हा त्याच्या मालकाशी एका भोजन समारंभात माझी भेट झाली. मी टॉमच्या कामाबद्दल त्यांच्याजवळ चौकशी केली. मालक म्हणाले. "आत्तापर्यंतच्या तरुण मुलांमधला सर्वोत्तम मुलगा. तो कधी चालतच नाही, तो पळतो. आणि वीकेण्डला तो फार त्रास देतो कारण त्याला शनिवार-रविवारी स्टुडिओतून हालायचं नसतं."

तसाच एक जॅक होता, जो वाचायला शिकू शकला नाही. कोणीही जॅकला शिकवू शकलं नाही. जरी तो आपण होऊन वाचायला शिकण्यासाठी आला, तरी काहीतरी सुप्त अडथळा त्याला बी व पी आणि एल व के या अक्षरांमधला फरक समजण्यापासून परावृत्त करत असे. सतराव्या वर्षी वाचायला न शिकताच त्यानं शाळा सोडली.

आज जॅक अतिशय उत्तम अवजारं बनवतो. त्याला धातूच्या कामाबद्दल बोलायला आवडतं. आता त्याला वाचता येतं, पण माझ्या माहितीप्रमाणे तो फक्त मेकॅनिकल गोष्टींबद्दलचं लिखाणच वाचतो- आणि कधी कधी मानसशास्त्रावरील लिखाणही वाचतो. मला वाटत नाही की त्यानं कधी एखादी कादंबरी वाचली असेल, तरीही तो अतिशय व्याकरणशुद्ध इंग्लिश बोलतो आणि त्याचं सामान्यज्ञान विलक्षण आहे. एक अमेरिकन पाहुणा मला म्हणाला, "जॅक किती हुशार मुलगा आहे!" त्याला खरं तर जॅकबद्दल काहीच माहित नव्हतं.

डायाना, एक प्रसन्न मुलगी होती. ती तामाला जायची पण तिला त्यामधे काहीच रस नसायचा. ती फार अभ्यासू नव्हती. ती कोणत्या गोष्टीत रमेल याबद्दल मी खूप विचार करायचो. सोळाव्या वर्षी तिनं जेव्हा शाळा सोडली तेव्हा कोणत्याही शाळा निरीक्षकानं तिला कमी शिकलेली म्हणून जाहीर केलं असतं. आज डायाना लंडनमधे नवनवीन खाद्यपदार्थांची प्रात्यक्षिकं करते. ती स्वतःच्या कामात कुशल आहे आणि महत्त्वाचं म्हणजे हे करताना ती खूप आनंदी आहे.

एका कंपनीचा असा दंडक होता की तेथील नोकरवर्गानं निदान कॉलेजची परीक्षा तरी यशस्वी रीत्या दिलेली असावी. रॉबर्टबद्दल त्या कंपनीच्या प्रमुखांना मी पत्रांनं कळवलं, "हा मुलगा कोणत्याही परीक्षेत पास झालेला नाही कारण त्याला पुस्तकी अभ्यासात गती नाही. पण तो धाडसी आहे." रॉबर्टला नोकरी मिळाली.

आमच्याकडे आलेली तेरा वर्षांची नवीन विद्यार्थिनी विनफ्रेड मला म्हणाली की तिला कोणताही विषय आवडत नाही. मी जेव्हा तिला सांगितलं की तिला जे आवडेल ते करायला ती मोकळी आहे, तेव्हा ती आनंदानं ओरडत सुटली. "तुला जर शाळेत यावंसं वाटलं नाही तर तुला तेही करण्याची सक्ती नाहीये." मी तिला सांगितलं. तिनं मज्जा करायची असं ठरवलं आणि काही आठवडे मजा केलीही. मग तिला कंटाळावाणं झालंय हे माझ्या लक्षात आलं. ती एके दिवशी मला म्हणाली, "मला काहीतरी शिकवा ना. मला अतिशय कंटाळा आला आहे." मी उत्साहानं म्हणालो, "ठीक आहे. तुला काय शिकायचं आहे?" "मला नाही ठाऊक," ती म्हणाली. "आणि मलाही ठाऊक नाही," मी म्हणालो आणि तिला तिथेच सोडून निघून गेलो.

या गोष्टीला काही महिने होऊन गेले. मग ती पुन्हा माझ्याकडे आली. "मी कॉलेजची प्रवेश परीक्षा पास होणार आहे. आणि मला तुम्ही शिकवायला हवं आहे." रोज सकाळी ती माझ्याबरोबर आणि इतर शिक्षकांबरोबर अभ्यास करायची, छान अभ्यास करायची. ती जे विषय शिकत होती ते तिला आवडले नसले, तरी ज्या ध्येयासाठी ती ते शिकत होती ते ध्येय मात्र तिला खूप आवडलं होतं. विनफ्रेडला "स्वतःसारखंच असायला" मिळालेल्या मोकळिकीमुळे ती स्वतःला शोधू शकली, ओळखू शकली.

मोट्या मजेची गोष्ट आहे की गणिताकडे वळणारी मुलं "स्वतंत्र" असतात. त्यांना इतिहासात आणि भूगोलात खूप आनंद मिळतो. देऊ केलेल्या अभ्यासविषयांमधून त्यांना ज्या विषयांमध्ये रस वाटतो, तेवढेच ते निवडतात. स्वतंत्र मुलं त्यांना आवडणाऱ्या इतर गोष्टींमध्ये खूप वेळ रमतात- जसं सुतारकाम, धातुकाम, पेंटिंग, कादंबऱ्यांचं वाचन, अभिनय, कल्पनेच्या राज्यात खेळणं, जॅझच्या रेकॉर्ड्स ऐकणं आणि यांसारख्या इतर अनेक गोष्टी.

आठ वर्षांचा टॉम सारखा माझं दार उघडायचा आणि विचारायचा "हं, तर आता मी काय करू?" काय करायचं हे त्याला कोणीच सांगायचं नाही. सहा महिन्यांनंतर जर टॉमला भेटायचं असेल तर त्याच्या खोलीवर जावं लागायचं. तिथे कागदाचे तावच्या ताव पसरलेले असायचे आणि त्या पसाऱ्यात तो बुडालेला असायचा. तो तामस तामस नकाशे बनवत असायचा. एक दिवस व्हिएना विद्यापीठातील एक प्राध्यापक समरहिलला आले. त्यांना टॉम भेटला आणि त्यांनी त्याला खूप प्रश्न विचारले. नंतर ते प्राध्यापक माझ्याकडे आले आणि म्हणाले, "मी त्या मुलाची भूगोलाची परीक्षा घेण्याचा प्रयत्न केला आणि ज्या ठिकाणांवरही मी यापूर्वी कधी काहीही ऐकलंमुद्धा नव्हतं अशा ठिकाणांवरही तो बोलत होता."

पण अर्थातच मी अपयशी मुलांवरही बोलायलाच हवं. पंधरा वर्षांची स्वीडिश बार्बेल आमच्याकडे साधारण एक वर्षभर होती. या संपूर्ण कालावधीमध्ये तिचं मन कुठल्याच कामात रमलं नाही. ती खूपच उशिरा आली समरहिलमध्ये. त्याआधीची दहा वर्षे तिचे शिक्षक तिच्यासाठी निर्णय घेत आले होते. ती जेव्हा समरहिलला आली तेव्हा तिचा स्वकर्तृत्वावरचा विश्वास ती केव्हाच गमावून बसली होती. ती खूप कंटाळली. सुदैवानं ती श्रीमंत घरातली होती आणि त्यामुळे तिला भविष्यात "कुलीन गृहिणी" म्हणून जगू शकू असा विश्वास होता.

युगोस्लाव्हियाहून आलेल्या अकरा आणि चौदा वर्षांच्या बहिणी माझ्याकडे होत्या. शाळा त्यांना रमवण्यात अपयशी ठरली. त्या त्यांचा बहुतेक वेळ क्रोएशियन भाषेत माझ्याबद्दल उद्धटासारखे उलटमुलट शेर देण्यात घालवत. माझा एक निर्दय मित्र त्यांचं भाषांतर करून ते मला सांगत असे. या बाबतीतलं यश म्हणजे एक चमत्कारच ठरला असता, कारण आमच्यामध्ये संभाषण होऊ शकेल असे दोनच विषय होते- चित्रकला आणि संगीत. त्यांची आई त्यांना न्यायला आली तेव्हा मला खूपच आनंद झाला.

समरहिलमधली इंजिनीरिंगला जाऊ इच्छिणारी मुलं मॅट्रिकची परीक्षा देण्याची तसदीच घेत नाहीत असं काही वर्षांनंतर आमच्या लक्षात आलं. ते सरळ अनुभव आणि प्रशिक्षण देणाऱ्या केंद्रांमध्ये जायचे. विद्यापीठाच्या कामामध्ये स्थिर होण्यापूर्वी जगाचा अनुभव घेण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यामध्ये होती. एक जहाजातील स्क्युअर्ड म्हणून जगभर प्रवास करायला गेला. दोघां मुलांनी केनियामध्ये कॉफीची शेती सुरू केली. एक मुलगा ऑस्ट्रेलियाला गेला आणि एक तर दूर ब्रिटिश गियानालासुद्धा गेला.

मुक्तपणे शिकण्यातून साहसी प्रवृत्तीला मिळणाऱ्या प्रोत्साहनाचं डेरिफ बॉर्ड हे उत्तम उदाहरण. तो समरहिलमध्ये आठव्या वर्षी आला आणि अठराव्या वर्षी विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षा पास होऊन बाहेर पडला. त्याला डॉक्टर व्हायचं होतं, पण त्याच्या वडिलांना त्या वेळी त्याला विद्यापीठात पाठवणं परवडण्यासारखं नव्हतं. डेरिकनं विचार केला की नुसतीच वाट पाहात थांबण्यापेक्षा त्या वेळेचा उपयोग जग पाहण्यासाठी करावा. तो लंडनला गोदीमध्ये गेला आणि दोन दिवस काम मिळवायचा त्यानं प्रयत्न केला- कोणतंही काम- अगदी भट्टीत कोळसे घालण्याचं कामसुद्धा. त्याला सांगण्यात आलं की अगदी अस्सल खलाशीसुद्धा मोट्या प्रमाणात बेकार आहेत, आणि मग तो निराश होऊन घरी परतला.

नंतर लवकरच त्याला शाळेतील एका मित्रानं, स्पेनमध्ये राहणाऱ्या एका इंग्लिश बार्डना शोफर हवा असल्याचं सांगितलं. डेरिकनं ती संधी पकडली आणि तो स्पेनला गेला. त्या बार्डना घर बांधून दिलं किंवा त्यांच्या आधीच्या घरामध्येच बांधकाम करून ते मोठं करून दिलं. त्यांना गाडीनं युरोपभर फिरवलं आणि मग विद्यापीठात गेला. त्या बार्डनी त्याची विद्यापीठाची फी भरण्यासाठी मदत करायचं ठरवलं. दोन वर्षांनंतर त्या बार्डनी त्याला एका वर्षाची सुट्टी घेऊन त्यांना

केनियात घेऊन जाण्याबद्दल आणि तिथे त्यांना एक घर बांधून देण्याबाबत विचारणा केली. डेरिकनं आपला वैद्यकीय अभ्यास केपटाऊनमध्ये पूर्ण केला.

बारा वर्षांचा असताना आमच्याकडे आलेला लॅरी सोळाव्या वर्षी विद्यापीठाची परीक्षा पास झाला आणि ताहितीला जाऊन फळांची शेती करू लागला. या व्यवसायात पैसे फारच कमी मिळताहेत हे लक्षात आल्यावर त्यानं टॅक्सी चालवायला सुरुवात केली. नंतर तो न्यूझीलंडला गेला. माझ्या माहितीनुसार त्यानं तिथे खूप वेगवेगळ्या प्रकारची कामं केली. त्यांत पुन्हा एकदा टॅक्सी चालवण्याचाही समावेश होता. त्यानंतर पुन्हा तो ब्रिस्बेन विद्यापीठात गेला. त्या विद्यापीठाचे डीन काही दिवसांपूर्वी मला भेटायला आले होते. ते मोठ्या कौतुकानं लॅरीच्या कामाबद्दल बोलत होते. ते म्हणाले, "सुट्टी लागल्यावर जेव्हा बाकीची मुलं घरी गेली तेव्हा लॅरी लाकूड कापण्याच्या कारखान्यात कामगार म्हणून लागला. आज तो इमेक्समध्ये स्वतःचा वैद्यकीय व्यवसाय करतो आहे."

हे खरं आहे की काही जुन्या मुलांनी मुळीचच साहसीपणा दाखवला नाही. काही अगदी उघड असणाऱ्या कारणांमुळे मी त्या मुलांचं वर्णन करू शकत नाही. आमची यशस्वी मुलं नेहमी चांगल्या घरातून आलेलीच होती. डेरिक, जॅक आणि लॅरीचे आईबाबा शाळेशी संपूर्णपणे सहमतच होते. त्यामुळे "कोण बरोबर? शाळा की घर?" या तापदायक संघर्षाला त्यांना कधी तोंडच द्यावं लागलं नाही.

समरहिलमधून कोणी अलौकिक प्रतिभावान व्यक्ती बाहेर पडली का? नाही, आत्तापर्यंत अलौकिक असं कोणी नाही; मात्र अजून प्रसिद्धी न मिळालेले काही निमति आहेत, काही उत्तम चित्रकार, काही हुशार संगीतकार आहेत. माझ्या माहितीत यशस्वी लेखक मात्र नाही. अत्युत्कृष्ट फर्निचर डिझायनर आणि कॅबिनेट बनवणारा आहे, काही अभिनेते आणि अभिनेत्री, यापुढेही जे नवनिर्मिती करू शकतील असे शास्त्रज्ञ आणि गणितज्ञ आहेत. एका वेळी साधारण पंचेचाळीस विद्यार्थी शाळेत असायचे- ही संख्या पाहिली तर मला वाटतं की भरपूर संख्येनं विद्यार्थी सर्जनात्मक आणि नवनिर्मितीच्या कामाकडे वळलेले दिसतात.

पण तरीही, मोकळ्या वातावरणात वाढलेल्या मुलांची एक पिढी काहीच सिद्ध करत नाही, असं मी अनेक वेळा म्हटलं आहे. समरहिलमध्येही पुरेसा अभ्यास न केल्याबद्दल ज्यांचं मन त्यांना खात असतं अशी काही मुलं असतातच. "परीक्षा म्हणजे कोणत्या तरी व्यवसायाकडे नेणारं दार" असं ज्या जगात मानलं जातं तिथे दुसरं काय होणार? आणि बहुतेक वेळा कोणीतरी मावशी वा आत्या असतेच आरडाओरडा करणारी- "बाप रे! अकरावं संपलं तरी अजून नीट वाचता येत नाही!" त्या मुलाला कुठेतरी जाणवतं की बाहेरचं पूर्ण वातावरण खेळायच्या विरोधी आणि अभ्यासाला पोषक आहे.

बारा वर्षांखालच्या मुलांना मिळालेलं स्वातंत्र्य ही जवळजवळ पूर्णपणे यशस्वी ठरणारी पद्धत आहे, पण बारा वर्षांच्या पुढची मुलं, जर विचारांची तसदी न घेता आयतीच माहिती पदरात पाडून घेणारी असतील तर त्या सवयीतून बाहेर पडायला त्यांना खूप वेळ लागतो.

समरहिलमधील खाजगी भेटी

पूर्वी माझं मुख्य काम शिकवणं हे नसायचं, तर खाजगी भेटी घेण्याचं असायचं. मी वैयक्तिक लक्ष देणं ही बहुतेक मुलांची मानसिक गरज असायची. पण नेहमीच इतर शाळांमधून आलेली काही मुलं असायचीच. त्यांना या मोकळ्या वातावरणाशी जुळवून घ्यायला लवकर जमावं या हेतूनं या खाजगी भेटींची योजना केली होती.

खाजगी भेटी म्हणजे शेकोटीभोवती बसून मारलेल्या मनमोकळ्या गप्पा. मी माझा पार्डप शिलगावून बसायचो आणि त्या मुलाला वाटलं तर त्यालाही सिगरेट पिण्याची मुभा होती. खरं तर मनावरचं दडपण दूर करण्याचं सिगरेट हे केवळ निमित्त होतं.

एकदा मी चौदा वर्षांच्या एका मुलाला माझ्याबरोबर गप्पा मारायला बोलावलं. तो एका प्रातिनिधिक पब्लिक स्कूलमधून आलेला होता. त्याची बोटं निकोटिनमुळे पिवळटसर दिसत होती हे माझ्या लक्षात आलं. म्हणून मी माझं सिगरेटचं पाकीट बाहेर काढलं आणि त्याला सिगरेट देऊ केली. तो अडखळत म्हणाला, "थँक्स. पण...पण मी सिगरेट पीत नाही सर." "घे रे, थापाड्या!" मी हसत हसत म्हणालो आणि त्यानं एक काढून घेतली. यातून मी दुहेरी लक्ष्य साधत होतो. त्याचे आत्तापर्यंतचे हेडमास्तर कडक, नैतिक शिस्तीचा आग्रह धरणारे आणि म्हणूनच ज्यांना फसवणं भाग पडायचं असे होते. त्याला सिगरेट देऊन, त्यानं सिगरेट ओढलेली मला चालते हे मला त्याला सांगायचं होतं. आणि "थापाड्या" म्हणून त्याच्या पातळीवर जाऊन संवाद साधायचा होता. एखादा हेडमास्तर अगदी सहजतेनं आणि मजेत अपशब्द वापरू शकतो हे त्याला दाखवून देऊन, अधिकाराबद्दल त्याच्या मनात असलेल्या कल्पनांनाही (गंडालाही) छेद द्यायचं काम मी त्याच वेळी केलं. त्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव मला छयाचित्रात पकडता आले असते तर!

चोरी करण्याबद्दल त्याला त्याच्या पूर्वीच्या शाळेंत काढून टाकलं होतं. मी म्हणालो, "तू जरा लबाडच आहेस असं मला कळलं. रेल्वे कंपनीला गंडवायचा सगळ्यात उत्तम मार्ग कोणता?" "मी त्यांना गंडवायचा प्रयत्न कधी केला नाही सर." "अरेच्या! हे चालणार नाही! तू प्रयत्न करायलाच पाहिजेस. मला ठाऊक आहेत कितीतरी मार्ग," आणि मी त्यांतले काही त्याला सांगितले. तो आ वामून पाहातच राहिला. तो नक्कीच वेड्यांच्या घरात आला होता. शाळेचे हेडमास्तर अधिक सफाईनं लुच्चेगिरी कशी करायची हे सांगताहेत? ही मुलाखत म्हणजे त्याच्या आयुष्यात त्याला बसलेला सर्वात मोठा धक्का होता, असं त्यानं मला नंतर खूप वर्षांनी सांगितलं.

या खाजगी भेटीची गरज कशा तऱ्हेच्या मुलांना भासायची याचं उत्तम उत्तर आपल्याला काही उदाहरणांमधून मिळेल.

आमची बालवाडीची शिक्षिका ल्युसी, माझ्याकडे येऊन मला म्हणाली, "पेगी खूपच दुःखी दिसतेय, आणि इतर मुलांमधे मिसळत नाहीये, त्यांच्याशी भांडतेय." मी म्हणालो, "ठीक आहे, तिला खाजगी भेटीसाठी माझ्याकडे यायला सांग." पेगी माझ्या बैठकीच्या खोलीत आली. खाली बसता बसता ती म्हणाली, "मला नकोयत खाजगी भेटी. या भेटी म्हणजे नुसताच वेडेपणा." मी सहमत होत म्हणालो, "अगदी बरोबर. वेळ वाया घालवणं! आपण अजिबात तसं करणार नाही." ती यावर विचार करून मग हळूच म्हणाली, "मला अगदी थोडासाच वेळ चालेल." आत्तापर्यंत ती माझ्या मांडीवर येऊन बसली होती. मी तिच्याशी तिच्या आईबाबांबद्दल आणि विशेषतः तिच्या छोट्या भावाबद्दल बोललो. ती म्हणाली की तो (तिचा छोटा भाऊ) अगदी मूर्ख आणि गाढव आहे. मी म्हणालो, "हं, तो असणारच तसा. आईला तो तुझ्यापेक्षा जास्त आवडतो असं वाटतं का तुला?" "तिला आम्ही दोघं सारखेच आवडतो," ती घाईघाईनं म्हणाली आणि मग पुस्ती जोडली, "असं ती म्हणते तर खरं."

कधी कधी ही दुःखाची ऊर्मी दुसऱ्या मुलाशी झालेल्या भांडणातून उद्भवलेली असते. पण बऱ्याचदा या मनस्तापाचं कारण घरून आलेल्या पत्रात सापडतं- विशेषतः जर भावाला किंवा बहिणीला नवी बाहुली किंवा सायकल मिळाल्याचा उल्लेख पत्रात असेल तर नक्कीच सापडतं. या खाजगी भेटीचा शेवट म्हणजे पेगी बाहेर जाताना आनंदात असते.

नवीन आलेल्या मुलांच्या बाबतीत हे इतक्या सहजी घडत नसे. बाळं डॉक्टरांकडून आणली जातात असं ज्याला सांगितलं गेलंय असं अकरा वर्षांचं मूल शाळेत आल्यावर, आम्हांला त्याला खूप काळजीपूर्वक आणि कष्टानं, भीती आणि

असत्याच्या पगड्यातून मोकळं करावं लागलं. अशा मुलाला हस्तमैथुनावद्दल टोचणी वाटणं साहजिक होतं आणि ही टोचणीची भावना नष्ट झाल्याखेरीज त्या मुलाला आनंदाचा शोध घेता आला नसता.

बहुतेक छोट्या मुलांना नियमित वैयक्तिक भेटींची गरज नसे. जेव्हा मुलं आपण होऊन मागणी करतात तेव्हाच नियमित वैयक्तिक भेटी घेणं ही आदर्श स्थिती झाली. काही मोठ्या मुलांनी या वैयक्तिक भेटींची मागणी केली होती. कधीतरी, अगदी क्वचितच, एखाद्या छोट्या मुलाचीही मागणी असायची.

सोळा वर्षांच्या चालीला त्याच्या वयाच्या इतर मुलांपेक्षा आपण कमी आहोत असं वाटायचं. त्याला सगळ्यात जास्त कमीपणा केव्हा वाटायचा असं मी त्याला विचारलं. त्याला आंधोळ करताना ते जाणवायचं कारण त्याच्या शिंशनाचा आकार इतर मुलांपेक्षा खूप लहान होता असं तो म्हणाला. ही भीती त्याच्या मनात कशी निर्माण झाली हे मी त्याला समजावून सांगितलं. त्याला सहा मोठ्या बहिणी होत्या आणि तो सर्वात धाकटा. त्या सगळ्याच त्याच्यापेक्षा वयानं खूपच मोठ्या होत्या. सर्वात लहान बहीण आणि त्याच्या वयातसुद्धा दहा वर्षांची दरी होती. घरात स्त्रीराज्य होतं. बाबा देवाघरी गेलेले होते. मोठ्या बहिणी सारखीच दादागिरी करायच्या. त्यामुळे चालीनं स्वतःची ओळखही स्त्रीत्वाशी जुळणारी अशीच ठेवली, त्यामुळे त्यालाही सत्ता मिळू शकली.

साधारणपणे दहा खाजगी गप्पांच्या बैठकी झाल्यावर चालीनं माझ्याकडे येणं बंद केलं. मी त्याला कारण विचारलं असता तो आनंदानं म्हणाला, "आता वैयक्तिक भेटींची गरज नाही. माझं साधन आता बर्तच्या साधनाइतकं मोठं झालंय."

पण या छोट्याशा थेरपीच्या कोर्समध्ये आणखीही बऱ्याच गोष्टी अंतर्भूत होत्या. हस्तमैथुन केल्यानं पुढे मोठा झाल्यावर तो नपुंसक होईल असं चालीला सांगण्यात आलं होतं आणि या नपुंसकतेच्या भीतीचा त्याच्या शरीरावरही परिणाम झाला होता. हस्तमैथुनावद्दलची अपराधीपणाची भावना आणि नपुंसकतेबद्दल सांगण्यात आलेली अक्कलशून्य थाप या दोन्ही गोष्टी चालीच्या मनातून पूर्णपणे काढून टाकणं हा त्यावरील खरा उपाय होता. त्यानंतर एक-दोन वर्षांत चालीं समरहिलच्या बाहेर पडला. आज तो एक छान, निरोगी आणि आनंदी माणूस आहे आणि तो पुढे नक्कीच भरभरून आयुष्य जगेल.

सिल्व्हियाचे बाबा खूप कडक होते आणि तिचं कधीही कौतुक करत नसत. उलट दिवसभर तिच्यावर टीका करून कटकट करत असत. बाबांचं प्रेम मिळवणं ही तिची जीवनातली एक इच्छा होती. तिच्या खोलीत बसून मला ही गोष्ट सांगताना ती हमसून हमसून रडत होती. तिला मदत करणं खूप अवघड होतं. मुलीचं विश्लेषण करून बापाला बदलता येत नाही. सिल्व्हियाला मोठं झाल्यावर घरातून बाहेर पडण्याशिवाय दुसरा उपाय नव्हता. बापापासून सुटका करून घेण्याच्या नादात ती कदाचित चुकीच्या माणसाशी लग्न करून बसेल, हा धोका मी तिच्या नजरेस आणून दिला. "कशा तऱ्हेचा चुकीचा माणूस?" तिनं विचारलं. "तुझ्या बाबांसारखा माणूस. तुला त्रास देण्यात ज्याला आनंद वाटेल असा माणूस," मी म्हणालो.

सिल्व्हियाची स्थिती दुःखदायक होती. समरहिलमध्ये ती सगळ्यांमध्ये मिसळत असे. तिची वागणूक मैत्रीपूर्ण असायची आणि ती कोणाला दुखावत नसे. घरी मात्र तिच्या अंगात येत असे. विश्लेषणाची गरज वडिलांना होती- मुलीला नव्हे, हे उघड होतं.

दुसरं एक न सोडवण्यासारखं उदाहरण होतं छोट्या फ्लारैन्सचं. ती अनौरस होती आणि हे तिला माहित नव्हतं. माझा अनुभव असा आहे की प्रत्येक अनौरस मुलाला आपल्या अंतर्मनात "आपण अनौरस आहोत" याची जाणीव असते. आपल्या जन्मायोगे काहीतरी रहस्य आहे हे फ्लारैन्सला नक्की माहित होतं. तिच्या मनातील द्वेष आणि असमाधानावर एकच उपाय होता- तिला खरं काय ते सांगणं; हे मी तिच्या आईला सांगितलं. "पण नील, मी हे धाडस करू शकत नाही. त्यामुळे माझ्या जीवनात काही फरक पडणार नाही. पण मी तिला जर हे सांगितलं तर ती ते इतरांना सांगेल आणि मग

माझी आई तिच्या मृत्युपत्रातून हिचं नाव काढून टाकेल." हे असं आहे तर! फ्लारैन्सला मदत करण्यासाठी तिची आजी या जगातून जाण्याची वाट पाहणं आपल्याला भाग आहे असं मला वाटतंय. अतिशय महत्त्वाची सत्य गोष्ट आपल्याला दडवून ठेवावी लागते आणि आपण त्याबद्दल काहीच करू शकत नाही.

एक वीस वर्षांचा मोठा मुलगा काही काळ आमच्याबरोबर राहण्यासाठी परत आला आणि त्यानं मला काही खाजगी भेटी मिळव्यात अशी विनंती केली. "पण तू इथे असताना तर मी तुला कितीतरी वेळा खाजगीत भेटलो होतो," मी म्हणालो. तो म्हणाला, "हो, खरंय. तेव्हा मला त्यांची किंमत वाटली नाही, पण आज मला त्यांची गरज वाटतेय."

हल्ली मी नियमित थेरपी देत नाही. हस्तमैथुन आणि जन्माविषयी असलेल्या शंकांचं समाधान केलं आणि कुटुंबातील परिस्थितीमुळे द्वेष आणि मत्सर कसा निर्माण झाला आहे हे मुलाला सर्वसाधारणपणे स्पष्ट करून दाखवलं की मग पुढे करण्यासारखं असं विशेष काहीच उरत नाही. मुलाच्या मनात साचलेल्या भावनांना वाट करून दिली की मनोविकाराचा प्रश्नच उद्भवत नाही. आणि मग त्यापुढे जाऊन आणखी वेगळे मानसशास्त्रीय सिद्धान्त लागू करून "तुला कॉम्प्लेक्स आहे" असं मुलाला सांगण्यानं यापेक्षा जास्त फायदा काहीच होत नाही.

एका पंधरा वर्षांच्या मुलाला मदत करायचा मी प्रयत्न केला होता, ते मला आठवतंय. आमच्या खाजगी मुलाखतीत आठवडेच्या आठवडे तो अगदी गप्प असायचा. आणि फक्त एक किंवा दोन शब्दांत उत्तरं द्यायचा. मग मी ठरवलं की आता एकदम जहाल धोरणच स्वीकारायचं. त्याच्या पुढच्या भेटीत मी त्याला म्हणालो, "माझं तुझ्याबद्दल काय मत आहे ते आज मी तुला सांगणार आहे. तू एक अत्यंत आळशी, मूर्ख, गर्विष्ठ आणि मत्सरी मुलगा आहेस." तो रागानं लालेलाल झाला. "मी असा आहे? आणि तुम्ही तरी स्वतःला काय समजता हो?" त्या क्षणापासून तो सहज आणि मुद्दाला धरून बोलू लागला.

असाच एक अकरा वर्षांचा जॉर्ज नावाचा मुलगा होता. त्याचे बाबा ग्लासगोजवळच्या एका खेड्यात छोटासा दलालीचा व्यवसाय करत होते. त्या मुलाला त्याच्या डॉक्टरांनी माझ्याकडे पाठवलं होतं. "आत्यंतिक भीती" ही जॉर्जची अडचण होती. त्याला घरापासून लांब राहण्याची भीती वाटायची. अगदी त्याच्या खेड्यातल्या शाळेत जाणंही त्याला नकोसं वाटायचं. तो घरातून बाहेर पडताना भीतीनं किंकाळ्या फोडायचा. अतिशय मिनतवारीनं त्याच्या बाबांनी त्याला समरहिलला आणलं. बाबांनी घरी जाऊ नये म्हणून त्यांना घट्ट धरून ठेवून तो रडत होता. म्हणून त्याच्या बाबांनी थोडे दिवस राहावं असं मी त्यांना सुचवलं.

डॉक्टरांनी मला त्याचा पूर्वेतिहास आधीच सांगितला होता आणि त्यांची मतं अगदी सुयोग्य आणि खूप उपयुक्त आहेत असं माझं मत झालं. बाबांना घरी परत जाऊ देण्याचा प्रश्न अधिकच विकट होऊ लागला होता. मी जॉर्जशी बोलायचा प्रयत्न केला पण तो रडता रडता हुंदके देत देत "मला घरी जायचंय" हेच सांगायचा. "हा नुसता तुरुंग आहे." पुन्हा हुंदके द्यायचा. मी त्याच्या अश्रूंकडे दुर्लक्ष करून बोलत राहिलो. "तू जेव्हा चार वर्षांचा होतास तेव्हा तुझ्या छोट्या भावाला हॉस्पिटलमध्ये नेलं होतं आणि त्याला परत आणलं ते कॉफिनमध्ये घालूनच." मी म्हणालो. (तो आणखीनच हमसून हमसून रडू लागला.) "तुला पण असंच कॉफिनमध्ये घालून परत घरी नेतील या भीतीमुळे तुला घर सोडावंसं वाटत नाही." (त्यानं जास्तच मोठ्यानं हुंदके दिले-) "पण जॉर्ज, अरे मुला, हा मुख्य मुद्दा नाहीच. तू मारलंस तुझ्या भावाला!" इथे अत्यंत संतापून त्यानं मला विरोध केला आणि मला लाथा मारण्याची धमकीही दिली. "तू त्याला खरोखरीच मारलंस नाहीस जॉर्ज, पण आई तुझ्यापेक्षा त्याच्यावर अधिक प्रेम करते असं तुला वाटलं; आणि कधी कधी "हा मेला तर बरं होईल" असं तुला वाटायचं. मग तो जेव्हा खरंच मेला तेव्हा तुझं मन तुला खाऊ लागलं. तुला असं वाटलं की तुझ्या त्या इच्छेमुळेच तो मेला. तुला असंही वाटलं की जेव्हा तू घरापासून लांब जाशील तेव्हा देव अपराधीपणाची शिक्षा म्हणून

तुलाही मारेल." त्याचं रडणं थांबलं. दुसऱ्या दिवशी स्टेशनवर जरी त्यानं जोरजोरात रडारड केली तरी त्यानं बाबांना घरी जाऊ दिलं.

त्यानंतरही खूप काळ घरच्या आठवणीनं जॉर्ज उदास होत राहिला. पण नंतर त्या अठरा महिन्यांत जेव्हा जेव्हा तो मुट्टीसाठी घरी गेला तेव्हा त्यानं एकद्वयानं प्रवास करण्याचा आग्रह धरला. तो एकटाच स्टेशन्स बदलून लंडनवरून गावी जायचा. समरहिलला परत येतानाही तो अशाच रीतीनं यायचा.

माझी दिवसेंदिवस खात्रीच होत चालली आहे की जेव्हा मुलं मोकळ्या वातावरणात राहून त्यांच्या कॉम्प्लेक्सपेसपासून मुक्त होऊ शकतात तेव्हा थेरपीची गरजच नसते. पण जॉर्जसारख्या मुलाच्या बाबतीत नुसतंच स्वातंत्र्य पुरं पडलं नसतं.

पूर्वी मी अशा खाजगी भेटी चोरी करणाऱ्या मुलांबरोबर घेतल्या आहेत आणि त्याचा उत्तम परिणाम होऊन त्यांची त्या सवयीतून मुक्तता झालेली मी पाहिली आहे, पण शाळेत अशीही चोरटी मुलं होती, ज्यांनी माझ्या भेटीस यायला सपशेल नकार दिला. पण तरीही तीन वर्षांच्या स्वातंत्र्यानंतर तीही त्यातून बाहेर पडली होती.

समरहिलमध्ये स्वतःशी प्रामाणिक राहण्यास दिलेली मान्यता, स्वातंत्र्य आणि अनुभवाला येणारं प्रेम यांमुळे ही मुलं वार्डेट सवयीमधून बाहेर पडतात. आमच्या पंचेचाळीस मुलांपैकी फारच कमी मुलांना या वैयक्तिक भेटीची गरज भासते. सर्जनशील कामं थेरपी म्हणून खूपच प्रभावी असतात यावरचा माझा विश्वास दिवसेंदिवस दृढ होत आहे. मी मुलांना हातानं कलात्मक कामं करण्याची, नाट्याभिनय आणि नृत्य करण्याची जास्तीत जास्त संधी देईन.

मुलाची भावनिक कोंडमाऱ्यातून सुटका व्हावी म्हणून केवळ मी या खाजगी भेटी घेतो, हे स्पष्ट करणं मला आवश्यक वाटतं. जर एखादं मूल खूप असमाधानी दिसलं तर मी त्याला वैयक्तिक गप्पांसाठी बोलावलं आहे. पण विश्लेषणात्मक उपचार करून त्याची कमी असलेली वाचनक्षमता वाढवण्याचा किंवा त्याची गणिताची नावड कमी करण्याचा प्रयत्न मी केला नाही. अनेकदा या वैयक्तिक गप्पांमधून असं लक्षात यायचं की त्याच्या लिहिण्याच्या अक्षमतेचं मूळ कारण आईच्या सतत चालू असलेल्या कटकटीमध्ये आहे – "तुझ्या भावासारखाच शहाणा आणि हुशार मुलगा हो." किंवा अंकगणिताबद्दलच्या तिरस्काराचं कारण अंकगणिताच्या पूर्वीच्या शिक्षकाबद्दलच्या नावडीत सापडतं.

साहजिकपणे मुलं माझ्याकडे "बाबा"चं प्रतीक आणि माझ्या पत्नीकडे "आई"चं प्रतीक म्हणून पाहतो. माझ्या तुलनेत माझ्या पत्नीला मात्र यामधे तोटा सहन करावा लागतो. मुली स्वतःच्या आईबद्दल वाटणारी अंतर्मनातली नाराजी तिच्यावर काढतात आणि मला मात्र त्यांचं प्रेम मिळतं. मुलगे आईबद्दल वाटणाऱ्या प्रेमाचा वर्षाव तिच्यावर करतात आणि बाबांबद्दलचा राग माझ्यावर. मुलगे मुलींइतके सहजासहजी मनातला तिरस्कार प्रकट करत नाहीत. याला कारण ते माणसांबरोबर संवाद साधण्यापेक्षा काही गोष्टी "करण्यात" अधिक सक्षम असतात. संतापलेला मुलगा बॉलला लाथ मारतो, तर मुलगी जिद्दारी लागतील असे शब्द "आई"च्या प्रतीकाला सुनावते.

पण न्यायानं बोलायचं झालं तर मुली फक्त ठराविक वयातच म्हणजे- किशोरावस्थेच्या आधीच्या काळात आणि किशोरावस्थेच्या पहिल्या वर्षात- लागत बोलतात आणि त्यांच्याबरोबर राहणं जरा कठीण होतं. पण सगळ्याच मुली काही या कठीण काळातून जात नाहीत. त्यांच्या पूर्वीच्या शाळेवर आणि त्यांच्या आईची "अधिकार"कडे पाहण्याची दृष्टी कशी आहे यावर ते अवलंबून असतं.

या खाजगी भेटींमध्ये शाळा आणि घर यांना मिळणारा प्रतिसाद आणि त्यांच्यामधील नाती, मी मुलांच्या लक्षात आणून देत असे. माझ्यावर होणारी टीका ही खरोखर बाबांवर केलेली आहे असं मी समजतो आणि माझ्या पत्नीवर केलेले आरोप ही आईवर केलेली टीका आहे असंही लक्षात येतं. मी हे विश्लेषण अगदी वस्तुनिष्ठ करण्याचा प्रयत्न करतो; मुलांच्या व्यक्तिगत जीवनात खोलवर जाणं हे मुलांच्या दृष्टीनं अगदी अन्याय्य ठरेल.

अर्थात असे काही प्रसंग घडले, ज्यांमध्ये वैयक्तिक स्तरावर स्पष्टीकरण देणं गरजेचं होतं. जेनच्या बाबतीत असं घडलं. तेरा वर्षांची जेन शाळाभर हिंडून कितीतरी मुलांना सांगत सुटली की तुला नीलनं भेटायला बोलावलं आहे. माझ्याकडे भेटायला येणाऱ्यांची रांग लागली, आणि प्रत्येक जण म्हणायचा, "जेन म्हणाली की तुम्ही मला बोलावलं आहे." मी नंतर जेनला म्हणालो, "तू इतरांना माझ्याकडे पाठवते आहेस याचा अर्थ तुला स्वतःलाच मला भेटण्याची इच्छा आहे."

या खाजगी भेटीचं तंत्र काय होतं? माझी कोणतीच एक निश्चित पद्धत नव्हती. कधी मी प्रश्नानं सुरुवात करायचो - "तू जेव्हा आरशात पाहतेस/पाहतोस, तेव्हा तुला तुझा चेहरा आवडतो का?" याचं उत्तर नेहमी "नाही" असंच यायचं. "तुझ्या चेहऱ्याचा कोणता भाग तुझा सगळ्यात नावडता आहे?" उत्तर न चुकता, "माझं नाक" हेच येत असे.

मोठी माणसंही हेच उत्तर देतात. बाहेरच्या जगासाठी "चेहरा" म्हणजेच "माणूस". आपण जेव्हा माणसांबद्दल विचार करतो, तेव्हा आपण "चेहरा"च आठवतो अन आपण जेव्हा कोणाशी बोलत असतो तेव्हा चेहऱ्याकडेच पाहतो. आपल्या अंतरंगाचं इतरांना बाहेर दिसणारं चित्र म्हणजे चेहरा. जेव्हा एखादं मूल म्हणतं की त्याला त्याचा चेहरा आवडत नाही तेव्हा त्याला खरं असं म्हणायचं असतं की त्याला स्वतःचं व्यक्तिमत्त्व आवडत नाही. मग पुढची पायरी "चेहरा" बाजूला ठेवून "स्व"कडे नेणारी असते.

"तुला तुझ्यातील सगळ्यात नावडणारी गोष्ट कोणती?" मी विचारायचो. साधारणपणे हे उत्तर पुन्हा शरीराशी संबंधित असायचं. "माझे पाय खूपच मोठे आहेत" "खूपच लहान..." "खूपच जाड..." "माझे केस..." मी कधीही माझं मत द्यायचो नाही- तो किंवा ती किती जाड किंवा बारीक आहेत या त्यांच्या मताशी मी कधीही सहमत व्हायचो नाही. मी कधीही माझ्या मताचा आग्रह धरला नाही. जर शरीराबद्दल जाणून घेण्यात उत्सुकता आहे असं जाणवलं तर आम्ही त्याबद्दल इतका वेळ बोलायचो की शेवटी बोलण्यासारखं काही उरायचं नाही. मग आम्ही व्यक्तिमत्त्वाकडे वळायचो.

मी बऱ्याचदा एक परीक्षा घ्यायचो. "मी काही गोष्टी लिहिणार आहे," मी म्हणायचो - "आणि त्यामध्ये तुमची परीक्षा घेणार आहे." स्वतःला जे योग्य वाटतील ते गुण तुम्हीच स्वतःला द्यायचे. उदाहरण द्यायचं तर मी तुम्हांला विचारून की "खेळामध्ये किंवा शौर्यामध्ये तुम्हांला तुमच्या क्षमतेनुसार गुण द्यायचे झाले तर तुम्ही शेकडा किती टक्के गुण स्वतःला द्याल?" यानंतर तोंडी परीक्षा सुरू व्हायची.

एकदा चौदा वर्षांच्या एका मुलाला दिलेली चाचणी अशी होती -

देखणेपणा - हॅ! एवढा काही नाही. साधारण ४५%

बुद्धिमत्ता - अं... ६०

शौर्य - २५

निष्ठा - मी माझ्या मित्रांना नेहमी साथ देतो - ८०

सांगितिकता - ०

हस्तकला - (काहीतरी अस्पष्ट पुटपुट)

तिरस्कार - हे फारच कठीण आहे. नाही, मला नाही याचं उत्तर देता येत.

खेळ - ६६

सामाजिक भावना - ९०

मूर्खपणा - हॅ! जवळपास १९०

साहजिकच या मुलाच्या उत्तरांमधून संवादाची एक चांगली संधी निर्माण झाली. "इगो"बद्दल बोलण्यानं सुरुवात केली की खूप छान चर्चा व्हायची. कारण "इगो"बद्दल त्यांच्या मनात खूप उत्सुकता निर्माण व्हायची. नंतर हळूहळू गप्पा जेव्हा कुटुंबाकडे वळायच्या तेव्हा मुलं मनापासून आणि सहज मोकळी होऊन बोलायची.

छोट्या मुलांशी बोलण्याचं तंत्र अधिक उत्स्फूर्त होतं. मी मुलांच्या गप्पांमधे मिळेल ते सूत्र धरून बोलायला लागायचो. सहा वर्षांच्या मागरिट नावाच्या मुलीबरोबर अगदी पहिल्यांदा मी ज्या गप्पा मारल्या, त्यांचा नमुना असा- ती माझ्या खोलीत येऊन म्हणते, "मला खा भे (खाजगी भेट) हवी आहे." "हं, ठीक आहे," मी म्हणतो. ती आरामखुर्चीत बसते. "खा भे म्हणजे काय?" ती विचारते. मी म्हणतो, "ती काही खायची गोष्ट नाहीये. पण कुठेतरी मी कॅरॅमल ठेवलं होतं. हं... सापडलं!" असं म्हणून मी तिला ते चॉकलेट देतो.

"तुला खा भे कशाला पाहिजे ग?" मी विचारतो. "एव्हलिनला मिळाली, मग मलापण पाहिजे." "छान. तूच सुरुवात कर आता. तुला कशाबद्दल बोलायचं आहे?" "माझ्याकडे एक बाहुली आहे." (शांतता) "ती मॅटलपीसवर ठेवलेली गोष्ट तुला कुठे मिळाली?" (तिला माझ्या उत्तरासाठी वेळच नाहीये हे उघड आहे.) "तुम्ही इथे राहायला येण्यापूर्वी या घरात कोण राहात होतं?"

तिच्या प्रश्नांची दिशा मला हे सांगतेय की तिला कोणती तरी महत्त्वाची गोष्ट जाणून घ्यायची इच्छा आहे, आणि ती गोष्ट म्हणजे आपल्या जन्माबद्दलचं सत्य असावं, असा मला दाट संशय आहे. "बाळं कुठून येतात?" मी एकदम विचारतो. मागरिट उठून सरळ दरवाजाच्या दिशेनं चालायला लागते. "शीः! मला खा भे अजिबात आवडत नाहीत," असं म्हणून ती निघून जाते. पण मग काही दिवसांनंतर ती पुन्हा एकदा खा भे-ची मागणी करते- आणि अशी आमची प्रगती चालू राहते.

सहा वर्षांच्या छोट्या टॉमीलासुद्धा, मी जोपर्यंत काही "उद्धट" गोष्टी बोलायचो नाही, तोपर्यंत खा भे आवडायच्या. पहिल्या तीन खा भे-च्या वेळी तो रागावून निघून गेला. का ते मला माहीत होतं. खरं म्हणजे फक्त "उद्धट" गोष्टींमधेच त्याला रस होता. हस्तमैथुनाला बंदी घातल्यामुळे ज्यांचे बळी जातात, त्यांतला तो एक होता.

बऱ्याच मुलांना खा भे कधीच मिळाल्या नाहीत. त्यांना त्या नको होत्या. या मुलांना कोणतीही भाषणवाजी किंवा दांभिकपणाशिवाय आईवडिलांनी अतिशय योग्य पद्धतीनं वाढवलं होतं.

थेरपी काही एका फटक्यात गोष्टी बऱ्या करत नाही. थेरपीचे फायदे त्या व्यक्तीमधे दिसून येण्यास काही काळ जावा लागतो. साधारणतः एक वर्ष तरी जावं लागतं. त्यामुळे ज्या मोठ्या मुलांनी थेरपीनंतरचे परिणाम थोडे थोडे दिसू लागलेले असतानाच शाळा सोडली, अशांच्या बाबतीत मी कधीही निराश झालो नाही.

टॉमला आमच्याकडे पाठवलं गेलं कारण तो आधीच्या शाळेत नापास झाला होता. मी त्याला वर्षभर अतिशय सखोल अशा खा भे देत राहिलो आणि वरवर पाहता काहीच परिणाम दिसत नव्हता. जेव्हा त्यानं समरहिल सोडलं तेव्हा असं वाटलं होतं की हा संपूर्ण आयुष्यभर असाच अपयशी राहणार. पण एक वर्षानंतर, त्याच्या आईवडिलांनी पत्रातून कळवलं की त्यानं अचानक डॉक्टर होण्याचं ठरवलं असून तो विद्यापीठात कसून अभ्यासाला लागला आहे.

बिलचं उदाहरण यापेक्षा अधिक निराशाजनक वाटलं होतं. त्याला तीन वर्षे खा भे घ्याव्या लागल्या. शाळा सोडली तेव्हा तो अठरा वर्षांचा एक दिशाहीन युवक भासला. एक वर्षभर तो नोकऱ्या बदलत भटकत राहिला. नंतर त्यानं शेती करायचं ठरवलं. मी त्याच्याबद्दल ऐकलेल्या सर्व बातम्यांवरून "तो आपल्या कामात भरपूर रस घेऊन उत्तम काम करत आहे" असा निष्कर्ष मी काढला.

खा भे म्हणजे खरोखर पुन्हा एकदा नव्यानं शिकणं असायचं. भोंदू नैतिकता आणि त्यामुळे निर्माण होणारी भीती यांचा परिणाम होऊन जे गंड मनात तयार होतात, त्यांपासून मुक्तता हा खा भे-चा उद्देश असायचा.

समरहिलसारखी मुक्त शाळा खा भे-शिवायही चांगली चालली असती. नव्यानं शिकण्याची प्रक्रिया खा भे-मुळे अधिक वेगानं घडायची हे खरं. गोठवणाऱ्या शिशिरानंतर आलेल्या वसंतात सारं घरदार लखलखीत होऊन ग्रीष्मासमवेत येणाऱ्या मुक्ततेची वाट पाहतं, तसंच काहीसं खाजगी भेटींमुळे साधलं जातं.

स्वयंशासन

समरहिल ही स्वयंशासित शाळा आहे आणि लोकतंत्र ही पद्धत शाळेंनं स्वीकारली आहे. जीवनाशी, गटाशी किंवा समाजाशी निगडित प्रत्येक गोष्टीचा, एखाद्या सामाजिक गैरवर्तणुकीबद्दलच्या शिक्षेचा निर्णयही शाळेत शनिवारी भरणाऱ्या सर्वसाधारण सभेत मतदानानंच केला जातो. शिक्षकवर्गातील प्रत्येक सभासदाला व प्रत्येक मुलाला, मग त्याचं वय कितीही असो, एक मत असतं. माझ्या मताला आणि एखाद्या सात वर्षांच्या मुलाच्या मताला सारखीच किंमत असते.

कोणीतरी यावर गालातल्या गालात हसेल आणि म्हणेल, "पण तुमच्या मताचं मूल्य अधिक आहे, हो की नाही?" "हं! बघूया." सोळा वर्षांखालील कोणत्याही मुलाला सिगरेट ओढायची परवानगी नसावी असा ठराव मी एकदा एका सभेमध्ये मांडला. सिगरेट अपायकारक व विषारी द्रव्य आहे आणि मुलांना खरं तर ती ओढण्याची फारशी इच्छा नसते. पण आपण मोठं झाल्याचं दाखवण्याचा तो प्रयत्न असतो. हे मुद्दे मी माझ्या ठरावाच्या वाजूनं मांडले. याच्या विरोधात मुद्दे मांडले गेले. मतदान झालं. माझा मोठ्या बहुमतानं पराभव झाला.

त्यानंतर काय झालं त्याची नोंद घेणं फार महत्त्वाचं आहे. माझ्या पराभवानंतर एका सोळा वर्षांच्या मुलानं ठराव मांडला की बारा वर्षांपेक्षा लहान असणाऱ्या कोणत्याही मुलाला सिगरेट ओढण्याची परवानगी नसावी. त्याचा ठराव मान्य झाला. पण मग त्यानंतरच्या आठवड्यात झालेल्या सभेमध्ये एका बारा वर्षांच्या मुलानं आधी झालेला नियम रद्द करण्याचा ठराव मांडला. त्याचं म्हणणं होतं, "आम्ही सगळे जण संडासात चोरून सिगरेटी ओढतो- एखाद्या कडक शाळेतल्या मुलांसारखेच! आणि माझं म्हणणं असं आहे की हे समरहिलच्या मूळ कल्पनेच्या विरुद्ध आहे." त्याच्या भाषणाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला आणि नियम रद्द झाला. माझं मत हे मुलांच्या मतापेक्षा अधिक महत्त्वाचं नसतं हे यावरून स्पष्ट झालं असेल अशी मला आशा आहे.

रात्री झोपण्याच्या वेळेचे नियम तोडणं, त्यामुळे आवाज होत राहणं आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी मुलांनी झोपाळूपणे पाय ओढत इकडेतिकडे चालणं यांबद्दल मी एकदा कडक शब्दांत बोललो. हे उद्योग करणाऱ्यांनी, प्रत्येक तोडलेल्या नियमासाठी त्यांचा सगळा पाँकेट मनी दंड म्हणून भरावा असं मी सुचवलं. एका चौदा वर्षांच्या मुलानं असा ठराव मांडला की झोपण्याची वेळ होऊन गेल्यानंतर जागं राहणाऱ्यांना दर एका तासाला एक पैसा असं बक्षीस द्यावं. मला काही मतं मिळाली पण बहुमत त्यालाच मिळालं.

समरहिलच्या स्वयंशासनामध्ये "नोकरशाही" नाही. प्रत्येक सभेमध्ये वेगळे अध्यक्ष असतात. आधीच्या अध्यक्षांनी पुढचे अध्यक्ष नेमायचे असतात. झोपण्याच्या वेळाचे अधिकारी हे काही आठवड्यांपेक्षा जास्त काळ काम करत नाहीत.

आमची लोकशाही कायदे तयार करते आणि ते चांगले कायदे असतात. उदा. समुद्रात फक्त जीवरक्षकांच्या देखरेखीखालीच पोहायला परवानगी आहे. ते जीवरक्षक हे शिक्षक किंवा इतर कर्मचारी वर्गापैकीच कोणी असतात. छपरावर चढण्यास मनाई आहे. झोपण्याची वेळ पाळली नाही तर दंड हा भरावाच लागतो. एखाद्या सुट्टीपूर्वी लागून आलेल्या गुरुवारी किंवा शुक्रवारी शाळा बंद ठेवायची किंवा नाही, हे सर्वसाधारण सभेत मतदान करून ठरवलं जातं.

सभेच्या अध्यक्षांच्या क्षमतेवर सभेचं यशापयश अवलंबून असतं, कारण उत्साहानं सळसळणाऱ्या पंचेचाळीस मुलांमधे सुव्यवस्था ठेवणं ही साधीसुधी बाब नव्हे. फार आरडाओरडा करणाऱ्या नागरिकांना दंड करण्याचा अधिकार अध्यक्षांना असतो. अध्यक्षांची क्षमता जेवढी कमी तेवढे दंड अधिक वेळा होताना दिसतात.

शिक्षकांचा आणि अर्थातच माझाही चर्चेत सहभाग असतो. आणि अनेकदा मला तटस्थही राहावं लागतं. एकदा तर एका मुलावर दोषारोप झाला होता. त्यानं माझ्यापाशी खाजगीत आपली चूक कबूल केली असतानाही आपल्या निरपराधित्वाचा सबळ पुरावा सादर करून तो त्यातून सुटला. अशा परिस्थितीत मला तटस्थच राहणं भाग असतं.

जेव्हा माझा स्वतःचाच एखाद्या विषयावरील ठराव मतदानासाठी समोर येतो तेव्हा मीही इतरांसारखाच सहभागी होऊन मतदान करतो. याचं एक प्रातिनिधिक उदाहरण देतो. बैठकीच्या जागेमध्ये फुटबॉल खेळावा किंवा नाही हा प्रश्न एकदा मी उपस्थित केला. लाऊंज (बैठकीची जागा) माझ्या ऑफिसच्या खाली आहे आणि मला काम करताना फुटबॉलचा आरडाओरडा आवडत नाही. मी ठराव मांडला की इमारतीमध्ये फुटबॉल खेळायला मनाई असावी. मला काही मुली, काही मोठी मुलं आणि बहुतेक शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचा पाठिंबा मिळाला. पण माझा ठराव मान्य झाला नाही, आणि त्याचा अर्थ फुटबॉल खेळताना होणारा पायांचा दणादण आवाज माझ्या ऑफिसमध्ये काम करताना मी सहन करायचा. शेवटी अनेक सभांमध्ये भरपूर चर्चा होऊन एकदाचा माझा ठराव बहुमतानं मंजूर होऊन लाऊंजमधला फुटबॉल बंद झाला. आमच्या शाळेच्या लोकशाहीमध्ये अल्पसंख्याकांना आपले हक्क अशाच तऱ्हेनं मिळावे लागतात, त्यांना त्याची पुनःपुन्हा मागणी करत राहावं लागतं. हे छोट्या मुलांनाही तेवढंच लागू असतं, जेवढं मोठ्यांना.

पण त्याचप्रमाणे स्वयंशासनाखाली न येणाऱ्याही काही गोष्टी शालेय जीवनाचा एक भाग आहेतच. जसं माझी पत्नी झोपण्याच्या खोल्यांची व्यवस्था पाहते, जेवणाचा वेत ठरवते, विलं पाठवते आणि भरते. मी शिक्षकांची नियुक्ती करतो आणि ते सुयोग्य न वाटल्यास त्यांना शाळा सोडायला सांगतो.

समरहिलच्या स्वयंशासनाचं काम फक्त नियम बनवण्यापुरतं मर्यादित नाही. त्यामध्ये येथील सामाजिक जीवनाच्या वेगवेगळ्या पैलूंबद्दल चर्चाही होत असते. झोपण्याच्या वेळेबाबतचे नियम प्रत्येक सत्राच्या सुरुवातीला मतदान करून ठरवले जातात. आपापल्या वयाप्रमाणे झोपण्याची वेळ नक्की केलेली असते. त्यानंतर सर्वसाधारण वागणुकीचे प्रश्न हाताळले जातात. खेळासाठी समित्या निवडणं आवश्यक असतं. तसंच सत्राच्या शेवटी होणाऱ्या नृत्यासाठी समिती, नाट्यविभागाची समिती, झोपण्याच्या वेळेचे पर्यवेक्षक, शाळेच्या आवाराबाहेर गावात मुलांनी गैरवर्तणूक केली तर त्यावर लक्ष ठेवून त्याबद्दल माहिती पुरवणारे अधिकारीही निवडले जातात.

सर्वांचाच सर्वात जिद्दाळ्याचा विषय असतो भोजन. अगदी कंटाळवाणेपणानं चाललेल्या सभेत मी अनेकदा "जेवताना फक्त एकदाच वाढलं जाईल. दुसऱ्यांदा वाढून घेण्याचा अधिकार रद्द करावा" असा ठराव सभेपुढे मांडून सर्वांना खडबडून जागं केलं आहे. जेवणाच्या बाबतीत स्वयंपाक्यांनी लाडकं-दोडकं असा प्रकार केला तर त्याची गंभीरपणे दखल घेतली जाते. पण जर आचार्यांनी वाया जाणाऱ्या अन्नाचा विषय मांडला तर सभा त्यात फारसा रस घेत नाही. मुलांचा अन्नाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन अगदी व्यक्तिसापेक्ष व स्वार्थी असतो.

शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत अभ्यासाबाबत चर्चा करणं कटाक्षानं टाळलं जातं. मुलांना प्रामुख्यानं प्रत्यक्ष अनुभवात रस असतो. आणि थिअरीचा त्यांना कंटाळा येतो. त्यांना अमूर्त गोष्टींहून मूर्त गोष्टी अधिक आवडतात. "शिव्या देण्यास कायद्यानं बंदी असावी" असा ठराव मी एकदा सभेपुढे मांडला, आणि त्यामागचं कारणही सांगितलं. मी एका बाईंना शाळा दाखवत होतो. त्यांच्याबरोबर त्यांचा छोटा मुलगा होता. त्यांना त्याला या शाळेत घालण्याची इच्छा होती. तेवढ्यात वरच्या मजल्यावरून एक सणसणीत "विशेषण" कानावर आलं. त्या आईनं घाईघाईनं मुलाला बोलावलं आणि तरातरा निघून गेली. मी सभेला विचारलं, "एका भावी पालकासमोर कोणीतरी मठू मुलगा शिव्या देतो. माझ्या शाळेची

आवक त्यामुळे का कमी व्हावी? हा प्रश्न सर्वस्वी आर्थिक आहे आणि त्याचा नैतिकतेशी काही संबंध नाही. तुम्ही शिव्या देता आणि मी विद्यार्थी गमावून बसतो."

माझ्या प्रश्नाचं उत्तर एका चौदा वर्षांच्या मुलानं दिलं होतं. "नीलचं म्हणणं साफ चुकीचं आहे. त्या बाईना जर एवढा धक्का बसला असेल तर त्याचा अर्थ त्यांचा "समरहिल"वर विश्वास नाही, हे उघड आहे. जरी त्यांनी मुलाला या शाळेत घातलं असतं आणि पहिल्याच सुट्टीत घरी गेल्यावर त्यानं एखादी शिवी हासडली असती तर लगेचच त्यांनी त्याचं नाव शाळेतून काढून घेतलं असतं." सभेला त्याचं म्हणणं पटलं आणि माझा ठराव नामंजूर झाला.

सर्वसाधारण सभेत अनेकदा "दादागिरी"चा प्रश्न हाताळावा लागतो. आमची शाळा दादागिरीच्या बाबतीत फारच कडक आहे. आणि मी पाहिलं आहे की शाळेच्या शासनानं शाळेच्या फलकावर लावलेल्या नियमांमध्ये दादागिरीबाबतचा नियम अधोरेखित केला आहे. "कोणत्याही प्रकारे दादागिरी केल्यास अतिशय गांभीर्यानं त्याचा निवाडा केला जाईल." इतर कडक शिस्तीच्या शाळांमध्ये जेवढी "दादागिरी" बोकाळली आहे, त्या मानानं समरहिलमध्ये हा प्रश्न नगण्य आहे. आणि त्याचं कारणही उघड आहे. मोठ्यांच्या शिस्तीखाली मुलं द्वेष करायला शिकतात, पण मोठ्यांना कधी शिक्षा होणार नाही हे माहीत असल्यानं मनातला राग त्यांना प्रकट करता येत नाही. मग ती दुबळ्या किंवा लहान मुलांवर तो काढतात. पण हे समरहिलमध्ये क्वचितच घडतं. बहुतेक वेळा "दादागिरी"च्या आरोपाची छाननी केल्यावर जे सत्य समोर येतं, ते "जेनीनं पेगीला "वेडी" म्हटलं" इतकंच असतं.

कधी कधी चोरीची बाब सर्वसाधारण सभेपुढे चर्चेसाठी येते. चोरण्यासाठी कधीही कोणतीही शिक्षा नसते; पण नुकसान मात्र भरून द्यावं लागतं. खूपदा मुलं माझ्याकडे येऊन मला सांगतात, "जॉननं डेव्हिडची काही नाणी चोरली. ही बाब मानसशास्त्रीय आहे की आम्ही ती सर्वसाधारण सभेत मांडू?"

जर मला असं वाटलं की ती खरोखरच मानसशास्त्रीय बाब आहे आणि त्या मुलाकडे वैयक्तिक लक्ष देणं आवश्यक आहे तर मी त्या मुलांना ती गोष्ट माझ्यावर सोडून द्यायला सांगतो. पण जर जॉन आनंदी, "नॉर्मल" मुलगा असेल आणि त्यानं अगदीच फुटकळ असं काही चोरलं असेल तर मी त्याच्याविरुद्ध तक्रार करायला परवानगी देतो. यामध्ये चोरलेल्या सगळ्या पैशांची परतफेड होईपर्यंत त्याचा पॉकेट मनी कमी केला जातो. सभेचा जास्तीत जास्त कठोर निर्णय इतपतच असतो.

या सर्वसाधारण सभेचं कामकाज चालतं तरी कसं? प्रत्येक सत्राच्या सुरुवातीला एकाच सभेपुरता अध्यक्ष निवडला जातो. सभेच्या शेवटी तो पुढच्या सभेचा अध्यक्ष नेमतो. ही पद्धत संपूर्ण सत्रात अंमलात आणली जाते. कोणाची काही तक्रार, काही आरोप वा सूचना असल्यास किंवा एखादा नवा नियम अंमलात आणण्याची इच्छा असेल तर तो ते सभेपुढे मांडतो.

याचं एक प्रातिनिधिक उदाहरण असं – जिमला इतर काही मुलांबरोबर शनिवार-रविवारी सहलीला जायचं होतं. त्याची स्वतःची सायकल नादुरुस्त असल्यामुळे त्यानं जॅकच्या सायकलची पेडल्स घेतली. समोर आलेल्या सर्व पुराव्याचा पूर्ण विचार करून सभेनं असा निर्णय घेतला की जिमनं जॅकच्या सायकलची पेडल्स भरून द्यावी आणि जिमला सहलीला जाण्यास मनाई करावी.

अध्यक्ष विचारतात, "यावर कोणाची काही हरकत आहे का?" "आहे ना! माझी "चांगलीच" हरकत आहे!" जिमनं उभं राहून जोरदार हरकत घेतली. फक्त त्याची हरकत फार काही "चांगली" नव्हती. तो म्हणाला, "हे बरोबर नाही. जॅकची ती जुनाट मोडकी सायकल वापरात आहे हेच मला माहीत नव्हतं. झुडपांमागे ती कितीतरी दिवस नुसतीच पडून होती. त्याच्या सायकलची पेडल्स परत बसवून देणं एकवेळ ठीक आहे, पण त्याबद्दल दिलेली शिक्षा ही अन्याय्य आहे. मला सहलीला वंदी करणं अयोग्य आहे असं मला वाटतं."

त्यानंतर वादळी चर्चा झाली. त्या चर्चेमध्ये काही गोष्टी उघडकीला आल्या. एक म्हणजे जिमला दर आठवड्याला हातखर्चासाठी घरून पैसे मिळतात. पण हे पैसे गेले सहा आठवडे आलेले नाहीत आणि तो कफल्लक झाला आहे. शिक्षा रद्द करावी असा सभेमध्ये निर्णय झाला. आणि त्याप्रमाणे ती रद्द झालीही.

पण मग जिमचं करायचं तरी काय? शेवटी एक फंड गोळा करून जिमची सायकल दुरुस्त करून द्यायची असं ठरलं. त्याच्या शाळासोबत्यांनी सर्वांनी मिळून थोडे थोडे पैसे गोळा करून त्याच्या सायकलची पेडल्स बसवून दिली आणि तो आनंदानं सहलीला गेला.

साधारणपणे शाळेच्या सभेचा निर्णय चुका केलेल्यांना मान्य असतो. पण जर निर्णय अमान्य असेल तर बचाव करणारा दाद मागू शकतो. अशा वेळी अध्यक्ष सभेच्या शेवटी पुन्हा एकदा तो मुद्दा उपस्थित करतो. अशी दाद मागितल्यानंतर अधिक काळजीपूर्वक त्या केसचा विचार केला जातो आणि बहुतेक वेळा दाद मागणाऱ्याचं असमाधान लक्षात घेऊन पूर्वीचा निर्णय बदलला जातो. जर बचाव करणाऱ्याला आपल्यावर अन्याय झाला आहे असं वाटत असेल तर खरोखरच तसं झालं असण्याची चांगलीच शक्यता आहे हे मुलांच्या लक्षात येतं.

कोणत्याही दोषी मुलामध्ये वा मुलीमध्ये कधीही त्याच्या गटाच्या अधिकाराबद्दल द्वेषाची भावना दिसून येत नाही.

शिक्षा झाल्यावर ज्या तऱ्हेचा आज्ञाधारकपणा मला मुलांमध्ये दिसतो त्यानं मी नेहमीच आश्चर्यचकित होतो.

एका सत्रात सर्वात मोठ्या चार मुलांवर नियमांचं उल्लंघन केल्याचा आरोप शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत केला गेला. ती मुलं त्यांचे काही कपडे विकायची. अशा गोष्टींना मनाई करणारा कायदा दोन कारणांसाठी सभेमध्ये संमत केला गेला होता. एक कारण म्हणजे पालक मुलांसाठी कपडे विकत आणतात. त्यांच्यावर यामुळे अन्याय होतोच आणि शाळेवरही अन्याय होतो. कारण जेव्हा मुलं घरी जातात तेव्हा त्यांचे काही कपडे गायब झालेले लक्षात आल्यावर पालक शाळेवर निष्काळजीपणाचा आरोप करतात. त्या चार मुलांना चार दिवस खेळाच्या मैदानावरच थांबण्याची आणि रात्री आठ वाजता झोपायला जाण्याची शिक्षा दिली गेली. त्यांनी हूं का चूं न करता शिक्षा स्वीकारली. सोमवारी रात्री सगळे जण गावात सिनेमाला गेलेले असताना, या चौघांपैकी एक जण – डिक, मला विछान्यात पडल्या पडल्या वाचताना दिसला. मी म्हणालो, "तू अगदी वावळट आहेस. सगळे सिनेमाला गेले आहेत, तरी तू झोपून का राहिला आहेस?" "माझ्या फिरक्या घेऊ नका," तो म्हणाला.

समरहिलच्या मुलांची आपल्या स्वतःच्या लोकशाहीवरची निष्ठा थक्क करणारी आहे. त्यामध्ये ना भीती आहे, ना द्वेष! एका समाजविरोधी कृत्याबद्दल एका मुलावर केलेल्या आरोपांचं कामकाज खूप दिवस चाललं होतं. ते कामकाज आणि त्याला दिलेली शिक्षा या दोन्हीचा मी साक्षी होतो. बऱ्याचदा शिक्षा मिळालेला मुलगा पुढच्या सर्वसाधारण सभेमध्ये अध्यक्ष म्हणून निवडला जातो.

मुलांमध्ये जी न्यायाची चाड जाणवते, त्याबद्दल मला कायमच विस्मयमिश्रित कौतुक वाटत आलं आहे. त्यांची व्यवस्थापनाची क्षमताही फार मोठी असते. शिक्षण म्हणून स्वयंशासनाचं मूल्य अपार आहे.

काही विशिष्ट अपराध हे आपोआप दंडाला पात्र ठरण्याच्या वर्गात मोडतात. जसं, तुम्ही परवानगी घेतल्याविना दुसऱ्या कोणाची सायकल चालवलीत तर तुम्हाला सहा पेन्सचा दंड हा ओघानंच भरावा लागतो. गावात गेलेलं असताना शिव्या देणं (शाळेच्या मैदानावर तुम्ही वाटेल तितकी शिवीगाळ करू शकता), सिनेमागृहात वेड्यासारखं वागणं, छपरावर चढणं, भोजनगृहात अन्न इकडेतिकडे टाकणं- या आणि अशांसारख्या इतर अयोग्य वागणुकीला आपोआप दंड लागू होत असे.

शिक्षा म्हणजे बहुतेक वेळा दंडच असायचा- स्वतःचा आठवड्याचा पॉकेट मनी देऊन टाकायचा किंवा सिनेमा पाहायला बंदी.

मुलांना न्यायाधीश म्हणून नेमण्यावर घेतला जाणारा आक्षेप नेहमी ऐकण्यात येतो तो असा- "मुलं फारच कडक शिक्षा करतात." माझा अनुभव असा नाही. उलट ती खूपच सौम्य असतात. समरहिलमधे कोणत्याही कारणासाठी कठोर शिक्षा दिली गेलेली नाही आणि निरपवादपणे केलेल्या अपराधाचा शिक्षेशी संबंध असतोच.

तीन छोट्या मुली इतर मुलांना ती झोपलेली असताना त्रास द्यायच्या. दिलेली शिक्षा - त्यांनी आठवडाभर रोज रात्री नेहमीपेक्षा एक तास आधी झोपायला जायचं. खेळताना आजूबाजूला मुलांच्या अंगावर मातीची ठेकळं फेकल्याचा आरोप दोन मुलांवर होता. शिक्षा - हॉकीच्या मैदानाचं लेव्हलिंग करण्यासाठी हातगाडीतून मातीची ठेकळं वाहून आणायची.

बऱ्याचदा अध्यक्ष म्हणायचा, "ही बाब अतिशय फालतू आहे. चर्चा करण्याचीही गरज नाही," आणि काहीही न करण्याचा निर्णय घ्यायचा.

एकदा जिंजरची सायकल परवानगीशिवाय चालवण्याबद्दल आमच्या सेक्रेटरीवर आरोप झाला. त्याच्याशिवाय ज्या आणखी दोन कर्मचाऱ्यांनी सायकल चालवली होती, अशा तिघांनाही शिक्षा झाली. जिंजरच्या सायकलवर एकाला बसवून इतर दोघांनी त्याला ढकलत शाळेसमोरील हिरवळीभोवती दहा फेऱ्या मारण्याची आज्ञा केली गेली.

नवीन वर्कशाॅप उभारण्याचं काम करणाऱ्या विल्डरच्या शिडीवर चढल्याबद्दल चार छोट्या मुलांना दहा मिनिटांपर्यंत त्या शिडीवर वर-खाली करण्याची शिक्षा दिली होती.

सभेमध्ये मोठ्यांचा सल्ला कधीही घेतला जात नसे. सल्ला विचारला गेला होता अशी फक्त एकच घटना मला आठवते. तीन मुलींनी स्वयंपाकाच्या कोठीघरावर डल्ला मारला होता. पॉकेट मनी देण्याचा दंड सभेनं त्यांना केला. त्या रात्री त्यांनी पुन्हा डल्ला मारला. सभेनं त्यांना सिनेमा न पाहण्याचा दंड केला. त्यांनी आणखी एकदा डल्ला मारल्यावर सभा गोंधळात पडली. अध्यक्षांनी माझा सल्ला घेतला. "त्या तिघींना प्रत्येकी एक टपेन्स बक्षीस म्हणून द्या," मी सुचवलं. "काय?? अरे बाप रे, म्हणजे अख्ख्या शाळेला स्वयंपाकघराच्या कोठीघरावर डल्ला मारायला निमंत्रण देण्यासारखं होईल ते." मी म्हणालो, "नाही, तसं होणार नाही. करून तर बघ." त्यानं ते करून पाहिलं. तिघींपैकी दोघींनी पैसे घेण्याचं नाकारलं, आणि तिघींच्या तिघींनीही जाहीर केलं की त्या कोठीच्या खोलीवर पुन्हा कधीही डल्ला मारणार नाहीत. त्यांनी मारलाही नाही- जवळजवळ दोन महिने तरी.

क्वचितच मुलं सभेमध्ये शिष्टपणा करतात. कोणत्याही प्रकारचा शिष्टपणा सर्व शाळेलाच अगदी नापसंत असतो. ज्याला सततच केंद्रस्थानी राहायला आवडतं, असा एक अकरा वर्षांचा मुलगा मधूनच उभा राहून स्वतःकडे लक्ष वेधून घेण्यासाठी अतिशय संदर्भहीन लंबीचौडी टीका करत राहायचा. निदान तसा प्रयत्न तो करायचा, पण सगळी सभा ओरडून त्याला गप्प बसवायची. लहानांना अप्रामाणिकतेचा सुगावा फार झटकन लागतो. कारण ते खूपच संवेदनाक्षम असतात.

"स्वयंशासन" उत्तम रीतीनं चालतं हे आम्ही समरहिलमधे सिद्ध केलं आहे. खरं म्हणजे ज्या शाळेत "स्वयंशासन" नसेल त्या शाळेला प्रगतिशील शाळा म्हणताच कामा नये. मग ती तडजोड करणारी शाळा होते. मुलांना जर त्यांच्या सामाजिक आयुष्यात स्वयंशासन करण्याइतका मोकळेपणा मिळत नसेल तर मुलांना खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य मिळालेलंच नसतं. जेव्हा कोणा एकाला अधिकार असतात, तेव्हा खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य नसतंच. हे जितकं कडक शिस्तीच्या बाँसला लागू पडतं, त्यापेक्षाही जास्त ते सत्प्रवृत्तीच्या बाँसला लागू पडतं. एखादं तेजस्वी मूल कडक बाँसविरुद्ध बंड करून उठू शकतं पण समजूतदार बाँस त्या मुलाला सौम्य बनवतो आणि त्याची बंड करण्याची इच्छा नष्ट होऊन तो स्वतःला नक्की काय वाटतंय याबद्दल गोंधळात पडतो.

शांतपणे जगायला आवडणारी, वयानं जराशी मोठी मुलं जर एका योग्य प्रमाणात शाळेत असतील आणि दंगेखोर मुलांच्या बंडखोर किंवा उदासीन वृत्तीच्या विरोधात उभी राहून समर्थपणे भांडू शकतील, तरच चांगल्या पद्धतीनं स्वयंशासन

शक्य होतं. बहुतेक वेळा बहुमत त्यांच्या विरुद्ध जातं, पण खरं पाहिलं तर त्यांचाच स्वयंशासनावर पूर्ण विश्वास असतो आणि त्यांना ते हवं असतं. याउलट बारा वर्षांपर्यंतची मुलं स्वतंत्रपणे स्वयंशासनाचा प्रयोग यशस्वी रीत्या करू शकणार नाहीत कारण त्या "सामाजिक" मानसिकतेच्या स्तरापर्यंत ती पोचलेली नसतात. तरीही समरहिलमधील सर्वसाधारण सभा सात वर्षांची चिमुरडीही चुकवायला तयार नसतात.

एकदा एका वसंत ऋतूत आम्हांला अचानक जरा वाईट परिस्थितीला तोंड देण्याची वेळ आली. कॉलेजच्या प्रवेश परीक्षेत पास झाल्यामुळे, सामाजिक जाणवा जागृत असलेली काही मोठी मुलं शाळा सोडून गेली होती आणि त्यामुळे शाळेतील मोठ्या मुलांची संख्या खूपच कमी झाली होती. आता शाळेत असणाऱ्यांमधली बहुसंख्य मुलं गुंडगिरीच्या वयाच्या टप्प्यातली होती. त्यांच्या भाषणात त्यांची सामाजिकता जाणवायची पण समरहिलचा समाज चालवण्याइतकी ती अजून मोठी झालेली नव्हती. ती खूप कायदे बनवायची आणि ते विसरायची आणि मग मोडायची. जी थोडी मोठी मुलं शाळेत उरली होती तीही योगायोगानं जरा स्वयंकेंद्रित होती आणि त्यामुळे स्वतःचं आयुष्य स्वतंत्रपणानं आपापल्या मित्रमैत्रिणींच्या सहवासात जगण्याकडे त्यांचा कल होता. याचा परिणाम म्हणजे शाळेचे नियम तोडल्याबद्दल शिक्षा करणाऱ्यांमध्ये शिक्षकवर्गाचा सहभाग खूपच अधिक महत्त्वाचा ठरू लागला होता. मग एकदा मला सर्वसाधारण सभेत या मोठ्या मुलांचा, समाजविरोधी नव्हे पण समाजापासून फटकून राहण्याच्या वृत्तीबद्दल, खरपूस समाचार घेणं भाग पडलं. ती मुलं झोपायच्या वेळेनंतर खूप उशिरापर्यंत जागत बसायची आणि लहान मुलं कोणत्या समाजविरोधी गोष्टी करताहेत याकडे लक्षच द्यायची नाहीत.

स्पष्टच सांगायचं झालं तर लहान मुलांना शासनात बेताचाच रस असतो. जर त्यांच्यावरच सगळं सोपवलं तर छोटी मुलं प्रत्यक्षात सरकारच बनवतील किंवा नाही हा प्रश्न मला पडला आहे. त्यांची मूल्यं ही आपली मूल्यं नसतात आणि त्यांची वागणूक ही आपली वागणूक नसते.

स्वतःसाठी शांतता मिळवण्याचा कडक शिस्त हा सोपा मार्ग मोठी माणसं वापरतात. कवायतीचा गटप्रमुख (सर्जंट) कोणालाही होता येतं. जगताना शांतता मिळवण्याचा आदर्श मार्ग कोणता हे मला ठाऊक नाही. आमचे समरहिलमध्ये चालणारे कधी यशस्वी तर कधी अयशस्वी प्रयोग मोठ्यांना शांतता देण्यात अपयशी ठरतात. पण त्याउलट ते लहानांना काही फार आरडाओरडा करत जगू देतात असंही नाही. जर सर्वात महत्त्वाची कमोटी म्हणजे "आनंद" असेल, तर त्या मापदंडानुसार समरहिलला अत्युत्कृष्ट असा स्वयंशासनाचा सुवर्णमध्य सापडला आहे.

धोकादायक शस्त्र वापरण्याला बंदी करणारा आमचा कायदा ही एक तडजोड आहे. एअरगन्सना मनाई आहे. ज्या थोड्या मुलांना एअरगन्स हव्या असतात, त्यांना जरी हा कायदा अगदीच नापसंत असला तरी ती तो पाळतात. मुलं जेव्हा अल्पमतात असतात तेव्हा मोठ्या माणसांइतक्या तीव्र भावना त्यांच्यामध्ये आढळून येत नाहीत.

समरहिलमध्ये एक कायमचा प्रश्न आहे आणि आम्ही तो कधीही सोडवू शकणार नाही. हा प्रश्न म्हणजे व्यक्ती विरुद्ध समाज. शिक्षकवर्ग आणि विद्यार्थी काही वेळा अगदी थकून जातात. उदा.- जसं एकदा वेगळीच मानसिकता असलेल्या एका मुलीनं छोट्या मुलीच्या एका गटाचं नेतृत्व स्वतःकडे घेतलं आणि इतरांना त्रास द्यायला सुरुवात केली. कोणावर पाणी उडव, झोपण्याचे नियम तोड, असं करत इतरांना सतत उपद्रव देण्याचा उद्योग त्यांनी चालवला. नेतृत्व करणाऱ्या जीनवर सर्वसाधारण सभेत सगळी मुलं तुटून पडली. मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा गैरवापर करण्याबद्दल अतिशय कडक शब्दांत तिची कान-उघाडणी करण्यात आली.

शाळेच्या भेटीला आलेली एक मानसशास्त्रज्ञ मला म्हणाली, "हे सगळं चुकतंय. त्या मुलीचा चेहरा हा एक दुःखी चेहरा आहे; तिच्यावर कधी कोणी प्रेमच केलेलं नाही, आणि ही उघडपणे सर्वासमोर केलेली टीका तिला अधिकच एकटेपणा वाटायला कारणीभूत होईल. तिला विरोधाची नव्हे, तर प्रेमाची गरज आहे."

मी उत्तरलो, "अहो बाई, आम्ही तिला प्रेमानं बदलवण्याचा प्रयत्न आधीच केला आहे. समाजविरोधी वागूनही त्याबद्दल आम्ही तिची पाठ थोपटली आहे- आणि तेही कितीतरी आठवडे! आम्ही अतिशय प्रेमानं आणि सहनशीलतेनं वागूनही तिनं काहीच प्रतिमाद दिला नाही. एवढंच नव्हे तर ती आम्हांला "भोळसट" आणि तिच्या आक्रमकतेला सहजपणे बळी पडणारी माणसं समजू लागली. समरहिलच्या सगळ्या समाजांनं एका व्यक्तीसाठी एवढा त्याग करावा हे बरोबर नाही."

मला याचं संपूर्ण उत्तर माहीत नाही. मला हे ठाऊक आहे की जीन जेव्हा पंधरा वर्षांची होईल त्या वेळी ती उपद्रवी गटाची प्रमुख नसेल आणि समाजात मिसळायला लागली असेल. माझा समाजाच्या मतावर विश्वास आहे. कोणत्याच मुलाला वर्षानुवर्षं नावडतं आणि इतरांच्या टीकेचं लक्ष्य बनून राहायला आवडत नाही. आणि सभेच्या तीव्र नापसंतीबद्दल बोलायचं झालं तर एका आडमुठ्या मुलीसाठी बाकीच्या मुलांकडून त्यागाची अपेक्षा करताच येत नाही.

एकदा आमच्याकडे एक सहा वर्षांचा मुलगा होता. त्याचं समरहिलला येण्याआधीचं आयुष्य अगदीच वाईट होतं. तो अतिशय दांडगा, छळकुटा, विध्वंसक आणि द्वेषानं भारलेला होता. चार आणि पाच वर्षांची मुलं त्रास सहन करायची आणि रडायची. समाजाला या मुलांच्या संरक्षणासाठी काहीतरी करणं भाग होतं आणि ते करताना साहजिकच त्या दांडग्या मुलाच्या विरोधातच करावं लागणार हेही उघड होतं. इतर मुलांना आपल्या आईवडिलांकडून भरपूर प्रेम आणि त्यांचं संपूर्ण लक्ष मिळत असूनही, एखाद्या मुलाच्या आईवडिलांच्या चुकांचे परिणाम त्यांनी भोगावेत, हे चालू देणं शक्यच नव्हतं.

अतिशय क्वचित आम्हांला एखाद्या मुलाला शाळेतून काढावंही लागलं आहे कारण इतरांना त्याच्यामुळे जगणंच अशक्य झालेलं असायचं. मला हे सांगताना वाईट वाटतं आहे, आणि ते आपलं अपयश असल्याची पुसटशी खंतही मनाला जाणवते आहे पण दुसरा मार्गच नव्हता.

स्वयंशासनावद्दलची माझी मतं या प्रदीर्घ काळात बदलावी लागली का? खरं तर नाही. मला त्याशिवाय समरहिलची कल्पनाच करता येत नाही. ही पद्धत कायमच लोकप्रिय राहिली आहे. अतिथींना अभिमानानं सांगायची ही एक गोष्ट आहे. पण त्याचेही तोटे आहेतच. जसं एकदा एक चौदा वर्षांची मुलगी एका सभेच्या वेळी मला हळूच म्हणाली, "मुली टॉयलेटमध्ये सॅनिटरी नॉपकिन्स टाकतात व टॉयलेट्स तुंबतात, हे मला सभेपुढे मांडायचं होतं, पण पाहा ना, केवढे पाहुणे आहेत इथे!" मी तिला पाहुण्यांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून तिचा मुद्दा मांडायला सांगितला आणि तिनं मांडलाही.

प्रत्यक्षात अनुभवलेल्या नागरिकशास्त्राचं शैक्षणिक महत्त्व सांगावं तेवढं कमीच ठरेल. समरहिलचे विद्यार्थी त्यांचा स्वयंशासनाचा हक्क अबाधित राहावा म्हणून प्राणपणानं लढतील. माझ्या मते आठवड्यातून एकदा घेतल्या जाणाऱ्या एका सर्वसाधारण सभेचं मूल्य हे संपूर्ण आठवडाभर शिकवल्या जाणाऱ्या शालेय अभ्यासविषयापेक्षा अधिक आहे. सभेपुढे बोलण्याचा सराव होण्यासाठी ही सभा म्हणजे एक उत्तम रंगमंच आहे, आणि बहुतेक मुलं चांगलं आणि निर्भीडपणे बोलतात. ज्यांना लिहिता वाचता येत नाही अशा मुलांची खूप चांगली भाषणं मी कितीतरी वेळा ऐकली आहेत.

समरहिलच्या लोकशाहीला दुसरी कोणती पर्यायी पद्धत मला तरी दिसत नाही. ही राजकारणी लोकशाही नसून अधिक न्याय्य अशी लोकशाही आहे, कारण मुलं एकमेकांशी खूप उदारतेनं वागतात आणि अधिकार गाजवण्यात कोणाला रस नसतो. आणखी एक म्हणजे ही अधिक खरी लोकशाही आहे कारण इथले कायदे खुल्या सभेमध्ये निश्चित केले जातात आणि त्यामुळे नियंत्रणाच्या बाहेर गेलेल्या निवडून दिलेल्या सभासदांचा प्रश्नच उद्भवत नाही.

खरं तर ही मुक्त मुलं या प्रक्रियेतून जो व्यापक दृष्टिकोन मिळवतात त्यामुळे स्वयंशासनाला इतकं महत्त्व प्राप्त होतं. त्यांचे कायदे हे मूलभूत गोष्टींचा विचार करतात, दिखाऊ गोष्टींचा नव्हे. गावामध्ये वावरताना अंमलात आणायचे कायदे ही कमी स्वातंत्र्य असलेल्या संस्कृतीबरोबर केलेली तडजोड असते. गावातला "बाजार" - म्हणजे बाह्य जग- हे आपली अमूल्य कार्यशक्ती अगदी नगण्य गोष्टींची काळजी करण्यात घालवत असतं. तुम्ही खूप महागडे कपडे घातल्यामुळे किंवा

शिबी दिल्यामुळे जणू काही जीवनाची व्यवस्था आमूलाग्र बदलणारच असते! या अगदी क्षुद्र अशा बाह्य गोष्टींपासून सुटका करून घेतल्यामुळे समरहिलमधे जे सामाजिक चैतन्य जाणवतं, ते काळाच्या खूप पुढचं आहे. समरहिलनं हे जाणलं आहे की आवरण नव्हे, तर आत्मा महत्त्वाचा!

सहशिक्षण

बहुतेक शाळांमधे मुलांपासून मुलींना दूर ठेवण्याची निश्चित योजना असते, विशेषतः वसतिगृहांमधे. प्रेमप्रकरणांना अजिबात प्रोत्साहन दिलं जात नाही. तसं प्रोत्साहन समरहिलमधेही दिलं जात नाही पण त्यावर बंदीही घातलेली नाही.

समरहिलमधे मुलांमुलींच्या बाबतीत आम्ही कोणतीच ढवळाढवळ करत नाही. मुलांमुलींची अगदी निरोगी मैत्री असल्याचं आढळतं. मुली मुलांबद्दल आणि मुलं मुलींबद्दल कोणत्याही भ्रामक कल्पना मनात बाळगत मोठी होत नाहीत. याचा अर्थ असा नाही की समरहिल म्हणजे एक मोठुं कुटुंब आहे आणि तिथली सारी छान छान लहान मुलं आणि मुली एकमेकांचे बहीण-भाऊ आहेत. जर असं असतं तर मी अगदी जहाल सहशिक्षण विरोधक झालो असतो.

खरं सहशिक्षण ते नव्हे, की जिथे मुलंमुली वर्गात एकत्र बसतात पण झोपतात मात्र वेगवेगळ्या घरांमधे. खऱ्या सहशिक्षणामधे लाज वाटण्याजोगी उत्सुकता शिल्लकच राहात नाही. समरहिलमधे दाराच्या फटीतून चोरून मुलींकडे बघणारी मुलं नाहीतच. सेक्सबद्दल इतर शाळांच्या तुलनेत फार कमी तणाव समरहिलमधे जाणवतो.

मधून मधून कोणीतरी वयानं मोठी व्यक्ती शाळेत येते आणि विचारते, "मग ती एकमेकांबरोबर झोपत नाहीत का?" आणि जेव्हा मी नाही असं उत्तर देतो तेव्हा तो किंवा ती आश्चर्यानं ओरडतात, "पण का नाही? मी जर त्यांच्याएवढा असतो/असते तर मी खूप मज्जा करून घेतली असती!"

ही अशा तऱ्हेची माणसं हे गृहीत धरतात की मुलांमुलींना एकत्र शिकू द्यायचं याचा अर्थ त्यांना शारीरिक संबंधाचा परवानाच द्यायचा. ही माणसं खात्रीनं हे कधीच कबूल करणार नाहीत की ती जेव्हा सहशिक्षणाला आक्षेप घेतात तेव्हा त्यांच्या मुळाशी हा विचार असतो. आणि त्याऐवजी ते असा युक्तिवाद करतात की मुलांच्या व मुलींच्या शिकण्याच्या क्षमता वेगवेगळ्या असतात आणि म्हणून त्यांनी एकत्र शिकू नये.

शाळेत मुलांमुलींनी एकत्र शिकावं कारण जीवन हे सहशिक्षण असतं. पण खूपसे पालक आणि शिक्षक सहशिक्षणाला घाबरतात कारण त्यांना मुली गर्भवती होण्याची भीती वाटते. रात्र रात्र या काळजीनं जागून काढणाऱ्या मुख्याध्यापकांची संख्या काही कमी नाही असं मला सांगण्यात आलं.

काय करावं आणि काय करू नये हे ज्यांच्या मनावर ठासून बिंबवलेलं असतं अशी मुलं आणि मुलीही प्रेम करण्यास असमर्थ असतात. ज्यांना लैंगिकतेची भीती वाटते त्यांना कदाचित हे ऐकून बरं वाटेल. पण सामान्यतः प्रेम करण्याची असमर्थता ही तरुणांसाठी फार मोठी मानवी शोककथा आहे.

सुप्रसिद्ध खाजगी शाळांमधील किशोरवयीन मुलांमुलींना मी जेव्हा त्यांच्या शाळेत काही प्रेमप्रकरणं आहेत का असं विचारलं तेव्हा उत्तर "नाही" असं मिळालं. मी जेव्हा आश्चर्य व्यक्त केलं तेव्हा त्यांनी मला सांगितलं, "आमच्यात कधी कधी मुलगा आणि मुलीमधे मैत्री असते पण ते प्रेमप्रकरण कधीच नसतं." मी शाळेमध्ये काही अतिशय देखणी मुलं आणि काही सुंदर मुली पाहिल्या आणि माझ्या लक्षात आलं की शाळा प्रेमाच्या विरोधातील आदर्श मुलांवर लादत होती आणि तेथील अतिशय उच्च नैतिक वातावरणात लैंगिकता दबली होती.

मी एकदा एका प्रगतिशील शाळेच्या मुख्याध्यापकांना विचारलं, "तुमच्या शाळेत काही प्रेमप्रकरणं आहेत का?" ते गंभीरपणे म्हणाले, "नाही, कारण आम्ही कधी प्रॉब्लेम असणारी मुलं शाळेत घेतच नाही."

सहशिक्षणाला विरोध करणारे असाही आक्षेप घेतात की त्या पद्धतीत मुलं बायकी आणि मुली पुरुषी बनतात. पण आतमधे खोलवर कुठेतरी नैतिक भीती असते. खरं तर मत्सरमिश्रित भीती असते. प्रेमात असताना घडलेला संभोग हा उच्च प्रतीचा आनंद असतो आणि तो दावला जातो कारण तो उच्च प्रतीचा आनंद असतो. बाकी सगळ्या पळवाटा आहेत.

मला हे नक्की माहिती आहे की ज्यांना दडपल्यामुळे शारीरिक संबंधांवद्दल अनैसर्गिक असं कुतूहल वाटतं, अशा मुलांशी माझा संबंध समरहिलमधे येत नाही. आणि त्यामुळे समरहिलमधली मोठी मुलं, जी अगदी लहानपणीच इथे आलेली आहेत, ती अशा तऱ्हेचा परवाना मिळाल्यासारखी वागतील अशी भीती मला कधीच वाटत नाही.

काही वर्षांपूर्वी आमच्याकडे दोन मुलांनी एकाच वेळी प्रवेश घेतला- मुलांच्या खाजगी शाळेतून एक सतरा वर्षांचा मुलगा आणि मुलींच्या खाजगी शाळेतून एक सोळा वर्षांची मुलगी. ती दोघं एकमेकांच्या प्रेमात पडली आणि सारखी एकत्र असायची. मी एकदा रात्री उशिरा त्यांना भेटलो आणि त्यांना थांबवलं, "तुम्ही दोघं काय करता आहात हे मला ठाऊक नाही, आणि मी नैतिकतेवद्दल बोलत नाही कारण हा नैतिकतेचा प्रश्नच नाहीये. पण मला काळजी आहे ती आर्थिक बाजूची. केट, तुला जर मूल झालं तर माझी शाळा खलास होईल."

मी पुढे माझं म्हणणं अधिक स्पष्ट केलं, "हे पाहा, तुम्ही दोघं आताच समरहिलला आला आहात. तुम्हांला त्याचा अर्थ असा वाटतोय की जे आवडेल ते करायचं तुम्हांला स्वातंत्र्य! साहजिकपणे तुम्हांला शाळेवद्दल काहीच विशेष असं वाटत नाही. तुम्ही इथे वयाच्या सातव्या वर्षापासून असता तर मला या गोष्टीचा कधी उल्लेखच करावा लागला नसता. तुम्हांला शाळेवद्दल इतका आपलेपणा वाटला असता की तुम्ही समरहिलवर काय परिणाम होईल याचा विचार केलाच असता." हा एकच मार्ग ही अडचण सोडवण्यासाठी वापरणं शक्य होतं. सुदैवानं मला या विषयावर त्या दोघांशी पुन्हा कधीही बोलावं लागलं नाही.

काम

समरहिलमधे आमचा एक सामाजिक नियम होता. त्या नियमानुसार बारा वर्षांवरील प्रत्येक मुलानं, शिक्षकानं व कर्मचाऱ्यांनं आठवड्यातून दोन तास मैदानावर काम करणं अनिवार्य होतं. टोकन म्हणून तासाला सहा पेन्स पगार दिला जात असे. जर काम केलं नाही तर एक बाँब दंड भरावा लागत असे. काही जण आरामात दंड भरत राहायचे. जे काम करायचे त्यांचं सतत घड्याळाकडे लक्ष असायचं. त्या कामामधे मजेचा भाग काहीच नव्हता त्यामुळे कामाला सगळी कंटाळत. तो नियम पुनर्विचारासाठी घेण्यात आला आणि सर्व मुलांनी एकमतानं तो रद्द केला.

काही वर्षांपूर्वी आम्हांला एका रुग्णालयाची गरज होती आणि आम्ही स्वतःच्या हातांनी ते बांधायचं ठरवलं. विटा आणि सीमेंट वापरून ती इमारत अगदी व्यवस्थितपणे बांधायची असं नक्की झालं. आम्ही पूर्वी कधीही एकही वीट उचलली नव्हती. पण आम्ही सुरुवात केली. थोड्या विद्यार्थ्यांनी पाया खणायला मदत केली आणि काहींनी जुन्या भिंती पाडून त्यांतून चांगल्या विटा मिळवून घायला मदत केली. पण मग मुलांनी कामाचा मोबदला मागितला. आम्ही मोबदला देण्यास नकार दिला. शेवटी रुग्णालय शिक्षकांनी आणि पाहुण्यांनी बांधलं. मुलांसाठी ते फारच कंटाळवाणं काम होतं आणि त्यांच्या लहान लहान मनांना रुग्णालयाची गरज ही फारच लांबची गोष्ट होती. त्यांना त्यामधे स्वतःसाठी असं काही दिसत नव्हतं. पण नंतर एकदा जेव्हा सायकलसाठी शेड बांधायची होती तेव्हा शिक्षक वा कर्मचारी कोणाचीही मदत न घेता, त्यांनी स्वतः ती बांधली.

मी मुलांबद्दल लिहितो आहे- आपणां मोठ्या माणसांना ती जशी असावी असं वाटतं त्याबद्दल नव्हे, तर ती खरोखरच जशी आहेत त्याबद्दल. त्यांची सामूहिक जाणीव, त्यांची सामाजिक जबाबदारीची जाणीव ही वयाच्या अठराव्या

किंवा त्यापुढील आणखी काही वर्षांपर्यंत विकसित झालेली नसते. त्यांना लगेच घडणाऱ्या गोष्टींमध्ये रस असतो आणि फार दूरच भविष्य त्यांच्या जगात अस्तित्वात नसतं.

मी कधीही आळशी मूल पाहिलेलं नाही. ज्याला आपण आळस म्हणतो तो खरं तर एखाद्या गोष्टीत स्वारस्य नसल्याचं किंवा अनारोग्याचं लक्षण असतं. निरोगी मूल निष्क्रिय राहूच शकत नाही. त्याला दिवसभर काही ना काही करायचंच असतं. ज्याला सगळ्यांनी आळशी ठरवलं होतं असा एक छान, तब्येतीनं ठणठणीत मुलगा मला भेटला होता. त्याला गणितात मुळीच रस वाटत नव्हता पण शाळेच्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे त्याला गणित शिकणं भाग होतं. अर्थातच त्याला गणिताचा अभ्यास करण्याची इच्छा नव्हती आणि त्यामुळे त्याच्या गणिताच्या शिक्षकाला तो आळशी आहे असं वाटायचं.

नुकतंच माझ्या वाचनात आलं की सायंकाळी पार्टीला बाहेर पडलेल्या जोडप्यानं जर प्रत्येक नृत्यात भाग घेतला तर ती दोघं पंचवीस मैल चालतील. आणि तरीही अजिबात थकवा जाणवणार नाही कारण ती दोघं संपूर्ण संध्याकाळभर नृत्याचा आनंद लुटत असतील- अर्थात त्यांची पावलं एका लयीत पडताहेत हे आपण गृहीत धरूया. लहान मुलांचं असंच असतं. वर्गात आळशासारखा बसून राहिलेला मुलगा फुटबॉल खेळताना मैदानावर मैलोन मैल पळेल.

सतरा वर्षांच्या तरुणांना बटाटे पेरायला लावणं किंवा कांद्याच्या शेतातलं तण काढायला लावणं मला महाकर्मकठीण वाटतं. पण हीच मुलं मजेत तासन तास मोटर इंजिनाची शक्ती वाढवण्यात किंवा मोटारी धुण्यात किंवा रेडिओ सेट बनवण्यामध्ये रमतात. या गोष्टीचा स्वीकार करायला मला खूप वेळ लागला. एकदा मी स्कॉटलंडमध्ये माझ्या भावाच्या बागेमध्ये खणत होतो तेव्हा या सत्याचा उजेड माझ्या डोक्यात पडला. मला ते काम करताना अजिबात मजा वाटली नाही आणि मग अचानक काय चुकतंय ते माझ्या लक्षात आलं. माझ्या दृष्टीनं ज्या बागेचं काहीच महत्त्व नव्हतं ती बाग मी खणत होतो. आणि तसंच माझी बाग ही मुलांच्या दृष्टीनं मुळीच महत्त्वाची नव्हती, पण त्याउलट त्यांचे रेडिओ आणि सायकलीचं महत्त्व खूपच जास्त होतं. खरा निःस्वार्थीपणा हा जीवनात येण्यासाठी खूप काळ जावा लागतो आणि तरीही त्यामागचा स्वार्थीपणा पूर्णपणे कधीच नाहीसा होत नाही.

किशोरवयीन मुलांपेक्षा छोट्या मुलांचा कामाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. तीन ते आठ या वयोगटातली समरहिलची छोटी मुलं मनापासून अंगमेहनतीची कामं करतील; मग ते सीमेंट कालवणं असो, हातगाडीमधून वाळू आणणं असो किंवा विटा साफ करणं असो, आणि हे करताना मोबदल्याचा विचारही त्यांच्या मनाला शिवणार नाही. ती स्वतःला मोठ्यांसारखंच समजतात आणि ती जेव्हा कामं करतात तेव्हा ती जरी खऱ्याखुऱ्या जगात असली तरी मनानं कल्पनेच्या जगात भराऱ्या मारत असतात.

पण नंतर मात्र म्हणजे वयाच्या आठव्या किंवा नवव्या वर्षापासून ते एकोणीस-वीस वर्षांपर्यंत शारीरिक मेहनतीचं कंटाळावाणं काम करण्याची इच्छाच त्यांच्यामध्ये नसते. हे बहुतेक मुलांच्या बाबतीत जरी खरं असलं तरी ज्यांना अगदी लहानपणापासून काम करायला आवडतं, अशी काही अपवादात्मक मुलंही असतात आणि ती आयुष्यभर मनापासून काम करत राहतात.

सत्य हे आहे की आपण मोठी माणसं खूप वेळा लहानांचा गैरफायदा घेतो. "मेरिअन, पटकन पळत पळत पोस्टात जाऊन हे पत्र टाकून ये." कोणत्याही मुलाला आपला "वापर" करून घेतलेला आवडत नाही. कोणत्याही मुलाला याची नकळत जाणीव असतेच की त्याला खायला-प्यायला घालणं नि कपडालत्ता देणं हे त्याचे आईबाबा करतात आणि त्यासाठी त्याला स्वतःला काही कष्ट करावे लागत नाहीत. अशी काळजी त्यांनी घेणं हा त्याचा नैसर्गिक हक्क आहे असं त्याला वाटतं पण त्याच्या हेही लक्षात येतं की त्यानं शंभरशे साठ कामं, विशेषतः अजिबात न आवडणारी कामं करावी अशी पालकांची अपेक्षा असते आणि खरं तर त्यांना स्वतःला ती टाळायची असतात.

मी एकदा अमेरिकेतील एका शाळेबद्दल वाचलं होतं की ती शाळा मुलांनी बांधली. मला असं वाटायचं की ही एक आदर्श पद्धत झाली. पण तसं नाहीये. जर मुलांनी शाळा बांधली असेल तर खात्रीशीरपणे समजावं की एखादा उत्साही आणि परोपकारी मद्दहस्थ मुलांना जोरजोरात प्रोत्साहन देत तिथे उभा असणार. जेव्हा अशी अधिकारी व्यक्ती तिथे उभी नसते तेव्हा मुलं अजिबात शाळा-बिळा बांधत नाहीत.

माझं स्वतःचं मत आहे की कोणत्याही "शहाण्या" संस्कृतीत मुलांना ती निदान अठरा वर्षांची होईपर्यंत कामं करायला सांगणार नाहीत. बहुतेक मुलं आणि मुली अठरा वर्षांचं वय होण्याआधी खूपसं काम करतील, पण हे काम म्हणजे त्यांच्यासाठी खेळच असेल आणि आईवडिलांच्या दृष्टिकोनातून त्यातून आर्थिक लाभ काहीही नसेल. परीक्षेच्या तयारीसाठी मुलांना जे राक्षसी काम करावं लागतं, त्याच्या नुसत्या विचारानंही मला अगदी निराश व्हायला होतं. मला असं कळलं की युद्धापूर्वी बुडापेस्टमध्ये जवळजवळ पन्नास टक्के विद्यार्थी त्यांच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेनंतर शारीरिक किंवा मानसिक दृष्ट्या पूर्णपणे ढासळले.

आमचे माजी विद्यार्थी स्वीकारलेली अत्यंत जबाबदारीची कामं अतिशय मेहनतीनं आणि चिकाटीनं करतात व त्याची वर्णनं इथे समरहिलमध्ये नेहमी आमच्या कानावर येत असतात. त्याचं कारण म्हणजे या मुलांमुलींनी त्यांची स्वकेंद्रित आणि कल्पनेच्या राज्यात रमण्याची वर्षं समरहिलमध्ये पुरेपूर जगून घेतली आहेत. आता नुकतंच प्रौढ वयात पाउल टाकल्यावर ते जीवनाच्या वास्तवाला समर्थपणे सामोरं जाऊ शकतात आणि त्यांच्या लहानपणातील खेळण्याच्या कोणत्याच सुप्त इच्छा शिल्लक राहिलेल्या नाहीत.

खेळ

समरहिल शाळेची व्याख्याच आपल्याला अशी करता येईल की जिथे खेळण्याला सर्वात अधिक महत्त्व आहे अशी शाळा. मुलं आणि मांजराची पिल्लं का खेळतात ते मला माहीत नाही. पण मला असं वाटतं की त्याचा संबंध चैतन्याशी आहे.

मी जेव्हा खेळाचा विचार करतो तेव्हा व्यायाम किंवा आयोजित केलेले खेळ वा सामने असा विचार नाही करत; मी विचार करतो तो कल्पनेच्या जगाचा. आयोजित खेळांमध्ये कौशल्यं, स्पर्धा, सांघिक कामगिरी या गोष्टींचा समावेश असतो. पण मुलांच्या खेळात कोणत्याच कौशल्यांची बहुतेक वेळा गरज नसते आणि त्यामध्ये स्पर्धा आणि सांघिक कामगिरीही कधी लागत नाही. लहान मुलं गुंडगिरीचे खेळ खेळताना लुटुपुटीची पिस्तुलं किंवा तलवारी घेऊन खेळतील. सिनेमाचं युग येण्याच्या खूप पूर्वीपासून मुलं टोळ्या टोळ्या करून खेळायची. गोष्टी आणि सिनेमांमुळे कदाचित खेळाला दिशा मिळेल पण खेळाची मूलतत्त्वं तर सर्व वर्ण आणि वंशांच्या मुलांच्या हृदयातच असतात.

समरहिलमध्ये सहा वर्षांची मुलं संपूर्ण दिवसभर खेळत असतात- कल्पनेबरोबर खेळत असतात. छोट्या मुलांच्या वास्तवात आणि कल्पनेत फारसं अंतर नसतं. जेव्हा दहा वर्षांच्या एका मुलानं भुताची वेशभूषा केली तेव्हा सगळी छोटी मुलं खुश होऊन किंचाळू लागली; त्यांना तो टॉमीच आहे हे माहीत होतं आणि त्यानं अंगावर चादर घेताना त्यांनी पाहिलं होतं तरीही तो जसजसा जवळ येऊ लागला तसतसे झाडून ते सगळेच्या सगळे घाबरून ओरडायला लागले.

ही छोटी मुलं कल्पनेच्या राज्यात जगतात आणि त्यांच्या कल्पना ती प्रत्यक्षात आणतात. आठ ते चौदा वर्षांचे मुलगे टोळीयुद्ध खेळतात तेव्हा सारखे लोकांवर धडकतात किंवा त्यांच्या लाकडी विमानातून आकाशात उडत असतात. छोट्या मुलीही या "टोळी"च्या टप्प्यातून जातात पण त्यांच्या टोळीयुद्धात बंदुका आणि तलवारी नसतात. ते अधिक वैयक्तिक असतं. मेरीची टोळी नेलीच्या टोळीवर आक्षेप घेते आणि मग प्रचंड वादावादी आणि कठोर शब्दांचा भडिमार

होतो. मुलांच्या प्रतिस्पर्धी टोळ्या म्हणजे मात्र फक्त खेळापुरतेच शत्रू असतात. म्हणून छोट्या मुलांबरोबर राहणं हे मुलींबरोबर राहण्यापेक्षा जरा सोपं असतं.

मला अजून कल्पनेची सीमारेषा कुठे सुरू होते आणि कुठे संपते याचा उलगाडा झालेला नाही. एखादी मुलगी जेव्हा आपल्या बाहुलीसाठी खेळातल्या छोट्याशा वशीमध्ये जेवण वाढून आणते, तेव्हा आपली बाहुली खरोखरीच जिवंत आहे असं तिला क्षणभर तरी वाटतं का? डोलणारा घोडा हा खराखुरा घोडा असतो का? जेव्हा एखादा मुलगा पिस्तुल रोखतो आणि "हात वर करा" असं ओरडतो आणि गोळी झाडतो, तेव्हा त्याला खरंखुरं पिस्तुल स्वतःच्या हातात आहे असं वाटत असतं का?

मला असं वाटतं की आपली खेळणी जिवंत आहेत अशीच मुलांची नेहमी कल्पना असते आणि जेव्हा संवेदना बोथट असलेली एखादी मोठी व्यक्ती मध्ये नाक खुपसून त्यांना ती केवळ काल्पनिक असल्याची जाणीव करून देते तेव्हाच ती धाडकन जमिनीवर येतात. सहानुभूती असणारे कोणतेच आई किंवा बावा मुलांच्या काल्पनिक जगाला धक्का लावणार नाहीत.

मुलगे सहसा मुलींबरोबर खेळत नाहीत. मुलं जेव्हा टोळीयुद्ध आणि शिवाशिवी खेळतात, तेव्हा ती झाडांवर झोपड्या बांधतात, जमिनीत खड्डे आणि खंदक खणतात. मुली मात्र क्वचितच अशा एखाद्या खेळाचं व्यवस्थित रीत्या आयोजन करतात. वर्षानुवर्षं चालत आलेले "शाळा शाळा" किंवा "डॉक्टर डॉक्टर" हे खेळ मुक्त मुलांना ठाऊकच नसतात कारण त्यांना "अधिकार"ची नक्कल करण्याची गरजच भासत नाही. लहान मुली बाहुल्यांबरोबर खेळतात; पण मोठ्या मुलींना इतर लोकांना भेटून जास्त आनंद मिळतो, वस्तूंबरोबर खेळून नव्हे.

आमच्याकडे हॉकीच्या संघात मुलंमुली बऱ्याचदा एकत्र असायची. पत्ते आणि इतर बैट्या खेळांतही मुलं आणि मुली दोघंही सामील व्हायची.

मुलांना मोठमोठ्यांदा ओरडायला आणि चिखलात पडून खेळायला खूप आवडतं. ती जिन्यावरून "धाडधाड" पळत येतात, जोरजोरात ओरडतात, फर्निचरची त्यांना मुळी जाणीवच नसते. जर ती पकडापकडी खेळत असतील तर ती अगदी बिनधास्त एखाद्या "त्यांच्या" वाटेत येणाऱ्या अतिशय किमती फुलदाणीवरून पलीकडे जातील- आणि ती ओलांडताना त्यांना ती दिसलेलीही नसेल.

आया बऱ्याचदा आपल्या बाळांबरोबर पुरेसं खेळत नाहीत. त्यांना असं वाटतं की एखादं मऊ मऊ खेळणं बाळाच्या बाबागाडीत ठेवलं की एक-दोन तास तरी पाहायला नको; पण त्या हे विसरतात की बाळांना आईच्या कुशीत बसायला आणि गुदगुल्या करून घ्यायला हव्या असतात.

बालपण म्हणजे खेळपण हे मान्य केलं तर आपण मोठी माणसं त्याला साधारणपणे कसा प्रतिसाद देतो? आपण त्याकडे "दुर्लक्ष" करतो. आपण ते सगळं विसरून जातो, कारण आपल्यासाठी खेळ म्हणजे वेळ वाया घालवणं असतं. त्यामुळे आपण पुष्कळ वर्गखोल्या असलेली खूप मोठी शहरी शाळा बांधतो, आणि महागडी शैक्षणिक साधनं ठेवतो. पण बऱ्याचदा आपल्या खेळण्याच्या ऊर्मीसाठी आपण फक्त छोटीशी काँक्रीटची जागा शिल्लक ठेवतो.

आपल्या संस्कृतीतील वॉर्ड गोष्टींचं मूळ मुलाला मनसोक्त खेळायला न मिळण्यात आहे, असा दावा जर आपण केला तर तो खरा ठरेल. हेच वेगळ्या शब्दांत म्हणायचं झालं तर प्रत्येक मुलाला नैसर्गिक रीत्या विकसित होण्याची संधी न देता कृत्रिमपणे प्रौढ बनवलं जातं.

मोठ्यांचा खेळावहलचा दृष्टिकोन हा अगदी लहरी असतो. आपण मोठी माणसं मुलांचं वेळापत्रक ठरवतो- सकाळी नऊ ते बारा अभ्यास करा आणि मग जेवणासाठी एक तास; आणि पुन्हा तीन वाजेपर्यंत अभ्यास. एखाद्या मुक्त मुलाला वेळापत्रक करायला दिलं तर तो खात्रीनं खेळाला जास्त तास देईल आणि अभ्यासाला अगदी थोडे.

मुलांच्या खेळाला मोठ्यांच्या असणाऱ्या विरोधाच्या मुळाशी भीती हेच कारण असतं. मी आत्तापर्यंत शेकडो वेळा पालकांनी काळजीनं विचारलेले प्रश्न ऐकले आहेत, "पण जर माझा मुलगा दिवसभर खेळतच राहिला तर तो काही शिकेल तरी कसं? तो कधीतरी परीक्षा पास होईल का?" फारच थोडी माणसं माझं उत्तर स्वीकारतील - "जर तुमचा मुलगा आत्ता मनसोक्त खेळला तर कॉलेजची प्रवेश परीक्षा दोन वर्षांच्या सखोल अभ्यासानंतर पास होणं त्याला शक्य होईल. ज्या शाळांमध्ये खेळाला जीवनाचा महत्त्वाचा भाग समजत नाहीत, अशा शाळांमध्ये याच गोष्टीसाठी त्याला पाच, सहा किंवा सात वर्षं अभ्यासात घालवावी लागतील."

पण नेहमीसारखीच मला पुस्ती जोडावी लागते, "अर्थात जर त्याला परीक्षा पास होण्याची इच्छा असेल तरच!" त्याला कदाचित पुढे बॅले नृत्यकार किंवा रेडिओ इंजिनीअर होण्याची इच्छा असेल. तिला कदाचित ड्रेस डिझायनर किंवा लहान मुलांची नर्स (दाई) बनण्याची मनीषा असेल.

हो! मुलांच्या भवितव्याबद्दल वाटणारी भीती ही मोठ्यांना मुलांकडून त्यांचा खेळण्याचा हक्क काढून घेण्यास प्रवृत्त करते. पण हे इथेच थांबत नाही. खेळबद्दलच्या नापसंतीमागे एक अंधुक अशी नैतिकतेची कल्पना आहे. "मूल" असणं हे काही फार चांगलं नाही असं त्यातून सूचित होतं आणि या "लहान प्रौढां"ना रागावताना दिलेली ताकीदही हेच व्यक्त करते, "पोरकटपणा करू नकोस."

जे आईबावा आपल्या बालपणातील उत्कंठा, आतुरता विसरून जातात, कल्पनेच्या जगात रमायला आणि खेळायला विसरतात, ते पालक म्हणून अगदी निकृष्ट ठरतात. जेव्हा एखाद्या मुलाची खेळण्याची क्षमता ते गमावून बसतं, तेव्हा ते मानसिक दृष्ट्या मृतवत असतं आणि त्याच्या सहवासात येणाऱ्या कोणत्याही मुलाला त्याच्यापासून धोका असतो.

इस्त्रायलमधील शिक्षकांनी मला तेथील छान सामाजिक केंद्रांची माहिती सांगितली. मला सांगण्यात आलं की, तेथील शाळा अशा सामाजिक केंद्राचा भाग आहे- ज्यांची प्राथमिक गरज कष्ट करणे ही आहे. एका शिक्षकानं मला सांगितलं की शिक्षा म्हणून बागेमध्ये खणण्याची परवानगी नाकारली, तर दहा वर्षांची मुलं रडतात. जर बटाटे खणून काढायला परवानगी दिली नाही म्हणून माझ्याकडचं एखादं दहा वर्षांचं मूल रडलं असतं तर ते मानसिक दृष्ट्या निरोगी आहे की नाही हा प्रश्न मला पडला असता. बालपण हे खेळपण आहे; आणि कोणतीही सामाजिक व्यवस्था जर या सत्याकडे दुर्लक्ष करत असेल तर ती मुलांना चुकीचं शिक्षण देते आहे. माझ्या मते ही इस्त्रायली व्यवस्था आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी लहानांच्या जिवंतपणाचा बळी देते आहे. कदाचित ती त्यांची गरज असेल; पण म्हणून मी त्या व्यवस्थेला "आदर्श सामाजिक जीवन" म्हणण्याचं धाडस करू शकणार नाही.

ज्या मुलांना हवं तेवढं खेळण्याची परवानगी दिलेली नव्हती अशा मुलांवर त्याचा किती घातक परिणाम झाला याचा अंदाज घेण्याची उत्सुकता असली तरी ते अतिशय कठीण आहे. मला खूपदा प्रश्न पडतो की व्यावसायिक फुटबॉलचा खेळ पाहणारी गर्दीतली माणसं त्यांची लहानपणी मोठ्यांनी खुरटवलेली खेळाची आवड नव्यानं जगून घेताहेत का? त्या खेळाडूंच्या जागी स्वतःला कल्पून पुन्हा एकदा खेळून घेताहेत का? समरहिलमधून पास होऊन बाहेर पडलेली बहुसंख्य मुलं फुटबॉल मॅचेसना जात नाहीत आणि त्यांना भपकेबाज मिरवणुकीतही रस नसतो. त्यांच्यापैकी काही जण राजाची मिरवणूक पाहायला मात्र दूरवर चालत जातात असं मला समजलं. डामडौलाच्या मिरवणुकीत काही बालपणाचा अंश गवसतो; विविध रंग, शिष्टाचार आणि अत्यंत सावकाश पुढे सरकरणं, या गोष्टी खेळाचं विश्व आणि सजवलेल्या बाहुल्यांची आठवण करून देतात. पुरुषापेक्षा स्त्रियांना मिरवणुका अधिक आवडतात त्यामागचं कारण हे असू शकेल. माणसं जसजशी वयानं मोठी होतात आणि अधिक उच्च स्तरावर जातात तेव्हा त्यांना कोणत्याच मिरवणुकांबद्दल आकर्षण वाटत असलेलं दिसून येत नाही. सेनापती, परराष्ट्र सचिव आणि राजकारण्यांना राष्ट्रीय मिरवणुकीत कंटाळ्याशिवाय दुसरं काही मिळत असेल याबद्दल मला दाट शंका आहे.

आम्हांला असं आढळलं आहे की, ज्या मुलांना मुक्त आणि मनसोक्त खेळण्याची संधी मिळेल अशा वातावरणात वाढवलं आहे अशी मुलं प्रवाहाबरोबर वाहात जात नाहीत. समरहिलच्या माजी विद्यार्थ्यांमध्ये जी मुलं उत्साहाने आणि सहजपणे गर्दीबरोबर आरडाओरडा करून प्रोत्साहन देतात ती मुलं कम्युनिस्ट विचारांच्या पालकांच्या घरातून आलेली असतात.

नाट्य

हिवाळ्यातील रविवारच्या रात्री या समरहिलमध्ये अभिनयाच्या रात्री असतात. सादर केल्या जाणाऱ्या नाटकांना छान प्रतिसाद मिळतो. नाट्याभिनयाचे कार्यक्रम सलग सहा रविवारी रात्री मी पाहिले आहेत. पण कधी कधी नाटकांची लाट येऊन गेली की नंतर अनेक आठवडे काहीही सादर केलं जात नाही.

प्रेक्षक फार चिकित्सा करत नाहीत. ते लंडनच्या कितीतरी प्रेक्षकापेक्षा फारच चांगले वागतात. शिट्ट्या मारणं, आरडाओरडा करणं किंवा पायांचा धडाधडा आवाज करणं अशा गोष्टी अपवादानंच घडतात.

समरहिलमध्ये स्क्वॉश-रॅकेट या खेळाच्या पटांगणाचं रूपांतर नाट्यगृहात होतं आणि तिथे साधारण शंभर माणसं बसू शकतात. त्यातील रंगमंच हा हालता रंगमंच आहे. म्हणजे अनेक खोकी एकावर एक रचून पायऱ्या किंवा एकाशेजारी एक रचून व्यासपीठ तयार करता येतं. त्यावर बारीकसारीक तपशिलाचा विचार करून प्रकाश कमी करण्यासाठी किंवा प्रकाशझोत टाकण्यासाठी सर्व व्यवस्थेनं परिपूर्ण अशी उत्तम प्रकाशयोजना करण्याची सोय आहे. नेपथ्यासाठी देखावे नाहीत- फक्त राखाडी रंगाचे पडदे. खुणेचं वाक्य "बांधावरील झुडपांतील मोकळ्या जागेमधून खेडूत आत शिरले" हे ऐकलं की नट पडदा बाजूला सरकवतात.

शाळेची ही परंपरा आहे की फक्त समरहिलमध्ये लिहिलेली नाटकं रंगमंचावर येतात. आणखी एक अलिखित नियम असा आहे की मुलांनी लिहिलेली नाटकं उपलब्ध नसतील तरच शिक्षकांनी लिहिलेलं नाटक सादर करायचं. कलाकारांचा संच स्वतःची वेशभूषा तयार करतो आणि इतकंच नव्हे तर ती आश्चर्य वाटावं इतक्या उत्तम दर्जाची करतो. आमच्या शाळेतील नाटकं बहुतेक वेळा विनोदी आणि फार्सिकल असतात. फारच क्वचित दुःखद असतात. पण जेव्हा ती दुःखद असतात तेव्हा ती अतिशय चांगल्या प्रकारे सादर केली जातात; काही वेळा तर फारच सुंदर रीतीनं सादर होतात.

मुलापेक्षा मुली अधिक नाटकं लिहितात. छोटी मुलंही स्वतःची नाटकं स्वतःच सादर करतात, पण बहुतेक वेळा भूमिका लिहिलेल्या नसतात. तशी गरजच नसते, कारण प्रत्येक पात्राचं महत्त्वाचं वाक्य नेहमीच "हात वर करा!" (hands up!) हे असतं. अशा टोळीयुद्धांच्या नाटकांमध्ये पडदा पडतो तो नेहमीच प्रेतांच्या ढिगावर; कारण छोटी मुलं ही निसर्गतःच अगदी शेवटाला जाणारी आणि ते करताना तडजोड न स्वीकारणारी असतात.

डॉफने नावाची तेरा वर्षांची मुलगी आम्हांला शरलॉक होम्सवर नाटकं लिहून देत असे. मला त्यांतलं एक आठवतंय. त्यामध्ये एक कॉन्स्टेबल सार्जंटच्या बायकोबरोबर पळून जातो. सार्जंट, डिटेक्टिव्ह आणि अर्थातच "माय डियर वॉटसन"च्या मदतीनं बायकोचा कॉन्स्टेबलच्या घरापर्यंत माग काढतो. तिथे अतिशय कल्पनातीत असं दृश्य त्यांच्या नजरेसमोर येतं. कॉन्स्टेबल त्या विश्वासघातकी बायकोला मिठीत घेऊन सोप्यावर पडलेला असतो आणि साशंक चारित्र्याच्या स्त्रिया खोलीच्या मध्यावर लचकत मुरडत नृत्य करत असतात. "स्वतः कॉन्स्टेबल हा स्त्रियांच्या सायंकाळच्या पोशाखात असतो." डॉफने नेहमीच तिच्या नाटकांमध्ये अव्वल दर्जाचा जिवंतपणा आणायची.

साधारण चौदा वर्षांच्या आसपास असणाऱ्या मुली काव्यात नाटकं लिहितात आणि बहुतेक वेळा ती खरोखरच चांगली असतात. अर्थात सगळीच मुलं आणि सगळेच शिक्षक नाटकं लिहितात असं नाही.

दुसऱ्यांच्या गोष्टी स्वतःच्या नावावर खपवण्याबद्दल तीव्र नापसंती असते. एकदा एक नाटक कार्यक्रमामातून वगळण्यात आलं आणि ती जागा भरून काढण्यासाठी मला घाईघाईनं एक नाटक लिहावं लागलं. मी डब्ल्यू डब्ल्यू जॉर्जच्या गोष्टीतील सूत्र घेऊन ते लिहिलं तेव्हा जोरात आरडाओरडा झाला, "काँपी कॅट! लबाड!"

समरहिलच्या मुलांना नाट्यीकरण केलेल्या गोष्टी आवडत नाहीत. तसंच त्यांना इतर शाळांमधे वारंवार सादर होणारा नेहमीचा उच्चभू मसालाही नको असतो. आमची पोरं कधीही शेक्सपियरची नाटकं करत नाहीत; पण कधी कधी मी एखादं शेक्सपियरचं नाटुकलं लिहितो. उदाहरणच द्यायचं झालं तर, त्यात ज्युलियस सीझरला अमेरिकन गुंडांची पार्श्वभूमी दिलेली असते आणि त्यांतील भाषा ही शेक्सपियरच्या काळातील भाषा आणि एखाद्या गुप्तहेर कथांच्या मासिकातील भाषा यांचं बेमालूम मिश्रण असते.

मेरीनं जेव्हा क्लिओपात्राच्या भूमिकेत रंगमंचावरील सर्वांच्या पोटात सुरा खुपसला आणि मग सुऱ्याच्या पात्याकडे पाहून त्यावरील शब्द "स्टेनलेस स्टील" हे मोठ्यांदा वाचले आणि सुरा स्वतःच्या छातीत खुपसला तेव्हा सारं नाट्यगृह हसून हसून वेजार झालं.

मुलांची अभिनयाची क्षमता फारच वरच्या पातळीवरची आहे. समरहिलच्या मुलांमधे प्रेक्षकांसमोर उभं राहून बोलायची भीती हा प्रकारच अस्तित्वात नाही. छोट्या मुलांना रंगमंचावर पाहण्यासारखा दुसरा आनंद नाही. ती अत्यंत प्रामाणिकपणे आपली भूमिका जगतात. मुलांपेक्षा मुली अधिक तत्परतेनं अभिनयासाठी तयार असतात. खरोखर, दहा वर्षांखालची मुलं स्वतः लिहिलेल्या, टोळ्यांवर आधारित नाटकांव्यतिरिक्त इतर नाटकांत क्वचितच कामं करतात. काही मुलांना कधीही अभिनयाची संधी मिळत नाही किंवा त्यांना नाटकात काम करण्याची इच्छा नसते.

आमच्या प्रदीर्घ अनुभवातून आमच्या हे लक्षात आलं की सगळ्यात वाईट अभिनेता म्हणजे जो जीवनात नाटक करतो तो. असं मूल स्वतःला कधीच विसरू शकत नाही आणि रंगमंचावरही त्याला स्वतःची जाणीव असते. कदाचित "स्वतःची जाणीव" हे शब्द चुकीचे असतील कारण त्याचा अर्थ "इतरांना आपली जाणीव आहे याची जाणीव असणं" असा होतो.

अभिनय हा शिक्षणाचा आवश्यक भाग आहे. खरं तर त्यात प्रदर्शन आहे पण समरहिलमधे अभिनयाचं जेव्हा फक्त प्रदर्शन होतं तेव्हा अभिनेत्याला दाद मिळत नाही.

अभिनेता म्हणून दुसऱ्याशी एकरूप होण्याची जबरदस्त ताकद तुमच्यामधे असण्याची गरज असते. मोठी माणसं जेव्हा हे करतात तेव्हा ते कधीही उत्स्फूर्त नसतं; आपण नाटकात अभिनय करत आहोत हे त्यांना माहीत असतं. पण खरंच छोट्या मुलांना हे माहीत असतं का? खूपदा असं होतं की एखादा छोटा मुलगा रंगमंचावर प्रवेश करतो आणि त्याला ठरलेला सांकेतिक प्रश्न विचारला, "तू कोण आहेस?" तर अशा वेळी "मी अँबी नावाचं भूत आहे" असं उत्तर न देता तो म्हणेल, "मी पीटर आहे."

एकदा अगदी सर्वांत छोट्या मुलांसाठी लिहिलेल्या नाटकामधे एक जेवणाचा प्रवेश होता आणि त्यात खरेखुरे अन्नपदार्थ होते. त्या नटनट्यांना वेळेवर पुढच्या प्रवेशाकडे नेता नेता प्रॉम्प्टरच्या नाकी नऊ आले. प्रेक्षकांकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून ती जेवणावर ताव मारत राहिली.

अभिनय हा स्वतःमधे आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा एक मार्ग आहे. पण काही मुलं जी कधीही नाटकात काम करत नाहीत ती मला सांगतात की त्यांच्यात या नाट्यप्रयोगांमुळे अतिशय कमीपणाची भावना निर्माण होते म्हणून त्यांना ते अजिबातच आवडत नाहीत. ही एक अशी अडचण आहे, जिच्यावर मला अजून उपाय सापडलेला नाही. अशी मुलं साधारणतः दुसऱ्या एखाद्या कार्यक्रमात आपलं श्रेष्ठत्व सिद्ध करू शकतात. पण अवघड बाव आहे ती एका मुलीची-

तिला अभिनय करायला खूपच आवडतं पण करता येत नाही. अशा मुलीला क्वचितच नाटकाच्या संचाबाहेर ठेवलं जातं हे शाळेच्या चांगुलपणाचं आणि सुसंस्कारांचं प्रतीक आहे.

ज्यात प्रियाराधनाचा समावेश असेल अशी कोणतीही भूमिका करण्यास बारा-तेरा वर्षांची मुलंमुली नकार देतात, पण छोटी मुलं कोणतीही भूमिका आनंदानं आणि सहजतेनं करायला तयार असतात. पंधरा वर्षांपेक्षा मोठी मुलंमुली मात्र प्रेमिकांच्या भूमिका जर विनोदी असल्या तरच करतात. प्रेमिकाची भूमिका गंभीर असेल तर केवळ एक किंवा दोन मुलं ती करायला तयार होतात. स्वतः प्रेमाचा अनुभव घेतल्याखेरीज प्रेमिकाची भूमिका प्रभावी रीतीनं करणं कठीण असतं. तरीही ज्यांना जीवनात दुःखाचा स्पर्शही झालेला नाही अशी मुलं एखादी दुःखी भूमिका खूप सुरेख वठवतात! दुःखी भूमिका करताना सरावाच्या वेळी दुःख असह्य होऊन व्हर्जिनियाला ओक्साबोकशी रडताना मी पाहिलं आहे. मला वाटतं प्रत्येक मुलानं कल्पनेत दुःखाचा अनुभव घेतलेला असतो हे त्यामागचं कारण आहे. खरं तर मुलांच्या कल्पनासृष्टीत "मृत्यू"नं खूपच लहानपणी प्रवेश केलेला असतो.

मुलांसाठी सादर करण्याची नाटकं मुलांच्या पातळीवरच असली पाहिजेत. मुलांच्या कल्पनासृष्टीपासून फार दूर असलेली अभिजात नाटकं मुलांना करायला लावणं अगदी चुकीचं आहे. त्यांच्या वाचनाप्रमाणेच त्यांची नाटकंही त्यांच्याच वयाला अनुरूप असावीत. समरहिलची मुलं क्वचितच स्कॉट वा डिकन्स किंवा थॅकरे वाचतात कारण आजची मुलं ही सिनेमाच्या युगातील मुलं आहेत. आजचं मूल सिनेमाला गेलं की "वेस्टवर्ड हो"सारखी लांबलचक गोष्ट- जी वाचायला त्याला दिवसेंदिवस लागले असते- ती त्याला फक्त सव्वा तासात आणि तेही त्यातील माणसांच्या आणि भूभागांच्या कंटाळवाण्या वर्णनाशिवाय- अनुभवायला मिळते. म्हणून मुलांना नाटकांमधे त्यांच्या स्वतःच्या वातावरणातील गोष्ट हवी असते; एल्सिनोरची गोष्ट नको असते.

जरी समरहिलची मुलं स्वतः लिहिलेली नाटकं सादर करत असली तरीही त्यांना जेव्हा संधी दिली जाते तेव्हा एखाद्या उत्तम नाटकाला ती अतिशय उत्साहानं प्रतिमाद देतात. एका हिवाळ्यात मी मोठ्या मुलांना आठवड्यातून एक दिवस एक नाटक वाचून दाखवलं. बॅरी, इब्सेन, स्ट्रीडवर्ग, चेकॉव्ह, शाँ आणि गॉल्सवर्दीची काही नाटकं, काही आधुनिक नाटकं - उदा. द सिल्व्हर कॉर्ड आणि द व्होरटेक्स - मी वाचून दाखवली. आमच्या गुणी नटनट्यांना इब्सेन खूप आवडला.

मोठ्या मुलांना रंगमंचाच्या तंत्रामधे रस असतो आणि ती त्याचा स्वतंत्रपणे मूलभूत विचार करतात. नाटकातील कोणत्याही पात्रानं रंगमंचावरून विंगेत जाण्यापूर्वी आपल्या जाण्याची सूचना देण्याची पूर्वीपासून चालत आलेली युक्ती नाट्यलेखनात सर्वमान्य आहे. नाटककाराला जेव्हा वडिलांना रंगमंचाच्या बाहेर घालवायचं असतं आणि आई आणि मुलीला वडिलांच्या मूर्खपणावद्दल एकमेकींशी बोलण्याची संधी द्यायची असते त्या वेळी म्हातारे वडील शहाण्यासारखे उठून उभे राहात आणि म्हणत, "बरंय, आता मला बाहेर जाऊन माळ्यानं कोबी लावले आहेत की नाही ते पाहायला हवं" आणि बाहेर जात. आमचे समरहिलचे छोटे नाटककार यापेक्षा जास्त वास्तव तंत्र वापरतात. मला एक मुलगी म्हणाली, "आपल्या खऱ्याखऱ्या जीवनात आपण का जातोय हे न सांगताच खोलीबाहेर जातो. आणि म्हणूनच समरहिलच्या स्टेजवरही आपण तसंच करतो."

"उत्स्फूर्त अभिनय" हे समरहिलच्या नाट्यकला विभागाच्या एका शाखेचं वैशिष्ट्य आहे. मी अभिनय-वृद्धीसाठी त्यांना काही गोष्टी करायला सांगतो- एक काल्पनिक ओव्हरकोट घाला, तो काढा आणि खुंटीवर टांगा; फुलांचा गुच्छ उचलून त्यामधील काटेरी पानांची डहाळी शोधून काढा; तुमची आई किंवा वडील वारले आहेत असं सांगणारी तार उधडा; रेल्वे स्टेशनवरील उपाहारगृहात घाईघाईनं जेवा आणि सतत गाडी चुकेल की काय या धास्तीखाली राहा.

काही वेळा अभिनयात संवाद असतात. उदाहरणार्थ मी एका टेबलावर बसतो आणि जाहीर करतो की मी "हारविच" येथील एक इमिग्रेशन ऑफिसर आहे. प्रत्येक मुलाजवळ एक काल्पनिक पासपोर्ट असायला हवा आणि त्यानं माझ्या प्रश्नांची उत्तरं देण्याची तयारी ठेवायची. यात खूपच मजा येते.

कधी मी एक चित्रपट निर्माता असतो आणि कलाकारांच्या मुलाखती घेत असतो किंवा एखादा विझनेसमन बनून सेक्रेटरीच्या शोधात असतो. एकदा मी लेखनिकासाठी जाहिरात दिलेला माणूस झालो होतो. amanuensis – लेखनिक – या शब्दाचा अर्थ कोणत्याच मुलाला माहीत नव्हता. एका मुलीनं मॅनिक्युरिस्ट (नखांची काळजी घेणारा व्यावसायिक) असा अर्थ लावून अभिनय केला आणि त्यामुळे छान विनोदी नाटक निर्माण झालं.

उत्स्फूर्त अभिनय हे शाळेतील नाट्यकलेचं एक सर्जनशील आणि महत्त्वाचं अंग आहे. समरहिलमधे सर्जनशीलता फुलण्यासाठी आमच्या नाट्यकलेनं इतर कशाहीपेक्षा अधिक काम केलं आहे. कोणीही नाटकात काम करू शकतं पण प्रत्येक जण नाटक लिहू मात्र शकत नाही. मुलांना हे निदान अंधुकसं तरी कळत असेलच, की त्यांनी स्वतः नाटक लिहून स्वतःच सादर करण्याची परंपरा सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देते; केवळ दुसऱ्या कोणाच्या नाटकाची पुनर्निर्मिती वा नक्कल करण्यास नव्हे.

नृत्य आणि संगीत

भरपूर नाचावं पण ते नृत्य नियमांना अनुसरून असावं. पण गमतीची गोष्ट म्हणजे गर्दीला जे नियम गर्दी म्हणून मान्य असतात तेच नियम गर्दीतील प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्तिगत स्तरावर मात्र जाचक वाटत असतात.

माझ्या मते लंडनमधील नृत्यगृह (बॉलरूम) हे इंग्लंडचं प्रतीक आहे. वैयक्तिक स्तरावर सर्जनशीलतेला आनंद देणारी अभिव्यक्ती न राहता, नृत्य आज डौलदारपणाचा अभाव असणारं नुसतंच "कडक चालणं" वाटण्याइतपत खालच्या स्तरावर घसरलं आहे. एक जोडी तंतोतंत दुसऱ्या जोडीसारखीच नाचत असते. बहुतेक नृत्य करणारे स्वतःला आवडेल असं मुक्तपणे नाचायला विचकतात कारण ते समाजमान्य न ठरण्याची भीती त्यांना वाटत असते. आणि तरीही नृत्याचा आनंद हा नवं काहीतरी सापडण्याच्या आनंदाइतकाच उत्कट असतो. हा उत्कट आनंद वजा केला तर नृत्य यात्रिक आणि कंटाळवाणं होतं. इंग्लिश नृत्यामध्ये इंग्रजांची भावनाविष्काराची आणि नवनिर्मितीची भीती अगदी पूर्णपणे व्यक्त होते.

जर नृत्यासारख्या आनंददायी गोष्टीमध्ये मुक्त आविष्काराला वाव नसेल तर जीवनाच्या अधिक गंभीर बाबींमध्ये आपण स्वातंत्र्याची अपेक्षा कशी करू शकणार? जर एखाद्याला नृत्यातील स्वतःच्या पदन्यासांची निर्मिती करायची धास्ती वाटत असेल तर त्यानं भविष्यात स्वतःची धार्मिक, शैक्षणिक किंवा राजकीय पावलं टाकण्याचं धाडस जरी दाखवलं तरी त्याचा स्वीकार इतरांकडून होणं असंभवनीय ठरेल.

समरहिलमधील प्रत्येक कार्यक्रमात नृत्याचा समावेश असतो. त्याचं आयोजन आणि सादरीकरण नेहमी मुलीच करतात, आणि त्या ते अतिशय चांगलं करतात. त्या शास्त्रीय संगीतावर नृत्य करत नाहीत; नेहमीच जॅझ संगीतावर करतात. आम्ही एकदा गेरश्विनच्या "पॅरिसमध्ये एक अमेरिकन" या संगीतावर बॅले सादर केला. गोष्ट मी लिहिली आणि मुलींनी तिचं रूपांतर नृत्यात केलं. मी लंडनच्या स्टेजवर यापेक्षा वार्डेट नृत्यं पाहिली आहेत.

नेणिवेत असणाऱ्या कामप्रवृत्तीला मोकळं करण्याचा उत्कृष्ट मार्ग म्हणजे नृत्य. मी मुद्दामच "नेणीव" म्हणतो; कारण एखादी मुलगी खूप सुंदर असेल पण ती चांगलं नृत्य करू शकत नसेल तर तिला नृत्यासाठी जास्त जोडीदार मिळणार नाहीत.

जवळजवळ रोजच रात्री आमच्या खाजगी बैठकीच्या खोलीत मुलांनी गर्दी केलेली असते. आम्ही ग्रामोफोनवर रेकार्ड्स लावतो आणि इथेच मतभेदांना सुरुवात होते. मुलांना ड्यूक एलिंग्टन आणि एल्व्हिस प्रिसले हवे असतात आणि मला तो प्रकार अजिबातच आवडत नाही. मला रॅवेल, स्ट्राव्हिन्स्की आणि गेरश्विन आवडतात. मला जॅझ ऐकून वैताग आला की मी नियम लागू करतो आणि सांगतो की ही माझी खोली असल्यामुळे मी मला जे पाहिजे तेच संगीत लावीन.

रोझेन कॅव्हॅलियर्सचे त्रिकूट (The Rosen Kavalier's Trio) किंवा माइस्टरसिंगरची पंचकडी (The Meistersinger Quintet) लावल्याबरोबर खोली रिकामी होऊन जाते. पण खरं पाहता शास्त्रीय संगीताची वा शास्त्रीय चित्रकृतीची आवड मुलांमधे क्वचितच आढळते. आम्ही त्यांना उच्च अभिरुचीकडे (म्हणजे काय कुणाम ठाऊक!) नेण्याचा प्रयत्न अजिबात करत नाही.

खरं तर तुम्हाला बेथोवन आवडतो की लोकप्रिय जॅझ याचा तुमच्या जीवनातील आनंदाशी काही संबंध नसतो. शाळांनी अभ्यासक्रमातून बेथोवन वगळला आणि जॅझचा अंतर्भाव केला तर शाळा अधिक यशस्वी होतील. समरहिलमधे जॅझ बँड्समधून स्फूर्ती घेऊन तीन मुलांनी वाद्य वाजवायला सुरुवात केली. त्यांपैकी दोघांनी क्लॅरोनेट आणि एकानं ट्रम्पेट निवडला. शाळेतून बाहेर पडल्यानंतर ती सगळी "रॉयल अॅकॅडमी ऑफ म्युझिक" मधे संगीताचं शिक्षण घेण्यासाठी गेली. आज ती तिघांनी केवळ शास्त्रीय संगीताच्या वाद्यवृंदांमधे वाद्यवादनात करताहेत. ती समरहिलमधे होती तेव्हा त्यांना ड्यूक एलिंग्टन, बाख आणि त्यांच्यासारख्याच इतर संगीत निर्मात्यांचं संगीत ऐकण्यास दिलेली मुभा, हे त्यांच्या या अभिजात संगीतातील प्रगतीचं कारण असावं असं मला वाटतं.

मैदानी आणि इतर खेळ

बहुतेक शाळांमधे मैदानी खेळ अनिवार्य असतात. सामने पाहणंसुद्धा अनिवार्य असतं. समरहिलमधे पाठांप्रमाणेच खेळही ऐच्छिक असतात.

एक मुलगा दहा वर्षं शाळेत होता आणि एकही खेळ खेळला नाही, आणि त्याला कधीही कोणी खेळ खेळायला सांगितलं नाही. पण बहुतेक मुलांना खेळ अतिशय आवडतात. छोटी मुलं खेळांचं आयोजन करत नाहीत. ती गुंडगिरी किंवा रेड इंडियन्सचे खेळ खेळतात, ती झाडावर झोपड्या बांधतात आणि लहान मुलं ज्या ज्या गोष्टी नेहमी करतात त्या साऱ्या ती करतात. एकमेकांना सहकार्य करण्याच्या वयाचा टप्पा त्यांनी अजून गाठलेला नसल्यानं त्यांच्यासाठी खेळांचं आयोजन केलं जात नाही. योग्य वयात आल्यावर मुलं सांघिक खेळ आणि मैदानी खेळ सहजच खेळू लागतात.

हिवाळ्यात हॉकी आणि उन्हाळ्यात टेनिस हे समरहिलमधे आमचे दोन प्रमुख खेळ आहेत. टेनिस डबल्समधे चांगली सांघिक कामगिरी करणं ही मुलांसाठी एक अवघड बाब असते. हॉकीमधे सांघिक कामगिरी मुलं गृहीत धरतात; पण खूप वेळा दोन टेनिस-खेळाडू एक जोडी म्हणून न खेळता वैयक्तिक खेळ खेळतात. सांघिक कामगिरीची जाण साधारण सतराव्या वर्षापासून अधिक सहज रीत्या येते.

पोहणं सर्वच वयोगटांमधे प्रिय आहे. साइडवेलचा किनारा हा मुलांसाठी फारसा चांगला किनारा नाही, कारण नेहमीच भरती-ओहोटी जोरात चाललेली दिसते. लांबच्या लांब वाळूचा किनारा, मधे मधे मोठाले दगड आणि साचलेलं पाणी या मुलांना अतिशय प्रिय असणाऱ्या गोष्टी आमच्या किनाऱ्यावर सापडत नाहीत.

आमच्या शाळेत कृत्रिम जिम्नस्टिक्स नाही आणि त्याची गरजही मला भासत नाही. खेळताना, पोहताना, नृत्य करताना आणि सायकल चालवताना मुलांना आवश्यक तो सगळा व्यायाम होतोच. स्वतंत्र मुलं जिम क्लासला जातील का असा मला प्रश्न पडतो. बदिस्त जागेत खेळण्याचे टेबल टेनिस, बुद्धिबळ आणि पत्ते हे खेळ समरहिलमधे आहेत.

अगदी छोट्या मुलांसाठी इकडून तिकडे चालण्यासारखा उथळ तलाव, सँड-पिट, सी-साँ आणि झोपाळे आहेत. थंडी नसेल अशा दिवशी सँड-पिट नेहमी वाळून बरबटलेल्या मुलांनी भरलेलं असतं आणि छोटी मुलं नेहमीच मोट्या मुलांवाढल, "ती आमच्या सँड-पिटमध्ये खेळतात" अशा तक्रारी करत असतात. मोट्या मुलांसाठीही एक सँड-पिट बनवावं लागणारसं दिसतंय. वाळू आणि मातीशी खेळण्याचं वय आम्हांला वाटलं त्यापेक्षा अधिक दीर्घ काळ असतं.

खेळांसाठी बक्षिसं देण्यातल्या आमच्या अनियमितपणावरून आमच्यामध्ये पुष्कळ वादविवाद आणि भांडणं झाली. आमच्या अनियमितपणाचं कारण शाळेच्या अभ्यासक्रमात गुण किंवा बक्षिसं देण्यास असलेला आमचा निश्चयपूर्वक नकार. बक्षिसं देण्याच्या विरोधात आमचं म्हणणं असं आहे की एखादी गोष्ट ही त्या गोष्टीच्या अनुभवासाठीच केली जावी, बक्षिसासाठी नव्हे. आणि हे निश्चितच खरं आहे. मग आम्हांला कधी असा प्रश्न विचारला जातो की टेनिसमध्ये बक्षिस दिलेलं चालतं पण भूगोलात चालत नाही, असं का? टेनिसचा खेळच स्पर्धात्मक असतो आणि त्याचा मूळ हेतूच प्रतिस्पर्धाला बाद करण्याचा असतो- हे या प्रश्नाचं उत्तर असावं असं मला वाटतं. पण भूगोलाचा अभ्यास तसा नसतो. मला भूगोल समजत असेल तर दुसऱ्या मुलाला माझ्यापेक्षा कमी किंवा जास्त भूगोल समजल्यानं माझं काहीच बिघडणार नाही. खेळांसाठी मुलांना बक्षिसं हवी असतात, हे मला ठाऊक आहे आणि त्यांना ती अभ्यासविषयासाठी नको असतात- समरहिलमध्ये तरी नक्कीच नको असतात. समरहिलमध्ये आम्ही, काहीही झालं तरी खेळातील आमच्या विजेत्यांना "हिरो" बनवत नाही. फ्रेड जरी हॉकीच्या संघाचा कप्तान असला तरी शाळेच्या सर्वसामान्य सभेत त्याच्या शब्दाला त्यामुळे अधिक वजन येत नाही.

समरहिलमध्ये खेळाला सुयोग्य महत्त्व आहे. कोणताच खेळ कधीही न खेळणाऱ्या एखाद्या मुलाकडे तुच्छतेनं पाहिलं जात नाही आणि त्याला कमी लेखलं जात नाही. जेव्हा मुलांना "स्वतःसारखं" वागण्याची मुभा असते, तेव्हा "जगा आणि जगू द्या" हे तत्त्व त्याच्या सर्वोत्तम पातळीवर अभिव्यक्त होत असतं.

मला स्वतःला खेळात फारसा रस नाही पण खिलाडू वृत्ती जोपासली जावी हे मात्र खूप मनापासून वाटतं. "चला चला मुलांनो, मैदानावर चला!" असं म्हणून जर समरहिलचे शिक्षक मुलांच्या सारखं मागे लागले असते तर समरहिलमधले खेळ विकृत झाले असते. जेव्हा खेळण्याचं वा न खेळण्याचंही पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं जातं, तेव्हा खऱ्या अर्थानं खिलाडू वृत्ती जोपासली जाते.

ब्रिटिश सरकारी निरीक्षकांचा अहवाल

शिक्षण मंत्रालय

एच. एम. इन्स्पेक्टरस यांचा "समरहिल शाळा, लायस्टन, सफोक, ईस्ट" या शाळेची तपासणी

दि. २० आणि २१ जून, १९४९ रोजी केल्यानंतर सादर करण्यात आलेला अहवाल

टिपणे

१. हा अहवाल गोपनीय आहे आणि हा फक्त शाळेच्या पूर्वपरवानगीनेच प्रकाशित करता येईल, अन्यथा नाही. जर प्रकाशित करायचा झालाच तर तो संपूर्ण अहवालच प्रकाशित होणं अनिवार्य आहे.

२. या अहवालाच्या मुद्रणाचे सर्व अधिकार "कंट्रोलर, एच. एम. स्टेशनरी ऑफिस" यांना सुपूर्त केले आहेत. पुनर्मुद्रणाचे सर्व अधिकार कंट्रोलरकडे आहेत, हे सर्व संबंधितांना स्पष्टपणे समजलेलं असेल तर कंट्रोलर यांची पुनर्मुद्रणाला काहीही हरकत नसेल.

३. या अहवालाच्या प्रतीमध्ये मा. मंत्री महोदयांची अधिकृत मान्यता समाविष्ट नाही याची नोंद सर्वांनी घ्यावी.

शिक्षण मंत्रालय
कॉर्झन स्ट्रीट, लंडन, (डब्ल्यू आय)
IND : 38B/6/8

या शाळेमध्ये तिच्या मुख्याध्यापकांनी प्रसिद्ध केलेले, सर्वदूर माहित असलेले आणि चर्चिते जाणारे असे शैक्षणिक प्रयोग क्रांती घडवून आणण्याच्या उद्देशानं प्रत्यक्षात आणले जातात आणि त्याचसाठी ही शाळा जगप्रसिद्ध आहे. या शाळेची तपासणी करणं हे खूपच आह्वानात्मक आणि तेवढंच रंजक काम आहे हे सिद्ध झालंय. आह्वानात्मक अशासाठी की नेहमी शाळा तपासणी करताना इतर सर्वसामान्य शाळांमध्ये आढळणाऱ्या पद्धती आणि या शाळेतील पद्धती यांतील प्रचंड तफावत आणि रंजक अशासाठी की या शाळेत केवळ निरीक्षणच नव्हे पण येथे दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचं मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी दिली गेलेली संधी.

शाळेतील सर्वच मुलं वसतिगृहात राहतात आणि वार्षिक शुल्क १२० पौंड आहे. शिक्षक व कर्मचाऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या पगाराची रक्कम जरी कमी असली (शिक्षकांच्या पगाराबद्दल पुढे उल्लेख आहे) तरीही मुख्याध्यापकांना या शुल्कामध्ये शाळा चालवणं कठीण जातं. पण पालकांच्या सध्याच्या आर्थिक स्थितीबद्दल त्यांना जी माहिती आहे, त्यामुळे ते या शुल्कात वाढ करण्यास राजी नाहीत. जरी इतर निवामी शाळांच्या शुल्काच्या तुलनेत या शाळेचं शुल्क कमी आणि शिक्षकांचं प्रमाण जास्त असलं तरी शाळा तपासनीसांना मुख्याध्यापकांनी केलेल्या आर्थिक अडचणीच्या तक्रारीचं आश्चर्यच वाटलं. तोटा न होता खर्चात कपात करता येईल की नाही हे हिशेबाच्या आणि खर्चाच्या काळजीपूर्वक केलेल्या पूर्ण छाननीनंतरच कळेल आणि एखाद्या स्वतंत्र आणि अनुभवी कंपनीकडून अशी छाननी करून घेणं नक्कीच फायद्याचं ठरेल. हे घडेपर्यंत असं म्हणता येईल की बाकी काहीही त्रुटी असल्या तरी मुलांना भरपूर आणि पोषक असा आहार दिला जातो.

ज्या तत्वांनुसार ही शाळा चालवली जाते त्या तत्वांची चांगली ओळख मुख्याध्यापकांची पुस्तकं ज्यांनी वाचली आहेत त्यांना आहेच. त्यांतील काही तत्वांचा ती जाहीर झाल्यावर लगेचच झपाट्यानं स्वीकार झाला आहे. काही तत्वांची शाळांवरिल प्रभावाची व्याप्ती वाढत आहे, तर काही तत्वांबद्दल बऱ्याचशा शिक्षक व पालकांच्या मनात संदेह आणि तिरस्कारही आहे. शाळा तपासनीसांनी त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे शाळेच्या कामाबद्दल जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला. वैयक्तिक स्तरावर शाळेच्या तत्वांचा आणि उद्दिष्टांचा स्वीकार असो वा नसो, मात्र त्यांचा संदर्भ लक्षात घेतल्याशिवाय न्याय्य अहवाल देणं त्यांना अशक्यप्राय वाटत आहे.

ज्या तत्वांवर शाळा चालते त्यांतील प्रमुख तत्त्व आहे स्वातंत्र्य. हे स्वातंत्र्य काही अमर्याद नाही. जीवनाची आणि शरीराची सुरक्षितता जपणारे कितीतरी नियम मुलांनी बनवले आहेत आणि ते योग्य तेवढे कडक असतील तरच मुख्याध्यापकांनी त्यांचा स्वीकार केला आहे. उदा. दोन जीवरक्षक शिक्षकांच्या उपस्थितीतच केवळ मुलं पोहू शकतात, अन्यथा नाही. छोटी मुलं शाळेच्या आवारातून मोठ्या मुलांच्या सोबतीशिवाय बाहेर जाऊ शकत नाहीत. हे आणि असेच इतरही नियम काटेकोरपणे पाळले जातात आणि नियमांचं उल्लंघन केल्यास दंड भरण्याच्या शिक्षेची पद्धत आहे. पण मुलांना दिल्या जाणाऱ्या स्वातंत्र्याचं प्रमाण तपासनीसांनी पाहिलेल्या इतर शाळांपेक्षा कितीतरी जास्त आहे, आणि ते खऱ्या

अर्थानं स्वातंत्र्य आहे. उदा. कोणत्याही मुलाला तामाला बसण्याची सक्ती नाही. पुढे आपल्या हे लक्षात येईल की बहुसंख्य मुलं अगदी नियमितपणे तामाला बसतात, मात्र एक विद्यार्थी त्याच्या या शाळेतील तेरा वर्षांच्या वास्तव्यात एकदाही तामाला हजर राहिला नाही. आज तो अतिशय कुशल असा कारागीर आहे आणि अत्युत्कृष्ट हत्यारं व साधनं बनवतो. हे एक टोकाचं उदाहरण मुद्दाम उद्धृत केलं आहे ते हेच दाखवण्यासाठी की मुलांना दिलं गेलेलं स्वातंत्र्य हे अगदी खरंखुरं स्वातंत्र्य होतं आणि जरी त्याचे परिणाम अपेक्षेनुसार घडताना दिसले नाहीत तरी ते काढून घेतलं जात नसे. पण हे नमूद करायलाच हवं की ही शाळा काही "अराजका"च्या तत्वांवर चालवली जात नाही. शाळेची "लोकसभा" नियम बनवते, अतिशय नियमितपणे मुलांच्याच अध्यक्षतेखाली सभा घेतल्या जातात आणि कोणतंही मूल आणि कोणीही शिक्षक त्या सभेला स्वेच्छेनं हजर राहू शकतो. चर्चा करताना व नियम ठरवताना, या सभेला वेळेचं बंधन नाही आणि अमर्याद अशी सत्ता आहे. एकदा एका सभेमध्ये एका शिक्षकाला कामावरून कमी करण्यावरून चर्चा झाली आणि सभासदांच्या मतांमधून अतिशय सुयोग्य असा निर्णय होतो हे त्यावरून अगदी स्पष्ट झालं. अर्थातच असे प्रसंग अपवादात्मक असतात आणि साधारणतः या सभेमध्ये रोजच्या जीवनात येणाऱ्या समस्यांचाच विचार होतो.

शाळा तपासणीच्या पहिल्या दिवशी निरीक्षकांना एका सभेला हजर राहण्याची संधी मिळाली. झोपण्याच्या वेळेबाबत सभेनं ठरवलेल्या नियमांची अंमलबजावणी आणि ठरलेल्या वेळेव्यतिरिक्त इतर वेळी मुलांनी स्वयंपाकघरात प्रवेश करण्यावर निर्बंध हे दोन प्रमुख विषय त्या दिवशी चर्चेला होते. मुलं अत्यंत उत्साहानं आणि मुक्तपणे आपली मतं मांडत होती, तरीही बऱ्यापैकी सुव्यवस्थित आणि व्यक्तिनिरपेक्ष पद्धतीनं या समस्यांवर चर्चा होत होती. चर्चेचा बराच वेळ मूळ विषयापासून भरकटत जाऊन केलेल्या वादविवादावर खर्च होत होता तरीही शेवटी तपासनीसांचं मत अनुकूल झालं. वाया गेलेल्या वेळापेक्षा आपल्या कामांचं व्यवस्थापन आपण स्वतःच करण्याचा अनुभव मुलांसाठी अधिक मौल्यवान ठरतो या गोष्टीशी ते मुख्याध्यापकांवर सहमत झाले.

बहुसंख्य पालक आणि शिक्षक "सेक्स"च्या बाबतीत संपूर्ण स्वातंत्र्य द्यायला खूप कचरतील हे उघड आहे. एका विशिष्ट टप्प्यापर्यंत हेडमास्तरांशी पूर्णपणे सहमत असणारे बरेच जण या मुद्द्यावर मात्र त्यांच्यापासून फारकत घेतील. सेक्ससंबंधीचं ज्ञान मुक्तपणानं द्यावं आणि अपराधीपणाच्या भावनेपासून ते वेगळं करावं; आणि फार पूर्वीपासून समाजानं स्वीकारलेल्या भावना दडपण्याच्या पद्धतीनं समाजाचं अमर्याद नुकसान झालं आहे, ही मुख्याध्यापकांची मतं मान्य करण्यात पालक-शिक्षकांना अडचण येणार नाही. पण दुसऱ्या कुठल्याही मुलांमुलींच्या शाळेत ते समरहिलपेक्षा अधिक काळजी घेतील. अशी काळजी घेतली नाही तर होणाऱ्या परिणामांबद्दल निःपक्षपाती मत देणं हे अत्यंत अवघड आहे. कोणत्याही पौगंडावस्थेतील मुलांच्या समूहात लैंगिक भावना अस्तित्वात असतातच आणि आजूबाजूच्या निर्बंधांमुळे त्या काढून टाकता येत नाहीत. उलट त्या भडकण्याचीच शक्यता जास्त असते. भावनांच्या अभिव्यक्तीला संपूर्ण स्वातंत्र्य द्यावं असं कितीही मनापासून वाटलं तरीही ते शक्य होत नाही असं मुख्याध्यापकांचं म्हणणं आहे. पण आज आपण एवढं तरी नक्कीच म्हणू शकतो की यापेक्षा अधिक नैसर्गिक, मोकळं आणि सहज असं मुलांमुलींचं सहजीवन इतर कुठे सापडणं अत्यंत कठीण जाईल आणि यामुळे जी संकटं येतील असं काहीना वाटतं ती शाळेच्या संपूर्ण अठ्ठावीस वर्षांमध्ये कधीही आलेली नाहीत.

आणखी एक अत्यंत विवाद्य मुद्दा इथे नमूद करणं आवश्यक आहे- तो म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिक जीवनाची वा शिक्षणाची अनुपस्थिती. इथे धर्मावर बहिष्कार नाही आणि जर शाळेच्या लोकसभेनं त्याचा समावेश करण्याचं ठरवलं तर तसं घडेलही असं म्हणायला हरकत नाही. तसंच जर एखाद्या व्यक्तीला त्याची गरज भासली तर त्याला थांबवण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जाणार नाहीत. सर्वच मुलं सनातन ख्रिश्चन धार्मिक शिकवण न मानणाऱ्या घरांतून आली आहेत आणि खरं तर धर्माची गरजच कोणीही कधी बोलून दाखवलेली नाही. "धर्म" या संज्ञेला जराही धक्का न

लावता असं नक्की म्हणता येईल की कितीतरी खिश्न तत्त्वं शाळेमध्ये अंमलात आणली जातात आणि कोणत्याही खिश्न व्यक्तीला त्यातील बरंच काही मान्य होईल. दोन दिवसांच्या तपासणी दरम्यान धार्मिक शिक्षणाच्या संपूर्ण अभावाच्या परिणामांचं मूल्यमापन करणं शक्य नव्हतं हे अगदी उघड आहे.

अहवाल लेखनात येणाऱ्या नेहमीच्या गोष्टी लिहिण्यापूर्वी या शाळेबद्दल ही प्रस्तावना लिहिणं आवश्यक वाटलं. खऱ्याखुऱ्या स्वातंत्र्याच्या या पार्श्वभूमीनुसारच संस्था व शालेय उपक्रमांकडे पाहिलं जावं.

सुव्यवस्था

वय वर्षे चार ते सोळामधील सत्तर मुलंमुली इथे आहेत. ती चार वेगवेगळ्या इमारतीत राहतात. याचं सविस्तर वर्णन नंतर "परिसर" या विभागात केलं जाईल. या विभागात त्यांच्या शिक्षणाचं, शिक्षण या शब्दाच्या मर्यादित अर्थाप्रमाणे, वर्णन केलं जाईल. इथे सहा वर्गांमध्ये वयोगटांनुसार मुलांची विभागणी केली आहे पण मुलांच्या क्षमतेवर त्याहून अधिक भर दिला आहे. हे वर्ग अगदी साध्या आणि सर्वमान्य वेळापत्रकानुसार चालतात. रोज सकाळी चाळीस मिनिटांच्या पाच तासिका- असे पाच दिवस भरतात. त्यांच्या जागा आणि त्यांना शिकवणारे शिक्षक - दोन्हीही निश्चित असतं. फक्त, सर्व मुलं किंवा एखादं तरी मूल वर्गात हजर राहिल याची यत्किंचितही शाश्वती नसते! हाच इतर सर्वसाधारण शाळा आणि या शाळेतील महत्त्वाचा फरक आहे. वर्गात खरोखर काय घडतं हे तिथे हजर राहून आणि चौकशी करून जाणून घ्यायला तपासनीसांना खूप कष्ट घ्यावे लागले. मुलं जसजशी मोठी होत जातात तसतशी ती वर्गात अधिक नियमितपणे बसू लागतात आणि एकदा एखाद्या मुलानं एखाद्या वर्गात बसण्याचं नक्की ठरवलं की ते मूल नियमितपणे त्या वर्गात बसतं असं दिसून आलं.

अभ्यासविषय आणि काम यांतील समतोल सुयोग्य आहे की नाही हे शोधणं अधिकच कठीण होतं. बरीच मुलं स्कूल सर्टिफिकेट परीक्षा देतात आणि त्यामुळे परीक्षा जवळ आली की परीक्षेच्या आवश्यकतेनुसार त्यांच्या निवडीवर नियंत्रण येत जातं. छोट्यांना मात्र निवडीचं पूर्ण स्वातंत्र्य असतं. सारासार विचार केला तर या पद्धतीचे परिणाम काही फार प्रभावी वाटत नाहीत. ज्या तऱ्हेनं स्वेच्छेनं आणि मन लावून मुलं काम करतात, ते फारच अनपेक्षित आणि सुखद आहे, हे जरी खरं असलं तरी त्याचं यश अगदीच तोकडं पडतं. शाळा तपासनीसांच्या मते हा या पद्धतीचा अटळ परिणाम नसून ती पद्धत नीट चालत नसल्याचा आहे. त्याची काही कारणं खालीलप्रमाणे असावीत -

१. अभ्यास आणि उपक्रमांचा निरीक्षणांती सुयोग्य रीतीनं मेळ घालू शकतील, अशा चांगल्या प्राथमिक शिक्षकांची कमतरता.

२. सर्वसाधारणपणे शिकवण्याचा दर्जा - सर्वात छोट्या मुलांना अतिशय प्रगल्भ आणि प्रभावी दर्जाचं शिक्षण दिलं जातं, असा निष्कर्ष काढला तर ते ठीक राहिल. त्यापेक्षा थोड्या वरच्या वर्गांना चांगलं शिकवलं जातं, पण आठ, नऊ आणि दहा वर्षांच्या मुलांना प्रेरणा देऊन शिकण्यास उद्युक्त करणाऱ्या चांगल्या प्राथमिक शिक्षकांची कमतरता अगदी उघडपणे दिसून येते. आश्चर्य वाटण्याइतक्या काही जुनाट आणि औपचारिक पद्धती वापरल्या जातात, आणि मग मुलं जेव्हा अधिक आह्वानात्मक काम करण्याच्या वयाची होतात, तेव्हा त्यांचे यामुळे खूपच हाल होतात. आणि मग हीच मुलं शिक्षकांपुढे मोठ्या अवघड समस्या उभ्या करून ठेवतात. त्या तुलनेत मोठ्या मुलांना अधिक चांगलं शिकवलं जातं आणि एकदोन शिक्षकांची शैली तर फारच उत्तम आहे.

३. मुलांना मार्गदर्शन कमी पडतं - फ्रेंच आणि जर्मन भाषांकडे यापूर्वी दुर्लक्ष केलेल्या एखाद्या पंधरा वर्षांच्या मुलीनं, त्या दोन्ही भाषा शिकायचं ठरवणं हे नक्कीच उल्लेखनीय आहे. पण त्याच वेळी हे काम आठवड्यातील जर्मनच्या दोन आणि

फ्रेंचच्या तीन तासिकांमध्ये पूर्ण करण्याची तिला परवानगी देणं हे मात्र जरा बेजबाबदारपणाचंच आहे. जरी प्रशंसनीय असा निश्चय तिनं केला होता, तरीही तिची प्रगती सावकाशच होत होती. तिला यापेक्षा कितीतरी अधिक वेळ देणं आवश्यक होतं. शाळा निरीक्षकांना असं वाटतं की मुलांना आपल्या कामाच्या नियोजनासाठी वैयक्तिक स्तरावर मार्गदर्शन करण्याची एखादी पद्धत विकसित करावी.

४. एकांताचा अभाव – "अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनं समरहिलचा परिसर गैरसोयीचा आहे." हे हेडमास्तरांचेच शब्द आहेत. इथे उपक्रमांचं मोहोळ उठलेलं असतं- आणि लक्ष वेधून घेऊन आकर्षित करणाऱ्या कितीतरी गोष्टी चालू असतात. कोणत्याच मुलाला स्वतःची अशी खोली नसते आणि शांतपणे अभ्यास करण्यासाठी मुद्दाम वेगळ्या ठेवलेल्या अशा विशिष्ट खोल्याही नाहीत. एखादी दृढनिश्चयी व्यक्ती नक्कीच अशी जागा कुठेतरी शोधून काढू शकेल पण अशा निश्चयासाठी आवश्यक असणारी दृढता अभावानंच आढळते.

शाळेत राहण्यापासून परावृत्त करण्यासारखं काही नसलं तरीही सोळाव्या वर्षांपुढची फारच थोडी मुलं शाळेत राहतात. समरहिलमध्ये काही अत्यंत सक्षम आणि बुद्धिमान अशी मुलं आज आहेत आणि याआधीही होती; मात्र या मुलांना समरहिल त्यांच्या आवश्यकतेनुसार अभ्यासविषयक खाद्य पुरवत आहे की नाही या बाबतीत शंकेला नक्कीच जागा उरते.

हे जरी खरं असलं तरी, जिथे उत्तम दर्जाचं शिकवणं आढळलं तिथे उत्कृष्ट काम झालेलंही दिसलं. "चित्रकले"चा तर या बाबतीत विशेषत्वानं उल्लेख करायला हवा. पारंपरिक शाळेतील मुलांच्या आणि समरहिलच्या मुलांच्या पेंटिंग्जमध्ये नजरेत भरेल असा फरक शोधून काढणं अवघड असलं तरी कोणत्याही निकषांप्रमाणे त्यांचं काम सुरेखच होतं. हस्तकलेच्या काही चांगल्या नमुन्यांमध्ये खूप वैविध्य आढळलं. शाळा तपासणीच्या काळातच भट्टी बसवण्याचं काम चालू होतं. आणि मुलं त्यांनी बनवलेली उत्कृष्ट आकारांची मातीची भांडी भट्टीत भाजून निघण्याची वाट पाहात रांगेत बसली होती. याचबरोबर जर पायमागाची सोय झाली तर ज्या कलेला सध्या चांगले दिवस येऊ घातले आहेत, अशी आणखी एक कला विकसित होऊ शकेल.

मुलं भरपूर लिहितात आणि त्यांच्या लिखाणात सर्जनाची ओढही दिसते. ती भितीपत्र लिहितात, नाटकं लिहितात आणि ती नाटकं स्टेजवर दर सत्रात सादरही करतात. या नाटकाविषयी खूप काही ऐकलं होतं पण या नाटकांच्या संहिता जपून ठेवण्याची पद्धत नसल्यानं त्यांचा दर्जा जाणून घेणं शक्य झालं नाही. नुकताच "मॅकबेथ"चा एक प्रयोग मुलांनी शाळेच्या छोट्या नाट्यगृहात सादर केला होता. सर्व नेपथ्य आणि पोशाख हे त्यांनी स्वतःच बनवलेले होते. हे सारं मुलांनी मुख्याध्यापकांच्या मर्जीविरुद्ध ठरवून केलं होतं ही मोठी गमतीची गोष्ट वाटली. कारण हेडमास्तरांना मुलांनी स्वतः लिहिलेल्या नाटकांचे प्रयोग केलेलं अधिक आवडतं.

शारीरिक शिक्षणही शाळेच्या तत्त्वानुसारच दिलं जातं. मैदानी खेळ किंवा शारीरिक शिक्षण इथे अनिवार्य नाही. अतिशय उत्साहानं फुटबॉल, क्रिकेट आणि टेनिस हे खेळ खेळले जातात. शिक्षकवर्गामध्ये फुटबॉल क्षेत्रातील एका तज्ज्ञ व्यक्तीचा समावेश असल्यामुळे त्या खेळात मुलं उत्कृष्ट प्रतीचं कौशल्य दाखवतात. मुलं गावातील इतर शाळांमधल्या मुलांबरोबर सामने ठरवतात. ज्या दिवशी शाळेला भेट दिली त्या दिवशी शेजारच्याच एका आधुनिक शाळेबरोबर सामना होता, पण त्यांच्या शाळेतील सर्वोत्कृष्ट खेळाडू आजारी आहे हे समजल्यानंतर समरहिलच्या संघानंही आपल्या सर्वोत्कृष्ट खेळाडूला या सामन्यातून वगळण्याचं ठरवलं.

चार भिंतीबाहेरील मोकळ्या वातावरणात मुलं भरपूर वेळ गुंतलेली असतात. ती खूपच कार्यक्षम आणि निरोगी जीवन जगतात आणि ते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून प्रकट होत असतं. औपचारिक शारीरिक शिक्षणाच्या अभावामुळे मुलांचा खरोखरच काही तोटा होतो की काय हे खूप बारकाईनं तपासणी केली तरच स्पष्ट होऊ शकेल.

परिसर

जिथे क्रीडा व रंजन अगदी मोकळेपणानं होऊ शकेल अशाच जागी शाळा वसली आहे. शाळेची प्रमुख इमारत हे पूर्वी एक खाजगी घर होतं. शाळेच्या कामासाठी एक हॉल, जेवणघर, आजारी मुलांसाठी खोल्या, चित्रकलेसाठी खोली, हस्तकलेसाठी एक लहान खोली आणि मुलींच्या वसतिगृहाची जागा इथे उपलब्ध आहे. सगळ्यात छोटी मुलं एका साध्या छोट्या घरात झोपतात आणि त्यांच्या वर्गखोल्याही तिथेच आहेत. बागेतील झोपडीवजा घरांमध्ये इतर मुलांचं वसतिगृह आणि उरलेल्या वर्गखोल्या आहेत आणि तिथेच काही शिक्षकांच्या झोपण्याच्या खोल्या आहेत. या सगळ्या खोल्यांची दारं थेट बागेतच उघडतात. वर्गखोल्या तशा लहानच आहेत पण त्या अयोग्य मात्र नाहीत कारण मुलांना लहान लहान गटांतच शिकवलं जातं. शिक्षकवर्ग आणि मुलांनी खूप श्रम करून एक विशेष वसतिगृह बांधलं आहे. खरं तर ते सॅनिटोरियम (श्वसन विकारग्रस्तांना बरं होण्यासाठी बांधलेलं रुग्णालय) आहे आणि अजूनपर्यंत तरी त्याचा वापर करण्याची गरजच पडलेली नाही. सर्वसाधारण निकष लावले तर झोपण्याची व्यवस्था जुन्या पद्धतीची वाटते. पण शाळेतील मुलांचा वैद्यकीय अहवाल उत्तम आहे आणि ही व्यवस्था समाधानकारक आहे असं आपण म्हणू शकतो. न्हाणीघरांची संख्या पुरेशी आहे.

प्रथमदर्शनी जरी बागेचं आवार नेहमीपेक्षा जास्त प्राचीन पद्धतीचं आणि सार्वजनिक आहे असं दिसलं तरीही एक कायम स्वरूपाचं सुद्धीतलं शिविर भरलेलं असावं असं वातावरण त्यामुळे निर्माण होतं व त्यासाठी ते सुयोग्य आहे. हे वातावरण हा या शाळेचा अतिशय महत्त्वाचा पैलू आहे. नेहमी शाळा भेटीला मोठ्या संख्येनं येणारे पाहुणे शाळा तपासणीच्या दिवशीही हजर होते, तरीही विचलित न होता मुलं आपापला अभ्यास कसा करतात हे पाहण्याची संधीही त्या वातावरणामुळेच मिळाली.

शिक्षकवर्ग

शिक्षकवर्गाला महिन्याला आठ पौंड पगार दिला जातो व त्याव्यतिरिक्त त्यांची राहण्या-जेवण्याची व्यवस्थाही केली जाते. केवळ शाळेच्या तत्वांवर विश्वास असणारीच नव्हेत तर ज्यांच्यामध्ये मुलांबरोबर समान स्तरावर राहण्याइतकी प्रगल्भता आणि चांगलं मानसिक संतुलन आहे, शिवाय शैक्षणिक दृष्ट्या ज्यांची पात्रता वरच्या दर्जाची आहे, ज्यांची शिकवण्याची कौशल्यं उत्तम आहेत अशी माणसं शोधून काढणं आणि मग त्यांना महिना ८ पौंड पगारावर काम करण्यासाठी पटवणं हे हेडमास्तरांचं काम अतिशय अवघड आहे. समरहिलमध्ये काम पत्करण्याबद्दल अनेक ठिकाणी शिफारस केली जात नाही. इथे आवश्यक असलेल्या- निष्ठा, अलिप्तता, चारित्र्य आणि क्षमता- अशा गुणसमुच्चयाची व्यक्ती अत्यंत दुर्मिळ. इथला शिक्षकवर्ग या सर्व अपेक्षांना पुरा पडत नाही याचा आधीच निर्देश झालेला आहे. तरीही हे शिक्षक यापेक्षा कितीतरी अधिक पगार देणाऱ्या खाजगी शाळांमधील शिक्षकांपेक्षा अनंत पटींनी चांगले आहेत. या शिक्षकांमधील एक जण एम. ए. इंग्लिश (ऑनर्स, एडिनबरा), एक एम. ए. आणि बी. एस्सी. (लिब्ररपुल), केंब्रिजमध्ये एक रँग्लर, एक लंडनचे फ्रेंच व जर्मनमध्ये ऑनर्स आणि इतिहासात केंब्रिजमध्ये बी. ए. केलेले एक जण- अशांचा समावेश आहे. यांपैकी चार जणांचं शिक्षक प्रशिक्षण झालेलं आहे. यामध्ये चित्रकला व हस्तकलेच्या शिक्षकांचा समावेश केलेला नाही. त्यांच्या पदव्या परदेशातील आहेत आणि ते उत्कृष्ट शिक्षक आहेत.

काही जुजबी बाबी सोडल्या तर या आताच्या शिक्षकांना अकार्यक्षम म्हणताच येणार नाही. त्यांनी जर काही प्रशिक्षण घेतलं, काही ठिकाणांना भेटी देऊन निरीक्षण केलं आणि आपला स्वतःचा अनुभव विस्तारित करून ते ताजेतवाने झाले तर ते अत्युत्तम शिक्षक ठरू शकतील. त्याच वेळी वर्षाला ९६ पौंड इतक्या कमी पगारावर या शाळेला ज्या प्रकारच्या

शिक्षकांची गरज आहे तसे शिक्षक आकर्षित होतील अशी आशा करणं निष्फळ आहे. ही समस्या अतिशय व्यवस्थित रीत्या, विचारपूर्वक सोडवली पाहिजे हे उघडच आहे.

मुख्याध्यापकांची निष्ठा अतिशय खोलवर रुजलेली आहे व ते तितकेच प्रामाणिक आहेत. त्यांचा विश्वास आणि सहनशीलता असीम असावी. अतिशय बलवान असूनही इतर कुणावर हुकमत न गाजवणारा असा दुर्मिळ अधिकार त्यांच्यापाशी आहे. त्यांच्या काही कल्पनांशी आपण सहमत नसलो किंवा त्या आपल्याला अजिबातच आवडल्या नाहीत तरीही त्यांना त्यांच्या शाळेत भेटल्यावर त्यांच्याबद्दल आदर न वाटणं अशक्यच आहे. उत्तम विनोदबुद्धी, माणसांबद्दल आत्मीयता, आणि योग्यायोग्यतेची अतिशय तीव्र जाण या गुणांमुळे ते कुठेही गेले तरी एक उत्तम मुख्याध्यापक होतील. त्यांच्या कुटुंबाच्या आनंदी सहजीवनाचा एक भाग झालेल्या या मुलांसमोर हे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. याचा फायदा करून घेण्याची योग्यता मुलांच्यात नक्कीच आहे.

शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्वार्थानं समृद्ध जीवन कसं जगावं हे मुलांनी शिकावं असा त्यांचा अतिशय व्यापक दृष्टिकोन आहे. या अहवालातील टीकेचा काही भाग जरी त्यांनी मान्य केला तरी त्यांना असंच वाटतं की त्यांच्या शाळेचं टिकून राहणं वा नाहीसं होणं हे शाळा मुलांना जी विशिष्ट कौशल्यं व क्षमता शिकवते त्यांवर अवलंबून नसून शाळा आपल्या विद्यार्थ्यांना ज्या प्रकारच्या मुलांमध्ये रूपांतर होण्याची मोकळीक देते त्यावर आधारलेलं आहे. मूल्यमापनाच्या आधारावर असं म्हणता येईल -

१. मुलं उत्साहानं व चैतन्यानं सळसळत असतात. कंटाळा किंवा उदासीनता नावालाही आढळली नाही. अतिशय समाधानी आणि सहिष्णू वातावरण सर्वत्र पसरलेलं असतं. ज्या आत्मीयतेनं जुने विद्यार्थी शाळेशी जोडलेले आहेत त्या नात्यातच शाळेचं सारं यश आहे. सत्राच्या शेवटी सादर केले जाणारे नाट्य आणि नृत्याचे कार्यक्रम साधारणतः तीस मुलं पाहतात. आणि कितीतरी मुलांचा मुक्काम सुट्टीतही शाळेतच असतो.

अगदी सुरुवातीच्या काळात शाळेत येणारी जवळजवळ सर्वच मुलं "प्राॅब्लेम चिल्ड्रन" हा शिक्का बसलेली असायची, पण आता प्रवेश घेणारी मुलं सर्वसामान्य समाजातील सर्व स्तरांतून येतात ही लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे.

२. मुलांची वागण्याची पद्धत अतिशय आल्हादकारक आहे. वागण्याच्या रूढ संकेतांनुसार एखाददुसऱ्या गोष्टीत ती कदाचित कमी पडत असतीलही पण त्यांच्या वागण्यातील मित्रत्वाची भावना, नैसर्गिक सहजता, भिडस्तपणा आणि अहंका संपूर्ण अभाव यांमुळे त्यांच्याबरोबर बोलणं-वागणं हे अतिशय सोपं आणि आनंददायी होतं.

३. आपण होऊन पुढाकार घेणं, जबाबदारीची जाणीव आणि निष्ठा या गुणांचं या शिक्षण पद्धतीमुळे कौतुक तर होतंच, शिवाय हे गुण इथे जोपासले जातात असं मूल्यमापनात नक्कीच म्हणता येईल.

४. आज उपलब्ध असणाऱ्या माहितीवरून असा निष्कर्ष आपण काढूच शकत नाही की "समरहिलमधून बाहेर पडणारी मुलंमुली सामान्य समाजात मिसळू शकत नाहीत". समरहिलमध्ये दिलं जाणारं शिक्षण हे काही "समाजमान्य यशा"च्या विरोधात नाही हे खाली दिलेल्या माहितीवरून स्पष्ट होईल- अर्थात ही माहिती परिपूर्ण नाही हेही नमूद करावं लागेल.

माजी विद्यार्थ्यांनी पुढीलप्रमाणे यश संपादन केलं आहे- आर. ई. एम. ई. (रॉयल इलेक्ट्रिकल मेकॅनिकल इंजिनीअर्स), बॅटरी क्यू. एम. एम. (क्वार्टर मास्टर सार्जंट), बॉम्बर पायलट, स्क्वॉड्रन लीडर, नर्सरीमधील नर्स, एअर होस्टेस, क्लॅरोनेट वादक (ग्रेनाडियर गार्डस बँड) इम्पिरियल कॉलेजमध्ये फेलो, सॅडलर्स वेल्समध्ये रेडिओ ऑपरेटर, महत्त्वाच्या राष्ट्रीय दैनिक वृत्तपत्रासाठी कथालेखक आणि एका मोठ्या कंपनीसाठी बाजारपेठेतील संशोधनाचा तपास करणारा अशा विविध क्षेत्रांत हे माजी विद्यार्थी उत्तम काम करताना दिसतात. त्यांनी मिळवलेल्या काही पदव्या अशा आहेत- बी. ए. ऑनर्स (अर्थशास्त्र) केंब्रिज; स्कॉलर, रॉयल कॉलेज ऑफ आर्ट; बी. एस्सी., फर्स्ट क्लास ऑनर्स, फिजिक्स, लंडन; बी. ए. ऑनर्स, हिस्ट्री, केंब्रिज; बी. ए. फर्स्ट क्लास ऑनर्स, मॉडर्न लॅंग्वेज, मॅचेस्टर.

५. मुख्याध्यापकांच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनामुळे ही शाळा अगदी अपवादात्मक आणि अतिशय सुयोग्य अशी शाळा ठरते. इथे मुलांना कशाकशात रस आहे याचं निरीक्षण करून त्यावर आधारित असं मूलभूत स्वरूपाचं काम केलं जातं. आणि त्यातही "परीक्षेत पास होण्यासाठी" या विचारानं ते अनावश्यक रीत्या नियंत्रित झालेलं नसतं. खरं म्हणजे इथे अशी परिस्थिती निर्माण केली गेली आहे, ज्यामध्ये अत्यंत बुद्धिमान मुलांचं अभ्यासविषयक शिक्षण सुरेख रीत्या फुलू शकेल. पण प्रत्यक्षात तसं ते फुलत नाही आणि एक उत्कृष्ट अशी संधी यामुळे गमावली जात आहे. सर्वच स्तरांवर- विशेषतः प्राथमिक स्तरावर उत्कृष्ट रीत्या शिकवल्यास, हाही पैलू फुलू शकेल, आणि एक अत्यंत मूलगामी प्रयोग सिद्ध होण्यासाठी संपूर्ण संधी दिली जाईल.

इथली तत्त्व आणि पद्धतीबद्दलही मनात काही शंका राहून जातात. शाळेची अधिक जवळून आणि अधिक काळ ओळख झाली तर कदाचित यांतील काही शंकांचं निरसन होऊ शकेल आणि काही तत्त्व अधिक दृढ होतील. एक मात्र नक्की की एक अत्यंत खिळवून ठेवणारं आणि मौल्यवान असं शैक्षणिक संशोधन इथे चालू आहे आणि हे शिक्षणक्षेत्रातील सर्वांनी पाहिल्यास त्यांना नक्कीच लाभ होईल.

ब्रिटिश सरकारी निरीक्षकांच्या अहवालावरील नोंदी

अतिशय प्रगल्भ असे निरीक्षक आमच्याकडे पाठवण्यात आले हे आमचं भाग्य. लगेचच "मिस्टर" वगैरे औपचारिक शब्द आम्ही वगळले. त्यांच्या दोन दिवसांच्या भेटीत आमचे प्रेमळ वादविवाद रंगले.

मला वाटलं की या शाळा तपासनीसांना वर्गात फ्रेंचचं पुस्तक उचलून मुलांना काय समजलयं ते जाणून घेण्यासाठी प्रश्न विचारण्याची सवय होती. मी असा विचार केला की अशा तऱ्हेचं प्रशिक्षण व अनुभव, दोन्ही आमच्या शाळेची तपासणी करून तिचं मूल्यमापन करण्याच्या दृष्टीनं तोकडेच पडतील. कारण आमच्या शाळेत "वर्गातील तास" फार महत्त्वाचा नसतोच. मी एका शाळा तपासनीसाला म्हणालो, "तुम्ही खरोखरच समरहिलची तपासणी करू शकणार नाही, कारण आमचे निकष आनंद, प्रामाणिकपणा, समतोल आणि सामाजिकतेचं भान हे आहेत." ते हसले आणि म्हणाले, "तरीही आम्हांला हे करावंच लागेल." आणि दोन्हीही निरीक्षकांनी अतिशय उल्लेखनीय असा बदल आपल्या पद्धतीत केला आणि इतकंच नव्हे तर या शाळा तपासणीच्या कामाचा पुरेपूर आनंद उपभोगला.

वेगळ्या गोष्टी त्यांच्या लगेचच लक्षात आल्या. एक निरीक्षक म्हणाले, "आपण वर्गात गेल्या गेल्या खाडकन उभी राहणारी मुलं वर्षानुवर्ष पाहिल्यानंतर ही मुलं आपण वर्गात गेल्यावर आपल्याकडे लक्षही देत नाहीत हा एक आनंददायी धक्काच आहे." खरोखरच हे दोघं निरीक्षक आम्हांला मिळाले हे आमचं भाग्यच होतं.

"तपासनीसांना आर्थिक अडचणी पाहून आश्चर्य वाटलं," अहवालातल्या या निरीक्षणाला उत्तर आहे ते म्हणजे कर्जाचा डोंगर आणि त्यातूनही चित्र पूर्णपणे दिसूच शकत नाही. अहवालात आम्ही १२० पौंड वार्षिक शुल्क घेतो असं नमूद केलं आहे, पण तेव्हापासून आम्ही आमची सर्वसाधारण वार्षिक फी जवळपास २५० पौंडांपर्यंत वाढवून वाढत्या महागाईशी जुळवून घेण्याचा आटापिटा गेली काही वर्षं करत आहोत.

यातून इमारतीची दुरुस्ती, नवीन उपकरणांची खरेदी इत्यादी खर्चासाठी फारसं काही उरत नाही. एक नक्की आहे, समरहिलमध्ये इतर शिस्तप्रिय शाळांच्या तुलनेत मोडतोड जास्त आहे. समरहिलच्या मुलांची प्रवृत्ती त्यांच्या टोळीयुद्धाच्या टप्प्यामध्ये न दडपल्यामुळे खूपच सामानाची तोडफोड होते.

अहवालानुसार आमच्याकडे सत्तर मुलं आहेत. आज आमच्याकडे फक्त पंचेचाळीस मुलं आहेत. या गोष्टीला काही प्रमाणात फी वाढ जबाबदार आहे.

छोट्या मुलांना चांगल्या तऱ्हेनं शिकवलं जात नाही असं अहवालात म्हटलं आहे. अगदी साध्या पब्लिक स्कूलमधेही जर मुलांना इतर गोष्टी करण्याची मुभा दिली, तर अतिशय उत्कृष्ट शिक्षकालाही आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करणं अवघड जातं. जर खाजगी शाळांमधील दहा-बारा वर्षांच्या मुलांना झाडावर चढू दिलं किंवा वर्गात न जाता खड्डे खणू दिले तर त्यांचाही दर्जा आमच्यासारखाच असेल. आम्ही हे गृहीतच धरलं आहे की आमच्या मुलांमुलींच्या शालेय जीवनातल्या काही काळात त्यांची शिकण्याची पातळी जरा खालीच राहिल. पण त्यांच्या आयुष्यातील या काळात इतर कशाहीपेक्षा खेळाला जास्त प्राधान्य देण्याच्या आमच्या विचारात त्याचं मूळ सापडेल.

अभ्यासातील पीछेहाट ही आमच्या छोट्या मुलांच्या दृष्टीनं महत्त्वाची बाब आहे असं जरी आपण क्षणभर मान्य केलं तरीही प्रत्यक्षात असं आढळलं की हीच छोटी मुलं एक वर्षांनं मोठी झाल्यानंतर ऑक्सफर्डच्या परीक्षा उत्तम ग्रेड मिळवून पास झाली. या मुलांची एकूण एकोणचाळीस विषयांची परीक्षा घेतली गेली, म्हणजे सरासरी प्रत्येक विद्यार्थ्यासाठी साडेसहा विषय. या निकालात चोवीस जणांना "खूप चांगला" (व्हेरी गुड) असा शेर मिळाला- म्हणजे सत्तर टक्क्यापेक्षाही जास्त गुण. सर्व एकोणचाळीस परीक्षांमध्ये एकच मूल नापास झालं. इतर सर्वसामान्य शाळांच्या तुलनेत आमच्या छोट्या मुलांचा दर्जा कमी असण्याचा अर्थ असा नव्हे की मोठ्या वर्गात गेल्यावरही त्यांचा दर्जा कमीच राहिल.

मला विचाराल तर मला नेहमीच उशिरा मार्गी लागणारी मुलं आवडतात. मी अशी कितीतरी हुशार मुलं पाहिली आहेत, जी वयाच्या चौथ्या वर्षी मिल्टनच्या कविता म्हणू शकायची आणि पुढे वयाच्या चोविसाव्या वर्षी दारू पिण्यात किंवा रिकामटेकडेपणात वेळ घालवून दिवे लावताना आढळायची! वयाच्या त्रेपन्नाव्या वर्षीही आयुष्यात नक्की काय व्हायचंय ते माहीत नसणाऱ्या माणसाला भेटायला मला मनापासून आवडतं. माझा असा अंदाज आहे की सातव्या वर्षीच ज्या मुलाला नक्की काय हवंय ते माहीत असतं तो बहुतेक सामान्य दर्जाचा असतो आणि पुढे जीवनात त्याचा अतिशय संकुचित दृष्टिकोन असू शकतो.

अहवालात पुढे म्हटलं आहे, "अत्यंत बुद्धिमान मुलांचा अभ्यासातील विकास उत्तम रीतीनं होईल असं वातावरण इथे निर्माण केलं आहे हे मोठंच यश आहे पण प्रत्यक्षात तशी ती विकसित होत नाहीत आणि ही निर्माण केलेली उत्तम संधी गमावली जात आहे." हा एकच परिच्छेद असा आहे, ज्यामध्ये हे दोन्ही शाळा निरीक्षक आपल्या अभ्यास-परीक्षेच्या चाकोरीबाहेर येऊ शकलेले नाहीत. जेव्हा मुलाला स्वतःला अभ्यासविषयक शिक्षण "हवं" असतं तेव्हाच आमची पद्धती त्याला समृद्ध शिक्षण देते आणि परीक्षांच्या निकालातूनही हेच दिसतं. पण कदाचित निरीक्षकांना या परिच्छेदात असं म्हणायचं असेल की जर छोट्या मुलांना अधिक चांगल्या तऱ्हेनं शिकवलं तर अधिक मुलांना मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा द्यावी असं वाटू लागेल.

अभ्यासक्रमातील विषयांना त्यांची जागा दाखवून देण्याची वेळ आली आहे, नाही का? अभ्यासक्रमातील विषयांचं शिक्षण बहुतेक वेळा दगडाचा देव बनवण्याचा आटापिटा करत असतं. एक ड्रेस डिझायनर, एक हेअरडेसर, एक पुरुष बॅलेडान्सर, काही संगीतकार, काही लहान मुलांच्या नर्सिस, काही मेकॅनिक, काही इंजिनीअर्स आणि अर्धा डझन चित्रकार - अशा आमच्या काही माजी विद्यार्थ्यांचं या अभ्यासविषयांच्या शिक्षणानं काय झालं असतं, कोणास ठाऊक!

तरीही हा अहवाल अतिशय न्याय्य, प्रामाणिक आणि उदार मनानं लिहिलेला आहे असंच म्हणावं लागेल. वाचकांना माझ्याव्यतिरिक्त इतरही लोकांचं समरहिलबद्दलचं मत वाचायला मिळावं या हेतूनं मी तो प्रकाशित करत आहे. शिक्षण संचालनालयाची कोणत्याही प्रकारची अधिकृत मान्यता या अहवालामध्ये नाही याची कृपया नोंद घ्यावी. वैयक्तिक स्तरावर माझं याबद्दल काहीच म्हणणं नाही, पण ही मान्यता मिळाली असती तर दुहेरी लाभ झाला असता. शिक्षकांना राज्यातील निवृत्ती वेतन योजनेचा फायदा मिळाला असता आणि पालकांना स्थानिक मंडळांकडून मदत मिळण्याची शक्यता वाढली असती.

समरहिलला शिक्षण मंत्रालयामधे कधीही कोणत्याही प्रकारचा त्रास झाला नाही हे मला मुद्दाम नमूद करायचं आहे. प्रत्येक वेळी चौकशी करताना आणि प्रत्यक्ष भेटीतही मला अतिशय सौहार्दपूर्ण आणि सन्मानाची वागणूक दिली गेली.

इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या सरकारांनी खाजगी शाळांच्या बाबतीत अंगीकारलेली अधिकारशाहीची धोरणं पाहिल्यावर मला प्रकर्षानं जाणवतं ते हे की जिथे खाजगी प्रयोगांना पुरेपूर वाव दिला जातो अशा देशात मी राहतो आणि काम करतो हे माझं भाग्य आहे. मुलांच्या बाबतीत माझ्यात खूप सहनशक्ती आहे आणि मंत्रालयाला माझ्या शाळेबाबत. बस्स! मी खुश आहे!

समरहिलचं भविष्य

आता मी चौऱ्यांशी वर्षांचा झालो आहे. मला आता शिक्षणावर अजून एक पुस्तक लिहावंसं वाटत नाही, कारण माझ्याकडे नवं सांगण्यासारखं असा काहीच नाही. पण मला स्वतःबद्दल मात्र काहीतरी सांगायचं आहे. मी मुलांबद्दलचे केवळ "सिद्धान्त" लिहिण्यात गेली चाळीस वर्षं घालवलेली नाहीत. मुलांबरोबर जगताना, त्यांना जवळून पाहताना जे जाणवलं तेच बहुत करून लिहीत गेलो. फ्रॉईड, होमर लेन आणि अशाच इतरांकडून मला प्रेरणा मिळाली आहे हे जरी खरं असलं, तरी नंतर जसजसे वास्तवाच्या कसोटीवर हे सिद्धान्त निरुपयोगी ठरत गेले तसतसे मी ते सोडूनच देत गेलो.

लेखकाचं काम मोठं विलक्षण असतं. जसं नभोवाणीवरील प्रक्षेपणाचं असतं तसंच. ज्या लोकांना तो पाहू शकत नाही, ज्यांच्या संख्येची मोजदाद तो करू शकत नाही अशा लोकांसाठी तो काहीतरी संदेश पाठवत असतो. माझा वाचकवर्ग अगदी विशेष आहे. ज्याला आपण अधिकृत वाचकवर्ग म्हणतो त्यांना मी माहीत नाही. मला शिक्षण या विषयावर भाषण देण्यासाठी नभोवाणीवर निमंत्रण देण्याचा विचारही कधी बी. बी. सी. करणार नाही. कोणतंही विद्यापीठ, अगदी माझं स्वतःचं एडिनबरा विद्यापीठसुद्धा, मला सन्माननीय पदवी प्रदान करण्याचा विचारही करणार नाही. मी जेव्हा ऑक्सफर्ड आणि केंब्रिजला मुलांसमोर भाषणं देतो तेव्हा कोणताही प्रोफेसर वा नियामक मंडळाचा सदस्य ऐकायला येत नाही. मला या गोष्टींचा अभिमानच वाटतो कारण अधिकारी व्यक्तींनी माझी नोंद घेणं याचा अर्थ मी कालबाह्य झालो आहे असंच मला वाटतं. एके काळी टार्डम्स माझी पत्रं कधीच छापत नाही या गोष्टीचा मला राग येत असे. आज त्यांचा नकार हे मला माझं कौतुकच वाटतं.

आपल्या कामाची नोंद घेतली जावी या विचारापलीकडे पोचण्याइतका मी प्रगल्भ झालोय असा काही माझा दावा नाही, तरीही वयाबरोबर सहज होणारे बदल- विशेषतः मूल्यांमध्ये होणारे बदल- हा जीवनाचा एक अविभाज्य असा पैलू आहे असं मला वाटतं. नुकतंच मी स्वीडनमध्ये एक व्याख्यान दिलं. साधारण सहाशे लोकांसाठी बांधलेल्या सभागृहात सातशे लोक दाटीवाटीनं बसले होते आणि या गोष्टीचा मला अत्यानंद झाला नाही, तसाच गर्वही झाला नाही. मात्र मी मनात म्हटलं, "चला, आता आपण खरोखरीच समत्वाची पातळी गाठली." पण मग लगेचच मी स्वतःला प्रश्न विचारला, "जर प्रेक्षागृहात फक्त दहाच माणसं असती तर तुला कसं रे वाटलं असतं?" "अत्यंत वैताग आला असता-" हे उत्तर मिळालं. म्हणजे जरी सार्थ अभिमानापासून दूर गेलो असलो तरी हिरमोड झाल्याचं दुःख मात्र जिथे होतं तिथंच आहे.

वयाबरोबर महत्वाकांक्षा हळूहळू नाहीशी होत जाते. पण समाजमान्यता ही वेगळी बाब आहे. "प्रगतिशील शाळांचा इतिहास" या नावाचं पुस्तक जर माझ्या पाहण्यात आलं आणि या पुस्तकात माझ्या कामाचा उल्लेखही जर आढळला नाही तर मला ती गोष्ट अजिबातच रुचणार नाही. अगदी प्रामाणिकपणानं "समाजमान्यते"कडे उदासीन वृत्तीनं पाहणारी कोणी व्यक्ती आजपर्यंत तरी मला भेटली नाहीये.

वयाची आणखी एक गंमत आहे. वर्षानुवर्ष मी तरुणांपर्यंत पोचण्याची धडपड करतो आहे- तरुण विद्यार्थी, तरुण शिक्षक, तरुण पालक- आणि हे करताना वाढणारं वय ही मी विकासातील आडकाठी मानत होतो. आणि आज मी जेव्हा म्हातारा झालोय- ज्या म्हाताऱ्यांविरुद्ध भाषणं देत आलो, त्यांच्यापैकीच एक झालोय- तेव्हा मला काही वेगळंच वाटतंय. थोड्याच दिवसांपूर्वी केंब्रिजमधील तीनशे मुलांशी मी बोलत होतो आणि त्या सभागृहातील सर्वात तरुण व्यक्ती मीच आहे असं मला वाटलं. अगदी खरंच तसं वाटलं. मी त्यांना म्हणालो, "काय रे, तुम्हांला कशाला रे माझ्यासारखा म्हातारा माणूस लागतो स्वातंत्र्याबद्दल सांगायला?" आजकाल मी "तारुण्य आणि म्हातारपण" अशा तऱ्हेनं विचार करतच नाही. मला वाटतं माणसाच्या विचारांचा आणि वयाचा तसा काही संबंध नसतोच. मला वीस वर्षांची मुलं माहीत आहेत, ज्यांनी मनानं नव्वदी गाठली आहे आणि साठीचे म्हातारे जे खरे वीस वर्षांचे आहेत. मी असं म्हणतो तेव्हा मी त्यांच्यातील ताजेपणाचा व उत्साहाचा झरा आणि त्याच वेळी जुनाट विचारांचा, निर्जीवतेचा आणि निराशेचा अभाव या गोष्टींचा विचार करत असतो.

मी पूर्वीपेक्षा मऊ झालो आहे की नाही हे मला माहीत नाही. मी मूर्खांचा सहवास आजच्यापेक्षा पूर्वी अधिक शांतपणे सहन करू शकायचो. कंटाळवाण्या संभाषणांनी आज माझी पूर्वीपेक्षा जास्त चिडचिड होते, आणि लोकांच्या व्यक्तिगत इतिहासात हल्ली मला फारच कमी रस वाटतो. पण तसं पाहिलं तर गेल्या तीस वर्षांत अशा खाजगी इतिहासामधे लक्ष घालणं मला अनिवार्य वाटल्यानं मी त्यांचा पुरेपूर अनुभव घेतला आहे. मला "वस्तू" मधेही आज गोडी वाटत नाही आणि क्वचितच काही विकत आणावंसं वाटतं. मी कित्येक वर्षांत कपड्यांच्या दुकानातील काचेच्या पलीकडील प्रदर्शनाकडे नजर टाकलेली नाही. यूस्टन रोडवरची माझी अतिशय आवडती हत्यारांची दुकानंही माझं लक्ष वेधून घेऊ शकत नाहीत.

मुलांच्या कलकलाटाच्या आवाजानं मी पूर्वीपेक्षा जास्त थकतो. जीवनाचा हा टप्पा जरी मी गाठला असला, तरी वयामुळे माझी सहनशक्ती मात्र कमी झालेली नाही. आजही मुलांना भरपूर चुकीच्या गोष्टी करताना, आपल्या स्वभावातील हट्टाग्रहातून हळूहळू बाहेर पडताना पाहतो तेव्हा मी शांत असतो आणि ते मूल पुढे जाऊन एक उत्तम नागरिक होणार आहे हा विश्वास माझ्या मनात असतो. वाढलेल्या वयामुळे भीती कमी होते, हे जरी खरं असलं तरी वयामुळे धैर्यही कमी होतं हेही तितकंच खरं. काही वर्षांपूर्वी एखाद्या मुलानं आपल्या मनासारखं होत नाही म्हणून वरच्या मजल्यावरील खिडकीतून खाली उडी मारण्याची धमकी दिली तर अगदी सहजपणे मी त्याला "मार उडी" असं सांगायचो. आज मी असं सांगू शकेन की नाही, मला माहीत नाही.

मला नेहमी एक प्रश्न विचारला जातो - "पण समरहिल हा अगदीच एकखांबी तंबू नाहीये का? तुमच्याशिवाय ती कशी चालू शकेल?" समरहिल म्हणजे मुळीचच एकखांबी तंबू नाहीये. माझ्या पत्नीची आणि शिक्षकवर्गाची शाळेच्या दैनंदिन जीवनात माझ्याइतकीच महत्त्वाची भूमिका असते. मुलांच्या सहज विकासात हस्तक्षेपाचा संपूर्ण अभाव आणि तसंच त्यांना कोणत्याही प्रकारच्या दबावापासून मिळणारी मुक्तता या दोन उद्देशांमुळे शाळेचं हे स्वरूप आपल्याला दिसत आहे.

समरहिल साऱ्या जगाला माहीत आहे का? नाही, फारच कमी लोकांना, अगदी हाताच्या बोटांवर मोजता येतील एवढ्याच शिक्षकांना समरहिल माहीत आहे. स्कॅडेनेव्हियामधे समरहिल सुप्रसिद्ध आहे. गेल्या तीस वर्षांत नॉर्वे, स्वीडन आणि डेन्मार्कमधून आमच्याकडे विद्यार्थी आले आहेत- कधी कधी एकदम वीस! ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, दक्षिण आफ्रिका आणि कॅनडातूनही विद्यार्थी आले आहेत. अनेक भाषांमधे माझ्या पुस्तकांची रूपांतरं झाली आहेत. त्यांमधे जपानी, हिब्रू, हिंदुस्थानी आणि गुजराथी या भाषांचा समावेश आहे. जपानमधे समरहिलचा लक्षणीय प्रभाव जाणवतो. जवळजवळ तीस वर्षांपूर्वी श्री. साईशी शिमोडा या एका असाधारण शिक्षकानं शाळेला भेट दिली. त्यांनी केलेल्या माझ्या भाषांतरित

पुस्तकांचा चांगलाच खप झाला आणि मी असंही ऐकलं आहे की टोकियोमध्ये शिक्षक एकत्र जमून आमच्या पद्धतीबद्दल चर्चा करतात. १९५८मध्ये श्री. शिमोडा पुन्हा समरहिलला आले आणि महिनाभर आमच्याबरोबर राहिले. सुदानमधल्या एका शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी मला सांगितलं की तिथल्याही काही शिक्षकांना समरहिलबद्दल खूप उत्सुकता आणि आकर्षण वाटतं.

भाषांतरं, भेटी आणि पत्रव्यवहार यांबद्दलची ही माहिती सांगताना, मी ती कोणत्याही भ्रमापोटी लिहिलेली नाही. ऑक्सफर्ड स्ट्रीटवर थांबवा बरं हजार लोकांना आणि विचारा बरं... "समरहिल" हा शब्द ऐकल्यावर त्यांना काय समजतं ते! त्यांच्यापैकी कोणालाही हे नाव माहित नसण्याचीच शक्यता अधिक आहे. स्वतःला महत्त्व असणं किंवा नसणं या दोन्हीबद्दल आपण आपली विनोदबुद्धी जोपासली पाहिजे.

समरहिलची शिक्षणपद्धती जगानं जरी कधी वापरलीच तरी ती फार काळ वापरली जाणार नाही. जग अधिक चांगले मार्ग शोधेल. एखाद्या विषयातील अंतिम सत्य आपल्याला सापडलं आहे असं एखादा पोकळ वातावरणच केवळ गृहीत धरू शकतो. जगानं अधिक चांगला मार्ग शोधलाच पाहिजे. कारण राजकारण काही "मानवता" वाचवू शकणार नाही; ना यापूर्वी राजकारणानं तसं कधीही केलं आहे. जवळजवळ सर्वच राजकारणी वृत्तपत्रं सदासर्वदा केवळ द्वेष आणि द्वेषानंच बरबटलेली असतात. खूपशी समाजवादी असतात- पण त्यांना गरिबाविषयी कणव असते म्हणून नव्हे, तर त्यांना श्रीमंतांचा तिरस्कार वाटतो म्हणून.

आपल्याला प्रेमानं, आनंदानं भरलेली घरं सापडणार तरी कशी? कारण ही घरं स्वदेशाचा निव्वळ एक छोटसा कोपरा आहेत आणि हाच स्वदेश समाजातील द्वेष शेकडो मार्गांनी दाखवत असतो. केवळ परीक्षा, चार भिंतीतील वर्ग आणि मुलांनी शिकणं - या बाबी म्हणजे शिक्षण असं मला का वाटत नाही ते तुमच्या लक्षात आलं असेल. शाळा मूळ प्रश्नालाच बगल देते. जगातील कोणत्याही प्रमाण भाषा, गणित आणि इतिहास - घर प्रेमानं अधिक समृद्ध होण्यासाठी, मुलाला कोणत्याही दवावापासून मुक्त होण्यासाठी आणि पालकांना ताणविरहित जगण्यासाठी काहीही मदत करू शकणार नाहीत.

"समरहिल"चं भविष्य हा तसा गौण प्रश्न आहे. पण समरहिलच्या उद्देशाचं भविष्य मात्र संपूर्ण मानवतेसाठी अत्यंत मोलाचं आहे. नव्या पिढीला स्वतंत्रतेमध्ये विकसित होण्याची संधी दिलीच पाहिजे. स्वातंत्र्य बहाल करणं म्हणजे प्रेम बहाल करणं. आणि केवळ प्रेमांमुळेच जग वाचू शकेल.

२. मुलांचं संगोपन पारतंत्र्यानं जखडलेलं मूल

ठराविक साच्यात घालून घडवलेलं, ज्यानं काय करायचं आणि काय नाही हे मोट्यांनी निश्चित केलेलं असतं असं, शिस्तीच्या बडग्याखाली वावरणारं, दबलेलं, परतंत्र मूल आपल्याला जगाच्या साऱ्या कानाकोपऱ्यांत भेटतं. आपल्याच गावात आपल्याच गल्लीत तो राहतो. कंटाळवाण्या शाळेमध्ये, कंटाळवाण्या बाकावर तो बसतो आणि नंतर त्याहूनही अधिक कंटाळवाण्या टेबलावर तो कोणत्या तरी ऑफिसात किंवा कारखान्यात जाऊन बसतो. त्याला सहज ताब्यात ठेवता येतं, अधिकाऱ्यांच्या आज्ञांचं पालन तो करतो, टीकेला घाबरतो आणि त्याची अगदी टोकाची इच्छा म्हणजे चारचौघांसारखं, परंपरेला धरून आणि नेहमी बरोबरच वागायचं. त्याला जे शिकवलं जातं ते तो जवळजवळ एकही प्रश्न न विचारता स्वीकारतो आणि आपले सगळे गंड, भीती आणि वैफल्य आपल्या मुलांपर्यंतही पोचवतो.

मानसशास्त्रज्ञांचं म्हणणं आहे की वयाच्या पहिल्या पाच वर्षांमध्येच मुलाची जास्तीत जास्त मानसिक हानी होते. पहिल्या पाच महिन्यांत वा पहिल्या पाच आठवड्यांत किंवा कदाचित पहिल्या पाच मिनिटांतही मुलाची मानसिक हानी इतक्या खोलवर होऊ शकते की त्याचे परिणाम त्याला आयुष्यभर भोगावे लागतील, असं म्हटलं तर आपण सत्याच्या अधिक जवळ जाऊ. जन्मल्या क्षणीच, नव्हे, खरं म्हणजे त्याच्याही कितीतरी पूर्वीच आपण स्वातंत्र्य गमावतो. सामाजिक दडपणाखाली जिच्या नैसर्गिक भावना मारल्या गेल्या आहेत, अशा अगदी कडक वृत्तीच्या स्त्रीच्या गर्भातील मुलावर या विशिष्ट परिस्थितीचा जन्मवेळी काय परिणाम होईल, हे कोण सांगू शकेल?

आपल्या समाजातील सर्वच मुलं जीवनविरोधी वातावरणातच जन्माला येतात असं म्हटलं तर अतिशयोक्ती ठरू नये. मुलांना पाजण्याच्या वेळेचं नियोजन करण्याचा पुरस्कार करणारे तर मुळातच आनंदाचे शत्रू असतात. त्यांना मुलाच्या स्तनपानाला शिस्त लावायची असते कारण वेळापत्रकाच्या बंधनात न राहता मुलं जेव्हा स्तनपान करतात, तेव्हा अतिउत्कट असा आनंद आईला व बाळाला मिळतो. पोषणाचा मुद्दा हा बहुतेक वेळा समाजमान्यतेसाठी केलेला युक्तिवाद असतो, पण स्वानंदापेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ मानणारा एक शिस्तबद्ध प्राणी घडवणं हा मूळ हेतू असतो.

एका सर्वसाधारण अनुदानित माध्यमिक शाळेत शिकणाऱ्या जॉन स्मिथच्या आयुष्यात जरा डोकावूया. त्याचे आईबाबा मधूनमधून चर्चमधे जातात पण तरीही त्यांचा हट्टाग्रह असतो की जॉनने दर रविवारी शाळेत (धर्मशिक्षणासाठी) जायलाच हवं. परस्परान्वहल वाटलेल्या शारीरिक आकर्षणामुळे आईवडिलांनी अगदी योग्य रीतीनं लग्न केलं. त्यांना लग्नाशिवाय दुसरा पर्यायही नव्हता कारण त्या वेळच्या सामाजिक वातावरणात त्यांना लग्नाशिवाय एकत्र राहणं शक्यच नव्हतं. त्यासाठी लग्न हा एकमेव समाजमान्य मार्ग होता. मग अशा परिस्थितीत जे घडतं, तेच घडलं- शारीरिक आकर्षणाचा भर ओसरला आणि तसं ते पुरेसं नव्हतंच- मग स्वभावातील तफावतीमुळे घरातील वातावरण तणावपूर्ण बनलं आणि त्यात आईवडिलांच्या मधूनमधून मोठमोठ्यांनं होणाऱ्या वादावादीची भर पडायची. त्यामधे खूप हळुवार क्षणही असायचे, पण छोट्या जॉननं ते गृहीत धरले, आणि त्याच वेळी आईवडिलांमधे मोठ्या आवाजात होणारी भांडणं मात्र थेट त्याच्या मणिपूर चक्रावर आघात करून जायची. मग तो घाबरायचा, रडायचा आणि उगीचच्या उगीच रडण्याबद्दल मार खायचा.

अगदी पहिल्यापासून तो जसं घडवलं तसाच घडला. वेळापत्रकानुसार दूध पिण्यामुळे त्याला खूप वैताग यायचा. खूप भूक लागलेली असताना घड्याळाचे काटे सांगायचे की पिण्याची वेळ अजून एक तासानं होणार आहे. भरपूर कपड्यांमधे त्याला गुंडाळलेलं असायचं आणि तेही खूपच घट्ट! त्याला पाय उडवायचे असायचे पण तो मोकळेपणानं ते करू शकत नव्हता. आईचं दूध प्यायला न मिळाल्यानं आलेल्या विफलतेमुळे तो अंगठा चोखू लागायचा. पण मग फॅमिली डॉक्टर सांगायचे की त्याला असल्या वार्डेट सवयी लागता कामा नयेत आणि त्याच्या अंगठ्याच्या टोकाला काहीतरी घाणेरड्या वासाचं तेल वा मलम लावण्याची किंवा बाहीमधे मुठी बांधून ठेवण्याची आज्ञा आईला द्यायचे. जोपर्यंत त्याचं लंगोट बांधण्याचं वय होतं, तोपर्यंत ठीक होतं. पण जसा तो रांगायला लागला आणि फरशी वा गालिचावर शी-शू करायला लागला तसतसे "वेडा" आणि "घाणेरडा" यांसारखे शब्द त्याच्या अवतीभवती घरभर तरंगायला लागले आणि त्याला कडक रीतीनं स्वच्छतेची संथा दिली गेली.

जितक्या वेळा तो आपल्या लिंगाला हात लावायचा तितक्या वेळा त्याचा हात झटकून दूर केला जायचा; आणि मग लिंगाला हात लावायची बंदी आणि शीचा घाणेरडेपणा या दोन्हीचं नातं त्यानं मनातल्या मनात दृढ करून टाकलं. अशा रीतीनं आयुष्यात पुढे तो जेव्हा फिरता विक्रेता म्हणून काम करू लागला तेव्हा तो ज्या कथा इतरांना सांगायचा, त्या सगळ्या गोष्टींमधे लैंगिक आणि शी-शू-बद्दलच्या विनोदांची संख्या जवळजवळ सारखीच असायची.

त्याचं बरंचसं प्रशिक्षण नातेवाईक व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनी एका विशिष्ट पद्धतीनं केलं होतं. आईवडिलांना "बरोबर" असण्याबद्दल सतत चिंता असायची- योग्य गोष्टीच करायच्या- म्हणजे जेव्हा नातेवाईक किंवा शेजारी बसायला घरी यायचे तेव्हा जॉन हा त्यांना अगदी शिस्तीत वाढलेला मुलगा म्हणूनच दिमावा- यासाठी सारा खटाटोप. मावशींनी चाँकलेट दिलं की "थँक्यू" म्हणायलाच लागायचं आणि टेबलावर जेवायला बसलं की काळजीपूर्वक शिष्टाचार पाळावेच लागायचे; आणि विशेषतः मोठी माणसं बोलत असताना बोलावंसं वाटलं तरी संयम बाळगावा लागायचा.

शेजाऱ्यांनी नावं ठेवू नयेत म्हणून त्याच्या दृष्टीनं अत्यंत वार्डेट कपडे रविवारी चर्चमधे जाताना त्याला घालावे लागायचे. एकंदरीत समाजमान्य वागणुकीचं असं जे प्रशिक्षण चालायचं त्यात खोटारडेपणानं वागण्याची एक पद्धत ठरलेली

असायची- जी आपण अनुसरतो आहोत याची बहुतेक वेळा त्याला जाणीवही नसायची. ही थापाथापी खूप लहान वयातच सुरू व्हायची. "डॅम" हा शब्द उच्चारणाऱ्या दंगेखोर मुलांवर देवाचं अजिबात प्रेम नसतं, आगगाडीतील कंडक्टर गाडीच्या मधल्या कॉरीडॉरमधून इकडेतिकडे फिरणाऱ्या मुलांना ठोक देतो- अशा मोठ्यांच्या थापा तो ऐकत असे.

जीवनाची सुरुवात होते तरी कशी याबद्दल त्याला वाटणारी उत्सुकता नेहमीच वोजड अशा थापांनी दाबून टाकली जायची अन या थापा इतक्या प्रभावी असायच्या की जन्म आणि जीवनावद्दलची त्याची सारी उत्सुकता नष्ट व्हायची. या जीवनावद्दलच्या थापा आणि वयाच्या पाचव्या वर्षी, आपली चार वर्षांची लहान बहीण आणि शेजारची मुलगी यांच्याबरोबर लिंगाशी खेळताना जेव्हा आईनं पकडलं तेव्हा वाटलेली भीती या दोन्हीचं मिश्रण मनात तयार झालं. त्यानंतर मिळालेल्या वेदम मारामुळे (कामावरून घरी आल्यावर बावांनी त्यात भर टाकली होती) जाँनला आयुष्यभरासाठी हा पाठ पढवला गेला की लैंगिकता ही घाणेरडी आहे, त्यामुळे पाप लागतं, आणि त्याचा माणसानं कधी विचारही करता कामा नये. जाँनला वाटणारं लैंगिकतेबद्दलचं आकर्षण पौगंडावस्थेत येईपर्यंत त्याला दाबूनच ठेवावं लागायचं आणि मग एखाद्या सिनेमातील एखादी स्त्री जेव्हा म्हणायची की ती तीन महिन्यांची गरोदर आहे, तेव्हा तो सातमजली हसायचा.

बौद्धिक दृष्ट्या जाँनचं करीअर ठीक होतं. त्याला शिकवलेलं सहज आत्मसात होत असे आणि त्यामुळे एखाद्या निर्बुद्ध शिक्षकाचे टोमणे आणि शिक्षा यांतून त्याची सुटका व्हायची. शाळा सोडताना त्याच्या गाठीला निरुपयोगी विषयांचं थातुरमातुर ज्ञान, तसंच भडक, उथळ नियतकालिकं आणि सामान्य दर्जाचे सिनेमे आणि गुन्हेगारीवरील कथांच्या पुस्तकांचा संग्रह हा सांस्कृतिक वारसा घेऊन तो बाहेर पडला.

मिल्टन या नावाचा संबंध जाँनच्या आकलनानुसार फक्त एका माऊथ वॉशच्या ब्रँडशी होता आणि रेडिओवर एल्विंस प्रिंसली किंवा बाइडर बेक बँड ऐकण्यासाठी जेव्हा तो बटणं फिरवायचा तेव्हा, बेथोवन व बाख ही दोघं फक्त मधे मधे कडमड करणारी माणसं होती.

तळटीप - मिल्टन - १९०८ ते १९७४ या काळातील इंग्लंडमधील प्रसिद्ध कवी व लेखक

एल्विंस प्रिंसली - पाँप संगीताचा सुप्रसिद्ध गायक

बाइडर बेक बँड - पाँप संगीताचा एक प्रसिद्ध वाद्यवृंद

जाँन स्मिथचा श्रीमंत चुलत भाऊ, रेगिनार्ल्ड वर्दिंग्टन हा जरी पब्लिक स्कूलमध्ये गेला तरी त्याचाही विकास मूलतः गरीब विचाऱ्या जाँनपेक्षा काही फारसा वेगळा नव्हताच. जीवनात दुय्यम दर्जा त्यानंही तसाच स्वीकारला होता, आणि "जैमे थे" परिस्थितीची गुलामगिरी आणि आनंद आणि प्रेमाचा दुष्काळही तसाच!

जाँन स्मिथ आणि रेगिनार्ल्ड वर्दिंग्टनची ही चित्रं एकांगी व्यंगचित्रं तर नाहीत ना? नाही, अगदी व्यंगचित्रच म्हणता येणार नाही, पण तरीही मी रेखाटलेलं चित्र पूर्ण नाही. मी त्या दोघांमध्ये असलेल्या सहृदय माणुसकीबद्दल काहीच म्हटलेलं नाही. माणूस कितीही वाईट साचामधून तयार झालेला असला तरी सहृदयता, माणुसकी या गोष्टी अशा आहेत की ज्या तग धरून राहतात. आपल्या आजूबाजूचे हे स्मिथ आणि वर्दिंग्टन खरं म्हणजे सभ्य, मित्रत्वानं वागणारे, लहान मुलांसारख्या श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा बाळगणारे असतात. आणि त्यांचा विश्वास आणि निष्ठाही लहानांसारख्याच असतात. ही आणि यांच्यासारखी माणसं एकत्र येऊन, "जाँन सिटिझन्स" सारखे मंच स्थापन करून कायदे करतात आणि मानवतेची मागणी करतात. हीच माणसं कोर्टामार्फत हुकुमनामा काढतात की प्राण्यांना दयाळूपणे मारलं पाहिजे, पाळीव प्राण्यांची नीट काळजी घेतलीच पाहिजे. पण जेव्हा माणूस माणसाशी अमानुषपणे वागतो तेव्हा मात्र ते मोडून पडतात. एखादं क्रूर, खिश्न

तत्त्वांशी विसंगत असं कलम ते विचार न करताच स्वीकारतात; युद्धामधे माणसानं इतर माणसांना मारणं हे निसर्गनियमांना धरूनच आहे हेही स्वीकारतात.

प्रेम आणि लग्नसंबंधातील नियम हे मूर्खपणाचे, कठोर आणि घृणास्पद असावेत याबाबत जाँन आणि त्याचा श्रीमंत भाऊ यांचं एकमत आहे. प्रेमाच्या संदर्भात पुरुषांना एक व स्त्रियांना एक असे वेगवेगळे कायदे लागू करावेत याबद्दल ते सहमत आहेत. दोघांनाही अस्पर्श कुमार्किकांशीच लग्नं करायची आहेत. "तुमचा स्वतःचा कौमार्यभंग झालेला नाही ना?" असं विचारल्यास कपाळावर आठ्ठा घालून ते म्हणतात, "पुरुषांचं वेगळं असतं".

पितृसत्ताक पद्धतीला दोघांचाही संपूर्ण पाठिंबा असतो. "पितृसत्ताक" ही संज्ञा दोघांनीही कधी ऐकलेली नसते ही गोष्ट अलाहिदा! पितृसत्ताक पद्धतीचं अस्तित्व टिकून राहण्याची गरज डोळ्यांसमोर ठेवून मुद्दाम तयार केलेला माल म्हणजे ही माणसं. त्यांच्या भावना निव्वळ जमावाच्या भावना होऊन जातात. त्या व्यक्तिगत राहातच नाहीत.

शाळकरी मुलं असताना ज्या शाळेबद्दल तिरस्काराची भावना होती, ती शाळा सोडून बराच काळ गेल्यानंतर ते उद्गार काढतील, "मला शाळेत खूप मार बसला आणि त्याचा मला खूप फायदा झाला." असं म्हणून आपल्या मुलालाही त्याच किंवा तशाच एखाद्या शाळेत अडकवतील. मानसशास्त्रीय भाषेत सांगायचं झालं तर ते आपल्या बावांच्या सर्वच गोष्टी विधायक बंड न करता स्वीकारतात आणि म्हणून बावांच्या अधिकारशाहीची परंपरा पिढ्यान्पिढ्या चालूच आहे.

जाँन स्मिथचं व्यक्तिचित्र पूर्ण करायचं झालं तर, मेरीच्या म्हणजे त्याच्या बहिणीच्या आयुष्याचं थोडक्यात चित्रण करणं अनिवार्य आहे. थोडक्यात अशासाठी की तिच्या भावाचा जीव घुसमटून टाकणारं तेच वातावरण तिलाही दडपून टाकतं. पण जाँनजवळ नसणारे असे विशेष अपंगत्वाचे पैलू तिच्याजवळ आहेत. पितृसत्ताक समाजात ती नक्कीच एक कमी दर्जाची व्यक्ती आहे आणि ते तिला जाणवत राहिल असं शिक्षण तिला दिलं गेलं आहे. तिचा भाऊ जेव्हा वाचत किंवा खेळत असतो तेव्हा तिला घरकाम करावं लागतं. आपल्याला जेव्हा नोकरी मिळेल तेव्हा आपल्याला पुरुषापेक्षा कमी पगार मिळेल हे ती यातून लवकरच शिकते.

पुरुषांनी बनवलेल्या समाजरचनेतील तिच्या दुय्यम दर्जाविरुद्ध ती बंड करत नाही. तिला भरपाई मिळेल, मग ती कितीही हलकी असली तरी मिळेल याची काळजी पुरुष घेतो. तिच्याशी वागताना उत्तम शिष्टाचार पाळले जातात, तिला आदरांनं वागवलं जातं, ती उभी असेल तर ती बसेपर्यंत पुरुष उभा राहतो. तिला लग्नाची मागणी घालताना पुरुष "माझ्याशी लग्न करण्याची कृपा तू करशील का?" अशी विनंती करतो. मेरीला नकळत असं शिकवलं जातं की तिचं प्रमुख काम "सुंदर दिसणं" हे आहे. आणि त्याचा परिणाम असा होतो की कपडे आणि सौंदर्यसाधनांवर लाखोंनी पैसे खर्च होतात पण शिक्षण आणि पुस्तकांवर मात्र त्या तुलनेत खूपच कमी.

लैंगिकतेबाबत मेरीला काहीही माहीत नाही आणि भावाइतक्याच तिच्याही भावना दडपल्या गेल्या आहेत. या पितृसत्ताक पद्धतीमध्ये स्त्रिया निर्मळ, कुमारी आणि निष्पाप असल्याच पाहिजेत. स्त्रियांची मनं पुरुषापेक्षा अधिक निर्मळ असतात हा प्रामाणिक विश्वास जपतजपतच मेरी लहानाची मोठी झाली आहे. कोणत्या तरी अनाकलनीय रीतीनं पुरुषांनी तिच्या मनात हे विचार आणि भावना दूढ केल्या आहेत की तिचं काम फक्त वंशवृद्धी करणं हेच आहे आणि कामसुख हे मात्र पुरुषांचं क्षेत्र आहे.

जोपर्यंत एखादा सुयोग्य पुरुष येऊन मनातील सुप्त कामदेवतेला जागं करत नाही, तोपर्यंत मेरीच्या आजीला आणि बहुतेक आईलासुद्धा कामसुख घेण्यास मनाई असायची. त्या काळाच्या टप्प्यापामून मेरी आज खूपच पुढे आली आहे पण तरीही ती प्रगती पुरेशी नाही. गरोदर राहण्याची भीती तिच्या प्रेमजीवनाचं नियंत्रण करत असते, कारण बेकायदेशीर संबंधातून जन्मलेलं मूल म्हणजे सुयोग्य माणसाशी लग्न करण्याच्या मार्गातील मोठाच अडथळ.

दवलेली कामभावना आणि तिचा मानवी रोगराईशी असणारा संबंध यांबाबत संशोधन करणं हे आज आणि भविष्यातही आपल्यापुढे असलेलं प्रचंड मोठं काम आहे. आपला जॉन स्मिथ कदाचित किडनीच्या त्रासानं मरेल आणि मेरी स्मिथ कॅन्सरनं. पण दोघांच्याही मनाला हा विचारही शिवणार नाही की आपल्या दडपलेल्या भावजीवनाचा संबंध आपल्या आजाराशी असू शकेल. एक दिवस संपूर्ण मानवजातीला आपल्या साऱ्या यातना, द्वेष आणि साऱ्या रोगराईचं मूळ याच विशिष्ट प्रकारच्या संस्कृतीत आणि तिच्या जीवनद्वेष्या वृत्तींमधे सापडेल. अतिशय कठोर पद्धतीनं दिल्या जाणाऱ्या चारित्र्य-शिक्षणानं जर चैतन्यानं स्मरसलेली आणि जिवंत अशी मानवी शरीरं न घडता संकुचित आणि बंदिस्त देह, मन, बुद्धीची घडण होत असेल तर तोच कठीण वठलेपणा शरीराच्या प्रत्येक जीवनावश्यक इंद्रियाला चैतन्यापासून परावृत्त करेल हे ओघानंच आलं.

थोडक्यात मला असं सांगायचं आहे की कडक नियंत्रणाखाली झालेल्या शिक्षणाची परिणती भरभरून जीवन जगण्याची संधीच हातातून निसटण्यात होते. अशा तऱ्हेच्या शिक्षणात "भावनां"कडे संपूर्णपणे दुर्लक्ष केलं जातं. आणि या भावना गतिशील असतात. त्यामुळे जर त्या व्यक्त करण्याची संधी मिळालीच नाही तर व्यक्तिमत्त्वावर हलक्या प्रतीचे विचार, आंगळपणा आणि द्वेषाचा प्रभाव पडतोच पडतो. फक्त "डोकं"च शिक्षित राहतं. जर भावनांना मोकळं राहण्याची मुभा मिळाली तर बुद्धी स्वतःची काळजी बरोबर घेईल.

माणसाची शोकांतिका हीच आहे की कुत्र्यासारखा त्याचा स्वभाव पण घडवता येतो. मांजरीचा स्वभाव घडवता येत नाही कारण मांजर हा कुत्र्यापेक्षा श्रेष्ठ प्राणी आहे. तुम्ही कुत्र्याच्या मनात अपराधीपणाची भावना निर्माण करू शकता पण तुम्ही मांजराला अपराधाची टोचणी लावू शकत नाही. तरीही आज्ञापालन आणि स्वतःला सुखावणारं असं त्याचं ते लांगूलचालन यांतून मालकाला स्वतःचा वरचष्मा आणि त्यावर अवलंबून असलेली स्वतःची किंमत याचा पुरावा अगदी दृश्य स्वरूपात मिळतो. त्यामुळे लोक मांजरापेक्षा कुत्रे पाळणं अधिक पसंत करतात.

बालवाडीतल्या मुलांचं शिक्षण हे अगदी कुत्र्यांच्या ट्रेनिंगसारखंच असतं. फटके खाणारं मूल हे मोठेपणी फटके खाणाऱ्या कुत्र्यासारखंच आज्ञाधारक आणि स्वतःला गौण मानणारी व्यक्ती म्हणून जगत राहतं. आणि आपले हेतू साध्य होण्यासाठी जसं आपण आपल्या कुत्र्यांना शिकवतो, अगदी तसंच आपण आपल्या मुलांच्या बाबतीत करतो. त्या बालवाडी नावाच्या कुत्र्यांच्या घरात ही मानवी कुत्री स्वच्छच राहिली पाहिजेत, त्यांनी फार जास्त भुंकता कामा नये, त्यांनी शिट्टी मारल्यावर आज्ञा पाळलीच पाहिजे, आणि आपल्याला जेव्हा त्यांना खायला घालणं सोयीचं वाटेल तेव्हाच त्यांनी खाल्लं पाहिजे.

जगातील महान ट्रेनर "हिटलर" जेव्हा शिट्टी वाजवून आज्ञा करायचा, तेव्हा एक लाख आज्ञाधारक लांगूलचालन करणाऱ्या कुत्र्यांना शेपट्या हलवताना टेंपलहोफ, बर्लिनमध्ये १९३५मध्ये मी पाहिलं आहे.

पेन्सिल्व्हानियामधील स्त्रियांच्या वैद्यकीय कॉलेजमध्ये काही वर्षांपूर्वी "गर्भार स्त्रियांसाठी सूचना" दिल्या होत्या. त्यांतील काही मला उद्धृत करायला आवडतील-

"अंगठा आणि बोटं चोखण्याची सवय लागू नये यासाठी बाळाचा हात कार्डबोर्डच्या नळकांड्यात ठेवावा म्हणजे बाळाला कोपरापासून हात वाकवता येणार नाही."

"खाजगी अवयव हे अत्यंत काळजीपूर्वक स्वच्छ ठेवायलाच पाहिजेत. त्यामुळे अस्वास्थ्य, रोगराई आणि वाईट सवयी लागण्यापासून मूल दूर राहतं."

बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या चुकीच्या बालसंगोपनासाठी मी वैद्यकीय व्यवसायाला दोष देईन. मुलांच्या संगोपनाचं प्रशिक्षण डॉक्टरांना दिलेलं नसतं, तरीमुद्धा डॉक्टरांचा शब्द हा बऱ्याच स्त्रियांसाठी देववाणीसमान असतो.

"हस्तमैथुन केलं तर मुलाला ठोकून काढा" असं जर डॉक्टर सांगू लागले तर विचाऱ्या आईच्या हे लक्षात येत नाही की डॉक्टर जे सांगताहेत, ते मुलांच्या स्वभावाबद्दल त्यांनी मिळवलेल्या शास्त्रीय ज्ञानावर आधारित नसून स्वतःच्या लैंगिकतेबद्दल असणाऱ्या अपराधी भावनेतून ते बोलताहेत. बाळाला दूध पाजण्यासाठी तयार करण्यात आलेलं वेडगळ वेळापत्रक, बाळाला अंगठा चोखणं थांबावं यासाठी केलेले अघोरी उपाय, बाळबरोबर खेळण्यास मूर्खपणानं घातलेली बंदी आणि त्याच्या मनासारखं होऊ न देण्याचा अट्टहास यासाठी मी डॉक्टरांनाच संपूर्णपणे दोषी ठरवीन.

लैंगिकतेबाबत दडपलं गेलेलं आणि स्वच्छतेबद्दलच्या अवास्तव आग्रहाला बळी पडलेलं मूलच "समस्याग्रस्त मूल" या सदरात मोडू शकतं. मोठ्या माणसांना जास्तीत जास्त शांतता मिळावी या हेतूनच मुलाला "कसं वागावं" हे शिकवायचं असतं हे मोठी माणसं गृहीत धरतात. यामुळेच आज्ञाधारकपणा, शिष्टाचाराचं पालन आणि शांत स्वभावाला अतिशय महत्त्व दिलं गेलं आहे.

परवा मी पाहात होते, एका तीन वर्षांच्या मुलाला त्याच्या आईनं बागेत खेळायला सोडलं. त्याचे कपडे अतिशय स्वच्छ होते. त्यानं मातीत खेळायला सुरुवात केली आणि साहजिकच त्याचे कपडे थोडेसे मळले. आई धावत बाहेर आली. त्याला धपाटा घातला, आत घेऊन गेली आणि नंतर त्याला कपडे बदलून रडत रडत बाहेर पाठवलं. मला त्या बाईला सांगावंसं वाटलं की तिचा मुलगा आयुष्यभर तिचा तिरस्कार करेल, आणि त्याहीपेक्षा दुःखद म्हणजे जीवनाचाच तिरस्कार करेल. पण माझ्या हेही लक्षात आलं की मी काहीही सांगितलं तरी ते तिच्यापर्यंत पोचणारच नाही.

मी जेव्हा एखाद्या मोठ्या गावात वा शहरात जातो, तेव्हा प्रत्येक वेळी एखादं तरी मूल अडखळून पडताना दिसतं आणि मग मी घाबरून चपापतो, कारण त्याची आई त्याला पडल्याबद्दल मार देत असते.

माझ्या प्रत्येक आगगाडीच्या प्रवासात मी एखाद्या तरी आईची ही वाक्यं ऐकलीच आहेत, "विली, आता परत जर तू त्या मधल्या कॉरीडॉरमध्ये गेलास ना, तर तिकिट तपासनीस तुला अटक करेल." बहुतेक मुलांचं संगोपन थापांच्या आणि अज्ञानातून तयार झालेल्या बंधनांच्या आधारावरच होत असतं.

कितीतरी आया घरात आपल्या मुलाला चांगलं वागवतात, पण बाहेर गेल्यावर मात्र लोकांसमोर त्याला धपाटे घालतात कारण "शेजारी काय म्हणतील" याची त्यांना सारखी भीती वाटत असते. अगदी पहिल्यापासून या "वेड्यांच्या जगात" चपखल बसण्याची जबरदस्ती मुलावर करणं गरजेचंच असतं.

"दर वेळी तुम्ही जेव्हा मुलाला मारता तेव्हा तुम्ही त्याचा तिरस्कार करता हे त्याला दाखवून देत असता, हे तुम्हां आयांच्या लक्षात येतंय का?" असं एकदा इंग्लंडमध्ये समुद्रकिनार्यावरच्या एका गावात भाषण देत असताना मी विचारलं. त्यावरची प्रतिक्रिया वादळी होती. माझ्यावर त्या बायका खूप संतापून मोठमोठ्यांदा ओरडल्या. मग मी संध्याकाळी "आपण घरातील नैतिक आणि धार्मिक वातावरण कसं सुधारू शकतो?" या विषयावर बोललो. पुन्हा श्रोत्यांनी माझ्यावर फूत्कार सोडले. खरं तर मी जेव्हा भाषणं घायला जातो तेव्हा, ज्यांचा माझ्या मूळ तत्वांवर पूर्ण विश्वास आहे, अशाच लोकांशी बहुतेक वेळा मी बोलतो. त्यामुळे या प्रतिक्रिया धक्कादायकच होत्या. पण इथे तर हा नोकरदार मध्यमवर्गीय श्रोतृवर्ग होता आणि त्यांनी बालमानसशास्त्राबद्दल कधीही काहीही ऐकलेलं नव्हतं. मुलांच्या स्वातंत्र्याच्या विरुद्ध असणारा आणि स्वतःच्याही स्वातंत्र्याला विरोध करणारा असा हा एक मोठ्ठा वर्ग आहे आणि त्यानं आपली याबद्दलची मतं मजबूत करून ठेवली आहेत.

संस्कृती रोगट आणि दुःखी आहे आणि या साऱ्याचं मूळ स्वातंत्र्यापासून कोसो दूर गेलेल्या कुटुंबात आहे असा माझा दावा आहे. पाळण्यातच मुलांचं "मूलपण" मरतं, मुलांच्या वागण्याला मिळणाऱ्या प्रतिक्रिया आणि तिरस्कार यांच्या जबरदस्त रेद्यामुळे मूलपण मरतं. जीवनालाच "नाही" म्हणायला त्यांना शिकवलं जातं आणि त्यांचं बालजीवन म्हणजेच

"नको नको"ची एक लांबलचक साखळी झाली आहे - आवाज करू नको, हस्तमैथुन करू नको, खोट बोलू नको, चोरी करू नको!

सगळ्या नकारात्मक गोष्टींना "हो" म्हणायला त्यांना शिकवले जातं. म्हाताऱ्यांना आदरानं वागवा, शाळेतील शिक्षकांना आदरानं वागवा, वडिलांच्या कायद्याचा आदर करा. कोणतेही प्रश्न विचारू नका- फक्त आज्ञा पाळा.

ज्याच्याबद्दल मनातून आदर वाटत नाही त्याला आदर दाखवणं हे काही गुणी माणसाचं लक्षण नाही. तसंच ज्या पुरुषावर किंवा स्त्रीवर प्रेम करणं तुम्ही थांबवलं आहे, त्याच्याबरोबर कायदेशीरपणे राहणं हा चांगुलपणा नव्हे आणि ज्या देवाला खरं तर तुम्ही घाबरता त्याच्यावर प्रेम आहे असं दाखवणं हाही चांगुलपणा नव्हे.

जो माणूस आपल्या कुटुंबाला गुलामगिरीत अडकवून ठेवतो, तो स्वतःच गुलाम असतो ही त्याची दुःखांतिका आहे- कारण तुरुंगातील जेलर हा स्वतःमुद्धा कोंडलेलाच असतो. माणसाची गुलामगिरी ही खरं तर द्वेषाची गुलामगिरी असते, तो आपल्या कुटुंबाला दडपतो आणि हे करताना तो स्वतःचंच जीवन दडपून टाकतो. मग त्याला आपल्या दडपणाला बळी पडलेल्यांना शिक्षा देण्यासाठी न्यायालयं व तुरुंगांची व्यवस्था करावी लागते.

गुलाम झालेल्या स्त्रीला आपलं मूल "युद्धाला" देऊन टाकावं लागतं. या युद्धांना- संरक्षणासाठी, देशभक्तीसाठी, लोकशाही वाचवण्यासाठी आणि युद्धं संपवण्यासाठी युद्धं- अशी नावं माणसानं दिलेली असतात.

"समस्याग्रस्त मूल" कधीही असू शकत नाही, नेहमी "समस्याग्रस्त पालक"च असतात. कदाचित "समस्याग्रस्त मानवता" असं आपण त्याला म्हणू शकू. अणुबाँब इतका अनिष्ट का आहे कारण जीवनविरोधी लोकांच्या हातात त्याची सारी सूत्रं आहेत. आणि तान्हेपणीच जिचे हात करकचून बांधले होते अशी व्यक्ती पुढे जीवनाची शत्रू होणार नाही तर काय होणार?

मानवजातीत मोठ्या प्रमाणात छान "मैत्र" आणि प्रेम आहे. आणि माझा असा दृढ विश्वास आहे की नव्या पिढ्यांना जर बालपणीच विकृत होण्यापासून वाचवले तर त्या आपापसांत न भांडता अतिशय शांतिपूर्ण असं जीवन जगतील. अर्थात डोक्यात राख भरलेल्या आजच्या पिढ्यांनी आधीच जर जगाचा विनाश केला तर त्यापुढच्या पिढ्यांना काही करायला वेळ आणि संधी दोन्ही मिळणार नाही.

ही लढाई अगदी असमान पातळ्यांवरची लढाई आहे. कारण ही द्वेषानं भरलेली माणसंच शिक्षण, धर्म, कायदा, सैन्य आणि लाजिरवाणे तुरुंग यांचं नियमन करतात आणि फक्त हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच शिक्षक मुलांमधील चांगुलपणा स्वातंत्र्यात फुलू देण्याचा अथक प्रयत्न करतात. प्रचंड मोठ्या प्रमाणात अधिकांश मुलांना ही जीवनविरोधी माणसं त्यांच्या शिक्षांच्या घृणास्पद पद्धतींमधे घडवत असतात.

काही कॉन्व्हेंट्समध्ये आजही मुलींना आंघोळ करताना स्वतःचं शरीर स्वतःला दिसू नये म्हणून झाकून घेऊन आंघोळ करावी लागते. आजही पालक आणि शिक्षक मुलांना सांगतात की हस्तमैथुन हे पाप आहे आणि त्याचा परिणाम वेड लागण्यात किंवा त्याहीपेक्षा भयंकर अशा कितीतरी प्रकारांत होऊ शकतो. एका दहा महिन्यांच्या बाळाला तहान लागली म्हणून ते रडायला लागलं तर त्याच्या आईनं त्याला मार दिला हे मी पाहिलेलं अगदी अलीकडचं उदाहरण आहे.

जे जीवनाला मृतवत समजतात आणि ज्यांची जीवनावर श्रद्धा आहे - अशा दोघांमधील ही शर्यत आहे. आणि तटस्थ राहण्याचं धाडसच कोणी करू शकत नाही; कारण त्याचा अर्थ मृत्यू. आपल्याला कोणती तरी एक बाजू घ्यावीच लागेल. मृत्यूची बाजू आपल्याला "समस्याग्रस्त मूल" देते आणि जीवनाची बाजू आपल्याला "निरोगी आनंदी मूल" देते.

मुक्त मूल

जगात स्व-तंत्र बाळ संख्येनं इतकी कमी आहेत की त्यांचं वर्णन करण्याचा कोणताही प्रयत्न हा तात्पुरताच ठरेल. आतापर्यंतच्या निरीक्षणांतील निष्कर्षांवरून आपल्याला एका नवीन संस्कृतीचा उगम होताना दिसतो आहे. कोणत्याही राजकीय पक्षांन आश्वासन दिलेल्या नवीन संस्कृतीपेक्षा, जिच्यात वृत्तींमधे अधिक मूलभूत असे बदल झालेले आढळतील अशी ही संस्कृती असेल.

स्वयंनियंत्रणचा दुसरा अर्थ माणसाच्या चांगुलपणावर असलेला माणसाचा विश्वास; परमेश्वराचे नियम मोडण्याची अडमपासून सुरू झालेली आनुवांशिक वृत्ती कधी पापाचरणाची नव्हती आणि आजही नाही हा विश्वास.

आजपर्यंत कोणीही संपूर्णपणे स्व-तंत्र मूल पाहिलेलं नाही. प्रत्येक मुलाला पालक, शिक्षक आणि समाजानं घडवलेलं आहे. माझी मुलगी झो जेव्हा दोन वर्षांची होती तेव्हा "पिक्चर पोस्ट" नावाच्या मासिकात तिच्यावर लेख आला होता. त्यात तिचे फोटोही छापले होते. त्या लेखात त्यांनी असं म्हटलं होतं की, "आमच्या मते मुक्त राहण्याची संधी ब्रिटनमधील इतर सर्व मुलांपेक्षा झोला मिळण्याची जास्तीत जास्त शक्यता आहे." हे पूर्णपणे खरं नव्हतं कारण ती इतर अनेक मुलांबरोबर शाळेत राहायची आणि अजूनही राहते आणि ही मुलं स्व-तंत्र नव्हती. ही इतर मुलं कमी-जास्त प्रमाणात "घडवलेली" होती आणि या चरित्रघडणीच्या प्रक्रियेचा परिणाम भीती आणि द्वेषात होणं अपरिहार्य असल्यामुळे झोच्या सहवासात आलेल्या मुलांमधे जीवनविरोधी मुलंही होतीच.

तिला वाढवताना तिला प्राण्यांची भीती वाटणार नाही अशी काळजी आम्ही घेतली होती. तरीही एके दिवशी मी एका शेतापाशी गाडी थांबवली आणि म्हणालो, "चला चला, आपण हम्मा-गाईं बघूया." तेव्हा अचानक तिच्या चेहऱ्यावर भीती दाटून आली आणि ती म्हणाली, "नको नको, हम्मा-गाईं आपल्याला खाऊन टाकतात." एका सात वर्षांच्या मुलानं तिला हे सांगितलं होतं आणि त्याला त्याच्या या वाढीच्या वयात स्वयंनियंत्रणची संधी कधी मिळालीच नव्हती. हे खरं आहे की हा भीतीचा अंमल फक्त एखाद-दुसऱ्या आठवड्यापुरताच टिकला. त्यानंतर तिला सांगितल्या गेलेल्या झुडुपाआड दवा धरून बसलेल्या वाघाच्या गोष्टीचा प्रभावही फारच थोडे दिवस टिकला.

स्वयंनियंत्रित मुलांवर इतर "घडवल्या गेलेल्या" मुलांचा प्रभाव फार काळ टिकत नाही आणि ती इतरांच्या तुलनेत त्यातून लवकर बाहेर पडतात असं यावरून दिसतं. झोच्या मनात इतरांमुळे निर्माण झालेली भीती आणि एखाद्या गोष्टीत मनापासून रस असूनही इतरांमुळे तिच्यावर आलेलं दडपण कधीही फार काळ टिकू शकत नसे हे खरं आहे. पण या भीतीमुळे तिच्या स्वभावाची कोणती शाश्वत हानी आधीच होऊन गेली आहे, (जर झाली असेल तर) हे कोणीच सांगू शकणार नाही.

संपूर्ण जगातून समरहिलला भेट द्यायला आलेल्या शेकडो माणसांनी झोला पाहून उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला आहे- "ही मुलगी वेगळीच आहे नाही! इतक्या लहान वयात ही किती समजूतदारपणे, शांतपणे आणि आनंदाने वागडते आहे! तिच्या भोवतालच्या परिसराशी ती सहज एकरूप होऊन मज्जेत वावरताना दिसतेय!" हे खरं आहे, की ती- जवळजवळ चक्रम म्हणता येईल अशा एका समाजात वावरणारं, स्वातंत्र्य आणि स्वैराचारातील मर्यादांचं उपजत भान असणारं - निसर्गाचं एक बाळ आहे.

स्व-तंत्र मूल असण्यात धोकाही असतोच. तो म्हणजे मोठी माणसं त्या मुलीमधे स्वतःला एवढं गुंतवून घेतील की ती मुलगी सारखीच सर्वांच्या केंद्रस्थानी राहिल. जिथे सगळीच स्व-तंत्र मुलं आहेत, सगळीच माणसं नैसर्गिक आणि मुक्त आहेत, अशा समाजात एकही मूल उठून न दिसण्याची शक्यता आहे. कोणालाच "मिरवण्यासाठी" प्रोत्साहन दिलं जाणार नाही. आणि हो, जेव्हा एखाद्या मुक्त मुलाशी गाठ पडते तेव्हा इतर मुलांना वाटणारा मत्सर त्यांच्या चेहऱ्यांवर स्पष्ट दिसतो कारण त्यांचं दबलेपण या मुलाच्या मोकळेपणात नसतं.

झो अगदी छोटी असताना तिच्या छोट्या मित्राच्या, टेडच्या तुलनेत ती अगदी लवचीक होती आणि तिच्या अवयवांची हालचालही अगदी मोकळी होती. तिला आपण उचललं तर एखाद्या मनीमाऊडतकं तिचं शरीर शिथिल असायचं; पण विचाऱ्या टेडला उचलताना मात्र एखादं बटाट्याचं पोतं उचलतोय असं वाटायचं. त्याला स्वतःला सैल सोडायला जमायचंच नाही. त्याच्या सर्व प्रतिक्रिया बचाव आणि प्रतिकार करण्यासाठी असायच्या; तो सर्वांगानं जीवनविरोधी होता.

मी निश्चितपणे सांगतो की स्वयंनियंत्रित मुलांना या त्रासदायक अवस्थेतून जावं लागणार नाही. त्यांना तशी गरजच कधी भासणार नाही. जर पालकांनी घातलेल्या बंधनांमुळे आणि मर्यादांमुळे आपली घुसमट होते आहे अशी भावना त्यांना बालवाडीच्या वयात जाणवली नसेल तर मोठेपणी आईवडिलांच्या विरुद्ध बंड करायला कारणच उरत नाही. काही प्रमाणात स्वातंत्र्य असलेल्या घरांमधेही जर पालकांमधे आणि मुलांमधे छान समानतेची भावना असेल तर पालकांपासून सुटका करून घ्यावी अशी तीव्र बंडखोर वृत्ती उफाळून येत नाही.

मानसिक आणि शारीरिक दुनियेत कोणत्याही बाह्य नियंत्रणाशिवाय स्वयंतंत्रानं जगण्याचा बाळाचा हक्क म्हणजे स्वयंनियंत्रण. त्याचाच अर्थ भूक लागल्यावर बाळानं खाणं, स्वच्छतेच्या सवयी स्वतःच्या कलानं शिकणं, त्याच्या अंगावर कधीही कोणी ओरडलेलं नसणं किंवा त्याला मार दिलेला नसणं आणि त्याच्याशी नेहमीच प्रेमानं वागणं आणि सुरक्षिततेची भावना जोपासणं.

हे खरंच अगदी सोपं, नैसर्गिक आणि छान वाटतं, आणि तशी इच्छा असूनही मोठ्या संख्येनं तरुण पालक या गोष्टींमधे गफलत करतात हे धक्कादायक आहे. चार वर्षांचा टॉमी शेजाऱ्यांच्या पियानोच्या पट्ट्या लाकडी हातोडीनं बडवतो आणि त्याचे आईवडील कौतुकानं आणि अभिमानानं त्याच्याकडे बघून हसतात. त्या हसण्यातून "स्वयंनियंत्रण किती छान आहे, नाही?" असा भाव प्रतीत होत असतो.

काही पालक असा विचार करतात की त्यांच्या अठरा महिन्यांच्या मुलाला त्यांनी कधीही झोपवता कामा नये कारण तसं करणं हे अनैसर्गिक आहे. त्या बाळाला जेवढा वेळ जागं राहायचं आहे, तेवढा वेळ जागं राहू दिलं पाहिजे. तो जेव्हा अगदी दमून झोपेल तेव्हा त्याची आई त्याला उचलून विछान्यावर नेऊन झोपवेल. पण प्रत्यक्षात घडतं ते असं- दमून गेल्यामुळे बाळाची हळूहळू जास्तच चिडचिड आणि जास्तच दमणूक होत जाते. मला झोपायचं आहे हे त्याला सांगता येत नाही कारण त्याला आपली गरज शब्दांत मांडता येत नाही. मग बहुतेक वेळा, थकून जाऊन निराश झालेली आई त्याला उचलते आणि ते किंचाळत असतानाच त्याला गादीवर नेऊन ठेवते. आणखी एक तरुण पतिपत्नी माझ्याकडे आले व जरा दिलगिरीयुक्त भाषेतच त्यांनी मला विचारलं की जर बाळाच्या खोलीत फायर गार्ड बसवलं तर ते बरोबर होईल की नाही? या सर्व उदाहरणांवरून एकच समजतं की जर तारतम्य वापरायचं नसेल तर कोणतीही नवीन वा जुनी कल्पना अतिशय धोकादायक ठरू शकते.

तळटीप – फायर गार्ड – भिंतीत बसवलेल्या शेकोटीपासून संरक्षण व्हावं म्हणून त्यावर बसवलेली लोखंडी चौकट

फक्त महामूर्ख पालकच बिनगजांच्या खिडक्या किंवा फायर गार्ड नसलेल्या शेकोट्या आपल्या घरात राहू देतील. कितीतरी वेळा स्वयंनियंत्रणाबाबत आग्रही आणि उत्साही अशी तरुण माणसं माझ्या शाळेला भेट द्यायला येतात तेव्हा आम्ही विषारी रसायनं प्रयोगशाळेतील कपाटात कुलपात ठेवतो किंवा आग लागल्यास बाहेर जाण्याच्या मार्गावर खेळण्यास बंदी करतो यांबद्दल आश्चर्योद्गार काढतात. ही स्वातंत्र्यावर आलेली बंधनं आहेत असं त्यांना वाटतं. स्वातंत्र्याची विकली

करणाऱ्या या लोकांना वास्तवाचं भानच नाही. ते या स्वातंत्र्याच्या संपूर्ण चळवळीकडे एक सपशेल फसलेली चळवळ म्हणून तुच्छतेनं बघतात.

अगदी अलीकडेच अशाच दृष्टिकोनाच्या एकानं आपलं विरोधी मत माझ्याजवळ नोंदवलं. कारण माझ्या ऑफिसच्या दारावर लाथा मारणाऱ्या एका सात वर्षांच्या दंगेखोर मुलाला मी कडक शब्दांत रगावलो. त्याचं म्हणणं असं होतं की मुलाच्या दारावर लाथा मारण्याच्या इच्छेचं पूर्णपणे समाधान होईपर्यंत मी शांतपणे हसत हसत तो आवाज सहन करावा. माझ्या आयुष्यातील एक चांगलाच मोठा काळ मी या वेगळ्या मुलांची विघातक वागणूक शांतपणे सहन करण्यात घालवला आहे. पण हे जे मी केलं ते त्यांचा मानसशास्त्राचा डॉक्टर म्हणून केलं; एक नागरिक म्हणून नव्हे.

घराचं पुढचं दार आपल्या तीन वर्षांच्या मुलानं लाल शार्डनं रंगवलं तरी चालेल कारण ती त्याची मुक्त आविष्कार करण्याची संधी असते; असं जर एखाद्या तरुण आईला वाटत असेल तर तिला स्वयंनियंत्रण म्हणजे काय याचं आकलनच झालेलं नाहीये.

मला आठवतंय, एकदा एका मित्राबरोबर मी "कॉन्व्हेंट गार्डन" मध्ये बसलो होतो. पहिल्या बॅले नृत्याच्या वेळी आमच्या पुढे बसलेली एक मुलगी मोठमोठ्यांनं तिच्या बाबांशी बोलत होती. त्या बॅलेच्या शेवटी मी बसण्याची जागा बदलली. माझा मित्र मला म्हणाला, "जर समरहिलच्या एखाद्या मुलानं असं केलं तर तू काय करशील?" "गप्प बसायला सांगेन." माझा मित्र म्हणाला, "तुला असं सांगायची वेळच येणार नाही. तो असं कधी वागणारच नाही." आणि मुलापैकी कोणीही असं वागेल असं मलाही वाटत नाही.

एकदा सात वर्षांच्या आपल्या मुलीला घेऊन एक बाई मला भेटायला आल्या. "मिस्टर नील, तुम्ही लिहिलेली ओळ अन ओळ मी वाचली आहे आणि तुम्ही सांगितल्याप्रमाणेच डॉफनेला वाढवण्याचं मी तिच्या जन्मापूर्वीच ठरवलं होतं."

मी डॉफनेकडे पाहिलं. ती माझ्या उत्कृष्ट पियानोवर आपले जाडजूड वूट घालून उभी होती. मग तिनं सोफ्यावर उडी मारली आणि सोफ्याच्या स्प्रिंगला तिचे पाय लागले. "पाहिलंत किती उत्स्फूर्त आहे, तिचं सगळं! अगदी "नीलीयन" मूल!" आई उद्गारली. मीच लाजेनं लाल झालो हे सांगायचीही मला लाज वाटते आहे.

स्वातंत्र्य आणि मनमानी करणं यांतील फरक पालकांना समजू शकत नाही. शिस्तीच्या ओड्याखाली वाकलेल्या घरामध्ये मुलांना काहीच अधिकार नसतात. लाडानं वेड्या झालेल्या घरात त्यांना सर्वच अधिकार असतात. यातील समतोल साधणाऱ्या घरांमध्ये मुलांना आणि मोठ्यांना समान हक्क असतात. आणि हेच तत्त्व शाळेला लागू पडतं.

स्वातंत्र्याचा अर्थ मुलाला लाडावून ठेवणं हा नव्हे हे मोठ्यांना पुन्हापुन्हा ठामपणे समजावून सांगितलं पाहिजे. जर तीन वर्षांच्या मुलाला जेवणाच्या टेबलावर इकडून तिकडे चालायचं असेल तर "हे चालणार नाही", असं निःसंदिग्ध शब्दांत त्याला सांगायलाच पाहिजे. आणि हेही तितकंच खरं आहे की हे त्यानं ऐकलंच पाहिजे.

पण मग जेव्हा त्याचं ऐकणं आवश्यक असेल तेव्हा आपणही त्याचं ऐकलंच पाहिजे. लहान मुलांनी मला त्यांच्या खोलीतून बाहेर जायला सांगितलं तर मी बाहेर जातो.

जर मुलांनी स्वतःच्या मूळ स्वभावानुसार वागावं असं वाटत असेल तर मोठ्यांना आपल्या काही गोष्टी सोडून द्याव्याच लागतात. आनंदी आणि निरोगी पालक आपल्या मुलांना समजून घेऊन त्यांच्याबरोबर सलोग्यानं राहतात. असंतुलित पालक हिंसक तरी बनतात किंवा मुलांना सर्वच हक्क बहाल करून अती लाडावून तरी ठेवतात.

मुलांच्या आणि पालकांच्या आवडी अगदी भिन्न भिन्न असतात. पण तरी प्रत्यक्षात मोकळेपणानं परस्परानं देवाणघेवाण करून एक सुवर्णमध्य साधता येतो. झो माझ्या टेबलावर कधीही उचकापाचक करत नसे आणि माझ्या

टाइपरायटर आणि कागदांबरोबर खेळण्याचा तिनं कधी हट्ट केला नाही. त्याप्रमाणे मीही तिची खोली आणि खेळणी यांमध्ये कधी ढवळाढवळ केली नाही.

मुलं खूपच समंजस असतात आणि सामाजिक नियमांचा पटकन स्वीकार करतात. त्यांचा गैरफायदा मात्र आपण घेऊ नये; पण तो बऱ्याचदा घेतला जातो. मूल खेळात अगदी दंग असताना आई किंवा बाबा म्हणतात, "जिमी, मला एक पेलाभर पाणी आणून दे बरं."

मुलांच्या खूपशा द्वाडपणाचं मूळ त्यांना चुकीच्या पद्धतीनं वागवण्यात सापडतं. झो वर्ष-सव्वा वर्षांची असताना माझ्या चष्म्याबद्दल तिला वाटणारं कुतूहल शिगेला पोचलं होतं. माझ्या नाकावरून चष्मा फसकन हिसकावून हातात घेऊन ती त्याच्याकडे निरखून बघत बसायची. मी त्या गोष्टीला ना विरोध केला, ना आवाजातून वा चेहऱ्यावर नाराजी प्रकट केली. थोड्याच दिवसांत तिचं माझ्या चष्म्याबद्दलचं कुतूहल शमलं आणि तिनं पुन्हा कधी त्याला हातही लावला नाही. मी जर कडक आवाजात तिला "हात लावू नको" असं सांगितलं असतं, किंवा तिच्या छोट्याशा हातावर चापटी मारली असती तर माझ्या चष्म्याबद्दलचं तिचं कुतूहल न शमता बळावलं असतं आणि माझ्याबद्दलची भीती आणि माझ्याविरुद्ध बंड करण्याची ऊर्मी या दोन्ही भावनांची त्यात भर पडली असती.

माझी पत्नी तिला तकलादू दागिन्यांबरोबर खुशाल खेळू देते. त्या मुलीनं खूप काळजीपूर्वक ते हाताळले आणि फारच क्वचित त्यांतलं काही तोडलेलं आम्हांला आढळलं. ती खूप गोष्टींचा शोध आपला आपण लावायची. अर्थात स्वयंनियंत्रणालाही मर्यादा आहेच. सहा महिन्यांच्या बाळाला पेटलेल्या सिगरेटनं भाजतं हा शोध स्वतःचा स्वतःच लावण्याची मुभा आपण देऊ शकत नाही. अशा वेळी आपण घाबरून किंचाळणं वा ओरडणं अयोग्य आहे. आरडाओरडा न करता शांतपणे धोकादायक वस्तू दूर करणंच योग्य ठरेल.

मानसिक दृष्ट्या निरोगी नसलेल्या मुलाचा अपवाद सोडला तर, आपल्याला काय आवडतं हे मुलाला आपोआप सापडतं. हुरळून जाऊन मारलेल्या किंचाळ्या आणि रागानं वरच्या पट्टीत गेलेला आवाज यांपासून बाळाला जर दूर ठेवता आलं, तर बाळ विश्वास बसणार नाही इतक्या विवेकानं सर्व प्रकारच्या वस्तू हाताळेल. वैतागलेली, गॅसच्या शेगडीजवळ उभी असलेली आई मुलं काय करताहेत या विचारानं बेचैन झालेली असते आणि खरं म्हणजे तिनंच त्यांच्या कोणत्याही कार्यक्रमाबद्दल त्यांच्यावर कधीही विश्वास टाकलेला नसतो. "जा बरं, बघून ये बाळ काय करतंय ते आणि त्याला सांग असं करू नकोस." आजही अनेक घरांमध्ये हे वाक्य वारंवार उच्चारलं जातं.

"मी स्वयंपाक करत असताना मुलं खूप गोंधळ घालतात. मग मी त्यांच्याशी कसं वागावं?" असं जर एखाद्या आईनं विचारलं तर "त्यांना तुम्हीच अशा रीतीनं वाढवलं आहे" याशिवाय मी दुसरं कुठलंच उत्तर देऊ शकत नाही.

एका पतिपत्नींनी माझी काही पुस्तकं वाचली. ती वाचल्यावर त्यांना अपराधी वाटू लागलं. मुलांना वाढवताना त्यांनी मुलांचं खूप नुकसान केलं होतं या जाणिवेनं त्यांनी सर्व मुलांना एकत्र बोलावलं आणि म्हणाले, "आम्ही तुम्हांला चुकीच्या पद्धतीनं वाढवलं आहे. आजपासून तुम्हांला पाहिजे तसं वागायला तुम्ही मोकळे आहात." दुरुस्तीच्या विलाचा त्यांनी सांगितलेला आकडा मी विसरलो, पण मला हे मात्र आठवतंय की त्यांनी पुन्हा सगळ्यांना एकत्र बोलावलं आणि आधीचा निर्णय रद्द केला.

मुलांना स्वातंत्र्य न देण्यासाठी जी कारणं सांगितली जातात ती अशी असतात - "जीवन कठीण असतं आणि म्हणून आपण मुलांना पुढे जीवनात सहजगत्या सामावून जाता यावं असं शिक्षण द्यायलाच पाहिजे. म्हणून आपण त्यांना शिस्त लावलीच पाहिजे. जर त्यांना पाहिजे ते करायला आपण परवानगी दिली तर ते बाँसच्या हाताखाली काम कसं करू शकतील? ज्यांना शिस्तीची लहानपणीच ओळख झाली आहे, अशांच्या स्पर्धेला ती तोंड कशी देतील? स्वयंशिस्त कधी आणि कशी अंमलात आणू शकतील?"

मोट्यांनी जबरदस्ती केल्याशिवाय मुलांची सर्वांगीण वाढ आणि विकास होऊ शकणार नाही या गृहीतकावर अवलंबून राहणारी माणसं मुलांना स्वातंत्र्य देण्याच्या विरोधात असतात, आणि त्यासाठी ते वरील कारण पुढे करतात. हे गृहीतक विनबुडाचं आणि कधीही सिद्ध होऊ न शकणारं आहे हे त्यांच्या लक्षात आलेलं नसतं. तरी बरं- समरहिलच्या पुऱ्या एकोणचाळीस वर्षांच्या अनुभवांन हे गृहीतक चुकीचं असल्याचं सिद्ध झालं आहे. इतर शेकडो उदाहरणांसारखंच एक उदाहरण आपण मेव्हिनचं घेऊ. मेव्हिन दहा वर्षं समरहिलमध्ये होता- वयाच्या सातव्या वर्षापासून ते सतराव्या वर्षापर्यंत. या दहा वर्षांत मेव्हिन एकदाही वर्गात बसला नाही. सतराव्या वर्षी त्याला धड वाचताही येत नव्हतं. पण जेव्हा मेव्हिननं शाळा सोडली आणि साधनं (इन्स्ट्रुमेंट्स) बनवण्याचं ठरवलं तेव्हा अतिशय झपाट्यांन आणि आपलं आपणच तो वाचायला शिकला. अतिशय कमी वेळात स्वयंअध्ययनातून आवश्यक ते सारं तंत्रज्ञान त्यानं आत्मसात केलं. स्वतःचे स्वतःच प्रयत्न करून त्यानं "उमेदवारी"ची तयारी केली. आज हाच मुलगा उत्तम लिहितो-वाचतो, चांगला पगार मिळवतो आणि त्याच्या समाजाचं नेतृत्व करतो. स्वयंशिस्तीबद्दल बोलायचं झालं तर आज मेव्हिनच्या घराचा बराचसा भाग त्यानं स्वतःच्या हातांनी बांधला आहे आणि स्वतःच्या रोजच्या कष्टाचं जे फळ त्याला मिळतं त्यातून तो आपल्या तीन मुलांना अतिशय चांगल्या रीतीनं वाढवतो आहे.

दर वर्षी अशाच रीतीनं अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणारी समरहिलची मुलं-मुली जेव्हा कॉलेजमध्ये जायचं ठरवतात, तेव्हा ती आपली आपणच तासन तास न कंटाळता प्रयत्न करून कॉलेजच्या प्रवेश परीक्षेची तयारी करतात. का? कशासाठी करतात ती हे सगळं?

"बालपणीच जर चांगल्या सवयी मुलांना लावल्या नसतील तर नंतर पुढच्या आयुष्यात त्या कधीही लागू शकणार नाहीत", - हा लोकांमध्ये असलेला गैरसमज आहे. त्यानुसार आपल्याला मोठी माणसं वाढवतात आणि आपणही फारशा शंका न काढता त्याचा स्वीकार केलेला असतो. आपण ते स्वीकारतो कारण त्या कल्पनेला कधी कोणी आह्वानच दिलेलं नसतं. मला हा समज मान्य नाही.

मुलाला स्वातंत्र्याची गरज असते कारण फक्त मोकळ्या वातावरणातच ते सहज विकसित होतं. कडक बंधनांचे काय दुष्परिणाम होतात, ते मला कॉन्व्हेंटमधून आणि प्रेप स्कूलसमधून आलेल्या नवीन मुलांकडे पाहून समजतं. अप्रामाणिकपणा, खोटा खोटा विनम्रपणा आणि वरवरचे शिष्टाचार या तिन्ही गोष्टी त्यांच्यात एकवटलेल्या दिसतात.

स्वातंत्र्याला त्यांच्याकडून येणारी प्रतिक्रिया अगदी तीव्र आणि त्रासदायक असते. पहिले एक-दोन आठवडे ती शिक्षकांसाठी विनम्रपणे दारं उघडतात, मला "सर" म्हणतात आणि काळजीपूर्वक स्वच्छता करतात. ती माझ्याकडे आदरांन बघतात आणि आपल्या सहज लक्षात येतं की खरं तर तो आदर नसून भीती आहे. स्वातंत्र्याचे काही आठवडे गेले की त्यांचं खरं स्वरूप ते दाखवतात. मग ती उद्धटपणे, शिष्टाचार न पाळता, अस्वच्छपणे वावरतात. पूर्वी त्यांना ज्या ज्या गोष्टी करण्याची बंदी होती त्या त्या साऱ्या गोष्टी ती मुलं करतात- शिव्या देतात, सिगरेटी फुंकतात, मोडतोड करतात. आणि हे करताना सर्व वेळ त्यांच्या डोळ्यांमध्ये आणि आवाजात खोटा विनय व निखळपणाचा अभाव डोकावत असतो.

हा अप्रामाणिकपणा दूर व्हायला त्यांना कमीत कमी सहा महिने लागतात. त्यानंतर त्यांना अधिकाराबद्दल वाटत असलेला आदरही कमी होतो. साधारण सहाच महिन्यांमध्ये ती अगदी नैसर्गिक आणि निरोगी मुलं होतात आणि न गांगरता वा रागावता, आपल्याला काय वाटतं ते सांगायला लागतात. जेव्हा बालपणीच मुलाला मोकळेपणा मिळतो, तेव्हा त्याला या ढोंगीपणाच्या आणि नाटकं करण्याच्या टप्प्यामधून जाण्याची गरजच भासत नाही. समरहिलच्या विद्यार्थ्यांचं नेहमीचं निखळ वागणं ही सगळ्यात चित्तवेधक गोष्ट आहे.

जीवनात आणि जीवनाशी प्रामाणिक असणं ही जगातील सर्वात अधिक महत्त्वाची गोष्ट आहे. हा खरेपणा तुमच्याजवळ असेल तर बाकीच्या सर्व गोष्टी तुमच्याकडे आपोआप येतील. प्रत्येकाला या खरेपणाचं मूल्य माहीत असतं.

उदाहरणच घ्यायचं झालं तर अभिनयाचं घेऊ. आपण आपल्या राजकारण्यांकडून खरेपणाची अपेक्षा करतो, (कसला दुर्दम्य आशावाद आहे माणसाकडे!) आपल्या न्यायाधीशांकडून, शिक्षकांकडून आणि डॉक्टरांकडूनही करतो. आणि तरीही आपल्या मुलांना अशा रीतीनं शिकवतो की त्यांना खरेपणांनं जगण्याचं धाडसच होणार नाही.

"मूल हे जन्मतःच अत्यंत प्रामाणिक असतं" हा समरहिलमधे आम्हांला लागलेला सर्वात महत्त्वाचा शोध आहे. आम्ही मुलांना संपूर्ण मोकळीक द्यायचं ठरवलं. त्यामागे, मुलं खरोखर कशी आहेत हे आम्हांला उलगडावं, उमगावं हा आमचा हेतू होता. मुलांशी वागण्याचा हा एकच मार्ग असू शकतो. जर मुलांच्या ज्ञानात आणि त्याहीपेक्षा महत्त्वाचं म्हणजे आनंदात भर घालायची असेल तर उद्याच्या अग्रणी शाळेंनं हाच मार्ग अनुसरावा.

जीवनाचं ध्येयच "आनंद" आहे. आणि आनंदाचा अर्थ चांगुलपणा. या आनंदाला मर्यादा घालतं वा तो नष्ट करतं ते सारं वाईट आहे. दुःख विकोपाला जाणं म्हणजेच ज्यूंचा छळ, अल्पसंख्याकांना त्रास किंवा युद्ध.

सरळपणामुळे काही अवघड प्रसंग निर्माण होतात हे मात्र मला मान्य करायलाच पाहिजे. जसं एका दाढीवाल्या पाहुण्याकडे पाहून तीन वर्षांची एक मुलगी म्हणाली, "मला तुमचा चेहरा आवडत नाही." अर्थात पाहुण्यांनी प्रसंग सावरून नेला आणि म्हणाले, "पण मला तुझा आवडतो!" मग मेरी खुदकन हसली.

नाही, मी मुलांना स्वातंत्र्य द्यावं यासाठी मुद्दे नाहीच मांडत बसणार! एखाद्या मुक्त मुलाबरोबर घालवलेला अर्धा तासही माझं म्हणणं मान्य करण्यासाठी एखाद्या पुस्तकाहून अधिक प्रभावी आहे. कारण अनुभवामुळेच हा विश्वास निर्माण होऊ शकतो.

मुलांना स्वातंत्र्य देणं ही काही सोपी गोष्ट नाही. कारण त्याचा अर्थ आपण त्याला धर्माचं, राजकारणाचं शिक्षण द्यायचं नाही आणि सामाजिक स्तरांची जाणीव होऊ द्यायची नाही. जोरजोरात, चढलेल्या आवाजात व्यक्त होणारा एखाद्या राजकारणी संघटनेला असणारा आपल्या बाबांचा विरोध जेव्हा मुलाच्या कानावर पडतो किंवा "मोलकरीण" या वर्गाबद्दल जेव्हा आई संताप व्यक्त करताना तो ऐकतो, तेव्हा त्याला खरं स्वातंत्र्य मिळालेलं नसतं. आपली जीवनाकडे बघण्याची दृष्टी मुलांनी न स्वीकारणं हे जवळजवळ अशक्यच आहे. खाटकाचा मुलगा शाकाहाराचा प्रचार करत हिंडणं कठीण आहे— अर्थात वडिलांच्या अधिकारशाहीच्या भीतीमुळे तो दुसऱ्या टोकाला गेला तर मात्र ते घडू शकेल.

समाजाचं स्वरूप स्वातंत्र्याच्या शत्रूचं आहे. पुराणमतवादी आणि नवीन विचारांचा द्वेष करणारी ती केवळ एक गर्दीच असते.

या गर्दीची मुक्ततेची नावड "फॅशन"मधून प्रकट होते. गर्दीला सारखेपणा हवा असतो. मी सँडल्स घातले तर शहरामधे चक्रम ठरतो, आणि माझ्या गावात मी उंच टोपी घातली तर मी वेडा ठरेन. काही मोजकीच माणसं रूढ चालीरीतींना सोडून वागण्याचं धाडस करतात.

इंग्लंडमधील कायद्यानं— गर्दीच्या कायद्यानं— रात्री एका विशिष्ट वेळेनंतर सिगरेट्स विकत घ्यायला बंदी केली होती. हा कायदा योग्य आहे असं वाटणारी एकही व्यक्ती मला माहीत नाही. आणि तरीही एक व्यक्ती म्हणून असले मूर्ख कायदे आपण शांतपणे स्वीकारत असतो.

"एकटा माणूस" क्वचित खुन्याला फाशी देण्याची किंवा एखाद्या गुन्हेगाराला जिवंतपणी मरणाच्या म्हणजेच तुरुंगाच्या दारात पाठवण्याची जबाबदारी घेईल. पण मृत्युदंड आणि तुरुंगवासासारख्या क्रूर गोष्टी समूह आपल्या रचनेमधे धरून, तगवून ठेवू शकतो, कारण गर्दीला सदसद्विवेकबुद्धी नसते. गर्दी विचार करू शकत नाही, केवळ भावना अनुभवू शकते. गुन्हेगार म्हणजे गर्दीसाठी "धोका" असतो आणि धोक्यांपासून बचावाचा सर्वात सोपा उपाय म्हणजे धोक्याला ठार मारणं किंवा तुरुंगात बंद करणं. आपला कालबाह्य झालेला फौजदारी कायदा हा मुळातच भीतीवर आधारलेला आहे, आणि आपली दडपणारी शिक्षण पद्धतीही मुळात भीतीवरच आधारलेली आहे— नव्या पिढीची भीती.

"द क्राऊड इन पीस अँड वॉर" या आपल्या सुंदर पुस्तकात सर मार्टिन कॉनवे असं निदर्शनास आणून देतात की समूहाला म्हातारी माणसं आवडतात. युद्धाच्या वेळी समूह म्हातारे सेनापती निवडतो आणि शांततेच्या काळात म्हातारे डॉक्टर. समूह म्हाताऱ्यांना जवळ करतो कारण त्याला तरुणांची भीती वाटते.

समूहामधे असलेली आत्मसंरक्षणाची प्रवृत्ती "नवी पिढी म्हणजे धोका" या नजरेनं त्यांच्याकडे पाहते- नव्या स्पर्धकांचा समूह उदयाला येण्याचा धोका- जुन्या समूहाला पूर्णपणे गाडून टाकू शकेल अशा समूहाचा धोका. सर्वात छोट्या समूहामधे - कुटुंबामधे याच कारणासाठी लहानांना स्वातंत्र्य नाकारलं जातं. मोठी माणसं जुन्या मूल्यांना चिकटून बसतात- जुन्या भावनिक मूल्यांना. आपल्या वीस वर्षांच्या मुलीला सिगरेट ओढायला बंदी करताना वडिलांजवळ कोणतंच तर्कशुद्ध कारण नसतं. या बंदीचा उगम भावनिक ऊर्मीमधून होतो, जुनाट विचारांमधून होतो. या बंदीच्या मुळाशी भीती असते, "आता ही पुढे आणखी काय करणार?" समूह म्हणजे नैतिकतेचा पालक असतो. लहानांना स्वातंत्र्य द्यायला मोठे कचरतात कारण त्यांना ही भीती वाटते की हे छोटे खरोखरच त्या सगळ्या गोष्टी करतील, ज्या त्यांना स्वतःला करायच्या होत्या. मोठ्यांच्या कल्पना आणि मूल्यं यांचं मुलांवर सतत लादलं जाणं हा बाल्याविरुद्ध केला जाणारा फार मोठा गुन्हा आहे.

मुलाला स्वातंत्र्य द्यायचं म्हणजे त्याला स्वतःचं आयुष्य स्वतः जगू द्यायचं. तसं म्हटलं तर हे सोपं वाटतं. शिकवण्याची, घडवण्याची, बौद्धिक देण्याची आणि अरेरावी करण्याची आपलीच अनर्थकारक सवय आपल्याला खऱ्या स्वातंत्र्याची सरलता समजण्यास असमर्थ करून ठेवते.

स्वातंत्र्याला मुलांचा काय प्रतिसाद असतो? "हुशार मुलं" आणि "तितकीशी हुशार नसलेली मुलं" यांच्या हाती पूर्वी कधीही न मिळालेलं आणि जे निश्चित शब्दांत पकडता येत नाही असं काहीतरी येतं. त्याचं सगळ्यात प्रामुख्यान दिसणारं वाह्य लक्षण म्हणजे निष्ठा आणि उदारता या गुणांमधे मोठ्या प्रमाणात वाढ तर होतेच, शिवाय आक्रमकता कमी होते. मुलं जेव्हा भीती आणि शिस्तीच्या बडग्याखाली नसतात, तेव्हा ती उघडपणे आक्रमक नसतात. अडतीस वर्षांत फक्त एकदाच समरहिलमधे मारामारी करताना मुलांची नाकं रक्ताळलेली मी पाहिली. आमच्याकडे नेहमी एक छोटा "दादा" असतोच, कारण कितीही स्वातंत्र्य मिळालं तरी ते एखाद्या वाईट घरातून मिळालेल्या कुसंस्कारांचं पूर्णपणे निराकरण करू शकत नाही. आयुष्याच्या पहिल्या काही महिन्यांत किंवा वर्षांत जो स्वभाव तयार होतो, तो नंतर मिळालेल्या स्वातंत्र्यामुळे थोडाफार बदलू शकतो, पण तो पूर्णपणे बदलवता येत नाही. स्वातंत्र्याचा सर्वात मोठा शत्रू म्हणजे भीती. जर मुलांना शरीरसंबंधांबद्दल माहिती दिली तर ती स्वैराचारी नाही का होणार? जर आपण नाटकाला सेन्सॉरची कात्री लावली नाही तर मुलं अनैतिक नाही का बनणार?

ज्या मोठ्यांना तरुण भ्रष्ट होतील याची भीती वाटते ते स्वतःच भ्रष्ट असतात- जसं गलिच्छ मनाची माणसं च पोहतानासुद्धा शरीर जास्तीत जास्त झाकावं असा आग्रह धरतात. वाजवीपेक्षा अधिक सभ्यतेनं वागणारा माणूस हा अंतर्दामी खरं तर स्वैराचारी असतो, पण आपला मुखवटा फेकून खरं आत्मस्वरूप स्वीकारण्याचं धाडस नसतं त्याच्यात.

पण स्वातंत्र्य म्हणजे अज्ञानावर विजय. स्वतंत्र माणसांना नाटकं किंवा वेशभूषेसाठी सेन्सॉरची गरजच नसते. स्वतंत्र लोकांना धक्कादायक गोष्टींमधे काहीही रस नसतो, कारण स्वतंत्र लोकांना धक्केच बसत नाहीत. समरहिलच्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीतही असंच झालं आहे- कारण ते स्वैराचारात फार पुढे गेले आहेत म्हणून नव्हे, तर धक्कादायक गोष्टींमधला त्यांचा रस संपून गेला आहे आणि त्यामुळे हे विषय त्यांच्या गप्पागोष्टी किंवा विनोदाचे होऊच शकत नाहीत.

लोक मला नेहमी विचारत असतात, "पण तुमची स्वतंत्र मुलं जीवनाच्या कंटाळवाण्या कष्टांशी कसं जुळवून घेतील?" मला अशी आशा आहे की ही मुक्त मुलं जीवनातून कंटाळवाणेपणाच तडीपार करणारी पुरोगामी माणसं बनतील.

आपण मुलांना स्वार्थीपणानं जगू द्यावं- इतरांना काहीही न देता खुशाल स्वतःच्या बालिश कलाप्रमाणे वागू द्यावं. जेव्हा मुलाची स्वतःची आवड आणि सामाजिक आवड या दोन्ही गोष्टी परस्परविरुद्ध होतात, तेव्हा वैयक्तिक आवडीला प्राधान्य द्यावं. समरहिलची संपूर्ण कल्पना म्हणजे मोकळेपणा. म्हणजे मुलाला उपजतच ज्या गोष्टींमध्ये रस असेल त्या गोष्टी संपूर्ण समाधान होईपर्यंत त्याला करू देणे.

शाळेंत मुलांना छान खेळकरपणानं जगू द्यावं. मुलापुढे फुलांच्या पायघड्या घालाव्या असं माझं अजिबातच म्हणणं नाही. सगळ्याच गोष्टी अगदी सोप्या करून टाकणं हे मुलांच्या स्वभावाला फारच घातक ठरतं. पण जीवनच आपल्यापुढे इतक्या समस्या उभ्या करत असतं की आपण वेगळ्या समस्या कृत्रिम रीत्या तयार करून मुलांपुढे मांडण्याची गरज नाही.

अधिकाराचा वापर करून कोणतीही गोष्ट लादणं हे चुकीचं आहे असा माझा विश्वास आहे. जोपर्यंत मुलाला स्वतःच्या मतानं आपण होऊन एखादी गोष्ट करावीशी वाटत नाही, तोपर्यंत त्यानं काहीही करू नये. बाहेरून लादलेली अनिवार्यता- मग ती पोपकडून लादलेली असो वा राजाकडून, शिक्षकाकडून असो वा पालकांकडून- ती संपूर्णपणे हुकुमशाहीच असते.

खूप लोकांना एक "देव" हवा असतो- नाही तर पूर्ण सत्य आणि नैतिकतेची मागणी करणाऱ्या देवदेवतांच्या धातूच्या मूर्तींनी घरावर कसा काय अधिकार गाजवला असता?! खरं तर स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वतःला जे आवडतं ते करणं आणि ते करताना इतरांच्या स्वातंत्र्यामध्ये ढवळाढवळ न करणं. याचा परिणाम म्हणजे स्वयंशिस्त.

आपल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये आपण "जगा व जगू द्या" हे तत्त्व मुलांना लागूच करत नाही. त्यांचं मन वळवण्यासाठी आपण भीतीचा मार्ग अनुसरतो. पण मुलाला दगड फेकण्यापासून कडकपणे रोखण्यात आणि त्याला जबरदस्तीनं लॅटिन शिकायला लावण्यात खूपच फरक आहे. दगड फेकण्यानं इतर माणसांना त्रास होऊ शकतो पण लॅटिन शिकणं हा फक्त एकट्या मुलाचाच प्रश्न असतो. त्या समाजविघातक कृत्यापासून मुलाला रोखण्याचा अधिकार समाजाला नक्कीच आहे, कारण तो इतरांच्या अधिकारावर गदा आणतो आहे. पण त्या मुलावर लॅटिन शिकण्यासाठी दडपण आणण्याचा मात्र समाजाला काहीही अधिकार नाही- कारण लॅटिन शिकणं ही वैयक्तिक बाब आहे. मुलावर शिकण्याची जबरदस्ती करणं हे लोकसभेत विधेयक पास करून, एखाद्या माणसाला विशिष्ट धर्म स्वीकारण्यास भाग पाडण्यासारखं आहे; आणि तितकंच मूर्खपणाचंही आहे.

मी लहानपणी लॅटिन शिकलो किंवा असं म्हणूया की मला शिकण्यासाठी लॅटिन पुस्तकं दिली होती. लहानपणी मी काही ही भाषा शिकू शकलो नाही कारण मला वेगळ्याच गोष्टींमध्ये रस होता. एकविसाव्या वर्षी मला हे कळलं की जर लॅटिन येत नसेल तर मला विद्यापीठात प्रवेश मिळणार नाही. एका वर्षाहूनही कमी काळात मी प्रवेश परीक्षा पास होण्याइतपत लॅटिन शिकलो. स्वतःच्या प्रगतीबद्दल मला वाटत असलेल्या आस्थेनंच मला लॅटिन शिकण्यास प्रवृत्त केलं.

खेळताना खराब झाले तर यत्किंचितही फरक पडत नाही असे कपडे घालण्याचा प्रत्येक मुलाला अधिकार आहे. प्रत्येक मुलाला पाहिजे ते बोलण्याचं स्वातंत्र्य आणि तसा अधिकार आहे. गेली कितीतरी वर्षं मी किशोरवयीन मुलांच्या तोंडून ज्या शिव्या ऐकल्या आहेत, त्या उच्चारण्याची त्यांना बालवाडीमध्ये बंदी होती.

आज जगात जेवढा चक्रमपणा आढळतो, त्यापेक्षा अधिक कसा काय तो आढळत नाही याचंच मला आश्चर्य वाटतं! कारण लाखो लोकांना लैंगिकतेबद्दल तिरस्कार आणि भीती या दोन्हींच्या पगड्याखाली वाढवलं जातं. माझ्या मते मानवतेवर लादल्या गेलेल्या सर्व दुष्ट गोष्टींवर मात करण्याची ताकद माणसाच्या निसर्गदत्त आंतरिक शक्तींमध्ये असतेच. अतिशय शांत गतीनं लैंगिकता आणि इतरही बाबतींत स्वातंत्र्याच्या दिशेनं जाणारा प्रवाह मला दिसतो आहे. मी लहान मुलगा असताना स्त्रिया घोट्यापर्यंत येणारा ड्रेस आणि गुडघ्याच्या वर येणारे मोजे घालून पोहायला जात असत. आज त्यांना पाय आणि शरीराचा काही भाग उघडा टाकायला संकोच वाटत नाही. प्रत्येक पिढीबरोबर मुलांना अधिकाधिक

स्वातंत्र्य मिळत आहे. आज अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके चक्रम लोकच बाळानं अंगठा चोखू नये म्हणून त्याच्या अंगठ्याला तिखटाची पूड लावतात. आज काही मोजक्या देशांमध्ये शाळेमध्ये मुलांना मारतात.

स्वातंत्र्याचा परिणाम सावकाश होतो. मुलाला त्याचा अर्थ समजायला कदाचित बरीच वर्षे लागू शकतात. ज्या माणसाला तातडीनं परिणाम पाहायचे असतात तो आशावादी असतो खरा पण त्याच्यात एक उतावळेपण असतं. स्वातंत्र्य हे मुख्यतः भावनांना हात घालतं, आणि म्हणून हुशार आणि सामान्य – दोन्ही प्रकारच्या मुलांकडून- स्वातंत्र्याला मिळणारा प्रतिसाद सारखाच असावा असं मला वाटतं. पण मी तसं म्हणू शकत नाही. कारण स्वातंत्र्याचा जास्तीत जास्त फायदा चंट मुलांना झालेला दिसतो.

हा फरक अभ्यासाच्या बाबतीत उघड होतो. स्वातंत्र्य मिळालं की प्रत्येक मूल कितीतरी वर्षे फक्त खेळत राहतं. पण जेव्हा वेळ येते तेव्हा हुशार मुलं नेटानं अभ्यास करून जे विषय सरकारी परीक्षांसाठी आवश्यक आहेत, त्यांच्यावर प्रभुत्व मिळवतात. शिस्तीच्या बडग्याखाली असलेल्या मुलांना जे काम पूर्ण करायला आठ आठ वर्षे लागतात, तेच काम स्वतंत्र मुलं दोन-सव्वादोन वर्षांत पूर्ण करतात.

जुन्या मतांच्या शिक्षकांचा असा विश्वास आहे की जर मुलांच्या मानेवर शिस्तीचं जू ठेवलं तरच ती परीक्षेत पास होतील. आमचे निकाल हे सिद्ध करतात की हुशार मुलांच्या बाबतीत हा विश्वास चुकीचा ठरतो. स्वातंत्र्य मिळालं असता फक्त हुशार मुलंच आपलं मन एकाग्र करून सखोल अभ्यास करू शकतात. आजूबाजूला अभ्यासापासून सहजी दूर नेऊ शकणारी प्रलोभनं एवढ्या मोठ्या प्रमाणात असताना एकाग्र चिंतनं अभ्यास करणं ही अत्यंत कठीण गोष्ट आहे.

शिस्तीच्या बडग्याखाली तुलनेनं अगदी सामान्य मुलंही परीक्षेत पास होतात हे मला माहीत आहे पण त्या "पास" झालेल्यांचं आयुष्यात पुढे काय होतं याबद्दल माझ्यापुढे प्रश्नच आहेत. जर सर्व शाळांमध्ये मुलांना स्वातंत्र्य मिळालं आणि सगळ्या अभ्यासाच्या वर्गांना जर पर्याय दिले गेले तर मला खात्री आहे, मुलं स्वतःची पातळी स्वतःच शोधतील.

एखादी आई स्वयंपाकात गुंतलेली असताना तिचं बाळ घरभर रांगून पसारा करून ठेवतं आणि मग ती वैतागून विचारते, "हे स्वयंनियंत्रणाचं प्रकरण आहे तरी काय? हे सगळे श्रीमंत बायकांचे चोचले आहेत; त्यांना दाया ठेवणं परवडतं. पण माझ्यासारख्यांसाठी हे पोकळ शब्द आणि नुसताच गोंधळ."

दुसरी एखादी म्हणेल, "स्वयंनियंत्रणाची कल्पना अंमलात आणायला मला नक्कीच आवडेल. पण मी सुरुवात कशी करू? या विषयावर मी कोणती पुस्तकं वाचू?"

यासाठी ना पुस्तकं आहेत, ना धर्मगुरू, ना अधिकारी व्यक्ती. मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वावर आणि चैतन्यावर गाढ विश्वास ठेवणारे, चुकीच्या हस्तक्षेपानं त्याचं शरीर ताठर आणि व्यक्तिमत्त्व विकृत न होऊ देण्याचा निश्चय असणारे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके पालक, डॉक्टर्स आणि शिक्षक ही आमची जमेची बाजू आहे. आम्ही सर्व मानवतेबद्दलच्या सत्याचा शोध घेणारी, हुकुमशाही अमान्य असणारी माणसं आहोत. स्वातंत्र्यानं भारलेल्या वातावरणात मुलांना वाढवताना केलेल्या निरीक्षणांचा तपशील फक्त आम्ही आपल्याला देऊ शकतो.

प्रेम आणि स्वीकृती

मुलांचा आनंद आणि स्वास्थ्य हे आपलं प्रेम आणि स्वीकृती त्यांच्यापर्यंत किती प्रमाणात पोचते यावर अवलंबून असतं. आपण नेहमी मुलाच्या बाजूने असलं पाहिजे. मुलाच्या बाजूने असणं म्हणजेच मुलावर प्रेम करणं. मुलावर मालकी हक्क गाजवणं किंवा सारखंच हळवं होणं म्हणजे प्रेम नव्हे. आपल्या वागण्यातून आपलं प्रेम आणि स्वीकृती मुलापर्यंत पोचेल असं वागणं म्हणजे प्रेम.

हे करता येतं. मुलांच्या बाजूने असणारे शेकडो पालक मला माहीत आहेत. त्यांच्या मुलांकडे काहीच मागण्या नसतात, आणि म्हणूनच त्यांना भरभरून मिळतं. मुलं म्हणजे लहान आकाराची "मोठी माणसं" नव्हेत हे त्यांना कळतं.

जेव्हा दहा वर्षांचा मुलगा घरी पत्र पाठवतो आणि त्यात लिहितो, "प्रिय आई, मला दहा शिलिंग पाठव. तू ठीक आहेस ना? ती. बावांना सा. नमस्कार. - तुझा विल्यम." तेव्हा आईबावा गालातल्या गालात हसतात. कारण त्यांना हे माहीत असतं की कोणताही अगदी प्रामाणिक आणि स्वतःला हवं तेच व्यक्त करायला न घाबरणारा मुलगा हे असंच लिहितो. चुकीच्या दिशेन विचार करणारे आईबावा हे असलं पत्र वाचून सुस्कारा सोडतात आणि विचार करतात, "कसला स्वार्थी मुलगा आहे! कायम काहीतरी मागणी असतेच याची."

माझ्या शाळेचे योग्य विचार करणारे पालक त्यांच्या मुलांचं कसं चाललयं याची कधीही चौकशी करत नाहीत. त्यांना ते सहज समजतं. अयोग्य विचारांचे पालक मला उतावळेपणांनं प्रश्न विचारत राहतात, "तो आता वाचू शकतो का? तो केव्हातरी नीटनेटका राहील का? तो कधीतरी वर्गात जातो का?"

हा सगळा मुलांवरच्या विश्वासाचा प्रश्न आहे. काही जणांजवळ तो असतो, बऱ्याच जणांकडे नसतो. आणि हा विश्वास जर तुमच्या मनात नसेल तर मुलांना ते जाणवतं. त्यांना असं वाटतं की तुमचं प्रेम खोलवर रुजलेलं नाही, नाही तर तुम्ही त्यांच्यावर अधिक विश्वास टाकला असता. जेव्हा तुम्ही त्यांना स्वीकारलेलं असतं तेव्हा तुम्ही त्यांच्याशी कोणत्याही आणि सगळ्याच विषयांवर गप्पा मारू शकता कारण या स्वीकृतीबरोबरच मनातल्या मनात कितीतरी भिंती ढासळून पडतात.

पण मग हा प्रश्न उभा राहतो, जर मी स्वतःलाच स्वीकारलेलं नसेल तर मग मी मुलांना तरी कसं स्वीकारणार? आणि जर मी स्वतःबद्दल जागरूक नसेन तर मी स्वतः स्वतःच्या पसंतीस कसं उतरणार? वेगळ्या शब्दांत मांडायचं झालं तर स्वतःबद्दल आणि स्वतःच्या हेतूंबद्दल तुम्ही जितके जागरूक असाल, तितकं तुम्ही स्वतःला स्वीकारण्याची शक्यता अधिक असते.

मला अगदी मनापासून आशा वाटते की स्वतःबद्दलची आणि आपल्या मुलाच्या स्वभावाबद्दलची जितकी अधिक खोलवर जाणीव पालकांना असेल तितकं अधिक भविष्यात मुलांना चक्रमपणापासून वाचवणं पालकांना शक्य होईल. मला हे पुन्हा एकदा सांगायचं आहे की पालक स्वतःचे कालबाह्य विश्वास, कालबाह्य शिष्टाचार आणि स्वतःची कालबाह्य नैतिकता मुलांवर लादून आपल्याच मुलांचं जीवन विघडवत आहेत. ते आपल्या मुलाचा भूतकाळाच्या वेदीवर बळी चढवत आहेत. जे पालक हुकुमशाही वृत्तीची धार्मिकता आपल्या मुलांवर लादतात त्यांच्या बाबतीत हे सत्य प्रामुख्यानं जाणवतं- त्यांच्यावरही त्यांच्या आईवडिलांनी हेच लादलं होतं.

मला हे चांगलं माहीत आहे की आपल्याला खूप महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टींचा त्याग करणं ही जगातील सर्वात कठीण गोष्ट आहे, पण या सोडून देण्यातूनच आपल्याला जीवनाचा शोध लागतो, प्रगती होते, आनंदाचा ठेवा सापडतो.

पालकांनी "सोडून द्यायलाच" पाहिजे. त्यांनी अधिकार आणि टीकेच्या मुखवट्याखाली दडलेल्या द्वेषाचा त्याग करायलाच पाहिजे. भीतीपासून निर्माण झालेला उतावळेपणा त्यांनी टाकून द्यायलाच पाहिजे. जुनाट नैतिकता आणि झुंडीनं केलेले निर्णय त्यांनी झुगारून द्यायलाच हवेत.

किंवा अगदी सोप्या भाषेत सांगायचं तर पालकांनी "व्यक्ती" बनायला हवं. त्यांना आपण कुठे आहोत हे कळलंच पाहिजे. हे सोपं नाहीये. कारण माणूस हा एकटाच नसतो. तो ज्याला ज्याला भेटला आहे त्या त्या माणसांचं मिश्रण त्याच्यामधे असतं आणि त्यांची कितीतरी मूल्यं त्यानं स्वीकारलेली असतात. प्रत्येक पुरुषामधे त्याचे स्वतःचे वडील असतात आणि प्रत्येक स्त्रीमधे तिची स्वतःची आई आणि त्यामुळे ते त्यांच्या आईवडिलांनी त्यांच्यावर गाजवलेला

अधिकार आपल्या मुलांवर लादतात. या कठोरतेनं गाजवलेल्या अधिकारातून द्वेष निपजतो आणि द्वेषामुळे समस्याग्रस्त मुलं. मुलांचा आपण पूर्णपणे स्वीकार केल्याची भावना त्यांच्यापर्यंत पोचवण्याच्या बरोबरी उलटंच हे घडतं.

कितीतरी मुलींनी मला सांगितलं आहे, "मी काहीही केलं तरी आई खुश होतच नाही. ती सगळ्याच गोष्टी माझ्याहून अधिक चांगल्या करते आणि मी जर शिवण किंवा विणकाम करताना चूक केली तर तिचा पारा चढतो."

मुलांना प्रेमाची आणि समजावून घेण्याची जितकी गरज आहे तितकी शिकवण्याची नाही. त्यांना सहज रीत्या चांगलं वागण्यासाठी स्वीकृतीची आणि स्वातंत्र्याची गरज असते. अगदी खऱ्या अर्थानं खंबीर आणि प्रेमळ असणाऱ्या आईवडिलांजवळच मुलांचा चांगुलपणा सहज फुलण्यासाठी लागणारी ताकद सर्वाधिक प्रमाणात असते.

अतीव धिक्काराच्या रोगानं जगाला पछाडलं आहे. खरं तर असं म्हणणं हे जरा सौम्यच भाषेत बोलणं झालं. तेच स्पष्ट शब्दांत म्हणायचं झालं तर "प्रचंड द्वेषाच्या रोगानं जगाला पछाडलं आहे". पालकांच्या मनातील द्वेषामुळे मुलं "समस्याग्रस्त" बनतात आणि समाजमनातील द्वेषामुळे "गुन्हेगार" हा गुन्हेगारच राहतो. या सगळ्याला "प्रेम" हा एकच उपाय आहे पण हे कठीण आहे कारण प्रेम करण्याची सक्ती नाही करता येत.

समस्याग्रस्त मुलाच्या आईवडिलांनी शांतपणे बसून स्वतःला विचारलं पाहिजे; मी माझ्या मुलाचा सर्वस्वानं स्वीकार केला आहे का? माझा त्याच्यावर विश्वास आहे का? मी त्याला समजावून घेतलं आहे का? मी तात्त्विक भूमिका मांडत नाही. मला हे ठाऊक आहे की एखादं समस्येनं पछाडलेलं मूल माझ्या शाळेत येऊन समस्येतून बाहेर पडून छान आनंदी होईल. कारण समस्येपासून सुटका होण्याच्या प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या सर्वाधिक महत्त्वाच्या तीन गोष्टी म्हणजे सर्वार्थानं स्वीकार करणं, विश्वास ठेवणं आणि समजावून घेणं.

स्वीकृती ही गोष्ट समस्याग्रस्त मुलांसाठी जितकी गरजेची आहे तितकीच ती समस्या नसलेल्या मुलांसाठीही आवश्यक आहे. प्रत्येक पालक आणि शिक्षकानं पाळायलाच हवा असा कोणता आदेश असेल तर तो हाच- "तुम्ही मुलाच्या बाजूने असाल." समरहिलचं यश या आदेशाच्या पालनातच दडलं आहे. कारण आम्ही, नक्कीच मुलाच्या बाजूने आहोत- आणि हे मुलाला सुप्तपणे माहीत आहे.

आम्ही म्हणजे काही देवदूतांचा जथा आहोत असा माझा मुळीच दावा नाही. आम्ही मोठी माणसंही काही वेळा त्रागा करतोच. जर मी दरवाजाला रंग देत असताना तिकडून रॉबर्ट आला आणि मी नुकत्याच रंगवलेल्या दारावर त्यानं चिखल फेकला तर अशा वेळी मी त्याला सणसणीत चार शिब्या हासडणारच. तो कितीतरी वर्षं आमच्यातलाच एक होऊन गेला आहे आणि मी त्याला काय म्हणतो यानं त्याला काहीही फरक पडणार नाही. पण समजा, जर रॉबर्ट एखाद्या तिरस्करणीय शाळेतून नुकताच आलेला असता आणि चिखलफेक हा त्याचा अधिकाराविरुद्ध विद्रोह असता तर मी त्या चिखलफेकीत त्याला सामील झालो असतो कारण त्याला विनाशापासून वाचवणं हे त्या दरवाजापेक्षा अधिक महत्त्वाचं आहे. जोपर्यंत सारा द्वेष उफाळून बाहेर येऊन तो त्यातून मुक्त होत नाही आणि पुन्हा इतरांमधे छान मिसळत नाही, तोपर्यंत मी त्याच्या बाजूने राहिलो असतो. हे सोपं नाही. एका मुलानं अतिशय घाणेरड्या पद्धतीनं माझा महागडा लेथ वापरताना मी शांत उभा राहिलेलो आहे. मला हे माहीत होतं की मी जर नाराजी व्यक्त केली असती तर त्यानं माझ्या जागी आपले कडक वडील पाहिले असते. त्यांच्या हत्यारांना हात लावल्यास त्याला पिटून काढण्याच्या धमक्या ते सारख्या देत असत.

गमतीची गोष्ट अशी आहे की जरी शिब्या दिल्या ना, तरीमुद्धा तुम्ही मुलाच्या बाजूने राहू शकता. जर तुम्ही मुलाच्या बाजूचे असाल तर मुलाला ते नक्की समजतं. बटाटे किंवा हत्यारांच्या पूर्वी उल्लेखिलेल्या उदाहरणांसारखे कोणतेही किरकोळ मतभेद तुमच्या मुळातल्या नात्याला हलवूच शकत नाहीत. जेव्हा तुम्ही मुलाशी वागताना अधिकार किंवा नैतिकता या गोष्टी मध्ये आणत नाही, तेव्हा मुलाला समजतं की तुम्ही त्याच्या बाजूने आहात. त्याच्या समरहिलपूर्वीच्या आयुष्यात अधिकार आणि नैतिकता हे दोन पोलीस त्याच्या सगळ्याच वागण्यावर बंधनं आणत असत.

जेव्हा आठ वर्षांची एखादी मुलगी माझ्या जवळून जाता जाता, "नील अगदी येडा आहे" असं म्हणते तेव्हा तो तिच्या प्रेमाचा नकारात्मक आविष्कार असल्याचं माझ्या लक्षात येतं; माझ्या सहवासात तिला सहजता वाटते हे तिला सांगायचं असतं. मुलांना स्वतःवर प्रेम करवून घेण्यात जितका रस असतो तितका इतरांवर प्रेम करण्यात नसतो. प्रत्येक मुलाच्या दृष्टीनं मोठ्यांची पसंती म्हणजे प्रेम असतं आणि त्याउलट नापसंती म्हणजे तिरस्कार. मुलांचा समरहिलच्या शिक्षकांकडे आणि माझ्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन एकसारखाच आहे. सगळे शिक्षक आणि इतरही कर्मचारी नेहमीच आपल्या बाजूने आहेत असं मुलांना जाणवतं.

मोकळ्या मुलांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल मी यापूर्वीच उल्लेख केला आहे. त्यांचा पूर्णपणे स्वीकार केल्याचा सहज परिणाम म्हणजे त्यांचा प्रामाणिकपणा. त्यांच्यासाठी विशिष्ट दर्जाच्या वागणुकीचे कृत्रिम मापदंड नसतात, त्यांना ताब्यात ठेवण्यासाठी निर्बंध नसतात, त्यांना "खोटं" जीवन जगण्याची गरजच नसते.

"अधिकाराला आदर दाखवलाच पाहिजे" अशा वातावरणाच्या शाळांमधून जे विद्यार्थी येतात ते मला "मिस्टर" म्हणून संबोधतात. जेव्हा त्यांना हे उलगाडतं की मी अधिकारी नाही, तेव्हा ते मिस्टर हे विरुद्ध वगळून "नील" म्हणायला लागतात. ते कधीही केवळ माझ्याकडून शाबासकी मिळवण्याचा प्रयत्न करत नाहीत- त्यांना शाळा या अख्ख्या कुटुंबाची पावती हवी असते. पण ज्या काळात मी स्कॉटलंडमध्ये एका खेड्यातला मास्टर होतो, तेव्हा कोणतही मूल आनंदानं शाळा सुटल्यानंतर थांबून मला वर्ग स्वच्छ करायला किंवा झुडपांचं कुंपण छटायला मदत करत असे. मी बॉस असल्यामुळे केवळ माझ्याकडून कौतुक करून घेण्यासाठी अप्रामाणिकपणे ती मुलं हे करायची.

जेव्हा काही मुलांमुलींना तण काढण्याच्या कामात मला मदत करताना पाहुणे पाहतात तेव्हा त्यांचं अनुमान कदाचित वेगळंच असावं असं मला वाटतं. पण समरहिलमधील एकही मूल मला खुश करण्यासाठी काहीही करत नाही. काम करण्यामागच्या उद्देशाचा माझ्याशी वैयक्तिक असा काहीही संबंध नसतो. आता या विशिष्ट बाबतीत मुलं तण काढत होती कारण सर्वसामान्य सभेत मुलांनी स्वतःच केलेल्या कायदानुसार बारा वर्षांपेक्षा मोठ्या सर्व मुलांना आठवड्यातून दोन तास वागेत काम करणं अनिवार्य केलं होतं. हा कायदा नंतर रद्द केला गेला.

तरीही कोणत्याही समाजात माणसाला कौतुकाची एक सहज अपेक्षा असतेच. ज्याला बहुसंख्य समाजाकडून कौतुक करून घेण्याची इच्छाच उरली नाहीये, किंवा समाजाच्या कौतुकाची आस समाजाच्या द्वेषामधे बदलणं ज्याला भाग पाडलं गेलं आहे, तो गुन्हेगार बनतो. गुन्हेगार हा नेहमीच एक अहंकारी माणूस असतो. "समाज गेला उडत! मला झटकन श्रीमंत व्हायचं आहे." तुरुंगवासाच्या शिक्षा त्याच्या अहंकाराला खतपाणीच घालतात. तुरुंगातील वास्तव्यामध्ये त्याला एकांडा शिलेदार बनण्यावाचून दुसरा पर्यायच उरत नाही. त्या काळात तो स्वतःबद्दल आणि त्याला शिक्षा देणाऱ्या भयानक समाजाबद्दल खंत करत राहतो. शिक्षा आणि तुरुंगवास गुन्हेगाराला कधीही सुधारू शकणार नाहीत, कारण त्यांच्यासाठी ते समाजाच्या तिरस्काराचे पुरावेच असतात. समाजमान्यतेच्या बागुलबुवाला पुढे करून त्याच्या समाजात मिसळण्याच्या सर्व संधी समाज नष्ट करतो. ही मूर्ख आणि अमानुष तुरुंगवासाच्या शिक्षेची पद्धत धिक्कारण्याच्याच लायकीची आहे कारण ती गुन्हेगाराच्या मनाच्या लहानशा कोपऱ्यालाही स्पर्श करून, बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करत नाही.

म्हणून माझं हे म्हणणं आहे की शाळेच्या सुधारण्याची पहिली पायरी म्हणजे समाजमान्यतेची संधी. जोपर्यंत मुलांना पर्यवेक्षकांना सलाम ठोकावा लागतो, सैन्यासारखं ओळीत उभं राहावं लागतं, व्यवस्थापकांन खोलीत प्रवेश केला तर खाडकन उभं राहावं लागतं, तोपर्यंत खरं स्वातंत्र्य नाही आणि त्यामुळे समाजमान्यतेची संधीही नाही. होमर लेनच्या एकदा लक्षात आलं की एक नवीन मुलगा एकदा "लिट्ल कॉमनवेल्थ"मध्ये आला होता. शाळासोबत्यांनी आपल्याला स्वीकारावं म्हणून त्यानं त्याचं नेहमीचं- वस्तीतल्या रस्त्यावर लागू पडणारं तंत्र वापरलं. त्यानं मारे फुशारक्या मारल्या- त्यानं काय काय वात्रटपणा केला, दुकानातून नकळत माल कसा उचलला आणि त्यानं कौशल्यानं पोलिसांना कसं चकवळं

हे तिखटमीठ लावून सांगितलं. समाजमान्यता मिळवण्याच्या या तंत्राच्या कधीच बाहेर पडलेल्या तरुण मुलांशी आपण बोलतो आहोत हे लक्षात आल्यावर तो गोंधळात पडला आणि अनेकदा अगदी तिरस्करणीय रीतीनं त्यानं "बायकी" या शब्दात त्याच्या नवीन सोबत्यांची संभावना केली. हळूहळू "आपला स्वीकार व्हावा" ही निर्मर्गदत्त भावना प्रबळ होऊन त्याच्या नव्या वातावरणातील सोबत्यांची मान्यता मिळवणं त्याला भाग पडलं. आणि लेनवर काही वैयक्तिक स्तरावर चिकित्सा करण्याची वेळ न आणता तो स्वतःच नव्या सोबत्यांमध्ये मिसळून गेला. काही महिन्यांतच तो त्यांच्यातलाच एक झाला.

***

***

***

मला आता सायंकाळी ५.२०च्या गाडीनं घरी येणाऱ्या सामान्य, सभ्य, समजूतदार नवऱ्याशी बोलायचं आहे.

मी तुम्हाला ओळखतो जॉन ब्राऊन. मला ठाऊक आहे की आपल्या मुलांवर प्रेम करण्याची तुम्हाला इच्छा आहे आणि त्या बदल्यात त्यांच्याकडूनही तुम्ही प्रेमाची अपेक्षा करता. मला हे माहित आहे की जेव्हा तुमचा पाच वर्षांचा मुलगा रात्री दोन वाजता उठतो आणि सकृतदर्शनी न कळणाऱ्या कोणत्यातरी कारणानं सतत जोरजोरात रडत राहतो तेव्हा त्या क्षणी तुम्हाला त्याच्याबद्दल फारसं प्रेम वाटणार नाही. तुम्ही याची खात्री बाळगा की तुम्हाला जरी ते तत्क्षणी उलगाडत नसलं तरी त्याच्या रडण्यामागे काहीतरी कारण नक्की आहे. तुम्हाला जर राग आला असेल तर तो राग न दाखवण्याचा प्रयत्न करा. स्त्रीच्या आवाजापेक्षा पुरुषाचा आवाज बाळाला अधिक भीतिदायक वाटतो, आणि मोठ्या, रागावलेल्या आवाजातील बोलणं जर चुकीच्या क्षणी बाळाच्या कानांवर पडलं तर आयुष्यभरासाठी कसली भीती त्याच्या मनात रुजेल कोणास ठाऊक!

"बाळाबरोबर विछान्यात पडून राहू नका." पालकांना सूचना देणारं पत्रक सांगतं. विसरा त्या सूचना. ताऱ्हुल्याला कुशीत घेऊन जितके लाड करता येतील तेवढे करा.

मुलांना प्रदर्शनाचं साधन बनवू नका. कौतुक करताना पण तितकीच काळजी घेणं आवश्यक आहे, जितकी चुका दाखवताना घ्यायला हवी. आनंदानं बेहोष होऊन मुलासमोर त्याच्याबद्दल बोलणं हेही वाईटच - "अहो, काय सांगू तुम्हाला! मेरी इतकी झपाट्यानं पुढे जातेय. तिच्या वर्गात पहिली आली मागच्याच आठवड्यात. फारच हुशार आहे वाई ती." याचा अर्थ असा नव्हे की तुम्ही आपल्या मुलाची कधी प्रशंसाच करू नये. "हा काय छान पतंग बनवला आहेस तू," असं आपल्या मुलाला म्हणणं हे केव्हाही चांगलंच पण आलेल्या पाहुण्यांना प्रभावित करण्यासाठी जर कौतुक केलं तर ते मात्र चुकीचं आहे. जेव्हा आजूबाजूचं वातावरण कौतुकानं भारलेलं असतं तेव्हा बदकांनाही आपण राजहंस आहोत असं वाटू लागतं. त्यामुळे मूल स्वतःबद्दल अवास्तव कल्पना करू लागतं. आपल्या मुलाला कधीही वास्तवापासून फारकत घेण्यासाठी प्रोत्साहन देऊ नका. याउलट जेव्हा मुलाला अपयश येईल, तेव्हा त्यावरून त्याला घालून पाडून बोलू नका. काहीही म्हणू नका. आणि जर तुमचा मुलगा रडत रडत, मार खाऊन घरी आला तर त्याला "बायकोबाई" किंवा "बांगड्या भर" असं म्हणून हिणवू नका.

"मी जेव्हा तुमच्याएवढा होतो..." हे शब्द जर तुम्ही कधी वापरत असाल तर तुम्ही फार मोठी चूक करता आहात.

अगदी थोडक्यात सांगायचं झालं तर तुम्ही तुमच्या मुलाचा तो जसा आहे तसा स्वीकार करा आणि त्याला तुमची प्रतिकृती बनवण्याचा मोह टाळा.

माझं शिक्षणातलं आणि घरातलं तत्त्व एकच आहे आणि ते म्हणजे "निदान विश्वाच्या भल्यासाठी तरी माणसांना आपलं आयुष्य त्यांना हवं तसं जगू द्या." हा दृष्टिकोन कोणत्याही परिस्थितीला लागू पडतो.

या एकाच दृष्टिकोनामुळे सहनशीलता जोपासली जाते. सहनशीलता हा शब्द मला याआधी सुचला नाही हे मोठं आश्चर्यच आहे. मुक्त शाळेसाठी हाच शब्द सुयोग्य आहे. आपण मुलांना सहनशीलतेच्या मार्गावर बोटाला धरून घेऊन जात आहोत. कारण ती वाळगुटी त्यांना आपल्या सहनशील वागण्यातून मिळत आहे.

भीती

मोठ्या माणसांच्या वागण्यामुळे ज्यांच्या मनात भीती ठाण मांडून बसली आहे, जी दुखावली गेली आहेत अशा मुलांच्या जखमांवर फुंकर घालण्यात मी माझ्या आयुष्याचा भरपूर वेळ घालवला आहे. मुलांच्या जीवनात भीती ही भयावह गोष्ट आहे. भीती पूर्णपणे नष्ट झाली पाहिजे- मोठ्या माणसांची भीती, शिक्षेची भीती, नापसंतीची भीती, देवाची भीती. भीतियुक्त वातावरणात जर काही फोफावणार असेल तर तो फक्त द्वेष.

आपण कितीतरी गोष्टींना घाबरतो- गरिबीला घाबरतो, टिंगलीला घाबरतो, भुतांना घाबरतो, चोरांना घाबरतो, अपघाताची भीती वाटते, जनमताची भीती वाटते, रोगराईची भीती वाटते, मृत्यूची भीती वाटते. माणसाचं जीवन ही त्याच्या भीतीची कहाणी आहे. लाखो मोठ्या माणसांना अंधारात चालण्याची भीती वाटते. पोलिसांनं दार वाजवलं तर एक अस्वस्थतेची धूसर भावना हजारो लोकांना जाणवते. जहाज बुडण्याच्या किंवा विमान कोसळण्याच्या कल्पना कितीतरी प्रवाशांच्या डोक्यात येत असतात. आगगाडीनं प्रवास करणारी माणसं साधारण मध्यभागी असलेल्या डब्यांमधे बसणं पसंत करतात. "सुरक्षितते"ला माणूस सर्वात अधिक प्राधान्य देतो.

माणसाच्या इतिहासात एक काळ असा असला पाहिजे की त्याला जिवाच्या भीतीनं पळून जाऊन लपून बसणं भाग पडायचं. आज आपलं आयुष्य इतकं सुरक्षित आहे की भीतीपोटी जीव वाचवण्यासाठी पळण्याची गरजच उरली नाहीये आणि तरीही अश्मयुगातील आपल्या पूर्वजांपेक्षाही जास्त भयाचा अनुभव आजच्या मानवाला येताना दिसतो. आदिमानवाला फक्त प्रचंड मोठ्या राक्षसी प्राण्यांची भीती वाटत होती. पण आज आपल्याला घाबरवणारे इतरही खूपच राक्षस आहेत- आगगाड्या, जहाजं, विमानं, चोर, मोटारी आणि सर्वाधिक शक्तिशाली म्हणजे "पकडलं जाण्याची" भीती. तशी आपल्याला भीतीची गरजही असतेच. भीतीमुळेच आपण काळजीपूर्वक रस्ता ओलांडतो.

निसर्गामधे वंश टिकवण्याचं काम भीती करते. ससे आणि घोडे निसर्गात टिकले कारण भीतीमुळे त्यांना धोक्यांपासून दूर पळणं भाग पडलं. जंगलच्या कायद्यामधे भीती हा खूप महत्त्वाचा घटक आहे.

भीती ही नेहमीच स्वार्थी असते. आपण आपल्या स्वतःच्या बचावासाठी आणि आपल्या प्रेमाच्या माणसांच्या सुरक्षिततेसाठी घाबरतो. पण बहुत करून आपण आपल्या स्वार्थासाठी घाबरतो. मी लहान होतो तेव्हा संध्याकाळ होऊन गेल्यावर अंधारात शेताकडे दुधासाठी चालत जायला जाम घाबरायचो. पण जेव्हा माझी बहीण बरोबर असायची तेव्हा रस्त्यात तिचा खूनबिन होईल अशी मला मुळीच काळजी वाटायची नाही. भीती अगदी स्वार्थी असावी- कारण शेवटी सर्व प्रकारची भीती ही मृत्यूचीच भीती असते.

जो आपल्या भीतीचं विधायक शक्तीमधे रूपांतर करू शकतो तो खऱ्या अर्थानं शूर असतो. तो वीर आपल्या भीतीला काबूत ठेवतो. भीती वाटण्याची भीती ही सैनिकाच्या दृष्टीनं सर्वात दुःखदायी बाब आहे. घाबरत माणूस आपल्या भीतीला विधायक शक्तीमधे बदलण्यास असमर्थ असतो. भिन्नपणा हा शौर्याहून अधिक सर्वव्यापी आहे.

आपण सगळे घाबरत आहोत. आपल्यापैकी काहींना भीती लपवणं जमतं तर काहींची उघडकीला येते. भीती ही नेहमी सापेक्ष असते. तुम्ही काही बाबतीत एकदम शूरवीर आणि काही इतर बाबींमधे भिन्न असे शकता. मी रंगरूत असताना बाँबगोळे फेकण्याचा माझा पहिला धडा आजही मला आठवतो आहे. एकाला ठरलेल्या खड्ड्यात बाँब फेकायला

जमलं नाही. त्याचा स्फोट झाला आणि काही माणसं बेशुद्ध पडली. सुदैवानं कोणी मेलं नाही. तेव्हा त्या दिवशीपुरता बाँब फेकण्याचा सराव थांबला, पण दुसऱ्या दिवशी आमहांला पुन्हा हडेलहप्पी करत बाँब फेकण्याच्या मैदानावर नेण्यात आलं. मी जेव्हा माझा पहिला बाँब हातात घेतला, तेव्हा हात थरथर कापत होते. सार्जंटनं माझ्याकडे तुच्छतेनं पाहिलं आणि म्हणाला, की "तू भित्री भागूवाई आहेस." मी ते कबूल केलं.

तळटीप – रंगरूट – सैन्यात नव्याने भरती झालेला शिपाई गडी (रिक्रूटचा अपभ्रंश)

या सार्जंटला व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळाला होता. तेवढी शौर्याची कामं त्यानं केलीच होती. त्याला शारीरिक इजेची अजिबात भीती वाटत नसे. पण खूप दिवसांनंतर त्यानं एकदा माझ्यापाशी हे कबूल केलं, "नील, पलटणीमधे जेव्हा तू असतोस ना, तेव्हा मला कवायत घेणं मुळीच आवडत नाही. पूर्णवेळ माझी भीतीनं गाळण उडालेली असते." खूप आश्चर्यानं मी त्याला या गोष्टीचं कारण विचारलं. "कारण तू एम. ए.ची पदवी मिळवली आहेस आणि मी व्याकरणाचा खून करत असतो." – तो म्हणाला.

एखादं मूल धैर्याचा गुण घेऊन आणि दुसरं एखादं भित्री सशाचं काळीज घेऊन का जन्माला येतं हे मानसशास्त्राच्या माझ्या अभ्यासावरून मी सांगू शकणार नाही. मूल गर्भात असताना आजूबाजूला काय परिस्थिती आहे त्यावर बऱ्याच गोष्टी अवलंबून असल्यात. गर्भातील मूल आईला जर नको असेल तर आई आपली भीती मुलाच्या जन्मवेळी नकळतपणे त्याला देऊन टाकण्याची शक्यता मोठी आहे. हे आईला नको असलेलं मूल कदाचित अगदी घाबरत असेल, कदाचित त्याचा स्वभाव जीवनाला घाबरणारा आणि गर्भाशयाच्या सुरक्षिततेतच राहण्याची इच्छा जपणारा होईल.

गर्भसंस्कारांच्या बाबतीत काही बदल घडवणं ही आपल्या शक्तीवाहेरची बाब आहे, हे जरी खरं असलं तरी हेही तितकंच खरं आहे की अगदी बालपणी मिळणाऱ्या शिस्तीच्या धड्यांमुळे कितीतरी मुलं भित्रट बनतात. या तऱ्हेचा घाबरटपणा आपण टाळू शकतो.

एका सुप्रसिद्ध मानस-विश्लेषणतज्ज्ञानं मला एका तरुणाची गोष्ट सांगितली. वयाच्या सहाव्या वर्षी एका सात वर्षांच्या मुलीबद्दल त्याला पुसटशी जाणवलेली कामभावना तो व्यक्त करत असताना त्याच्या वडिलांनी त्याला पकडलं. त्यांनी त्याला वेदम चोपलं. त्या मारामुळे तो मुलगा आयुष्यभरासाठी भित्री झाला. संपूर्ण आयुष्यभर हा बालपणचा अनुभव पुन्हा मिळवण्याच्या धडपडीत तो अडकला- मार खाणं आणि त्याचबरोबर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची शिक्षा मिळवण्याच्या शोधात तो सतत राहिला. मग तो अशाच स्त्रियांच्या प्रेमात पडायचा, ज्या त्याला कधीही मिळणार नाहीत- एक तर लग्न झालेल्या किंवा ज्यांचा वाडनिश्चय झाला आहे अशा. आणि मग तिचा नवरा किंवा प्रियकर पिटून काढेल अशी भीती त्याला सतत अनुभवाला यायची. सर्वच गोष्टींबद्दल ही भीती त्याला वाटत राहायची. हा माणूस एक असमाधानी, घाबरट व्यक्ती बनला होता. त्याला सतत आपण कमी असल्याची भावना त्रास द्यायची आणि कसल्या तरी धोक्याची भीती वाटत राहायची. त्याचा घाबरटपणा छोट्या छोट्या गोष्टींमधून प्रकट व्हायचा. उन्हाळ्यात अतिशय छान ऊन पडलेलं असतानासुद्धा तो फक्त अर्धा मैल चालत जाणार असेल तर छत्री वा रेनकोट घेऊनच बाहेर पडायचा. त्यानं जीवनालाच नकार दिला होता.

अगदी बालपणी निरागसपणे दाखवलेल्या लैंगिकतेविषयीच्या उत्सुकतेबद्दल मुलाला शिक्षा करणं म्हणजे त्याला हमखास भित्रट बनवणं. नरकातील आगीची धमकी देणं हा मुलाला भित्री बनवण्याचा दुसरा निश्चित मार्ग.

फ्रॉईडच्या तत्त्वानुसार चालणारे लोक शिस्न कापण्याच्या गंडाबद्दल सांगत असतात. शिस्न कापण्याचा गंड मुलांमध्ये नक्की असतोच असतो. समरहिलमधे एक छोट्यासा मुलगा होता. त्याला पालकांनी सांगितलं होतं जर हात

लावलास तर तुझां शिस्न कापून टाकू. मुलांमुलींमधे ही भीती नेहमी आढळते. या भीतीचे परिणाम भयानक होतात. कारण भीती आणि इच्छा या फार वेगळ्या नसतातच. बऱ्याचदा लिंग कापण्याची भीती ही लिंग कापण्याची इच्छा असते—हस्तमैथुनावद्दल शिक्षा म्हणजे शिस्न कापणं, आणि शिस्न कापणं म्हणजे मोहापासून मुक्त होणं.

घाबरलेल्या मुलासाठी संभोग म्हणजेच सर्व काही असतं. हो, आपली भीती टांगून ठेवण्याची महत्त्वाची खुंटी म्हणून ते मूल सेक्सचा उपयोग करतं. लैंगिकता वाईट आहे हे त्याला सांगितलेलं असतं. रात्री भयभीत होणारं मूल बहुतेक वेळा स्वतःच्याच लैंगिक विचारांना घाबरत असतं. "हाच तो पापी मुलगा. हा शिक्षेच्याच लायकीचा आहे," असं म्हणून सैतान येऊन कदाचित त्याला नरकात घेऊन जाईल अशी भीती त्याला वाटत असते. बागुलबुवा, भूत, विचित्र बुटका समंध हे सगळे वेशांतर केलेले सैतान असतात. सदसद्विवेक बुद्धीच्या टोचणीमुळे भीती निर्माण होते. पालकांच्या अज्ञानामुळे मुलांना ही सदसद्विवेक बुद्धीची टोचणी लागते.

आईवडिलांच्या खोलीत झोपण्यामुळे, एक प्रकारची भीती मुलांच्या मनात निर्माण होते. चार वर्षांचं मूल त्याला न समजणाऱ्या गोष्टी पाहतं आणि ऐकतं. आपले वडील म्हणजे आपल्या आईला छळणारा वाईट माणूस असं त्याला वाटू लागतं. या लहानपणीच्या गैरसमजुती आणि भीतीमुळे ते मूल मोठेपणी दुसऱ्याला पीडा देण्यामधे आनंद मिळवण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आपल्या वडिलांची ओळख स्वतःमधे नकळत शोधणारा हा मुलगा तरुणपणी लैंगिकतेचा संबंध यातनांशी जोडतो. आपले वडील आपल्या आईला जे करत असत, कदाचित तेच तो भीतीमुळे आपल्या सहचरीला करेल.

मला भीती आणि काळजी यांतील फरक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करायचा आहे. वाघाची भीती वाटणं नैसर्गिक आहे व ते निरोगीपणाचं लक्षण आहे. गाडी व्यवस्थित न चालवणाऱ्या चालकाच्या गाडीत बसून बाहेर जाण्याची भीतीही नैसर्गिक असून निरोगीपणाचं लक्षण आहे. आपल्याला भीतीच नसती तर आपण सगळेच्या सगळे आत्तापर्यंत बसखाली सापडून मेलो असतो. पण कोळ्याची, उंदराची वा भुताची भीती ही अनैसर्गिक आणि रोगट आहे. या प्रकारची भीती म्हणजे कशाबद्दल तरी वाटणारी फक्त काळजीच असते. पण जेव्हा कोणतंही सयुक्तिक कारण नसताना कशाबद्दल तरी अत्यंत तीव्र स्वरूपाची भीती वाटते त्याला आपण फोबिया म्हणतो. फोबियामधे ज्या वस्तूमुळे भीतीची जाणीव प्रकटाने होते ती वस्तू अगदी साधीसुधी असते. ती वस्तू हे केवळ एक प्रतीक असतं पण त्यामुळे वाटणारी तीव्र चिंता मात्र खरी असते.

ऑस्ट्रेलियामधे जर कोणी कोळ्याला घाबरत असेल तर ती बुद्धीला पटणारी गोष्ट आहे कारण तिथे कोळी हा मृत्यूला कारणीभूत ठरू शकतो. पण इंग्लंड आणि अमेरिकेत कोळ्याला कोणी घाबरत असेल तर ती गोष्ट बुद्धीला पटणारी नाही आणि म्हणून तो फोबिया. आपल्या अंतर्दारी खोलवर दडलेल्या कसल्या तरी भीतीचं कोळी हे केवळ प्रतीक असतं. मुलाला वाटणारी भुताची भीती हा त्या अर्थानं फोबिया आहे. मुलाला ज्या कोणत्या तरी गोष्टीची तीव्र भीती वाटते त्याचं प्रतीक भूत आहे. जर मुलाला ईश्वराला घाबरायला शिकवलं असेल तर कदाचित ती भीती मृत्यूची असू शकेल. किंवा त्याच्या मनात उसळणाऱ्या प्रबळ लैंगिक इच्छांना जर "पापवासना" म्हणून दडपून टाकायला किंवा त्यांबद्दल धास्ती बाळगायला घरात शिकवलं गेलं असेल तर त्यामुळेही त्याला भीती वाटू शकते.

गांडुळांची प्रचंड भीती वाटणाऱ्या एका शाळकरी मुलीला एकदा मला भेटायला आणलं होतं. मी तिला गांडुळांचं चित्र काढायला सांगितलं आणि तिनं शिस्नाचं चित्र काढलं. मग तिनं मला एका सैनिकाबद्दल सांगितलं. तो रोज शाळेत जाताना तिच्यासमोर आपल्या लिंगाचं प्रदर्शन करायचा. त्यामुळे ती खूप घाबरली होती. त्या भीतीची जागा गांडुळांनी घेतली होती. पण हा फोबिया निर्माण होण्याच्या खूप पूर्वीपासूनच या मुलीला त्या भीतीच्या उगमाबद्दल प्रचंड कुतूहल होतं—वेड्यासारखं कुतूहल. आणि हे वेडं कुतूहल हा तिच्या लैंगिक शिक्षणाचा— किंवा त्याच्या अभावाचा परिणाम होता. तिच्या घरातील मोठ्यांनी ज्या गूढतेनं आणि गुप्ततेनं या गोष्टी हाताळल्या होत्या त्यामुळे तिच्या मनात त्याबद्दल अवाजवी कुतूहल

निर्माण झालं. तिला इतक्या लहान वयात असलं प्रदर्शन करणारी व्यक्ती भेटायला नको होती हे निःसंशय खरंच आहे, पण जर अधिक चांगल्या रीतीनं तिला लैंगिकतेबद्दल शिक्षण दिलं गेलं असतं तर ती अधिक समर्थपणे या सत्त्वपरीक्षेला तोंड देऊ शकली असती. तिची अशी वेड्यासारखी तीव्र प्रतिक्रिया झाली नसती, आणि तिला पुरुषांच्या लिंगाबद्दल आयुष्यभर पुरवणारी धास्ती वाटली नसती.

फोबिया साधारणतः अगदी लहान वयामधे मुलांच्या मनात रुजतो. एखाद्या कडक वडिलांच्या मुलाच्या मनात घोडा, सिंह किंवा पोलिसाबद्दल धास्ती निर्माण होऊ शकेल. हा फोबिया वडिलांच्या अशाच इतर उघड उघड प्रतीकांबरोबर जोडला जातो. मुलाच्या जीवनात अधिकाराबद्दलच्या भीतीचा उगम होण्याचा भयानक धोका अशा उदाहरणात आपल्याला दिसतो.

मुलाच्या मनात भीती उत्पन्न करणारी सर्वात अधिक प्रभावी गोष्ट म्हणजे कायमस्वरूपी शिक्षेची कल्पना.

कितीतरी वेळा रस्त्यातून जाताना मला एखाद्या आईचे उद्गार ऐकायला येतात, "टॉमी! बस्स कर आता! पाहिलंस का, तिकडून पोलीस येतोय!" अशा तऱ्हेच्या बोलण्याचा अतिशय क्षुल्लक भासणारा परिणाम म्हणजे अगदी लहान वयातच "आपली आई खोटारडी आहे", हा शोध मुलाला लागतो. पण याहून गंभीर स्वरूपाचा वाईट परिणाम असा होतो की मुलाच्या दृष्टीनं पोलीस म्हणजे सैतान होतो. तुम्हाला उचलून नेऊन अंधारात कोंडून ठेवणारा माणूस म्हणजे पोलीस. या रीतीनं मूल स्वतःच्या वाईटात वाईट मर्यादा-उल्लंघनाशी भीतीचं नातं जोडतं. मग एखादं मूल जर हस्तमैथुन करत असेल तर त्याला साधं खडे मारताना जरी पोलिसानं पकडलं तरी त्याला पोलिसाची प्रचंड धास्ती वाटेल. ही भीती खरं तर शिक्षा देणाऱ्या देवाची आणि शिक्षा करणाऱ्या सैतानाची असते.

आपण पूर्वी केलेल्या गुन्हांबद्दलच्या विचारांमुळे बरीचशी भीती मनात दाटलेली असते. आपण सर्वांनी कल्पनेमध्ये माणसांना मारलेलं असतं. मला नक्की ठाऊक आहे की जेव्हा मी एखाद्या पाच वर्षांच्या मुलाच्या इच्छापूर्तीच्या मार्गातला अडसर बनतो तेव्हा कल्पनेच्या राज्यात ते मूल मला ठार मारतं.

कितीतरी वेळा माझी मुलं माझ्यावर आनंदानं पाण्याची पिस्तुलं रोखतात आणि ओरडतात, "हात वर करून शरण या! नाही तर मराल!" अशा रीतीनं मला म्हणजे अधिकाराच्या प्रतीकाला ठार करून ती भीतीतून मुक्त होतात. मी कधी कधी हेतूपुरस्सर सकाळी सकाळी अगदी हुकुमशाहासारखा वागायचो आणि मग दिवसभर माझ्यावर पिस्तुल झाडण्याचा त्यांचा खेळ चालायचा. माझ्या वागण्याचा त्या खेळावर काय परिणाम होतो हे पाहण्याची मला उत्सुकता असायची. अशा वेळी मला वारंवार मारलं जायचं. या कल्पनेतल्या जगात त्यांना नंतर भीतीची जाणीव व्हायची- "बापरे! नील मेला तर! मला पाप लागेल कारण ती इच्छा माझी होती."

आमच्या एका विद्यार्थिनीला पोहताना इतरांना पाण्याखाली डुबवण्यात खूपच मजा वाटायची. कालांतरानं तिच्या मनात पाण्याबद्दल प्रचंड भीती निर्माण झाली. ती जरी उत्तम पोहू शकायची तरी ती जास्त खोल पाण्यात कधीही जाऊ शकत नसे. तिच्या कल्पनेच्या राज्यात तिनं इतक्या प्रतिस्पर्ध्यांना डुबवलं होतं की आता दैवी न्यायाची तिला भीती वाटू लागली होती - "माझ्या दुष्ट विचारांची शिक्षा म्हणून मला बुडवलं जाईल."

अल्बर्टचे बाबा जेव्हा समुद्रात पोहायचे तेव्हा समुद्रकिनाऱ्यावर उभा असलेला अल्बर्ट अतिशय भयभीत झालेला असायचा. त्यानं मनातल्या मनात कितीतरी वेळा बाबांच्या मरणाची इच्छा केलेली होती त्यामुळे ही भीती त्याला सतावायची. त्याच्या अपराधीपणाच्या भावनेतून या भीतीचा उगम झाला होता. आपल्या जर हे लक्षात आलं की मुलाच्या दृष्टीनं मरण म्हणजे ज्या गोष्टीची भीती वाटते, त्यापासून सरळ सरळ सुटका करून घेणं, तर मुलं कल्पनेच्या जगात माणसांना ठार मारतात हे आपल्याला तितकंसं धक्कादायक वाटणार नाही.

आपल्या आई किंवा वडिलांच्या मृत्यूला आपण जबाबदार आहोत असा खोलवर रुजलेला विश्वास बाळगणारी मोठी माणसं मी पाहिली आहेत. आरडाओरड आणि मारहाण संयमानं टाळून मुलांच्या मनात तिरस्कार आणि त्यामुळे निर्माण होणारी अपराधीपणाची भावना, त्यामुळे वाटणारी भीती, पालक कमी करू शकतात. अजूनही शारीरिक शिक्षा आणि इतर अतिशय कडक प्रकारच्या शिक्षा करणाऱ्या शेकडो शाळा लहान मुलांची कधीही न भरून येणारी हानी करताहेत.

कितीतरी लोकांचा खोलवर असा विश्वास असतो- "जर मुलं कशालाच घाबरत नसतील तर ती चांगली कशी होतील?" चांगुलपणा हा जर नरकाच्या वा पोलिसाच्या किंवा शिक्षेच्या भीतीवर अवलंबून असेल तर तो चांगुलपणा नाहीच- तो निव्वळ भेकडपणा आहे. बक्षिसाच्या आशेवर, स्तुतीच्या किंवा स्वर्गाच्या आशेवर अवलंबून असलेला चांगुलपणा ही खरं तर लाचलुचपतच आहे. आजची जीवनाला घाबरायला शिकवणारी नैतिकता मुलांना भेदरट बनवते. आणि शिस्तबद्ध विद्यार्थ्यांचा "चांगुलपणा" याच सदरात मोडतो. शिक्षेच्या भीतीची ओळखही मुलांना होऊ न देता हजारे शिक्षक आपलं काम अतिशय छान पद्धतीनं करत असतात. उरलेले सगळे चुकीच्या क्षेत्रात आलेले अक्षम शिक्षक असतात- त्यांना खरं तर या व्यवसायातून काढूनच टाकायला हवं.

कदाचित मुलं आपल्याला घाबरून आपली मूल्यं स्वीकारतीलही! वा! आणि आपली मूल्यं पण काय मूल्यं असतात!

या आठवड्यात मी तीन पौडांना कुत्रा विकत घेतला, माझ्या लेथसाठी लागणारी हत्यारं दहा पौडांना आणि तंबाखू पाच गिनीजला. जरी आपल्या समाजातील वार्डेट गोष्टींबद्दल चिंतन करताना मला यातना होतात, तरीही तो सर्व पैसा गरिबांना देण्याचं माझ्या लक्षातच आलं नाही. त्यापूर्वी मी झोपडपट्ट्या म्हणजे जगाला मिळालेला शाप आहे अशी बौद्धिक मुलांना द्यायचो; पण जेव्हा मी या विषयात कसला बोगस माणूस आहे हे माझ्या लक्षात आलं, तेव्हा मी ते थांबवलं.

मी सर्वार्थानं आनंदी अशी जी घरं पाहिली आहेत, त्या घरांमध्ये पालकांचा मुलांशी, नैतिकतेचा मुलामा न देता स्पष्ट आणि प्रामाणिक संवाद होत असतो. या घरांमध्ये भीतीला प्रवेश नसतो. बाप आणि मुलगा दोस्त असतात. प्रेमाला बहर येतो. इतर घरांमध्ये भीतीमुळे प्रेमाचा चुराडा होतो. दार्भिक प्रतिष्ठा आणि मागितल्यावरच मिळणारा आदर प्रेमाला दूर ठेवतात. जबरदस्तीचा आदर म्हणजे नेहमीच भीतीपोटी दाखवला जाणारा आदर.

समरहिलमध्ये जी मुलं आपल्या आईवडिलांना घाबरतात त्यांच्या शिक्षक खोलीच्या चकरा सारख्याच चालू असतात. खरोखरच स्वतंत्र असलेल्या पालकांची मुलं आमच्याकडे फिरकतही नाहीत. भेदरलेली मुलं कायमच आमची कसोटी घेत असतात. ज्याचे बाबा अत्यंत कडक आहेत, असा अकरा वर्षांचा एक मुलगा माझा दरवाजा दिवसातून वीसेक वेळा उघडतो. तो आत डोकावतो, काहीही बोलत नाही आणि पुन्हा दार बंद करतो. मी कधीतरी त्याला ओरडून सांगतो, "अरे आहे, मी अजून जिवंत आहे." त्याच्या बाबांनी स्वीकार न केल्यानं त्यांच्या वाट्याचं सारं प्रेम त्यानं मला दिलं आहे, आणि हा नव्यानं सापडलेला "आदर्श बाबा" कदाचित हरवून जाण्याची त्याला भीती वाटते. या भीतीच्या मागे खरं तर त्याची मुक्त इच्छा दडली आहे की आपला त्रासदायक बाबा हरवावा.

आपल्याला घाबरणाऱ्या मुलांबरोबर राहणं हे आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या मुलांबरोबर राहण्यापेक्षा कितीतरी जास्त सोपं आहे- म्हणजे तुलनेनं जीवनात जास्त शांतता मिळते. मुलं जेव्हा तुम्हाला घाबरतात तेव्हा ती तुम्हाला स्वतःपासून भरपूर लांब ठेवतात. माझी पत्नी, मी आणि समरहिलचे सर्व शिक्षक आणि इतर कामं करणाऱ्या माणसांवर मुलं भरभरून प्रेम करतात कारण आम्ही त्यांचा पूर्णपणे स्वीकार केलेला आहे आणि त्यांना फक्त तेवढीच अपेक्षा आहे. आम्ही त्यांच्यावर नापसंतीचा शिक्का कधीही मारणार नाही हे त्यांना माहित असल्यानं आमच्याशी जवळीक साधण्यात त्यांना आनंद मिळतो.

आमच्या छोट्या मुलांमधे ढगांच्या गडगडाटाची भीती कधी आढळत नाही. अतिशय भयानक वादळातही ती छोट्याशा तंबूमधे बाहेर मोकळ्यावर अगदी छान झोपतात. त्यांना अंधाराचीही भीती वाटत नाही. कधी कधी आठ वर्षांचा मुलगासुद्धा स्वतःच शेताच्या दुसऱ्या टोकाला तंबू ठोकून कितीतरी रात्री एकटाच मजेत झोपतो. स्वातंत्र्य निर्भयतेला प्रोत्साहन देतं. लहानपणी घाबरत असणारी मुलं निर्भय आणि कणखर तरुणांमधे विकसित होताना मी अनेकदा पाहिली आहेत. पण सर्वांना एकाच सर्वसामान्य तराजूत तोलणं चुकीचं आहे, कारण जी कधीही धैर्यवान बनत नाहीत अशी अंतर्मुख मुलंही असतातच. काही माणसं आपल्या मानगुटीवरची भुतं आयुष्यभर जतन करतात.

एखाद्या मुलाला जरी निर्भय वातावरणात वाढवलं असेल आणि तरीसुद्धा ते घाबरत असेल तर मग त्यानं आपली भीती जन्मतःच स्वतःबरोबर या जगात आणली असण्याची शक्यता आहे. या अशा तऱ्हेच्या भुतांचा उतारा करण्यामधे येणारी प्रमुख अडचण म्हणजे आपलं गर्भावस्थेबद्दलचं अज्ञान. कारण गर्भवती आई आपली भीती आपल्या गर्भातील बाळापर्यंत पोचवू शकते की नाही हे कोणाला नक्की माहीत नाही.

आणि दुसरीकडे मुलाला नक्कीच त्याच्या आजूबाजूच्या विश्वातून भीतीचं वाण मिळत असतं. आपल्यापुढे वाढून ठेवलेल्या युद्धाच्या आणि अणुबाँबच्या भयावह गोष्टी आज अगदी लहान मुलांच्यासुद्धा कानांवर पडल्यावाचून राहत नाहीत. अशा गोष्टींचा संबंध मनात सहजच भीतीशी लावला जातो. पण जर सुप्त मनात लैंगिकता आणि नरकाची भीती नसेल तर अणुबाँबच्या भीतीचं वास्तव त्या भीतीमधे मिसळून अधिक गुंतागुंत होत नाही. अणुबाँबची भीती ही फक्त अणुबाँबची भीतीच राहते. अनाकलनीय तीव्र भीतीमधे वा सतत जाळणाऱ्या चिंतेमधे तिचं रूपांतर होत नाही. निरोगी, मुक्त मुलांना भविष्याची भीती वाटत नाही. ती आनंदांनं भविष्याची कल्पना करतात. त्यांची मुलंही त्यांच्यासारखीच भविष्याबद्दल कोणतीही अनिष्ट भीती बाळगणार नाहीत आणि जीवनाचं स्वागतच करतील.

विलहेल्म राइशनं हे लक्षात आणून दिलं की अचानकपणे आपण घाबरलो की त्या क्षणी आपल्या छातीत धडधडतं आणि जे मूल भीतीच्या अंमलाखाली जगतं, त्याच्या छातीत आयुष्यभर धडधड होत असते... आणि ते श्वासही रोखून धरतं. मोकळा आणि एका लयीत श्वासोच्छ्वास करणं हे छान वाढवलेल्या मुलाचं एक लक्षण आहे. ते जीवनाला घाबरत नाही हे त्यामधे दिसून येतं.

अविश्वास आणि द्वेषामधून निर्माण होणाऱ्या आणि माणसाला अपंग बनवणाऱ्या भीतीपासून आपल्या मुलाला मुक्त ठेवण्याची इच्छा एखाद्या बाबाला असेल तर त्याला मला काही महत्त्वाच्या गोष्टी सांगायच्या आहेत.

तुमची बायको जेव्हा असं म्हणते, "थांब जरा! येऊ दे बाबांना घरी!" तेव्हा तिला खरं तर तुमच्याबद्दल हे सूचित करायचं असतं की तुम्ही म्हणजे मालक, तुम्हीच सेन्सर बोर्ड आणि तुम्हीच महाभयंकर राक्षस! या प्रतिमेत कधीही अडकू नका. त्याचा दुसरा अर्थ असा की त्या क्षणी मुलांनी खरं तर आईवर रागवायचं, पण तसं न होता तो सगळा द्वेष तुमच्यावर थोपवला जाईल.

आणि स्वतःला परिपूर्ण मानू नका. तुमच्या मुलांनी जर तुम्हांला विचारलं, "बाबा, तुम्ही कधी बिछान्यात शू केली का? किंवा कधी हस्तमैथुन केलं का?" – तर त्यांना प्रामाणिकपणे सत्य सांगायचं धारिष्ट्य करा. तुम्ही जर त्यांचे मालक बनलात तर तुमच्याबद्दल त्यांना आदर जरूर वाटेल, पण त्या आदराचा प्रकार बरोबर नसेल – त्या आदरात भीतीचा एक मोठा भाग असेल. पण जर त्यांच्या पातळीवर जाऊन तुम्ही त्यांना मोकळेपणानं सांगितलं की तुम्ही शाळेमध्ये किती घाबरत होतात तर त्यांना तुमच्याबद्दल मनापासून आदर वाटेल. त्या आदरभावनेत भीतीचा लवलेशही नसेल. प्रेमांमुळे आणि एकमेकांना समजून घेतल्यामुळे निर्माण झालेला असा तो आदर असेल.

मुलांमध्ये कोणतेही गंड निर्माण न होऊ देता मुलांना वाढवणं हे खरं तर तुलनेनं सोपं आहे. मुलाला कधीही भीती वाटेल असं वागायचं नाही आणि कधीही अपराधीपणाची भावना त्याच्या मनात निर्माण होऊ द्यायची नाही. भीतीच्या

सर्वच्या सर्व भावनांचं निर्मूलन करणं आपल्याला शक्य नाही- जसं दार धाडकन बंद झालं तर आपण दचकणार! पण आपण त्या विघातक भीतीपासून मुलाला दूर ठेवू शकतो- शिक्षेची भीती, देव रागावेल याची भीती आणि रागावलेल्या पालकांची भीती.

कमीपणाची भावना आणि कल्पनेचं साम्राज्य

मुलामधे स्वतःविषयी कमीपणाची भावना कशामुळे निर्माण होते? त्याला ज्या गोष्टी करायला जमत नाहीत किंवा करण्याची परवानगी नाही त्या गोष्टी मोठी माणसं करताना मूल पाहात असतं.

लिंगाचं आकारमान हे कमीपणाच्या भावनेमागचं एक प्रमुख कारण आहे. छोट्या मुलगांना बहुतेक वेळा त्यांच्या लिंगाच्या लहान आकाराची लाज वाटते. मुलींना लिंग नाही या गोष्टीचा कमीपणा वाटतो. मला असं वाटतं की लिंगाला सामर्थ्याचं प्रतीक म्हणून एवढं महत्त्व मिळण्याचं कारण, नैतिक शिक्षणात त्याभोवती निर्माण केलं गेलेलं गूढतेचं वलय आणि त्या बाबतीत घातलेले मनाईचे हुकुम हेच असावं. लिंगाबद्दलचे दडपलेले विचार मनोराज्याच्या स्वरूपात बाहेर येतात. आई आणि दाई ज्या गूढरम्य गोष्टीला इतकं काळजीपूर्वक जपतात, त्या गोष्टीला मग अवास्तव महत्त्व निर्माण होतं. आपल्याला लिंगप्रतिमेचं आश्चर्यकारक सामर्थ्य कथांमधे पाहायला मिळतं. अल्लाउद्दीन जादूचा दिवा हातानं चोळतो- (हस्तमैथुनाचं प्रतीक) - आणि जगातील सर्व सुखं त्याच्या पायाशी लोळण घेतात. तसंच मुलांच्या मनोराज्यात शी आणि शू याही अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी ठरतात.

मनोराज्य हे नेहमी स्वकेद्रित असतं. या स्वप्नात स्वप्न पाहणारे स्वतःच नायक वा नायिका असतात. जसं "असायला पाहिजे" तशा जगातील ती गोष्ट असते. आपण मोठी माणसं एकच प्याला घेऊन किंवा कादंबरीच्या पानांमधून वा सिनेमाच्या दरवाजातून त्या जगात प्रवेश करतो तर मूल मनोराज्याच्या दारातून. मनोराज्य म्हणजे नेहमीच वास्तवापासून सुटका करणारं, इच्छापूर्ती करणारं जग. मर्यादा नसणारं जग. जिचं डोकंच ठिकाणावर नाही अशी व्यक्ती मनोराज्यात सहजच फेरफटका मारून येते. पण कल्पनेच्या राज्यात रमायला मुलांना नेहमीच आवडतं. कल्पनासाम्राज्य हे स्वप्नापेक्षा अधिक मोहक असं जग असतं. स्वप्नही कधी कधी भयावह असू शकतात पण मनोराज्यावर मात्र आपलं काही प्रमाणात नियंत्रण असतं. आपल्या "स्व"ला सुखावणाऱ्या गोष्टींचीच मनोराज्यं आपण करतो.

जिमला मधून मधून राग अनावर होतो. तो मला शू आणि शीबद्दलची मनोराज्यं सांगतो. यातून लैंगिकतेचा वापर करून इतरांवर प्रभाव पाडण्याचं तंत्र तो अवलंबतो आहे.

आणखी एक नऊ वर्षांचा छोटा मुलगा आगगाडीबद्दल लंब्या लंब्या गोष्टी बनवतो. तो नेहमीच ड्रायव्हर असतो आणि बहुतेक वेळा राजा आणि राणी (बाबा आणि आई) हे प्रवासी असतात.

छोट्या चार्लीच्या कल्पनेत त्याच्याकडे विमानांची पलटण आणि मोटरगाड्यांचे ताफे असतात.

जिम त्याच्या श्रीमंत काकांबद्दल बोलत असतो. त्यांनी त्याला एक खेळातली रोल्स रॉईस दिली आहे. पण ती पेट्रोलवर चालते. नवी गाडी चालवण्यासाठी जिमला लायसेन्सची गरज नाही असं त्याचं म्हणणं आहे. एकदा मी पाहिलं की काही छोटी मुलं जिमनं टुमणं लावल्यामुळे त्याच्याबरोबर रेल्वे स्टेशनवर चालली होती. स्टेशन चार मैल दूर होतं. जिमनं त्यांना सांगितलं होतं की त्याच्या काकांनी स्टेशनवर कार पाठवली होती आणि ती सगळी त्या गाडीतून परत येणार होती. चिखलपाण्यातून चार मैल चालत गेल्यावर तिथे गाडी नसल्यामुळे होणाऱ्या त्यांच्या प्रचंड निराशेचा मी विचार केला. कारण गाडी फक्त जिमच्या कल्पनेतच अस्तित्वात होती. आणि मग त्यांचा हा दौरा आधीच थांबवण्याचा निर्णय मी घेतला. मी त्यांच्या लक्षात आणून दिलं की त्यांचं दुपारचं जेवण बुडेल. जिम अस्वस्थ होताच. तो ओरडला, "नाही! नाही!

आम्हांला जेवण बुडवायचं नाहीये." त्यांच्या दाईला लगेचच एक विचार मुचला आणि या दौऱ्याच्या बदल्यात त्यांना सिनेमाला घेऊन जायला तयार असल्याचं तिनं सांगितलं. त्यांनी घाईघाईनं आपले रेनकोट काढले. जिमचा जीव भांड्यात पडला, कारण त्याला हे ठाऊक होतं की ज्या काकांनी त्याला गाडी भेट दिली होती ते काका कल्पनेच्या राज्यातले काका होते.

जिमच्या मनोराज्याचा लैंगिकतेशी काहीही संबंध नव्हता. समरहिलला आल्यापासून इतर मुलांवर प्रभाव पाडण्याचा हा मार्ग त्यानं शोधला होता. कितीतरी दिवस छोट्यांचा एक गट उभा राहून लाईम हार्बरकडे येणाऱ्या जहाजांकडे डोळे लावून असायचा. जिमनं त्यांना दुसऱ्या एका काकांची गोष्ट सांगितली होती. दोन मोठी जहाजं या काकांच्या मालकीची होती. मुलांनी मग जिमच्या मागे लागून, काकांना पत्र लिहायला लावून, एक मोटरबोट भेट म्हणून द्यायला सांगितली. एक मोठं जहाज त्यांच्या मोटरबोटीला ओढत ओढत बंदरात घेऊन येताना दिसेल अशी आशा त्यांना वाटत होती. या पद्धतीनं जिमनं आपलं वर्चस्व मिळवलं होतं. तो अगदी छोट्यासा गरीब मुलगा होता. त्याला निवासी शाळेत घातलं होतं. त्या कमीपणाच्या भावनेची भरपाई मनोराज्याच्या मार्गानं त्यानं केली होती.

सगळीच मनोराज्यं नष्ट करायची म्हणजे जीवन अगदी रुक्ष बनवायचं. प्रत्येक सर्जनाची क्रिया ही आधी कल्पनेत घडावीच लागते. व्रेनच्या कल्पनेतच आधी सेंट पॉल्स चर्च रचलं गेलं आणि नंतर कधीतरी पायाचा पहिला दगड रोवला गेला.

जे वास्तवात आणता येईल ते मनोराज्य जरूर जपावं. उरलेली स्वप्नं- म्हणजे उडती मनोराज्यं- ही शक्य असेल तर मोडून टाकावीत. फार काळ यांच्या मागे लागलं तर ती मुलाला बांधून ठेवतात. कोणत्याही शाळेत ज्यांना मठ म्हणून शिकवा लावला जातो, ती मुलं बहुतेक कल्पनेच्या राज्यात रमणारी मुलं असतात. जो मुलगा काकांकडून भेट म्हणून येणाऱ्या रोल्स रॉईस गाडीची वाट पाहात असतो त्याचं मन गणितात कसं रमणार?

कधी कधी माझी आईवडिलांबरोबर लेखन-वाचनाच्या संदर्भात अतिशय तीव्र स्वरूपाची चर्चा होते. एक आई आपल्या पत्रात लिहिते, "माझा मुलगा या समाजाच्या चौकटीत नीट बसला पाहिजे. तुम्ही त्याला वाचायला शिकण्याची जबरदस्ती करावी." माझं उत्तर साधारणपणे असं असतं, "तुमचं मूल कल्पनेच्या राज्यात जगत आहे. मला त्या जगाचे दोन भाग करायला साधारणपणे एक वर्ष लागेल. आता त्याला वाचन अनिवार्य करणं हा त्या मुलाविरुद्ध केलेला गुन्हा ठरेल. त्याच्या आवडत्या गोष्टींचा मनमुराद उपभोग त्यानं त्याच्या कल्पनासाम्राज्यात पूर्णपणे घेतल्याशिवाय त्याला वाचनात कणभरही रस वाटणार नाही."

अर्थात त्या मुलाला माझ्या खोलीत नेऊन अत्यंत कडक शब्दांत मी हे सांगू शकतो, "मोटरगाड्या आणि काकांबद्दलच्या या वायफळ गोष्टी डोक्यातून काढून टाक बरं. ती सगळी मनोराज्यं आहेत- ती खरी नाहीत आणि हे तुलाही माहीत आहे. उद्या सकाळी तू वाचनाच्या वर्गात बसणार आहेस, नाही तर मग काय होईल ते बघ." हे करणं हा गुन्हा ठरेल. मुलाच्या कल्पनासाम्राज्यातील एखाद्या गोष्टीची जागा मुलाच्या विश्वातील दुसरी एखादी गोष्ट जोपर्यंत घेत नाही, तोपर्यंत त्या कल्पनाविश्वाची मोडतोड करणं चुकीचं आहे. त्या कल्पनेबद्दल बोलायला मुलाला प्रोत्साहन देणं हा या बाबतीत सर्वोत्तम मार्ग आहे. दहापैकी नऊ मुलांचा त्या बाबतीतला रस हळूहळू कमी होत जातो. एखादीच विशिष्ट कल्पना काही वेळा मुलांच्या डोक्यातून अनेक वर्षांनंतरही जात नाही. अशा वेळी कठोरपणे त्या स्वप्नाचा चुराडा करण्याचं धाडस आपण करावं. मात्र कल्पनेची जागा घेणारं दुसरं काहीतरी असलं पाहिजे. छान निरोगी जगण्यासाठी प्रत्येक मुलाचं आणि मोठ्या माणसाचं असं एक तरी क्षेत्र असलं पाहिजे की ज्यामध्ये तो इतरांपेक्षा श्रेष्ठ असेल. वर्गामधे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याचे दोन मार्ग असतात- पहिला वर्गात टॉपला राहायचं आणि दुसरा वर्गात सर्वात तळाशी असणाऱ्या मुलांवर प्रभाव पाडायचा. दुसरा मार्ग हा अधिक आकर्षक रीत्या श्रेष्ठत्व मिळवून देतो, त्यामुळे बहिर्मुख मुलाला अगदी सहज श्रेष्ठत्व मिळू शकतं.

अंतर्मुख मुलाला स्वतःचं श्रेष्ठत्व शोधण्यासाठी कल्पनेच्या राज्यात जावं लागतं. वास्तव जगात त्याला श्रेष्ठत्व मिळत नाही. त्याला मारामारी करता येत नाही, तो खेळात निपुण नसतो, त्याला अभिनय वा गाणं किंवा नृत्य जमत नाही. पण त्याच्या कल्पनेच्या जगात मात्र तो जगातील सर्वाधिक वजनाच्या गटातील सर्वोत्कृष्ट मुष्टियोद्धा असू शकतो. आपला अहं सुखावणं ही प्रत्येक माणसाची महत्त्वाची गरज आहे.

विध्वंसक वृत्ती

छोट्या मुलांना सामानाची काही क्षिती वाटत नाही. मोठ्या माणसांना ही गोष्ट समजणं फार कठीण जातं. मुलं नकळत सामानाची मोडतोड करतात- हेतूपूर्वक नव्हे.

मी एकदा एका छान, आनंदी मुलीला आमच्या शिक्षक खोलीतील अक्रोडाच्या लाकडाच्या मॅटल पीसला खूप तापलेल्या सळईनं भोकं पाडताना पाहिलं. तिला हटकल्यावर ती दचकली आणि तिला आश्चर्यही वाटलं. "मी विचारच केला नाही मी काय करतेय त्याचा" - ती म्हणाली, आणि ती खरं बोलत होती. जाणिवेच्या कक्षेबाहेर असलेली प्रतीकात्मक अशी तिची ती कृती होती.

तळटीप - मॅटल पीस - भिंतीतील शेगडीच्या वरील दर्शनी भागात बसवलेली लाकडी फळी

खरी गोष्ट ही आहे की मौल्यवान गोष्टींबद्दल मोठ्या माणसांना ममत्वाची भावना असते पण मुलांमध्ये ती नसते. एकत्र राहताना भौतिक गोष्टींबद्दल यामुळेच मुलांमध्ये आणि मोठ्यांमध्ये संघर्ष होणं अटळ असतं. समरहिलमध्ये, मुलं झोपायला वर जाण्याआधी पाचच मिनिटं शेगडी पेटवतात. शेगडीमध्ये ती अगदी भरपूर कोळशांचा ढीग रचतात- कारण त्यांच्या दृष्टीनं कोळसे म्हणजे काळे दगड आणि माझ्या दृष्टीनं वर्षाला तीनशे पाँडांचं विल. मुलं दिवे जळत ठेवतात कारण त्यांच्या मनात उजेडाचा आणि वीजबिलाचा परस्पर संबंध नसतोच.

मुलांच्या दृष्टीनं फर्निचर खरं म्हणजे अस्तित्वातच नसतं. म्हणून आम्ही समरहिलमध्ये जुन्या मोटारीच्या आणि जुन्या बसेसमधल्या सीट्स विकत घेतो. साधारण एक-दोन महिन्यांतच त्या खिळखिळ्या झालेल्या दिसतात. जेवणाच्या वेळी हव्या असलेल्या पदार्थासाठी वाढण्याची वाट पाहताना कितीतरी वेळा काही मुलं वेळ घालवण्यासाठी काटा वाकवून वाकवून जवळ जवळ त्याच्या गाठीच बांधतात. हे बहुतेक वेळा नकळतच घडतं किंवा त्यातल्या त्यात अर्धवट जाणिवेच्या कक्षेत असताना घडतं. मूल हा निष्काळजीपणा किंवा मोडतोड फक्त शाळेच्या सामानाच्या बाबतीतच करतं असं नाही. स्वतःची नवी कोरी सायकल तीन आठवड्यांनंतर तिची नवलाई जराशी कमी झाल्याबरोबर ते बाहेर पावसात ठेवतं.

नऊ-दहा वर्षांच्या मुलांनी केलेली मोडतोड ही दुष्ट हेतूनं केलेली किंवा समाजविघातक नसते. वैयक्तिक मालकीच्या वस्तू ही कल्पनाच त्यांना अजून खरी वाटत नसते. कल्पनेच्या भरारीनं त्यांना जेव्हा भारलेलं असतं तेव्हा ती आपल्या चादरी आणि रजया घेऊन समुद्री चाच्यांची जहाजं त्यांच्या खोल्यांमध्ये बनवतात, आणि मग या उद्योगानं चादरी काळ्याकुट्ट होतात आणि रजया फाटतात. पण जेव्हा तुम्ही काळा झेंडा फडकावता आणि तोफा डागता तेव्हा एखाद्या मळक्या चादरीचं काय घेऊन बसलात?

खरंच, ज्या माणसाला किंवा स्त्रीला मुलांना स्वातंत्र्य देण्याचा प्रयत्न करायचा आहे तो माणूस वा ती स्त्री कोट्यधीशच असायला हवी. कारण मुलांच्या नैसर्गिक निष्काळजीपणामध्ये आणि आर्थिक विचारांमध्ये सतत संघर्ष असणं हे न्याय्य नव्हे.

मुलांनी सामानाची काळजी घेणं हे अनिवार्यच केलं पाहिजे हे शिस्तीबद्दल आग्रही असणाऱ्या मंडळींचं मत मला पटत नाही कारण मुलांच्या खेळण्यावर त्यामुळे मर्यादा पडतात. माझं मत असं आहे की वस्तूंच्या मूल्याची जाण मुलाला स्वतःच्या अनुभवातून आणि स्वतःलाच कळल्यावर यावी. पौगंडावस्थेच्या पूर्वीच्या वयातील वस्तूंबद्दलचा निष्काळजीपणा ते वय मागे पडल्यावर, त्या वस्तूंची काळजी घेण्यात आपोआप बदलतो. जेव्हा सामानाबद्दल वाटणाऱ्या निष्काळजीपणातून आपलं आपणच बाहेर पडण्याचं स्वातंत्र्य मुलांना मिळतं, तेव्हा मोठेपणी नफाखोरी किंवा इतरांचा गैरफायदा घेण्याचं काम करण्याची शक्यता त्यांच्या बाबतीत अगदीच कमी होते.

मुलांइतका विध्वंस मुली करत नाहीत. कारण त्यांच्या कल्पनेच्या साम्राज्यात समुद्री चाच्यांची जहाजं आणि टोळीयुद्धांचा समावेश नसतो. पण तरीही मुलांना योग्य न्याय द्यायचा झालाच तर मुलींची वसायची खोली अगदी गचाळ असते असं मी म्हणेन. तो सगळा गचाळपणा मुलं भेटायला आलेली असताना त्यांनी टाकलेल्या कचऱ्यामुळे झालेला आहे, हे मुलींचं समर्थन मला पटलेलं नाही.

काही वर्षांपूर्वी मुलांच्या झोपण्याच्या खोल्यांना आम्ही आतून बीव्हरबोर्ड लावले. खोल्या गरम राहाव्यात हा हेतू त्यामागे होता. बीव्हरबोर्ड म्हणजे जरासा जाड असा पुठठ्याचा फळा असतो आणि लहान मुलांनी त्याच्याकडे बघायचा अवकाश, की लगेच त्यांचा त्यात भोकं पाडण्याचा कार्यक्रम सुरूच होतो. पिंगपाँगच्या खोलीची बीव्हरबोर्ड लावलेली भिंत, तोफांच्या भडिमारांनंतर बर्लिनची भिंत जशी दिसायची तशी दिसली. बीव्हरबोर्डला भोकं पाडणं हे नाक कोरण्यासारखं असतं. बहुतेक वेळा कोरणाऱ्याला त्याची जाणीव नसते आणि विध्वंसाच्या इतर प्रकारांप्रमाणे याच्यामागेही सुप्त हेतू असतो बहुतेक वेळा सर्जनाशी निगडित अर्थ असतो. एखाद्या मुलाला जर बोटीचा कणा बनवण्यासाठी धातूच्या तुकड्याची गरज असेल आणि सहज सापडला तर तो एखादा खिळा वापरेल. पण जर त्याला खिळा सापडला नाही तर तो माझ्या महागड्या छोट्या साधनांपैकी एखादं जर योग्य आकाराचं वाटलं तर ते वापरेल. मुलांच्या दृष्टीनं पटाशी हाही खिळ्यासारखाच एक धातूचा तुकडा असतो. एका हुशार मुलानं एकदा माझा भिंतीला चुना लावण्यासाठी आणलेला खूप महागडा ब्रश छपरावर डांबर लावण्यासाठी वापरला.

आपण हे पाहिलं की मुलांची मूल्यं ही मोठ्या माणसांच्या मूल्यांपेक्षा अगदी वेगळी असतात. अतिशय उत्तम पेंटिंग्ज भिंतींवर लावून आणि सुरेख फर्निचर खोल्यांमधे ठेवून जर मुलांमधे उत्तम अभिरुची जोपासण्याचा प्रयत्न शाळेंनं केला तर ती चुकीच्या दिशेनं झालेली सुरुवात ठरेल. मुलं आदिमानव असतात आणि ती जोपर्यंत संस्कृतीची मागणी करत नाहीत तोपर्यंत त्यांना जितक्या प्राचीन आणि अनौपचारिक वातावरणात राहू देणं शक्य आहे तितकं राहू द्यावं.

काही वर्षांपूर्वी आम्ही जेव्हा आत्ताच्या या घरात राहायला आलो तेव्हा सुंदर अशा ओक झाडाच्या लाकडांनी बनवलेल्या दरवाजांवर मुलं सुराफेक करताना पाहून आम्हांला खूपच त्रास झाला. आम्ही घाईघाईनं दोन आगगाडीचे डबे विकत घेतले आणि त्यांचा एक बंगला तयार केला. आमच्या या आदिवासींना जितक्या सुन्या फेकायच्या होत्या तितक्या त्या बंगल्यावर फेकण्याची त्यांना मुभा होती. आणि तरीही आज चाळीस वर्षांनंतर डब्यांची अवस्था काही वाईट नाहीये. त्यामधे बारा ते सोळा वर्षांमधील मुलं राहतात. त्यांच्यापैकी बहुतांश मुलं आज सुखसोयी आणि सजावट आवडण्याच्या वयाची झाली आहेत. बहुतेक जण आपले डबे अतिशय सुंदर, स्वच्छ आणि नीटनेटके ठेवतात. बाकीची जी मुलं गबाळेपणानं राहतात, ती बहुतेक सरकारी शाळांमधून नुकतीच इकडे आलेली असतात.

सरकारी शाळांमधून समरहिलमधे आलेली मुलं तुम्ही नेहमीच ओळखू शकता. ती सर्वात जास्त घाणेरडी, कमीत कमी आंघोळ केलेली आणि अत्यंत तेलकट-मळकट कपडे घातलेली असतात. सरकारी शाळांमधे दाबल्या गेलेल्या त्यांच्या आदिमानवी प्रवृत्तीतून बाहेर पडायला त्यांना बराच वेळ लागतो. या मुलांना खऱ्या अर्थानं समाजप्रिय बनायला या स्वातंत्र्याच्या वातावरणात खूपच वेळ लागतो.

मुक्त शाळेमधील कार्यशाळा हा सर्वात अधिक तापदायक विभाग आहे. अगदी सुरुवातीच्या काळात कार्यशाळा मुलांसाठी पूर्ण वेळ उघडी ठेवली जात असे, आणि त्याचा परिणाम म्हणजे प्रत्येक हत्यार एक तर मोडलं तरी, नाही तर हरवलं तरी. नऊ वर्षांचं मूल पटाशीचा वापर स्कू ड्रायव्हर म्हणून करायचं, किंवा पक्कड घेऊन आपली सायकल दुरुस्त करायचं आणि नंतर पक्कड तशीच रस्त्यात पडून राहायची.

मग मी ठरवलं की माझी स्वतःची वेगळी कार्यशाळा ठेवायची. मुख्य कार्यशाळेच्या आणि माझ्या कार्यशाळेच्या मध्ये विभाजक आणि कुलूप लावता येईल असं दार ठेवायचं. पण मग माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीची मला टोचणी लागली; मला वाटलं की मी स्वार्थीपणानं आणि समाजविन्मुख होऊन वागतो. शेवटी मी विभाजक काढून टाकला. सहाच महिन्यांमध्ये माझ्या या खाजगी कार्यशाळेत एकही धड हत्यार शिल्लक राहिलं नाही. एका मुलानं माझ्या वायरिंगसाठी आणलेल्या सगळ्या पिना आपल्या मोटरसायकलसाठी योग्य अशा पिना तयार करण्यासाठी वापरल्या. दुसऱ्या एकां माझा लेथ चालू असतानाच स्कू-कटिंग गिअरमध्ये टाकला. पितळ आणि चांदीसाठी वापरायच्या नाजूक व पॉलिश केलेल्या हातोड्यांचा वापर विटा तोडण्यासाठी केला गेला. हत्यारं नाहीशी झाली आणि पुन्हा कधीही सापडली नाहीत. सगळ्यात वाईट म्हणजे मुलांना हस्तकौशल्याबद्दल वाटणारं प्रेमच पूर्णपणे आटलं. कारण मोठी मुलं म्हणायला लागली, "कशाला जायचं कार्यशाळेमध्ये? सगळी हत्यारं आता खराब झाली आहेत." आणि खरंच ती खराब झाली होती. रंध्यामध्ये दाते बसले होते आणि करवतीला अजिबातच दाते शिल्लक राहिले नव्हते.

मी सर्वसाधारण सभेत प्रस्ताव मांडला की माझ्या कार्यशाळेला पुन्हा कुलूप लावावं. प्रस्ताव मान्य झाला. पण मी जेव्हा पाहुण्यांना शाळा दाखवायचो तेव्हा कार्यशाळेचं कुलूप काढताना दर वेळी मला अगदी लाज वाटायची. "हे काय हे? स्वातंत्र्य आणि दरवाजाला कुलूप?" ते खूपच वाईट दिसायचं. मग मी ठरवलं की शाळेला एक जास्तीची कार्यशाळा द्यायची आणि ती पूर्ण वेळ उघडी ठेवायची. मी एक कार्यशाळा सर्व आवश्यक साहित्यासहित उभी केली- बाकं, विशेष पकडी, करवती, पटाशी, रंधे, हातोड्या, सेट स्क्वेअर्स इत्यादी सर्व साहित्यासहित.

यानंतर जवळ जवळ चार महिन्यांनी एके दिवशी मी काही पाहुण्यांना शाळा दाखवत होतो. मी जेव्हा माझ्या कार्यशाळेचं कुलूप उघडलं तेव्हा त्यांच्यापैकी एक जण म्हणाला, "हे काही स्वातंत्र्याचं लक्षण नाही, नाही का?"

मी घाईघाईनं सांगितलं, "अहो, मुलांसाठी वेगळी कार्यशाळा आहे आणि ती संपूर्ण दिवसभर उघडी असते. चला माझ्याबरोबर. मी दाखवतो ती तुम्हांला." तिथे एका बाकाशिवाय इतर काहीही शिल्लक नव्हतं. अगदी शेंगडामुद्धा गायब झाला होता. आमच्या बारा एकराच्या जागेतील कोणत्या वेगवेगळ्या कोपऱ्यांमध्ये हे पटाशी आणि हातोडे पडले होते हे मला कधीही कळलं नाही.

ही कार्यशाळेची भानगड शिक्षकवर्गासाठी एक चिंतेची बाब झाली होती. सगळ्यात अधिक काळजी मला वाटत होती कारण माझ्या दृष्टीनं ही आयुधं खूप महत्त्वाची होती. मग मी असा निष्कर्ष काढला की ही हत्यारं सामायिक पद्धतीनं वापरली जात होती. जर त्यात मालकी हक्काची भावना रुजवली तर चित्र बदलेल असं मला वाटलं- म्हणजे ज्या मुलाला खरोखर हत्यारं पाहिजेत, त्याच्याजवळ त्याचा स्वतःचा हत्यारांचा संच राहिल.

मी ही कल्पना सर्वसाधारण सभेपुढे मांडली आणि ती सर्वांना पसंत पडली. पुढच्या सत्रामध्ये काही मोठी मुलं स्वतःचे हत्यारांचे संच घेऊन घेऊन आली. त्यांनी आपापले संच अतिशय छान ठेवले आणि पूर्वापेक्षा कितीतरी अधिक काळजीपूर्वक वापरले.

कदाचित मुलांच्या वयातील फार मोठी तफावत हे समरहिलमध्ये आमच्यासमोर उभ्या राहणाऱ्या अडचणींचं मूळ असू शकेल. कारण अगदी लहान मुलांच्या दृष्टीनं हत्यारांना जवळ जवळ काहीच किंमत नसते. हल्ली आमचे हस्तव्यवसायाचे शिक्षक कार्यशाळेला कुलूप लावतात. मी उदार मनानं काही मोठ्या विद्यार्थ्यांना, गरज भासेल तेव्हा माझं

वर्कशाॅप वापरायची परवानगी देतो. ती त्याचा गैरवापर करत नाहीत कारण चांगलं काम करण्यासाठी हत्यारांची जाणीवपूर्वक काळजी घेतली पाहिजे हे कळण्याच्या वयाची ती झालेली असतात. त्यांना स्वातंत्र्य आणि स्वैराचारातील फरकही आत्तापर्यंत समजलेला असतो.

तरीही हल्ली दारांना कुलपं लावण्याचं प्रमाण समरहिलमधे वाढलं आहे. एका शनिवारी रात्री सभेमध्ये मी हा मुद्दा उपस्थित केला. मी म्हणालो, "मला हे आवडत नाही. आज सकाळी मी पाहुण्यांना प्रयोगशाळा दाखवत होतो आणि मला कार्यशाळा, प्रयोगशाळा, मातीकामाची खोली आणि नाट्यगृह, सगळ्यांची कुलपं काढत बसावं लागलं. सर्वांसाठी सामायिक असणारे हे वर्ग दिवसभर उघडे ठेवावेत असा माझा प्रस्ताव आहे."

यावर एक विरोधाचं वादळ उठलं. "प्रयोगशाळेमध्ये विषारी द्रावण असतं त्यामुळे तिला कुलूप लावायलाच हवं," काही मुलं म्हणाली, "आणि मातीकामाचा वर्ग प्रयोगशाळेला लागून आहे त्यामुळे त्यालाही कुलूप लावणं गरजेचं आहे."

"आम्हांला नको वावा कार्यशाळा उघडी ठेवायला. पाहा ना, मागच्या वेळी हत्यारांचं काय झालं ते." आणखी काही जण म्हणाले.

मग मीही विनंती केली, "अरे मग आपण निदान नाट्यगृह तरी उघडं ठेवूया. रंगमंच घेऊन तर कोणी पळून जाणार नाही?"

मग नाटककार, नट, नट्या, रंगमंच व्यवस्थापक, प्रकाशयोजक, सगळेच्या सगळे एकदम उभे राहिले. प्रकाशयोजक म्हणाला, "अरे, तू ते आज सकाळी उघडं ठेवलंस आणि दुपारी कोणीतरी मूर्खानं सगळ्या दिव्यांची बटणं लावली आणि तशीच उघडी ठेवली- ३ किलोवॉट वीज वाया गेली आणि एका किलोवॉटचा दर ६ डी आहे!"

दुसरा म्हणाला, "ही बारकी मुलं कपडेपटातले कपडे बाहेर काढतात आणि मग ते घालून मिरवतात."

शेवटी माझ्या प्रस्तावाला पाठिंबा फक्त दोनच हातांचा मिळाला- माझा स्वतःचा आणि एका सात वर्षांच्या मुलीचा. आणि नंतर मला शोध लागला की तिला असं वाटलं की अजून आपण याआधीच्याच प्रस्तावावर मतदान करतो आहोत. "सात वर्षांच्या मुलांना सिनेमाला जाण्याची परवानगी द्यावी" हा तो आधीचा प्रस्ताव होता. खाजगी मालमत्तेची काळजी घ्यायला मुलं स्वतःच्या अनुभवातून शिकत होती.

अतिशय दुःखद सत्य हे आहे की आपण मोठी माणसं सामानाच्या सुरक्षिततेबद्दल जेवढी सतर्क असतो, तेवढी मुलांच्या बाबतीत नसतो. कोणत्याही व्यक्तीचा पियानो, त्याची सुतारकामाची हत्यारं, त्याचे कपडे या आणि अशा शेकडो वस्तू त्याचाच एक भाग बनून जातात. रंध्याचा गैरवापर होताना पाहिलं तर स्वतःलाच दुखापत होण्याइतकं दुःख जाणवतं. आपल्या सामानाबद्दलचं हे प्रेम अनेक वेळा मुलांवरच्या प्रेमापेक्षा अधिक मोठं असतं. जेव्हा जेव्हा आपण म्हणतो, "हं! हं! लांब! हात नाही लावायचा!" तेव्हा तेव्हा आपण त्या वस्तूला मुलापेक्षा जास्त महत्त्व देत असतो. मुलांच्या इच्छा या मोठ्या माणसांच्या अहंकाराचं पोषण करणाऱ्या इच्छांशी मिळत्या-जुळत्या नसल्यामुळे मुलं ही एक डोकेदुखी ठरते.

तीन छोट्या मुलांनी माझा खूप महागडा इलेक्ट्रिक टॉर्च एकदा वापरायला नेला. त्यांनी तो उघडून आत काय काय आहे याचा शोध घेतला आणि त्याचं वाडोळं केलं. त्यांचं हे शोध घेणं मला खूप आवडलं असं जर मी म्हटलं तर ते धडधडीत खोटं ठरेल. या विध्वंसक क्रियेमागे असलेल्या मानसशास्त्रीय कारणाचा मी जरी अंदाज घेतला होता, तरीही मी जाम वैतागलो होतो- तो टॉर्च म्हणजे वडिलांच्या लिंगाची प्रतिमा होती.

एक कोट्यधीशाचा मुलगा मला विद्यार्थी म्हणून मिळावा असं माझं एक स्वप्न आहे. माझ्या कल्पनेच्या राज्यात मी त्याला सर्व प्रकारचे तपशीलवार प्रयोग करायला मुक्त द्वार देईन- मात्र त्याच्या वडिलांच्या जिवावर! कारण एखाद्या चक्रम मुलाला स्वातंत्र्य देणं हे फारच खर्चिक काम असतं. छान निरोगी मुलाला काही सातत्यानं टेलिव्हिजन सेटमध्ये खिळे ठोक्याची इच्छा नसते.

मी भाषण द्यायला जातो तेव्हा सगळीकडे जो प्रश्न पुन्हापुन्हा विचारला जातो, तो अशा वेळी मनात उभा राहतो. जर सुरेखशा पियानोमध्ये मुलानं खिळे ठोकायला सुरुवात केली तर तुम्ही काय कराल? मी आजकाल इतका तयार झालोय की हा प्रश्न कोण विचारणार आहे ते मी आधीच ओळखू शकतो. ती व्यक्ती साधारणपणे पहिल्या रांगेत बसून भाषण चालू असताना मानेला मधून मधून नापसंतीदर्शक हेलकावे देत असते.

या प्रश्नाला सर्वोत्तम उत्तर एकच असू शकतं. तुमचा त्या मुलाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन जर बरोबर असेल तर तुम्ही मुलाशी कसंही वागलात तरी फारसा फरक पडणार नाही. तुम्ही जोपर्यंत मुलाच्या मनात अपराधी भावना निर्माण करत नाही तोपर्यंत तुम्ही त्याला उचलून पियानोपासून दूर नेलं तरी चालेल. तुमच्या वैयक्तिक गोष्टी जपण्याच्या हक्काबद्दल तुम्ही आग्रही राहिलात तर काहीही विघडत नाही, पण त्यामध्ये नैतिक न्यायनिवाडा करून बरोबर की चूक ठरवणं मात्र खूप घातक ठरतं. "वाह्यात", "वाईट मुलगा" किंवा "घाणेरडा" अशा शब्दांचा वापर वाईट परिणाम करतो.

हं! तर त्या छोट्या हातोडीवाल्याकडे आपण पुन्हा वळू. अर्थातच त्याला खिळे ठोकण्यासाठी लाकूडच मिळायला हवं, पियानो नव्हे. प्रत्येक मुलाला त्याच्या अभिव्यक्तीसाठी हत्यारं मिळालीच पाहिजेत. आणि ही हत्यारं त्याच्या स्वतःच्या मालकीची असली पाहिजेत. पण त्या हत्यारांची किंमत तो त्यांच्या खरेदीसाठी मोजलेल्या शिलिंग आणि पेन्समध्ये करणार नाही याची काळजी घ्यायला हवी.

एखाद्या समस्याग्रस्त मुलाच्या सतत चालणाऱ्या विध्वंसक कारवाया आणि एखाद्या निरोगी मुलानं कधीतरी केलेल्या विध्वंसक गोष्टी या दोन्हीमध्ये खूपच फरक आहे. निरोगी मुलानं केलेल्या विध्वंसक गोष्टी या तिरस्कार किंवा तीव्र चिंतेतून निर्माण झालेल्या नसतात, तर त्या सर्जनशील कल्पनेतून घडलेल्या असतात आणि त्यामागे दुष्टपणा नसतो.

खरा विध्वंसकपणा म्हणजे तिरस्काराचं सक्रिय स्वरूप. तो प्रतीकात्मक खूनच असतो. हा "समस्याग्रस्त मुलां" पुरताच मर्यादित नसतो. ज्या लोकांच्या घरामध्ये युद्धकाळात मिलिटरीचं वास्तव्य होतं त्या लोकांनी हे अनुभवलं आहे की सैनिक, मुलापेक्षा कितीतरी अधिक पटींनी विध्वंसक असतात. आणि हे नैसर्गिकच आहे कारण त्यांचं कामच विध्वंस हे आहे.

सर्जन म्हणजे जीवन : विध्वंस म्हणजे मरण. विध्वंसकपणे वागणारं समस्याग्रस्त मूल हे जीवनविरोधी असतं.

चिंतेनं मनं पोखरलेल्या मुलांमध्ये विध्वंसकतेची अनेक अंगं असतात. भावाबद्दल किंवा बहिणीबद्दल वाटणारं मत्सर हे त्यांतील एक अंग. आपल्यापेक्षा त्याला जास्त प्रेम मिळतं असं या विध्वंसक मुलाला वाटतं. दुसरं म्हणजे बंधनं घालणाऱ्या सर्व सत्तेविरुद्ध बंड. आणि तिसरं आणखी एक अंग म्हणजे त्या वस्तूच्या आत काय आहे याबद्दल सहज वाटणारी उत्सुकता.

आपण ज्याबद्दल गांभीर्यानं विचार करायला हवा तो मुख्य मुद्दा- वस्तूची मोडतोड हा नसून त्यामागे असलेली दबलेल्या तिरस्काराची अभिव्यक्ती हा आहे. हा द्वेष, एखाद्या परिस्थितीत, त्या मुलाला दुसऱ्याच्या यातनांचा आनंद घेणारी विकृत व्यक्ती बनवू शकतो.

हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न एका अशा रोगिष्ठ समाजाशी निगडित आहे, ज्या समाजात द्वेष हा पाळण्यापासून चितेपर्यंत फोफावत जातो. अर्थात जगात प्रेमही भरपूर मोठ्या प्रमाणात आहे. तसं नसतं तर मानवतेच्या वाट्याला नुसती दारुण निराशाच उरली असती. प्रत्येक पालक आणि प्रत्येक शिक्षकानं अत्यंत गांभीर्यानं स्वतःमधील ते प्रेम शोधायचा प्रयत्न करायला हवा.

खोटारडेपणा

जर तुमचं मूल खोटं बोलत असेल तर एक तर ते तुम्हांला घाबरतं तरी आहे किंवा तुमचं अनुकरण तरी करतं आहे. जर तुमच्या मुलाकडून सत्य जाणून घ्यायचं असेल तर त्याच्याशी कधीही खोटं बोलू नका. हे काही नैतिक वचन नाही कारण आपण सगळेच कधी ना कधी खोटं बोलतो. कधी कधी आपण दुसऱ्या कोणाच्या भावना दुखावू नयेत म्हणून खोटं बोलतो आणि अर्थातच आपल्यावर कोणी स्वार्थीपणाचा किंवा गर्विष्ठपणाचा आरोप करतं तेव्हा आपण स्वतःबद्दल खोटं बोलतो. "आईचं डोकं दुखतंय. जरा शांत बस" असं न म्हणता, "बंद कर तो आरडाओरडा! बंद कर!" असं ओरडणं हे जास्त प्रामाणिक आणि अधिक बरं आहे असं वाटतं. पण जेव्हा मुलांना तुमची भीती वाटत नसते तेव्हा तुम्ही हे म्हटलं तरी शिक्षेच्या विचारानं ती धास्तावणार नाहीत.

कधी कधी आपला मोठेपणा जपण्यासाठी पालक खोटं बोलतात. "बाबा, तुम्ही सहज सहा माणसांना लोळवाल, हो की नाही?" याला उत्तर देताना सारं धैर्य एकवटावं लागतं. "नाही रे राजा, माझी ही ढेरी आणि सैल पडलेल्या स्नायूंमुळे मी अगदी लहान चणीच्या माणसाशी तरी मारामारी करू शकेन की नाही, कोणास ठाऊक!"

विजेच्या कडकडाटाला किंवा पोलिसांना मी घाबरतो हे किती वडील मुलांजवळ कबूल करतील? आपल्याला शाळेत शेंवडा म्हणायचे हे मुलांना सांगताना कच न खाण्याइतका मोठा झालेला माणूस एखादाच असतो.

कुटुंबात सांगितल्या जाणाऱ्या असत्यामागे दोन प्रकारचे हेतू असतात- मुलाची वागणूक चांगली राहावी आणि आईवडिलांच्या परिपूर्णतेचा प्रभाव मुलांवर पडावा. असे किती वडील किंवा शिक्षक प्रामाणिकपणे मुलांच्या प्रश्नांची उत्तरं देतील? "तुम्ही कधी दारू पिऊन शुद्ध हरवून बसला होतात? तुम्ही कधी शिव्या दिल्या आहेत?" मुलांच्या भीतीमुळे मोठी माणसं दांभिक बनतात.

लहान असताना जंगली बैलाला चुकवण्यासाठी माझ्या बाबांनी भिंतीवरून उडी मारली होती, त्याबद्दल मी त्यांना माफ करू शकलो नव्हतो. मुलं त्यांच्या कल्पनासाम्राज्यात आपल्याला नायक आणि सरदार बनवतात आणि आपण तिथपर्यंत पोचायचा प्रयत्न करत राहतो. पण एक ना एक दिवस आपण पकडले जातो. एक दिवस मुलाला अगदी स्पष्टपणे कळून चुकतं की त्याचे आई-बाबा आणि शिक्षक खोटारडे आणि फसवणूक करणारे होते.

जुनाट हा शिक्का मारून पालकांना टीकेचं लक्ष्य बनवण्याचे आणि तुच्छ लेखण्याचे दिवस बहुतेक सर्व तरुणांच्या जीवनात केव्हातरी येतात. यानंतरचा काळ मुलांनी पालकांना उघडं पाडण्याचा असतो. हा तिरस्कार केवळ मुलाच्या कल्पनेतील इच्छित आईवडील न मिळाल्यामुळे वाटणारा तिरस्कार असतो. स्वप्नातील हवेहवेसे सुरेख पालक आणि प्रत्यक्षातील दुर्बल पालक यांतील तफावत प्रचंड मोठी असते. त्यानंतर मात्र मूल सहानुभूती आणि समंजसपणानं आईवडिलांकडे परत येतं पण या वेळी ते कोणत्याही भ्रमात नसतं. आणि तरीही जर पहिल्यापासूनच पालकांनी मुलांना स्वतःबद्दल सारं खरं खरंच सांगितलं तर या साऱ्या गैरसमजूती आणि मग होणारा भ्रमनिरास दोन्हीही टळेल.

मुलांना सत्य सांगण्यात येणारी सर्वात मोठी अडचण ही आहे की आपण स्वतःशीच खरं बोलायला कचरतो. आपण स्वतःशी खोटं बोलतो, आपण शेजाऱ्यांशी खोटं बोलतो. आजवर लिहिलेलं प्रत्येक आत्मचरित्र हे असत्य आहे. कधीही न पोचता येण्यासारख्या नैतिकतेच्या आदर्शापर्यंत पोचण्याची शिकवण आपल्याला दिलेली असते. आपल्याला अगदी बालपणी मिळालेल्या या शिकवणीमुळे आपण सत्य लपवण्याचा आटोकाट प्रयत्न कायम करत राहतो.

जो मोठा माणूस मुलांशी खोटं बोलतो- अगदी अप्रत्यक्षपणे का होईना, पण खोटं बोलतो- त्याला खऱ्या अर्थानं मूल समजलेलंच नसतं. म्हणून आपली पूर्ण शिक्षणपद्धती असत्यानं भरलेली आहे. आपल्या शाळा आज्ञाधारकपणा आणि उद्योगीपणा हे सद्गुण आहेत, इतिहास आणि फ्रेंच म्हणजे शिक्षण आहे असा मुलाचा भ्रम करून देतात.

माझ्या विद्यार्थ्यांमध्ये अगदी पक्का किंवा सवयीनं कायम खोटं बोलणारा कोणीही नाही. समरहिलमध्ये आल्यावर अगदी सुरुवातीला ती खोटं बोलतात कारण त्यांना खरं बोलण्याची भीती वाटते. जेव्हा त्यांच्या हे लक्षात येतं की या

शाळेत पोलीसगिरी करणारं कोणी नाही, तेव्हा खोटं बोलायला कारणच उरत नाही. मुलं खोटं बोलतात ती बहुतेक वेळा भीतीपोटी, आणि जेव्हा भीतीला कारणच उरत नाही तेव्हा खोटं बोलण्याचं प्रमाण कमी होतं. खोटं बोलणं संपूर्णपणे थांबत असं मी म्हणू शकणार नाही. खिडकीची काच फोडल्याचं एखादा मुलगा कबूल करेल पण फ्रीजमधला खाऊ गुपचुप खाल्ल्याचं किंवा एखादं हत्यार चोरल्याचं मुळीच सांगणार नाही तुम्हाला. खोटं संपूर्णपणे बंद होण्याची आशा करणं हे अगदीच अवास्तव होईल.

स्वातंत्र्यामुळे कल्पनासाम्राज्यातील खोटं बोलणं संपूर्णतया संपणार नाही. खरं तर मजेशीर अशा या गोष्टीचा बऱ्याच वेळा आईवडील फारच बाऊ करतात. माझ्याकडे येऊन छोट्या जमिनं जेव्हा सांगितलं की त्याला त्याच्या बाबांनी खरी खरी रोल्स बेंटली (मोटरकार) आणली आहे तेव्हा मी त्याला म्हणालो, "हो, मला माहित आहे. मी ती पुढच्या दारापाशी उभी असलेली पाहिली. एकदम सहीच आहे रे."

"च्च्यल! तुला ठाऊक आहे की मी नुसतीच गंमत करत होतो."

अप्रामाणिकपणा आणि खोटं बोलणं या दोन्हीमध्ये फरक आहे असं मी म्हटलं तर ते विरोधाभासात्मक आणि तर्कविसंगत वाटेल. तुम्ही प्रामाणिक असूनही खोटारडे असू शकता- म्हणजे असं की आयुष्यातील मोठ्या गोष्टींबद्दल तुम्ही प्रामाणिक राहू शकता आणि कमी महत्त्वाच्या बाबींबद्दल कधी कधी खोटं बोलू शकता. इतरांना न दुखावण्याचा हेतून आपण कितीतरी वेळा खोटं बोलतो. जर खरं बोलणं हा एकच पर्याय उरला तर तो दुष्टपणाच ठरेल. मला असं लिहावं लागेल, "माननीय महोदय, तुमचं पत्र इतकं लांबलचक आणि कंटाळवाणं होतं की मला ते पूर्ण वाचण्याचा त्रास घेणं शक्यच नव्हतं." किंवा मग एखाद्या उदयोन्मुख संगीतकाराला हे सांगायची वेळ तुमच्यावर येईल, "तुमच्या कार्यक्रमाबद्दल धन्यवाद. पण अहो तुम्ही त्या रागिणीचा (बंदिशीचा) खूनच केलात." मोठ्यांचं खोटं बोलणं हे साधारणपणे इतरांच्या भल्यासाठी असतं तर छोट्यांचं अगदी वैयक्तिक आणि तात्पुरतं असतं. मुलाला आयुष्यभरासाठी खोटारडा बनवायचं असेल तर त्यानं नेहमी सत्य आणि फक्त सत्यच बोलावं असा हट्टाग्रह आपण धरायचा!

नेहमीच खरं बोलणं अत्यंत कठीण आहे हे मला मान्य आहे, पण मुलाशी आणि मुलासमोर खोटं न बोलण्याचा निश्चय जर एखाद्यानं केला तर तो अंमलात आणणं आपल्या अपेक्षेपेक्षा सोपंच असतं. फक्त एकाच प्रकारच्या खोटं बोलण्याला सामान्यतः परवानगी देता येते- जेव्हा जीवनमरणाचा प्रश्न असतो तेव्हा. उदाहरण द्यायचं झालं तर अतिशय गंभीर रीत्या आजारी असलेल्या मुलाला त्याच्या आईच्या मृत्यूची बातमी आपण सांगत नाही.

आपले यंत्रवत पाळले जाणारे बहुतेक शिष्टाचार हे जिवंत असत्य असतं. आपण तोंडानं थँक्यू म्हणतो पण आपल्याला तसं खरोखर मनापासून वाटत नसतं. ज्यांच्याबद्दल मनात मुळीच आदर नाही अशा स्त्रियांसमोर आदर दाखवण्यासाठी आपण हॅट काढतो.

खोटं बोलणं हा एक बारीकसा दोष आहे पण खोटं जगणं ही अतिशयच दुःखद गोष्ट आहे. अत्यंत घातक गोष्ट म्हणजे खोटं जगणारा पालक. "मी माझ्या मुलाकडून फक्त एकाच गोष्टीची अपेक्षा करतो- नेहमी संपूर्ण सत्य", एका सोळा वर्षांच्या चोरी करणाऱ्या मुलाचे वडील म्हणाले. ते वडील आईचा तिरस्कार करायचे आणि बदल्यात तीही त्यांचा द्वेष करायची. पण हे सत्य "डार्लिंग आणि डिअरेस्ट"च्या मुखवट्याखाली त्यांनी दडविलं होतं. मुलाला अंधुकसा अंदाज होता की आपल्या घरात खूपच काहीतरी चुकतं आहे. जेव्हा आपलं घरच असं धडधडीत असत्य जगत असतं तेव्हा अशा माणसाच्या मुलाला घरच्या रूढीप्रमाणे खोटारडं बनण्यावाचून दुसरा कोणता पर्याय स्वीकारण्याची संधी मिळणं शक्य तरी असतं का? त्याचं चोरी करणं हा घरात अस्तित्वात नसलेलं प्रेम मिळवण्याचा दुःखद मार्ग होता.

आईवडिलांच्या दांभिकतेची कळत नकळत नक्कल करताना मूल खोटं बोलणार हे उघड आहे. ज्या घरात आईवडिलांमध्ये प्रेम शिल्लक नाही अशा घरातील मुलाला खरं बोलणं अशक्यच असतं. या नवरा-बायकोंना पांघराव्या

लागणाऱ्या भिक्कार ढोंगीपणाच्या बुरख्याच्या आधारानं ते मुलाला फसवू शकत नाहीत. मग ते मूल अवास्तव अशा कल्पनेच्या जगामधे ओढलं जातं. एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी की जरी मुलांना "माहिती नसतं" तरी त्यांना "जाणवत" मात्र असतं.

चर्च हे असत्य प्रस्थापित करत असतं की माणसाचा जन्म पापातून झाला आहे आणि त्याला त्या पापातून सोडवण्याची गरज आहे. "मानवता शिक्षेच्या स्वरूपातील द्वेषामुळे" अधिक उन्नत होईल या असत्यावर कायदा आणखी शिक्कामोर्तव करतो. "निर्जीव पदार्थांनी बनवलेल्या औषधांचा मारा शरीरावर केल्यामुळे आरोग्य उत्तम राहतं" हे असत्य डॉक्टर आणि औषधं बनवणाऱ्या कंपन्या जिवंत ठेवतात.

पालकासाठी या असत्यांनी भरलेल्या समाजात प्रामाणिक राहणं अत्यंत कठीण असतं. तो आपल्या मुलाला सांगतो, "तू हस्तमैथुन केलंस तर तू वेडा होशील." पालकाच्या या सगळ्या खोटारडेपणामागे, मुलावर याचा किती घातक परिणाम होतो याबद्दलचं अविश्वसनीय असं अज्ञान आहे.

माझा विश्वास आहे की पालकाला खोटं बोलण्याची गरज नसते. त्यानं खोटं बोलण्याचं धाडसच करू नये. कितीतरी घरं खोटं न बोलता अस्तित्वात असतात आणि अशा घरांतून स्वच्छ डोळ्यांची प्रामाणिक मुलं येतात. प्रत्येकच प्रश्नाचं खरं खरं उत्तर पालकाला देता येतं- "मुलं कुठून येतात?" या प्रश्नापासून ते "आईचं वय काय?" इथपर्यंत.

मी गेल्या चाळीस वर्षांत कधीही माझ्या विद्यार्थ्यांशी खोटं बोललो नाही आणि तशी कधी इच्छाही झाली नाही. पण हे अगदी तंतोतंत खरं नाही. कारण एका वर्षी मी एक मोठुं खोटं बोललो. एका मुलीची दुःखद गोष्ट मला माहित होती आणि तिनं एका पौडाची चोरी केली. शाळेत होणाऱ्या चोऱ्यांसाठी नेमलेली समिती होती तीन मुलांची. त्यांनी तिला आईस्क्रिम आणि सिगरेटवर ते पैसे खर्च करताना पाहिलं आणि त्यांनी तिची उलटतपासणी घेतली. "मला नीलनं तो पौड दिला" असं तिनं त्यांना सांगितलं. मग ते तिला माझ्याकडे घेऊन आले आणि मला विचारलं, "तू लिझाला एक पौड दिलास का?" मी परिस्थितीचा झटकन अंदाज घेतला आणि शांतपणे म्हणालो, "हो, दिला की." मी जर तिला उघडं पाडलं असतं तर मला खात्री आहे की तिनं त्यापुढे कधीही माझ्यावर विश्वास ठेवला नसता. पैशाच्या स्वरूपात तिनं जे प्रतीकात्मक प्रेम चोरलं होतं त्याला पुन्हा एकदा प्रतिकूल असा धक्का बसला असता. मी कधीही आणि कशाहीसाठी तिच्याच बाजूने होतो हे मला सिद्ध करायचं होतं. मला ठाऊक आहे की तिच्या घरात प्रामाणिक आणि मोकळं वातावरण असतं तर अशी वेळच तिच्यावर आली नसती. मी हेतुपूर्वक खोटं बोललो. तिला बरं करण्याच्या, यातून बाहेर काढण्याच्या हेतूनं बोललो. पण इतर कोणत्याही परिस्थितीत मी खोटं बोलण्याचं धाडसच करत नाही.

मुलं जेव्हा मोकळी असतात तेव्हा फारसं खोटं बोलत नाहीत. आमच्या गावातला पोलीस एकदा भेटायला आलेला असताना एक मुलगा माझ्या ऑफिसमध्ये येऊन मला म्हणाला, "अरे नील, मी बाहेरच्या बैठकीतल्या खिडकीचं काचेचं तावदान फोडलं." पोलीस आश्चर्यचकित झाला होता. मुलं बहुधा स्वतःचं संरक्षण करण्यासाठी खोटं बोलतात. जिथे भीती फोफावते अशा घरांमध्ये खोटारडेपणा फोफावतो. भीती नष्ट केली म्हणजे खोटारडेपणा आपोआप कमी होईल.

पण तरीही एका वेगळ्या प्रकारच्या खोटं बोलण्याचं कारण भीती हे नसतं. ते खोटं बोलणं कल्पनेच्या राज्यात रमण्याच्या आवडीमुळे घडतं. "आई ग, मी गाईएवढा मोठु कुत्रा पाहिला" याची आणि गळाला न लागलेल्या माशाबद्दल मारलेल्या थापेची पातळी एकच आहे. या पद्धतीच्या खोटं बोलण्यामुळे त्या मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाला मदतच होते. अशा खोटं बोलण्याला प्रतिक्रिया देण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे त्या खेळात सामील होणं आणि म्हणूनच जेव्हा विली मला सांगतो की त्याच्या बावांकडे रोल्स रॉईस आहे तेव्हा मीही म्हणतो, "हो ना! काय मस्त आहे रे ती! तुला चालवता येते का?" जन्म झाल्यापासूनच स्वतंत्र असणाऱ्या मुलांना या काल्पनिक जगात रमून खोटं बोलण्याची गरज भासत असेल

का हा प्रश्न माझ्या मनात येतो. त्यांना आपली कमीपणाची भावना भरून काढण्यासाठी लंब्याचौड्या वाता मारण्याची आवश्यकताच भासणार नाही.

अनौरस मुलांना हे माहीत नसतं की त्यांचा जन्म एकमेकांशी लग्न न केलेल्या दोन व्यक्तींच्या संबंधातून झाला आहे. तरीही आपण इतर मुलांपेक्षा वेगळे आहोत याची जाणीव त्यांना असते. अर्थात असं मूल, औरस आहे की नाही या गोष्टीशी ज्या माणसांना काही कर्तव्य नाही, अशांच्या सहवासात राहिलं आणि जर त्याला खरं काय ते ठाऊक असलं- तर त्याला त्याचं वेगळेपण जाणवण्याला कारणच उरत नाही. माहीत असण्यापेक्षा जाणवणं हे खूपच अधिक महत्त्वाचं आहे. त्यामुळे अज्ञानी पालकांच्या कडक बंधनांमुळे आणि ढोंगीपणामुळे मुलांचं प्रचंड नुकसान होतं. मुलांच्या डोक्यावर नव्हे, तर हृदयावर यामुळे आघात होतो. पण चक्रमपणा हा डोक्यामुळे उद्भवत नाही, तर हृदयामुळे उद्भवतो.

दत्तक घेतलेल्या मुलाला "तुला दत्तक घेतलं आहे" हे आईवडिलांनी सांगायलाच हवं. आधीच्या लग्नापासून जन्मलेल्या मुलाला जर त्याच्या सावत्र आईनं, तो तिचा स्वतःचाच मुलगा आहे असं भासवलं तर त्याचे दुष्परिणाम टाळण्यासारखे नाहीत आणि तिला ते भोगण्यातून सुटकाही नाही. जेव्हा पौगंडावस्थेत मुलांना हे दडवलेलं सत्य कळतं, तेव्हा त्यानंतर झालेले त्यांचे मानसिक हाल मी पाहिले आहेत. तुमच्या आजूबाजूला नेहमीच दुष्ट प्रवृत्तीचे लोक असतात, ज्यांना अशी दुष्ट सत्यं सांगण्यात क्रूर आनंद मिळतो.

अशा दुष्ट बुद्धीच्या लुडबुड करणाऱ्या सगळ्या लोकांपासून मुलांना वाचवण्यासाठी, "स्वतःच्या किंवा इतरांच्या कोणत्याही मुलाशी कधीही खोटं न बोलण्याचा निश्चय करा" - हेच त्या मुलाचं संरक्षक कवच असेल. मुलांसाठी संपूर्ण सत्य हा एकमेव मार्गच आपण स्वीकारायला हवा. वडील जर पूर्वी गुन्हेगार असतील तर मुलाला ते माहीत असायलाच हवं. जर आई बार-बाला असेल तर तिनं ते मुलीला सांगायलाच हवं.

जेव्हा हा प्रश्न पुढे येतो, "आई, आम्हां मुलांपैकी तुझं सर्वात जास्त प्रेम कोणावर आहे?" तेव्हा सत्य सांगणं अवघड होऊन जातं. सर्वांचं बहुतेक वेळा खोटं गोड गोड उत्तर हेच असतं, "माझं तुम्हां सर्वांवर सारखंच प्रेम आहे बाळांनो." इथे काय उत्तर द्यायला पाहिजे ते मला ठाऊक नाही. कदाचित या ठिकाणी खोटं बोलणंच ठीक राहिल, कारण हृदयाला चिरून जाणाऱ्या "माझं टॉमीवर सर्वात जास्त प्रेम आहे" या उत्तराचे परिणाम भयानक होतील.

लैंगिकतेबद्दल जे पालक प्रामाणिक आहेत ते इतर बाबतीतही खोटं बोलणार नाहीत. वेड्या मुलांना पोलीस पकडून शिक्षा देतो हे खोटं बोलणं, सिगरेट ओढल्यानं वाढ खुंटते हे असत्य, आईची मासिक पाळी चालू आहे हे न सांगता तिचं डोकं दुखतंय असं सांगणं ही लाखो-हजारो घरांमध्ये नेहमी घडणारी गोष्ट आहे.

समरहिलमधील एका शिक्षिकेनं नुकतीच आमची शाळा सोडून लंडनमधील बालवाडीत शिकवायला सुरुवात केली. तिच्या छोट्या विद्यार्थ्यांनी बाळं कुठून येतात हे तिला विचारलं. दुसऱ्या दिवशी सकाळी अर्धा डझन संतापलेल्या आया शाळेत आल्या आणि तिला "घाणेरडी, अश्लील कुत्री" असे अपशब्द वापरून तिला शाळेतून काढून टाकण्याची मागणी त्यांनी केली.

मोकळ्या वातावरणात वाढवलेलं मूल जाणीवपूर्वक खोटं बोलणार नाही कारण त्याला तशी गरजच नसते. स्वतःला वाचवण्यासाठी ते खोटं बोलणार नाही कारण शिक्षेची भीती त्याच्या मनात नसते. पण ते कल्पनेच्या अवास्तव राज्यात रमेल- आणि ज्या कधीही घडल्या नाहीत अशा लंब्या लंब्या काल्पनिक वाता सांगण्यात रगेल.

भीतिपोटी खोटं बोलण्याचा विचार केला तर आज मला एक नवी पिढी दिसते, जिला काहीही दडवून ठेवायचं नसतं. ही पिढी स्पष्टपणे आणि प्रामाणिकपणे सर्वच गोष्टींचा विचार करते. या पिढीला आपल्या शब्दकोशात "खोटं बोलणं" या शब्दांची गरजच पडणार नाही. खोटं बोलणं म्हणजे नेहमी भिन्नपणाच असतो आणि भिन्नपणा हा अज्ञानाचा परिणाम असतो.

जबाबदारी

कितीतरी घरांमध्ये मुलांचा "अहं" दडपला जातो कारण पालक मुलाला कायमच लहान बाळासारखी वागणूक देतात. मला चौदा वर्षांच्या मुली माहीत आहेत- ज्यांचे आईबाबा त्यांच्यावर गॅस पेटवण्याइतकाही विश्वास टाकत नाहीत. पालकांचे हेतू कितीही उत्तम असले तरी मुलाला जबाबदारीपासून ते लांबच ठेवतात.

"सोन्या, स्वेटर घेऊन जा हं; नक्कीच पाऊस येणार आहे."

"रेल्वेच्या रुळांजवळ जाऊ नको हं."

"तोंड धुतलंस का?"

एकदा एक नवी मुलगी समरहिलला आली तेव्हा तिच्या आईने मला सांगितलं की त्या मुलीच्या सवयी अगदी घाणेरड्या होत्या. आईला दिवसातून दहा दहा वेळा तिला हातपायतोंड धुवायला सांगायला लागायचं. ती आल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून रोज सकाळी थंड पाण्यानं स्नान करायची आणि आठवड्यातून कमीत कमी दोनदा गरम पाण्यानं स्नान करायची. तिचा चेहरा आणि हात नेहमी स्वच्छ असायचे. घरातील तिच्या अस्वच्छतेचं कारण - (कदाचित ती अस्वच्छता तिच्या आईच्या कल्पनेतच अस्तित्वात असावी) - तिला मिळणारी लहान बाळासारखी वागणूक हेच होतं.

मुलांवर जबाबदारी टाकताना त्यावर मर्यादा घालण्याची काही गरज नाही. माँटॅसरी पद्धतीनं शिकलेली छोटी छोटी मुलं गरम गरम सुपानं भरलेली वाडगी हातात घेऊन जातात. आमचा सात वर्षांचा, वयानं सगळ्यात लहान विद्यार्थी, सगळ्या प्रकारची हत्यारं वापरतो- पटाशी, कुन्हाड, करवत आणि सुऱ्या. त्याच्यापेक्षा माझीच बोटं जास्त वेळा कापली जातात.

जबाबदारी आणि कर्तव्य यांत गफलत करू नये. कर्तव्याची जाणीव आयुष्यात जर निर्माण व्हायलाच हवी असेल तर ती नंतर निर्माण व्हावी! "कर्तव्य" या शब्दाचा कितीतरी अनिष्ट गोष्टींशी संबंध आहे. आपल्या म्हाताऱ्या आईवडिलांची काळजी घेण्यासाठी कर्तव्यभावनेखाली दबून कितीतरी स्त्रिया प्रेम आणि जीवनापासूनच वंचित राहतात. माझ्या मनात अशा पतिपत्नींचा विचार येतो, ज्यांचं एकमेकांवरचं प्रेम आटलं आहे पण अतिशय दुःखद स्थितीत दोघं कर्तव्यभावनेनं एकत्र राहताहेत. निवासी शाळेत राहणाऱ्या किंवा वास्तविक निवासी शिबिराला गेलेल्या मुलांना कर्तव्य म्हणून घरी पत्र लिहिणं हे अत्यंत त्रासदायक काम वाटतं, विशेषतः ते रविवारी दुपारी करायला घेतलं तर जरा अधिकच.

वाढत्या वयाबरोबर जबाबदारीची जाण वाढते हा भ्रम आहे. या भ्रमामुळेच तरुणांचं जीवन दुबळ्या म्हाताऱ्या माणसांच्या हातात आपण देतो. त्यांना आपण मुत्सद्दी म्हणतो खरे, पण त्यांचं जास्त चांगलं वर्णन "वाढ थांबलेले" असंच करावं लागेल. आणखीही एक भ्रम आहे. असं गृहीत धरलं जातं की कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यावर आपल्या पाठच्या सदस्याला मार्गदर्शन करण्याची आणि त्याचं संरक्षण करण्याची जबाबदारी असते. पालकांना हे समजणं अवघड जातं की त्यांचा सहा वर्षांचा मुलगा म्हणजे समंजस, तर्कशक्तिसंपन्न अशी व्यक्ती नाही. "तू टॉमीहून मोठा आहेस आणि या वयात तुला हे कळायला हवं की त्याला पळत पळत रस्त्यावर जायची परवानगी नाही." हे वाक्य त्याला समजणार नाही.

ज्या जबाबदाऱ्या घेण्याची मुलाची तयारी नाही त्या जबाबदाऱ्या मुलावर टाकू नयेत आणि जे निर्णय घेण्याचं त्याचं वय नाही ते निर्णय त्याच्यावर लादू नयेत. परवलीचा शब्द म्हणजे "तारतम्य".

समरहिलमध्ये फायर गार्ड बसवायचा की नाही हे आम्ही पाच वर्षांच्या मुलांना विचारत नाही. सहा वर्षांच्या मुलांना ताप आला असताना त्यांना बाहेर जायचं आहे की नाही हे आम्ही विचारत नाही. अगदी थकून भागून गेलेल्या मुलाला

झोपायला पाठवताना आम्ही त्याची मर्जी विचारत नाही. आजारी मुलाला त्याची औषधं देताना आम्ही त्याची परवानगी घेत नाही.

पण अधिकाराचा वापर- आवश्यक तेवढा अधिकाराचा वापर आणि मुलाच्या विशिष्ट वयामध्ये त्याला पेलवेल एवढीच जबाबदारी त्याच्यावर टाकण्याची कल्पना या दोन्हींमध्ये परस्परविरोधी असं काहीही नाही. मुलावर किती जबाबदारी टाकायची हे निश्चित करताना पालकांनी नेहमीच आपल्या अंतरात्म्याचं ऐकावं. त्यांनी प्रथम आत्मपरीक्षण करावं.

मुलांनी स्वतः केलेली आपल्या कपड्यांची निवड पालकांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेला बाधक ठरू शकते, या भ्रामक कल्पनेमुळे पालक त्यासाठी परवानगी नाकारतात. मुलांचं वाचन, सिनेमा पाहणं किंवा त्यांचे मित्रमैत्रिणी यांमध्ये लक्ष घालून त्यांतील बऱ्या-वाईटाची निवड करणारे पालक, साधारणतः स्वतःच्या कल्पना मुलांवर दबाव आणून लादत असतात. मुलांसाठी काय चांगलं आहे हे त्यांना चांगलं कळतं असा युक्तिवाद हे पालक करतात पण सखोल आत्मपरीक्षण केल्यावर हे लक्षात येईल की आपल्या अधिकाराचा व सत्तेचा वापर करणं हे मूळ कारण त्यामागे असण्याची शक्यता अधिक आहे.

साधारणतः मुलांच्या शारीरिक सुरक्षिततेची योग्य ती काळजी घेऊन मुलांवर जितकी जबाबदारी टाकता येईल तेवढी पालकांनी जरूर टाकावी. फक्त याच पद्धतीनं पालक मुलाचा आत्मविश्वास विकसित करू शकतील.

आज्ञाधारकपणा आणि शिस्त

एक अगदी वाह्यात प्रश्न माझ्या मनात येतो, "मुलांनी आज्ञा का पाळव्यात?" याला माझं उत्तर असं आहे, "मोठ्या माणसांची सत्तेची इच्छा भागवण्यासाठी मुलांनी आज्ञा पाळव्यात. नाही तर आज्ञा पाळण्याची मुलाला गरजच काय?"

तुम्ही म्हणाल, "अहो, पायांत बूट घालण्याची आज्ञा मोडली तर त्याचे पाय ओले होतील. वडिलांनी ओरडून थांबायला सांगितलेलं असताना ऐकलं नाही तर तो अगदी कड्यावरून खाली पडेल." अर्थातच जेव्हा अगदी जीवन-मरणाचा प्रश्न असेल तेव्हा मुलानं आज्ञापालन केलंच पाहिजे. पण जीवन-मरणाचा प्रश्न असताना मुलानं केलेल्या अवज्ञेबद्दल त्याला किती वेळा शिक्षा केली जाते? जर केली गेलीच तर फारच क्वचित. बहुतेक वेळा आई त्याला कुशीत घेते आणि म्हणते, "ईश्वराची कृपाच की तुला काही झालं नाही, माझ्या सोन्या." मुलाला बहुतेक वेळा शिक्षा मिळते ती छोट्या छोट्या गोष्टींसाठी!

आज्ञापालनाची जिथे आवश्यकताच नसते असं घरही चालवता येतं. मी जर एखाद्या मुलाला म्हणालो, "चल, तुझी पुस्तकं घे आणि इंग्लिशच्या अभ्यासाला बस." आणि जर त्याला इंग्लिशमध्ये रस नसेल तर तो नाही म्हणेल. त्याचं हे अवज्ञा करणं म्हणजे केवळ त्याच्या इच्छांची अभिव्यक्ती असते. या अभिव्यक्तीनं कोणावर काही लादलं जात नाही वा कोणाला दुखावलंही जात नाही. पण जर मी असं म्हटलं, "बागेच्या मधल्या भागात मी आत्ताच बी पेरलं आहे, त्याच्यावरून कोणीही पळापळ करायची नाही." तर मुलं माझं म्हणणं त्याच मोकळेपणानं ऐकतात, ज्या तऱ्हेनं ते डेरिकचंही म्हणणं मानतात- "मला विचारल्याशिवाय कोणीही माझा बॉल खेळायला घ्यायचा नाही." कारण आज्ञापालन म्हणजे देण्या-घेण्याची बाब असायला हवी. कधी कधी समरहिलमध्ये शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत ठरवलेले नियम तोडले जातात. मग मुलांचं स्वतः त्याबद्दल काय करायचं ते ठरवतात. पण प्रामुख्यानं समरहिल शाळा चालते ती कोणत्याही अधिकारशाही

किंवा आज्ञापालनाशिवाय. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःला आवडेल ते करण्याची पूर्ण मुभा आहे. फक्त ते करताना इतरांच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण न करण्याची काळजी त्यांना घ्यायला हवी. आणि कोणत्याही समाजाला हे ध्येय अंमलात आणण्यासारखं आहे.

जेव्हा घरामध्ये स्वयंनियंत्रण असतं तेव्हा तिथे अधिकार नसतो. तिथे मोठमोठ्यांदा कोणाचाही आवाज हे जाहीर करत नाही की "मी सांगतोय. तुम्ही ते ऐकलंच पाहिजे." प्रत्यक्ष जीवनात अर्थातच तिथे अधिकार असतो. या अधिकाराला सुरक्षितता, काळजी घेणं आणि जबाबदारी-पालन म्हणता येईल. असा अधिकार कधी आज्ञापालन करवून घेतो, तर कधी स्वतः आज्ञापालन करतो. म्हणजे मग मी माझ्या मुलीला सांगू शकतो, "तो चिखल आणि पाणी तू आमच्या बैठकीच्या खोलीमध्ये आणायचं नाहीस." आणि हे सांगणं तिच्या, "बावा, माझ्या खोलीतून बाहेर जा. आता नको आहेस तू मला माझ्या खोलीत" - या सांगण्यापेक्षा फारसं वेगळं नाही. आणि ही तिची इच्छा मी एक शब्दही न बोलता मानतो.

शिक्षेच्या मागणीप्रमाणेच आईवडिलांची आणखी एक मागणी असते- मुलांनी जेवढं लागेल त्यापेक्षा जास्त पानात वाढून घेऊ नये. हे अक्षरशः खरं आहे कारण पोटाला किती हवंय यापेक्षा केवळ डोळ्यांना छान दिसतंय म्हणून मूल भुकेपेक्षा जास्त मागून घेईल आणि मग ते त्याला खाता येणार नाही. जे पानात आहे ते संपवायलाच लावणं हे बरोबर नाही. चांगलं पालकत्व म्हणजे मुलाशी तादात्म्य पावण्याची ताकद, त्याचे हेतू समजण्याइतकी जाण, त्याच्या मर्यादा समजण्याची पात्रता आणि हे सारं करताना कोणतेही अंतःस्थ हेतू किंवा संतापाला मनात थारा न देण्याची कुवत.

एका आईनं पत्र लिहिलं की तिच्या मुलीनं तिचं सगळं ऐकावं अशी तिची इच्छा होती. मी तिच्या मुलीला स्वतःचं ऐकायला शिकवत होतो. आईला ती अवज्ञा करणारी मुलगी वाटते, तर मला कायमच आज्ञाधारक वाटते. पाचच मिनिटांपूर्वी, कुत्रे आणि त्यांना दिलं जाणारं प्रशिक्षण या विषयावर वादविवाद करायला ती माझ्या खोलीत आली. "ए, आता तू जा. मी आता लिहिण्यात गुंतलो आहे." मी म्हणालो - आणि ती एक शब्दही न बोलता बाहेर निघून गेली.

आज्ञापालन ही एक सामाजिक सभ्यता आहे. लहानांना आज्ञापालन करा यला लावण्याचा हक्क मोठ्यांना असता कामा नये. मुलांकडून ते अंतःस्फूर्तीनं व्हावं - बाहेरून लादलेलं नसावं.

शिस्त म्हणजे ध्येयाकडे नेणारं साधन आहे. सैन्यातील शिस्त ही युद्धातील कार्यक्षमता वाढण्याच्या उद्देशानं अंमलात आणली जाते. अशा तऱ्हेच्या शिस्तीमुळे व्यक्ती ही उद्दिष्टपेक्षा गौण ठरते. शिस्तबद्ध देशांमध्ये जीवनाला किंमत नसते.

पण आणखी एक प्रकारची शिस्त असते. वाद्यवृंदांमध्ये प्रत्येक वाद्यवादक मार्गदर्शकाची आज्ञा पाळतो कारण त्याच्या मार्गदर्शकाइतकीच, "आपला कार्यक्रम उत्कृष्ट व्हावा" ही तळमळ त्याच्या मनात असते. पण एखादा सैनिक जेव्हा खाडकन उठून उभा राहतो, तेव्हा त्याच्या मनात नेहमीच सैन्याच्या कार्यक्षमतेची तळमळ असते असं नाही. प्रत्येक सैन्य हे भीतीच्या जोरावर चालतं, आणि सैनिकाला हे ठाऊक असतं की जर त्यानं अवज्ञा केली तर त्याला शिक्षा होईल. जर चांगले शिक्षक असतील तर शाळेतील शिस्त ही वाद्यवृंदातील शिस्तीसारखी असेल. पण अनेक वेळा ती सैन्यातील शिस्तीसारखी असते. हेच घरातही लागू पडतं. आनंदी घर हे वाद्यवृंदासारखं असतं आणि तीच एकत्वाची भावना तिथे सर्वांच्या मनात असते. सैन्यातील बरकसारखी दुर्दैवी घरं द्वेष आणि शिस्तीच्या अंमलाखाली चालतात.

आश्चर्याची बाब ही की ज्या घरांमध्ये ही एकत्वाची भावना असते, बहुतेक वेळा त्या घरांमधील लोक सैन्यातील शिस्त असलेली शाळा खपवून घेतात. ज्या मुलांना घरात कधीही हातमुद्धा लावत नाहीत अशा मुलांना शिक्षक मारतात. एखाद्या जुन्या आणि शहाण्या ग्राहावरून जर कोणी पाहुणा आला आणि त्याला जर सांगितलं की काही प्राथमिक शाळांमध्ये आजही छोट्या मुलांनी बेरीज किंवा स्पेलिंगमध्ये चुका केल्याबद्दल त्यांना शिक्षा केली जाते तर तो या देशातल्या पालकांना

मतिमंद समजेल. जेव्हा माणुसकी जागृत असलेले पालक या मारण्याच्या शिस्तीबद्दल निषेध व्यक्त करतात आणि त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागतात, तेव्हा बहुतेक वेळा कायदा शिक्षा करणाऱ्या शिक्षकाची वाजू घेतो.

पालकांनी ठरवलं तर ते शारीरिक शिक्षा उद्याच्या उद्या रद्द करू शकतील. हे उघड आहे की बहुसंख्य पालकांना ते नको आहे. ही चौकट त्यांच्या सोयीची आहे. ती त्यांच्या मुलांमुलींना शिस्त लावते. मुलाच्या मनातला तिरस्कार हा सगळा शिक्षकाच्या दिशेनं वळतो आणि ज्यांनी हे बेकार काम करायला शिक्षकांना नेमलेलं असतं ते पालक मात्र नामानिराळे राहतात. ही पद्धत त्यांना सोयीची वाटते कारण त्यांना स्वतःलाही जगण्याची आणि प्रेम करण्याची कधीच परवानगी मिळालेली नव्हती. त्यांनाही सांघिक शिस्तीचे गुलाम बनवलं होतं आणि विचारे आता स्वातंत्र्याचं चित्रही डोळ्यांसमोर आणण्यास असमर्थ झाले आहेत.

हे खरंय की घरात काही प्रमाणात शिस्त हवीच. साधारणपणे अशा तऱ्हेच्या शिस्तीमध्ये कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याच्या वैयक्तिक हक्कांना जपलं जातं. उदाहरण द्यायचं झालं तर मी माझ्या मुलीला - "झो"ला माझ्या टाइपरायटरशी खेळू देत नाही. पण आनंदी कुटुंबामधे अशा तऱ्हेची शिस्त आपोआपच अंमलात येते. जीवन म्हणजे अगदी आनंददायी देवाणघेवाण असते. पालक आणि मुलं दोस्त असतात, सहकारी असतात.

आनंदहीन घरांमध्ये शिस्तीचा वापर द्वेषाच्या हत्यारासारखा केला जातो आणि आज्ञाधारकता हा सद्गुण ठरतो. मुलं म्हणजे जंगम मिळकत, मालकीच्या वस्तू असतात आणि त्यांच्यामुळे मालकाला श्रेय मिळायलाच हवं. विलीच्या लिहा-वाचायला शिकण्याची अती चिंता करणाऱ्या पालकाला खरं तर स्वतःला शिक्षणातून काही मिळवायला जमलेलं नसतं.

स्वतः स्वतःलाच आवडत नसणारा जो पालक असतो, त्याचाच कडक शिस्तीवर विश्वास असतो. गावभर गमती करत हिंडणारा आणि खूपशा अश्लील गोष्टी माहीत असणारा माणूस त्याच्या मुलाची मात्र शी-शूविषयी बोलल्याबद्दल अत्यंत कडक शब्दांत खरडपट्टी काढतो. खोटारडी आई खोटं बोलल्याबद्दल मुलाला पिटून काढते. स्वतःच्या तोंडात पाईप धरून स्वतःच्या मुलाला सिगरेट ओढण्याबद्दल बद्दलून काढणारा बाप मी पाहिला आहे. आपल्या बारा वर्षांच्या मुलाला मारताना, बापानं, "मी शिकवतो तुला शिव्या द्यायला, भडवीच्या!" असं म्हटलं आणि मी त्याची कानउघाडणी केल्यावर तो सराईतासारखं म्हणाला, "मी शिव्या दिल्या तर गोष्ट वेगळी आहे. तो किती लहान आहे!"

घरातील कडक शिस्त ही नेहमीच स्वतःबद्दलच्या तिरस्काराचं चित्र दाखवत असते. या मोठ्या माणसानं आयुष्यभर आदर्श होण्यासाठी जी धडपड केली, त्यात तो सपशेल अयशस्वी झाला आणि आता ते आदर्श मुलांमध्ये शोधण्याचे त्याचे प्रयत्न चालले आहेत. त्याला प्रेम करता येत नाही म्हणून हे सगळं चाललं आहे. आनंदाला तो जणू काही सैतान असल्यासारखा घाबरतो. आयुष्यातील साऱ्या उत्तम गोष्टी ज्याला मिळाल्या आहेत- ज्याचं जीवनावर, आनंदावर आणि कामजीवनावर मनापासून प्रेम आहे, त्याला माणसानं राक्षसाचं रूप दिलं. आणि या राक्षसाचा नायनाट करणं हेच आदर्शवादाचं उद्दिष्ट ठरलं. त्यातूनच गूढवाद आणि विवेकशून्यता, धार्मिकता आणि विरक्ती या गोष्टी तयार होतात. यातूनच मारहाणीच्या स्वरूपात शरीराला धारेवर धरलं जातं. शरीरसुखाचा त्याग आणि नपुंसकता तयार होते.

आपण निश्चितपणे असं म्हणू शकतो की घरातील कडक शिस्तीचं लक्ष्य अतिशय मोठ्या प्रमाणावर खच्चीकरण करणं, प्रत्यक्ष जीवनाचंच खच्चीकरण करणं हे असतं. कोणतही आज्ञाधारक मूल हे पुढे कधीही मुक्त पुरुष वा स्त्री होऊ शकणार नाही. हस्तमैथुनाबद्दल शिक्षा केलेल्या कोणत्याही मुलात पुढे कधीही पूर्णपणे उत्कट समागमाची कुवत असणार नाही.

मी असं म्हटलं आहे की आईवडिलांना स्वतःला जे जमलं नाही, ते आपल्या मुलांना बनावयला हवं असतं. हे इतकंच नव्हे, त्याच वेळी प्रत्येक दबलेल्या पालकाचा हाही निश्चय असतो की त्याला स्वतःला जीवनात जे मिळालं त्यापेक्षा जास्त मुलाला मिळणार नाही. जीवनरस संपलेले पालक मुलांना जीवनरसानं सळसळत जगू देणार नाहीत. आणि अशा

पालकाला भविष्याची अतिरिजित भीती वाटत असते. त्याला वाटतं की शिस्त आपल्या मुलांना वाचवेल. स्व-रूपावर कमी पडणारा हा विश्वास मग त्याला बाहेरील ईश्वराला गृहीत धरण्यास भाग पाडतो आणि मग तो ईश्वर त्याला चांगुलपणानं आणि सत्यानं वागायला भाग पाडतो. शिस्त ही अशा तऱ्हेनं धर्माची एक शाखा आहे.

समरहिल आणि इतर सामान्य शाळांमध्ये फरक हा आहे की समरहिलमध्ये आम्ही मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आदर राखतो. जर टॉमीला डॉक्टर व्हायचं असेल तर प्रवेश परीक्षेसाठी तो आपण होऊन अभ्यास करेल हे आम्हांला माहीत आहे. शिस्तबद्ध शाळेला खात्री असते की टॉमीला मार दिल्याशिवाय, त्याच्यावर दबाव आणल्याखेरीज आणि त्याला ठराविक तास अभ्यास करायला लावल्याखेरीज तो कधीही डॉक्टर होणार नाही.

शाळेतील शिस्तीचा वडगा काढून टाकणं हे बहुतेक वेळा घरातील शिस्तीचा वडगा नाहीसा करण्यापेक्षा सोपं असतं. समरहिलमध्ये जेव्हा एखादं सात वर्षांचं मूल इतर सर्वांना त्रासदायक ठरेल असं वागतं तेव्हा सगळी शाळाच सामूहिक नापसंती व्यक्त करते. सर्व शाळेची स्वीकृती मिळावी असं प्रत्येकालाच वाटत असल्यानं, मूल आपलं आपणच नीट वागायला शिकतं. वडग्याची गरजच पडत नाही.

तुलनेनं घरामधील भावनिक धाग्यांची वीण आणि इतर परिस्थितीमुळे हे तेवढं सोपं नसतं. वैतागलेली गृहिणी रात्रीचा स्वयंपाक करत असताना तिच्या चिडखोर मुलाला केवळ सभ्य शब्दांत नापसंती व्यक्त करून ताळ्यावर आणू शकत नाही. आणि जेव्हा नुकताच पेरलेला वाफा पोरानं तुडवलेला दिसतो तेव्हा थकला-भागलेला बाबाही ते करू शकत नाही. मला आवर्जून हे सांगायची इच्छा आहे की "ज्या घरामध्ये सुरुवातीपासूनच स्वयंनियमनाची मोकळीक मुलाला मिळाली आहे तिथे छोट्या छोट्या गोष्टींमध्ये शिस्तीचा प्रश्नच उद्भवत नाही!"

काही वर्षांपूर्वी मी मेन या गावी राहणारा माझा मित्र विलहेल्म राइश याच्याकडे गेलो होतो. त्याचा मुलगा पीटर तीन वर्षांचा होता. घरालगतचं तळं खोल होतं. राइश आणि त्याच्या पत्नीनं पीटरला फक्त एवढंच सांगितलं होतं की पाण्याजवळ जाऊ नकोस. कधीही दुष्ट शिस्तीचा वडगा अनुभवला नसल्यानं, आणि त्यामुळे आईवडिलांवर पूर्ण विश्वास असल्यानं, पीटर पाण्याजवळ गेला नाही. आईबाबांना माहीत होतं की त्यांना काळजी करण्याचं कारणच नाही. भीती आणि अधिकारापोटी शिस्त लावणारे पालक त्या तळ्याकाठी राहताना चिंतेनं अर्धमेले झाले असते. मुलांना आईवडिलांच्या खोटं बोलण्याची इतकी सवय झालेली असते की जेव्हा आई म्हणते - पाणी खूप खोल आहे तेव्हा ती अजिबात विश्वास ठेवत नाहीत. त्यांच्या मनात पाण्याजवळ जाण्याची एक वेपवा इच्छा असते.

शिस्तबद्ध मूल अधिकाराबद्दलचा तिरस्कार आईबाबांना त्रास देऊन व्यक्त करतं. खरोखरच मुलांचा पोरकटपणा आणि गैरवर्तणूक म्हणजे मुलांना दिलेल्या चुकीच्या वागणुकीचा पुरावाच असतो. जर घरात प्रेमळ वातावरण असेल, तर सर्वसाधारण मूल आईवडिलांना जास्त कळतं हे मान्य करतं. पण जर घरात द्वेष असेल तर ते काहीही मान्य करत नाही किंवा ते नकारात्मक वृत्तीनं मान्य करून विध्वंसक, उद्धट आणि अप्रामाणिक होतं.

मुलं शहाणी असतात. ती प्रेमाला प्रेमानं प्रतिसाद देतात आणि द्वेषाला द्वेषानं. सांघिक शिस्तीलाही ती सहज प्रतिसाद देतात. मी प्रतिज्ञापूर्वक सांगतो की सशाच्या किंवा सिंहाच्या सहज प्रवृत्तीप्रमाणेच माणसाच्याही मूळ प्रवृत्तीत दुष्टपणा नाही. साखळी बांधली रे बांधली की चांगल्या कुत्र्याचा वाईट कुत्रा होतो. मुलाला शिस्त लावा बरं आणि पाहा, आधी समाजात शहाणपणानं वागणारं ते मूल कसं एक वाईट, अप्रामाणिक आणि द्वेषानं भारलेलं व्यक्तिमत्त्व बनतं ते!. दुःखाची गोष्ट आहे- बहुतेक लोकांना खात्री असते की वाईट मुलाला वाईटच बनायचं असतं. त्यांचा विश्वास असतो की देवाच्या मदतीनं किंवा छडीच्या साहाय्यानं मुलाला चांगलं वागण्याची शक्ती मिळते. आणि जर ही शक्ती वापरण्याचं त्यानं नाकारलं तर मग ते त्याला त्याच्या हट्टीपणानं केलेल्या अवज्ञेबद्दल चांगलाच धडा शिकवतात.

एका तऱ्हेनं ही पारंपरिक शाळांची भूमिका, शिस्त ज्या ज्या गोष्टींचा पुरस्कार करते, त्या सर्वांची प्रतिनिधिक आहे. एका मुलांच्या मोठ्या शाळेच्या मुख्याध्यापकांना काही दिवसांपूर्वी मी विचारलं, "कशा तऱ्हेची मुलं तुमच्या शाळेत येतात?" तेव्हा ते म्हणाले, "शाळेतून बाहेर पडताना कोणत्याही कल्पना वा कोणतेही आदर्श ज्यांच्याजवळ नसतात अशी मुलं. कोणत्याही युद्धात तोफेचं खाद्य म्हणून ते भरती होतात, कधी हा विचारही त्यांच्या मनाला शिवत नाही की हे युद्ध कशासाठी चाललं आहे आणि आपण का संघर्ष करतो आहोत?"

मी जवळ जवळ साठ वर्षांत एकाही मुलाला मारलं नाही. पण तरुणपणी शिकवताना मी पट्ट्याचा भरपूर वापर केला आणि त्या गोष्टीबद्दल कधी विचारही केला नाही. आता मी कधीही मुलांना मारत नाही कारण त्या मारण्यामागच्या धोक्यांची जाण मला आली आहे आणि मला हेही जाणवलं आहे की त्या मारण्यामागे किती द्वेष दडलेला असतो.

समरहिलमध्ये मुलांना आम्ही समान दर्जानं वागवतो. एखाद्या मोठ्या माणसाची स्वतंत्र अभिरुची आणि व्यक्तिमत्त्व जसं आम्ही जपतो तसंच आम्ही मुलाची स्वतंत्र अभिरुची आणि त्याचं व्यक्तिमत्त्वही जपतो. कारण मूल हे मोठ्या माणसापेक्षा वेगळं असतं याची आम्हांला जाण आहे. प्रौढ अंकल बिल यांना जरी गाजरं आवडत नसली तरी त्यांनी आपलं ताट स्वच्छ केलंच पाहिजे अशी मागणी आपण मोठी माणसं करत नाही किंवा जेवायला बसण्यापूर्वी हात धुतलेच पाहिजेत अशीही मागणी करत नाही. मुलांच्या चुका सारख्या दाखवून आपण त्यांच्या मनात कमीपणाची भावना निर्माण करतो. आपण त्यांच्या उपजत आत्मसन्मानाला धक्का लावतो. सगळ्या सापेक्ष मूल्यांचा हा प्रश्न आहे. खरंच, परमेश्वरच जाणे की टॉमी हात न धुता जेवायला बसल्यानं काय फरक पडतो?

चुकीच्या पद्धतीच्या शिस्तीमध्ये वाढवलेली मुलं जीवनभर एक असत्य जगतात. ती कधीच स्वतःला ओळखण्याचं धाडस करू शकत नाहीत. प्रस्थापित निरर्थक पद्धती आणि शिष्टाचाराची ती गुलाम होतात. रविवारी घालायचे त्यांचे बावळट कपडे ते एकही प्रश्न न विचारता घालतात. कारण शिस्तीचा उगम हा खरडपट्टीच्या भीतीपोटी होतो. आपल्या खेळगड्यांकडून जर शिक्षा मिळाली तर त्यामध्ये भीती नसते. पण जेव्हा मोठा माणूस शिक्षा करतो तेव्हा आपोआपच भीती वाटते. कारण मोठा माणूस हा वयानं, आकारानं मोठा असतो; जास्त ताकदवान आणि दरारा उत्पन्न करणारा असतो. ज्यांची मुलांना भीती वाटते त्या आईचं आणि वडिलांचं प्रतीक हा मोठा माणूस असतो.

मी गेली चाळीस वर्षं कितीतरी चिडखोर, उर्मट आणि दुष्ट मुलांना समरहिलच्या स्वातंत्र्यामध्ये सामावताना पाहिलं आहे. प्रत्येक मुलाच्या बाबतीत सावकाशपणे बदल घडत गेला. योग्य कालावधीनंतर ही लाडानं विधडलेली मुलं आनंदी, समाजात मिसळून राहणारी, प्रामाणिक आणि मनमिळाऊ बनतात.

नव्यानं पालक झालेल्यांवरच संपूर्ण मानवजातीचं भविष्य अवलंबून आहे. आपला अधिकार जुलमीपणानं वापरून जर पालकांनी आपल्या मुलांच्या जीवनाचा स्रोत असणाऱ्या चैतन्याचाच विनाश केला, तर गुन्हेगारी, युद्ध आणि दुःख फोफावत जाईल. शिस्तीबाबत आग्रही असणाऱ्या आपल्या आईवडिलांच्या पावलावर पाउल ठेवून जर ते असेच वागत राहिले तर ते मुलांचं प्रेम गमावून बसतील. कारण ज्याची भीती वाटते त्याबद्दल कोणालाच प्रेम वाटत नाही.

आईवडिलांच्या प्रेमाच्या अगदी विरुद्ध असणारी त्यांची शिस्त चक्रमणाला कारणीभूत होते. मुलांशी द्वेष, शिक्षा आणि दबाव या पद्धतीनं वागून चांगला मानवसमाज आपल्याला मिळू शकणार नाही. प्रेमाचा मार्ग हा एकच मार्ग आपल्यापुढे आहे.

प्रेमपूर्ण वातावरण आणि आईवडिलांच्या शिस्तीच्या बडग्याचा अभाव- यांमुळे मुलांच्या बालपणातील खूपशा समस्या सहजच सुटतील, हे पालकांनी समजून घ्यायला हवंय मला. जर घरांमध्ये मुलांपर्यंत प्रेमाची आणि आपण आईबाबांना आवडत असल्याची भावना सहजतेनं पोचत असेल तर चिडखोरपणा, द्वेष आणि विध्वंसक वृत्ती कधी उद्भवणारच नाही.

बक्षिसं आणि शिक्षा

मुलांना शिक्षा करण्यातून होणाऱ्या वार्डट परिणामांच्या इतका तीव्र धोका त्यांना बक्षिस देण्यातून उद्भवत नाही पण मुलाचा आत्मसन्मान बक्षिसं देऊन खर्ची करणं हे अधिक तरल पातळीवर घडतं. बक्षिसं ही वरवरची आणि नकारात्मक असतात. एखादी गोष्ट केल्याबद्दल बक्षिस देणं याचा अर्थ असं जाहीर करण्यासारखाच आहे की एखादी गोष्ट केवळ ती करण्याच्या अनुभवासाठी करण्याला महत्त्व नाही.

कोणताही कलाकार केवळ आर्थिक मोबदल्यासाठी कधीही काम करत नाही. त्याचं एक बक्षिस म्हणजे सर्जनाचा आनंद हे असतं. महत्त्वाचं म्हणजे बक्षिसांमुळे स्पर्धा पद्धतीतील सर्वात वार्डट गोष्टीला पाठिंबा मिळतो. दुसऱ्या माणसाला पराभूत करणं हे अत्यंत वार्डट उद्दिष्ट आहे.

बक्षिसं देण्यामुळे मुलांच्या मनावर वार्डट परिणाम होतो कारण त्यामुळे मत्सर वाटायला सुरुवात होते. "तुझा छोटा भाऊ बघ- तुझ्यापेक्षा हे किती छान करू शकतो," या आईच्या उद्गारांपासूनच छोट्या दादाला आपला लहान भाऊ नावडण्याची सुरुवात होते. मुलाच्या दृष्टीनं आईचे उद्गार हे तिनं धाकट्या भावाला, "त्याच्यापेक्षा चांगला असण्याबद्दल" दिलेलं बक्षिस असतं.

आजूबाजूच्या गोष्टींमध्ये नैसर्गिकपणे वाटणारा रस लक्षात घेतला तर बक्षिस आणि शिक्षा या दोन्हींमधले धोके आपल्या लक्षात येण्यास सुरुवात होईल. शिक्षा आणि बक्षिसं मुलांना जबरदस्तीनं एखाद्या विषयात रस घेण्यास भाग पाडू शकतात. पण खरोखर रस वाटणं हे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वातील चैतन्यामुळे घडतं आणि असा रस वाटणं हे पूर्णपणे उत्स्फूर्त असतं. लक्ष वेधून घेणं शक्य असतं कारण लक्ष देणं हे जाणीवपूर्वक घडतं. समोरच्या फळ्यावर काढलेल्या आराखड्याकडे लक्ष देणं आणि त्याच वेळी समुद्री चाच्यांबद्दल रस वाटणंही शक्य आहे. आपण जबरदस्ती करून लक्ष द्यायला लावू शकतो पण जबरदस्तीनं रस निर्माण करू शकत नाही. तिकिटांचा संग्रह करण्यामध्ये रस घेण्यासाठी मला कोणीही जबरदस्ती करू शकत नाही आणि मीही स्वतःवर तिकिट संग्रह करण्यासाठी जबरदस्ती करू शकत नाही. आणि तरीही शिक्षा आणि बक्षिसं ही रस निर्माण करण्याची जबरदस्ती करू पाहतात.

माझी छान मोठी बाग आहे. छोट्या मुलांमुलींनी गटागटानं केलेल्या मदतीनं तण काढताना माझा भार हलका होतो. त्यांना माझ्या कामात मदत करण्याचा आदेश देणं मला सहज शक्य आहे. पण या आठ, नऊ आणि दहा वर्षांच्या मुलांना तण काढण्याच्या आवश्यकतेबद्दल काहीच जाण आलेली नव्हती. त्यांना तण काढण्यामध्ये काहीही रस नव्हता.

मी एकदा छोट्या मुलांच्या एका घोळक्याला विचारलं, "तुमच्यापैकी कोणाला मला तण काढताना मदत करायची आहे का?" एकजात सगळ्यांनी नकार दिला.

मी त्यांना कारण विचारल्यावर उत्तरं मिळाली ती अशी- "शी! कंटाळा येतो!", "वाढू देत की त्याला", "आत्ता मी हे शब्दकोडं सोडवतो आहे", "मला बागकाम आवडत नाही".

मला पण तण काढायचं काम कंटाळवाणं वाटतं. मलाही शब्दकोडं सोडवायला आवडतं. त्या मुलांच्या दृष्टीनं विचार केला तर तण काढण्याचं त्यांना काय महत्त्व वाटणार? ती बाग माझी आहे. जमिनीतून वाटाणे उगवल्यावर अभिमान वाटतो तो मला. भाजीचे पैसे वाचतात ते माझे. थोडक्यात त्या बागेत रस आहे तो मला. मुलांना जर बागेत रस वाटत नसेल तर तसा तो त्यांना वाटलाच पाहिजे हे मी त्यांच्यावर लादू शकणार नाही. मला एकच शक्यता दिसते आणि ती म्हणजे मुलांना दर तासाप्रमाणे कामाचा मोबदला देऊन काम करायला सांगणं. मग त्यांचा आणि माझा काम करण्याचा हेतू समान पातळीवर राहिल. मला माझ्या बागेमध्ये आणि मुलांना थोडे जास्त पैसे कमावण्यामध्ये रस असेल.

एखाद्या गोष्टीमध्ये रस वाटण्याच्या मुळाशी नेहमीच व्यक्तीचा "अहं" असतो. चौदा वर्षांची मॉड मला खूपदा बागेमध्ये मदत करते. खरं तर ती सारखं जाहीर करत असते की तिला बागकाम अजिबातच आवडत नाही. पण तिच्या मनात माझ्याबद्दल राग नाही. तिला माझ्याबरोबर वेळ घालवायचा असतो म्हणून ती तण काढायला मदत करते. यातून तिचा स्वतःचा हेतू तात्पुरता साध्य होतो.

डेरिकला पण तण काढायला आवडत नाही पण तरी तो आपण होऊन मला मदत करायला तयार झाला की माझ्या हे लक्षात येतं की ज्या माझ्या पॉकेट नाईफवर त्याचा डोळा आहे, तो ती पुन्हा एकदा मागणार. त्याचं फक्त त्यावरच लक्ष आहे.

पूर्ण केलेल्या कामाबद्दल वाटणारं समाधान हेच खरं बक्षीस आणि ते नेहमी व्यक्तिसापेक्ष असतं. जगातल्या आनंद न देणाऱ्या कामांचा विचार केला तर? कोळशाच्या खाणीत कोळसा खणणं, ५० नंबरचा नट ५१ नंबरच्या वोल्टमध्ये बसवणं, गटारं खणणं, बेरजा करणं. मनापासून ज्यांमध्ये रस वाटत नाही, ज्यांतून आनंद मिळत नाही अशी भरपूर कामं या जगात आहेत. आपण आपल्या शाळांनामुद्धा याच कंटाळवण्या जीवनाच्या साच्यामध्ये बसवतो आहोत असं दिसतं. ज्यांत रस वाटत नाही अशा रटाळ विषयांचा लक्षपूर्वक अभ्यास आपण मुलांना करायला लावतो आणि त्याचा परिणाम म्हणजे आनंद न देणारी रटाळ कामं करण्याची मानसिकता त्यांच्यामध्ये तयार करतो.

मेरी जर वाचायला किंवा अंक मोजायला शिकणार असेल तर त्या विषयांमध्ये तिला स्वतःला रस वाटतो म्हणून; अभ्यासात उत्तम प्रगती केल्याबद्दल सायकल मिळणार म्हणून नव्हे किंवा त्यामुळे आई खुश होईल म्हणूनही नाही.

जर अंगठा चोखायचा थांबवला तर रेडिओ-सेट देईन असं एका आईनं आपल्या मुलाला सांगितलं. किती असंतुलित असा संघर्ष यामुळे आपण मुलाच्या मनात निर्माण करतो! अंगठा चोखणं ही नकळत घडणारी कृती आहे. ती त्याच्या इच्छेच्या नियंत्रणाबाहेर आहे. मूल कदाचित अत्यंत धैर्यानं, जाणीवपूर्वक ही सवय घालवण्याचा प्रयत्नही करेल. पण हस्तमैथुनाच्या सवयीच्या आहारी गेलेल्यांसारखेच त्याचे प्रयत्न पुन्हापुन्हा फसतील आणि मग अपराधीपणाची जाणीव आणि दुःखाचं ओझं अधिकाधिक जड होत जाईल.

भविष्याबद्दल पालकांना वाटणारी काळजी जेव्हा आमिषाच्या स्वरूपात व्यक्त केली जाते तेव्हा ती अत्यंत धोकादायक ठरते. "तू जेव्हा वाचायला शिकशील ना राणी, तेव्हा बाबा तुला स्कूटर आणून देईल हं." हा मार्ग अगदी सरळ आपल्या हावरट, नफाखोर संस्कृतीच्या स्वीकाराकडे नेणारा आहे. अनेक मुलांनी चकचकीत नवी सायकल मिळवण्याऐवजी निरक्षर राहणं पसंत केल्याचं मी पाहिलं आहे आणि त्याचा मला आनंद आहे.

अशा तऱ्हेच्या लाचखोरीचा दुसरा एक प्रकार मुलांच्या भावनांना आवाहन करू पाहतो- तो म्हणजे आईनं असं जाहीर करायचं, "तू नेहमीच वर्गाच्या मागे राहिलास तर आईला खूप वाईट वाटेल." या दोन्हीही पद्धती मुलांना खरंचच कशात रस आहे या गोष्टीकडे पूर्ण दुर्लक्षच करतात.

मुलांकडून आपली कामं करून घेण्यालाही माझा तीव्र आक्षेप आहे. जर मुलांकडून काम करून घ्यायचं असेल तर आपण त्याला त्याच्या क्षमतेनुसार मोबदला दिलाच पाहिजे. मी भिंत बांधायचं ठरवलं म्हणून विटा गोळा करायची इच्छा कोणत्याही मुलाला नसते. हेच जर मी एका छोट्या हातगाडीला तीन पेन्स द्यायचं कबूल केलं, तर एखादा मुलगा आपण होऊन मदत करेल कारण त्यामुळे मी त्याचं स्वहित जपण्याची काळजी घेतो. पण मुलांना आठवड्याला मिळणारा पॉकेट मनी हा त्यांनी आठवडाभर केलेल्या कामांवर अवलंबून ठेवणं मला पसंत नाही. मुलांकडून कोणतीही अपेक्षा न बाळगता पालकांनी "दिल" पाहिजे.

शिक्षा कधीही न्यायानं दिली जाऊ शकत नाही कारण कोणीही माणूस न्यायी असू शकत नाही. "न्याय" याचा अर्थ "संपूर्णपणे समजणं". न्यायाधीश हे कचरा गोळा करणाऱ्याइतकेच नीतिमान असतात आणि तेही पूर्वग्रहातून मुक्त

नसतात. परंपरावादी दृढ निष्ठा आणि सैनिकी वृत्ती असणाऱ्या न्यायाधीशासाठी, "सैन्याचा धक्कार असो" असं ओरडण्याबद्दल अटक झालेल्या सैन्यविरोधी माणसाला न्याय देणं अवघड होऊन बसतं.

मुलांनं लैंगिक गैरवर्तन केल्यावर जाणीवपूर्वक किंवा अजाणता जो शिक्षक त्याच्याशी अगदी दुष्टपणांनं वागतो, त्याच्या मनात निश्चितपणे लैंगिकतेबद्दल खोलवर दडलेली अपराधीपणाची भावना असणार. न्यायालयात ज्या न्यायाधीशाच्या मनाला अजाणतेपणांनं वाटणारा कल समलिंगी आकर्षणाकडे झुकत असतो, तो समलिंगी संभोग घेणाऱ्या कैद्याला त्याच्या त्या कृत्याबद्दल अतिशय कडक शिक्षा देण्याची दाट शक्यता असते.

आपण "न्यायी" असूच शकत नाही कारण आपण आपल्याला जाणलेलं नसतं आणि आपल्या दबलेल्या इच्छा-आकांक्षा आपल्याला ओळखता येत नाहीत. हे मुलांच्यासाठी अत्यंत अन्याय्य आहे. एक मोठा माणूस त्याच्या स्वतःच्या "गंडा"पलीकडे मुलांना काही शिकवूच शकत नाही. आपण स्वतःच जर दाबून टाकलेल्या भीतीनं जखडलेले आहोत, तर मुलांना "मुक्त" करणं आपल्याला कसं शक्य होईल? आपण आपले गंड आपल्या मुलांना बहाल करतो.

आपण जर स्वतःला जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्याला एखाद्या मुलाला शिक्षा करणं अवघड होईल कारण ज्या मुलावर आपण रागानं आग पाखडतो आहोत त्या रागाचं मूळ दुसऱ्या कोणत्या तरी गोष्टीत आहे हे आपल्याला कळेल. खूप वर्षांपूर्वी मी मुलांना बद्दल काढायचो. पुन्हापुन्हा बद्दल काढायचो. कारण मी काळजीत असायचो. शाळा तपासनीस तरी येणार असायचे किंवा मित्राबरोबर भांडण तरी झालेलं असायचं. मी खरोखर कशाबद्दल इतका रागावलो आहे हे स्वतःच जाणून घेण्याऐवजी इतर कोणतीही सबब मला चालायची. आज मला अनुभवामुळे हे कळलं आहे की शिक्षेची गरज नसते. मी कधीही मुलाला शिक्षा करत नाही, मला कधीही शिक्षा करण्याचा मोह होत नाही.

समाजविरोधी वागणाऱ्या एका नव्या मुलाला अलीकडेच मी म्हणालो, "तुझे हे सगळे वेडे वेडे चाळे चालू आहेत कारण मी तुला मारायला तुला हवं आहे. कारण तुझं आयुष्यच एक लांबलचक "मार खाणं" झालं आहे. पण तू तुझा वेळ वाया घालवतो आहेस. तू काहीही केलंस तरी मी तुला शिक्षा करणार नाही." त्यानं त्याचे विध्वंसक चाळे थांबवले. त्याला "तिरस्करणीय" वाटण्याची गरज राहिली नाही.

शिक्षा ही नेहमीच तिरस्कारातून उद्भवलेली क्रिया असते. शिक्षा करण्याच्या क्रियेमध्ये शिक्षक वा पालक त्या मुलाचा द्वेष करत असतात- आणि मुलाला ते समजतं. मार खाल्लेलं मूल आईवडिलांसमोर जेव्हा पश्चात्ताप दर्शवतं किंवा हळुवारपणे प्रेम दर्शवतं ते वरवरचं असतं. ते खरं नसतं. आपल्याला अपराधी वाटू नये यासाठी, मार खाल्ल्यावर वाटणारा तिरस्कार त्याला लपवावाच लागतो. कारण त्या मारानं मुलाला कल्पनेच्या जगात नेलेलं असतं. "माझा बाबा मेला तर बरं होईल!" या कल्पनेमुळे लगेचच अपराधीपणाची भावना वाटू लागते, "बाप रे! मला माझा बाबा मारायला हवा होता. मी अगदी पापी आहे." आणि हा पश्चात्ताप मुलाला बाबाच्या मांडीवर नेऊन खोटा खोटा लडिवाळपणा करायला भाग पाडतो. पण मनात कधीच द्वेषानं घर केलेलं असतं- अगदी कायमचं.

याहूनही वार्डट म्हणजे शिक्षेमुळे एक दुष्टचक्र निर्माण होतं. मारणं म्हणजे व्यक्त केलेला द्वेष आणि मार खाताना प्रत्येक वेळी अधिकाधिक द्वेष मुलाच्या मनात निर्माण होतो. मग जसजसा त्याच्या वाढत चाललेला द्वेष अधिकच वार्डट वागणुकीतून प्रकट होतो, तसतसा जास्तच मार त्याला दिला जातो. मग या पुन्हा बसलेल्या मारामुळे आधीच जमा झालेल्या द्वेषामध्ये आणखी द्वेषाची बीजं पेरली जातात. याचा परिणाम म्हणजे एक वाह्यात, चिडखोर, विध्वंसक अशी द्वेषाची छोटी मूर्ती.

हे मूल शिक्षेला एवढं सरावलेलं असतं की आईवडिलांकडून काहीतरी भावनिक प्रतिसाद मिळावा म्हणून ते मुद्दाम वार्डट वागतं. अगदी द्वेषानं भरलेला प्रतिसादमुद्धा त्याला चालतो, कारण तिथे प्रेमभावनेचा अभाव असतो. आणि मग त्याला मार बसतो. मग त्याला पश्चात्ताप होतो. पण दुसऱ्या दिवशी सकाळी हा पुन्हा आपलं चक्र सुरू करतो.

स्वयंनियंत्रित मुलाला कोणत्याही शिक्षेची गरज नसते आणि तो या तिरस्काराच्या दुष्टचक्रातून जात नाही असं आत्तापर्यंतचं माझं निरीक्षण आहे. त्याला कधी शिक्षा होत नाही आणि वार्डट वागण्याची त्याला गरज नसते. त्याला खोटं बोलण्याची किंवा वस्तूंची मोडतोड करण्याची गरज नसते. त्याच्या शरीराला कोणी घाणेरडं किंवा वार्डट म्हटलेलं नसतं. त्याला कधीही अधिकारविरुद्ध बंड करण्याची किंवा आईवडिलांची भीती बाळगण्याची गरज वाटलेली नसते. तो मधून मधून आकांतांडव करेल पण ते किरकोळ असेल आणि चक्रमपणाकडे झुकणारं नसेल.

हे खरं आहे की शिक्षा कशाला म्हणायचं आणि कशाला नाही हे ठरवणं कठीण आहे. एक दिवस एका मुलांनं माझी सर्वोत्कृष्ट करवत वापरायला नेली. दुसऱ्या दिवशी मला ती पावसात पडलेली सापडली. मी पुन्हा तुला करवत देणार नाही असं मी त्याला सांगितलं ही शिक्षा नव्हती, कारण शिक्षेमध्ये नैतिकतेची कल्पना नेहमीच अंतर्भूत असते. करवत पावसात पडू देणं हे करवतीच्या दृष्टीनं चुकीचं होतं, पण ही कृती अनैतिक नव्हती. दुसऱ्या कोणाची तरी हत्यारं उसनी आणून ती खराब करणं बरोबर नाही हे मुलांनी शिकणं महत्त्वाचं आहे, तसंच दुसऱ्याचं सामान खराब करणं किंवा एखाद्या व्यक्तीला त्रास देणं हेही. इतरांच्या जिवार स्वतःला पाहिजे ते करू देणं किंवा हवं तसं वागू देणं हे मुलांच्या दृष्टीनं वार्डट आहे. त्यातून एक लाडावलेलं मूल तयार होतं आणि लाडावलेलं मूल हे एक वार्डट नागरिक बनतं.

एका शाळेत ज्यानं वस्तू इकडेतिकडे भिरकावून आणि अगदी खून करण्याची धमकी देऊन सर्वांना घाबरवून सोडलं होतं, असा एक छोटा मुलगा काही दिवसांपूर्वी आमच्याकडे आला. त्यानं हाच खेळ माझ्याशी खेळायचा प्रयत्न केला. माझ्या लवकरच लक्षात आलं की तो स्वतःच्या रागाचा वापर लोकांना घाबरवून स्वतःकडे लक्ष वेधून घेण्यासाठी करत होता.

एकदा मी खेळघरात गेलो असताना, सगळी मुलं एक घोळका करून खोलीच्या एका बाजूला उभी असलेली मला आढळली. दुसऱ्या बाजूला हे छोटं मूर्तिमंत "भय" हातात हातोडा घेऊन उभं होतं. त्याच्याजवळ येणाऱ्या कोणालाही हातोड्यानं ठोकण्याची धमकी तो सगळ्यांना देत होता.

"ए बाळ, बंद कर ते सगळं!" मी तीव्रतेनं म्हटलं, "आम्ही घाबरत नाही तुला."

हातोडा खाली टाकून तो पळत माझ्याकडे आला. तो मला चावला आणि त्यानं लाथाही मारल्या.

मी शांतपणे म्हणालो, "जितक्या वेळा तू मला मारशील किंवा चावशील तितक्या वेळा मीही तुला मारीन." आणि मी खरंच तसं केलं. लवकरच त्यानं ही स्पर्धा थांबवली आणि खोलीतून पळून गेला.

ही शिक्षा नव्हती. हा धडा शिकणं गरजेचं होतं. स्वतःच्या समाधानासाठी कोणीही इतरांना त्रास देऊ शकत नाही हे शिकणं आवश्यक होतं.

बहुतेक घरांमध्ये दिली जाणारी शिक्षा ही अवज्ञा केल्याबद्दलची शिक्षा असते. शाळांमध्येही अवज्ञा आणि उर्मटपणाकडे गंभीर गुन्हे म्हणून पाहिलं जातं. ब्रिटनमधील बहुतेक शाळांमध्ये शिक्षकांना मारायची मुभा होती. त्यामुळे मीही जेव्हा तरुण शिक्षक होतो, तेव्हा मला मुलांना मारायची सवय होती. मला नेहमीच सर्वात जास्त राग यायचा तो अवज्ञा करणाऱ्या मुलांचा. माझ्या छोट्याशा प्रतिष्ठेला धक्का लागायचा. घरात माझ्या वडिलांना जशी खोटी प्रतिष्ठा होती, तसंच स्वतःला मी दाभिक देवपण बहाल केलं होतं. अवज्ञा केल्याबद्दल शिक्षा करणं म्हणजे स्वतःला सर्वशक्तिमान परमेश्वर समजणं - "तुमच्यासाठी दुसरा कोणताही देव असणार नाही!"

नंतर मी जर्मनी आणि ऑस्ट्रियामध्ये शिकवत होतो. तेव्हा शिक्षक मला विचारायचे, "ब्रिटनमध्ये शारीरिक शिक्षा करतात का?" मला खूप लाज वाटायची त्यांचा प्रश्न ऐकून. जर्मनीमध्ये विद्यार्थ्याला मारलं तर शिक्षकावर मारहाणीच्या गुन्हाखाली फिर्याद दाखल केली जाते आणि सामान्यतः त्याला शिक्षा केली जाते. छडीनं आणि पट्ट्यानं मारण्याची ब्रिटिश शाळांमधील पद्धत ही आम्हांला सर्वात लाजिरवाणी गोष्ट वाटते.

एका मोठ्या शहरातील एक डॉक्टर एकदा मला म्हणाले, "एक अमानुष शिक्षक एका शाळेचा मुख्याध्यापक आहे आणि तो मुलांना अतिशय दुष्टपणांनं बदडून काढतो. खूपदा त्याच्यामुळे भयभीत झालेली कितीतरी मुलं माझ्याकडे आणली जातात. पण मी काहीही करू शकत नाही. समाजाचा पाठिंबा आणि कायदा या दोन्ही गोष्टी त्याच्या बाजूने आहेत."

फार दिवस झाले नसतील त्या गोष्टीला. वर्तमानपत्रात एक गोष्ट आली होती. दोन भावांची त्यांच्या अपराधाबद्दल मुनावणी चालू असताना न्यायाधीशांनी त्यांना सांगितलं की तुम्हांला जर एक-दोन वेळा वेदम चोप बसला असता तर तुम्हांला न्यायालयात उभं राहण्याची वेळच आली नसती. नंतर जसा पुरावा उलगडत गेला तसं हे समोर आलं की त्या मुलांना जवळ जवळ रोजच रात्री त्यांचे वडील मारायचे.

सॉलोमनच्या म्हणींमुळे जेवढं काही चांगलं घडलं असेल त्यापेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक वाईट त्याच्या छडीच्या सिद्धांतामुळे घडलं आहे. ज्या माणसामधे थोडं तरी आत्मपरीक्षणाचं सामर्थ्य आहे, तो कधीही मुलाला मारूच शकणार नाही किंवा मुलाला मारण्याची इच्छाही त्याच्या मनात येऊ शकणार नाही.

आपण हे पुन्हा एकदा पाहूया. मुलाला माराची भीती वाटते ती फक्त त्याबरोबर नैतिकतेचा, चूक-बरोबरचा विचार जोडला गेला तरच. उदाहरण द्यायचं झालं तर, रस्त्यातल्या एका अशिक्षित पोरानं मातीचं ढेकूळ फेकून माझी टोपी उडवली आणि मी त्याला पकडून त्याच्या कानशिलात लगावली तर माझी प्रतिक्रिया ही नैसर्गिक आहे असंच त्या मुलाला वाटेल. त्याच्या आत्म्याला यामधे अजिबात धक्का लागणार नाही. पण जर मी शाळेच्या मुख्याध्यापिकांकडे गेलो आणि त्याच्या गुन्हाबद्दल त्यांनी शिक्षा द्यावी अशी मागणी केली तर त्या शिक्षेमुळे निर्माण झालेली भीती ही त्या मुलाच्या दृष्टीनं खूप हानिकारक ठरेल. सारं प्रकरण एकदम नीतिमत्ता आणि शिक्षेचं प्रकरण होऊन जाईल. मुलाला वाटेल की त्यानं मोठ्ठा गुन्हा केला आहे.

त्यानंतर काय घडेल त्याची सहजच कल्पना करता येईल. मी तिथे माझी मातीनं मळलेली टोपी घेऊन उभा आहे. मुख्याध्यापक खुर्चीवर बसले आहेत. मुलाकडे पाहताहेत. नजरेत जरब आहे. मुलगा मान खाली घालून उभा आहे. त्याच्यावर आरोप करणाऱ्याच्या प्रतिष्ठेखाली तो अगदी दबून, घाबरून गेला आहे. रस्त्यात त्याच्याशी टक्कर घेताना तो आणि मी समान पातळीवर होतो. माझी टोपी उडवल्यानंतर मला काही प्रतिष्ठा नव्हती. मी एक सामान्य माणूस होतो. जगण्यासाठी आवश्यक तो धडा तो मुलगा शिकला होता- तो धडा म्हणजे मी जर एखाद्याला मारलं तर तो चिडेल आणि मलाही प्रत्युत्तरादाखल बुकलून काढेल.

रागीटपणाचा आणि शिक्षेचा काही संबंध नाही. शिक्षा ही आस्थाशून्य न्याय देणारी असते, अत्यंत नैतिक असते. शिक्षा सर्वासमक्ष हे सांगते की केवळ गुन्हा करणाऱ्याच्या भल्यासाठीच ती दिली आहे. (देहान्ताची शिक्षा दिली तर ती समाजाच्या भल्यासाठी असते.) शिक्षा देण्याची क्रिया ही एक अशी क्रिया आहे, ज्यामधे माणूस स्वतःला देवाच्या जागी बसवतो आणि नैतिक न्यायनिवाडा करतो.

जर परमेश्वर बक्षिसं आणि शिक्षा देत असेल तर आपणही आपल्या मुलांना बक्षिसं आणि शिक्षा दिली पाहिजे या कल्पनेला धरून बरेच पालक चालतात. हे पालक प्रामाणिकपणे न्याय देण्याचा प्रयत्न करतात आणि स्वतःला त्यांनी हे पटवलेलं असतं की त्या मुलाच्या चांगल्यासाठीच ते त्याला शिक्षा करताहेत. "या गोष्टीचा त्रास तुला जितका होतो, त्यापेक्षा कितीतरी जास्त तो मला होतो" हे खोटं नसतं, पण ती धार्मिक भावनेनं केलेली स्वतःचीच फसवणूक असते.

धर्म आणि नैतिकता यांमुळे शिक्षा ही काही अंशी आकर्षक अशी संस्थाच बनते, हे आपण लक्षात ठेवलं पाहिजे. कारण शिक्षेमुळे सदसद्विवेकबुद्धीच्या टोचणीतून मुक्ती मिळते. "मी त्याची किंमत मोजली आहे," असं चुका करणारा म्हणतो.

माझ्या भाषणानंतर प्रश्नोत्तरांच्या वेळी एखादा जुन्या विचारांचा माणूस हमखास उभा राहून म्हणतो, "माझे वडील मला चपलेनं फोडून काढायचे आणि त्याबद्दल माझी काहीही तक्रार नाही. मला त्यांनी तेव्हा जर मारलं नसतं तर आज जो मी आहे तो मी होऊच शकलो नसतो." "तसं असेल तर आज तुम्ही नक्की काय आहात?" हे विचारण्याचं अविवेकी धाडस माझ्यात कधीच नसतं.

शिक्षेनं नेहमीच मानसिक हानी होत नाही असं म्हणणं म्हणजे मूळ प्रश्नाला बगल देणं आहे. कारण शिक्षेमुळे त्या व्यक्तीमध्ये नक्की काय प्रतिक्रिया पुढील आयुष्यात घडेल हे आपल्याला माहित नाही. स्वतःकडे लक्ष वेधू पाहणाऱ्या आणि असभ्य देहप्रदर्शनावद्दल अटक करण्यात आलेल्या कितीतरी व्यक्ती या लहानपणी अगदी पोरकट लैंगिक चाळे करण्याबद्दल शिक्षेची शिकार झालेल्या व्यक्ती असतात.

शिक्षेचा चुकून जरी कधी सुयोग्य परिणाम झालेला दिसला असता तरी तिच्या बाजूनं बोलण्यात काही अर्थ होता. शिक्षेच्या भीतीमुळे काही मर्यादा घालणं शक्य होतं हे खरं आहे. हे कोणताही माजी सैनिक तुम्हाला सांगू शकेल. भीती दाखवून जर आपल्या मुलातील चैतन्य पूर्णपणे हरवून टाकल्यामुळे पालक समाधानी असतील तर अशा पालकांच्या दृष्टीनं "शिक्षा" ही सुयोग्य ठरते.

लहानपणी अत्यंत कडक शिक्षा झालेली किती मुलं आपलं चैतन्य गमावून बसतात आणि आयुष्यभर नपुंसकाचं जिणं जगतात अन किती मुलं बंड करून उठतात आणि अधिकच समाजविरोधी बनतात हे आपल्यापैकी कोणालाही सांगता येणार नाही. पन्नास वर्षं झाली मला शिकवायला लागून; पण मी एकदाही एकाही पालकाकडून हे वाक्य ऐकलेलं नाही, "मी माझ्या मुलाला मारलं आहे आणि आता तो एक चांगला मुलगा झाला आहे." उलट शेकडो वेळा मी तीच ती दुःखद गोष्ट ऐकली आहे, "मी त्याला मारलं आहे, समजावून सांगितलं आहे, सगळ्या प्रकारे मदत केली आहे पण तो दिवसेंदिवस अधिकच बिघडत चालला आहे."

शिक्षा ज्यानं अनुभवली आहे ते मूल नक्कीच अधिकाधिक बिघडत जातं. आणि त्यात भर म्हणजे ते पुढे मोठेपणी शिक्षा करणारा बाबा किंवा शिक्षा करणारी आई बनतं आणि हे द्वेषाचं दुष्टचक्र वर्षानुवर्षं तसंच चालू राहतं. मला हा प्रश्न कितीदा पडला आहे – "एरवी इतके सहृदय असणारे पालक, आपल्या मुलांच्या दुष्ट शाळा सहन तरी कसे करतात?" आपल्या मुलांना चांगल्या दर्जाचं शिक्षण मिळावं ही त्यांची तळमळ दिसून येते आणि हे त्यांच्या दृष्टीनं अत्यंत महत्त्वाचं असतं. त्यांच्या हे लक्षात येत नाही की शिक्षा करणाऱ्या शिक्षकामुळे मुलांच्या मनात जबरदस्तीनं स्वारस्य निर्माण केलं जातं पण ते फळ्यावरील गणिताच्या उदाहरणांमध्ये नव्हे, तर शिक्षेमध्ये. खरं पाहायला गेलं तर आपल्या शाळा आणि कॉलेजातील अव्वल श्रेणीतील विद्यार्थी कालांतरानं सामान्य पातळीवर घसरलेले दिसतात. चांगले गुण मिळवण्यात त्यांना वाटणारा रस हा बहुतेक पालकांच्या दट्ट्यामुळे निर्माण झालेला असतो. त्या विषयामध्ये त्यांना मुळीच रस वाटत नसतो.

शिक्षकांची भीती आणि त्यांच्याकडून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षेची भीती याची सावली आईवडील आणि मुलाच्या संबंधांवर पडतेच पडते. कारण प्रत्येक प्रौढ व्यक्ती ही मुलाच्या दृष्टीनं आई किंवा वडिलांचं प्रतीक असते. आणि जेव्हा जेव्हा शिक्षक शिक्षा करतो, त्या त्या वेळी मुलाच्या मनात त्या प्रतीकामागे असलेल्या मोठ्या माणसाविषयी भीती आणि तिरस्कार निर्माण होतो – एक तर बाबांविषयी तिरस्कार वा आईंविषयी. हा अतिशय अस्वस्थ करणारा विचार आहे. मुलांना या भावनेची जाणीवही नसते. तरीही मी एकदा तेरा वर्षांच्या मुलाचं बोलणं ऐकलं आहे, "माझ्या आधीच्या शाळेचे मुख्याध्यापक मला खूप मारायचे आणि तरीही आईबाबांनी मला त्या शाळेत कसं काय ठेवलं हेच मला कळत नाही. त्यांना हे ठाऊक होतं की तो एक क्रूर प्राणी आहे, पण तरीही त्यांनी त्याबद्दल काहीही केलं नाही."

फोडून काढण्यापेक्षाही अधिक धोकादायक शिक्षा म्हणजे लेक्चरवाजी (बौद्धिक). ती बौद्धिक किती भीषण असू शकतात! "पण तुला कळत नव्हतं का की हे तू चुकीचं करतो आहेस?" एक हुंदका आणि मानेनंच दिलेला होकार. "हं! म्हणा आता की तुमचं चुकलं."

भोंदू आणि दांभिक लोकांना प्रशिक्षण देण्याचा- बौद्धिक घेण्याइतका दुसरा प्रभावी मार्गच नाही. दुसरा याहूनही भयावह प्रकार म्हणजे चुकलेल्या मुलाच्या आत्म्यासाठी त्याच्याचसमोर प्रार्थना करणं. हे तर अगदीच अक्षम्य आहे. कारण यामुळे त्या मुलाच्या मनात अत्यंत खोलवर अपराधीपणाची भावना रुजल्यावाचून राहात नाही.

सतत मुलाच्या मागे लागणं- ही जरी शारीरिक शिक्षा नसली तरी मुलाच्या विकास प्रक्रियेमध्ये मुलाचं तेवढंच नुकसान करणारी ही आणखी एका प्रकारची शिक्षा आहे. कित्येकदा आपल्या दहा वर्षांच्या मुलीच्या दिवसभर मागे लागणाऱ्या आईचं बोलणं मी ऐकलं आहे - "शोनू, उन्हात जाऊ नको राजा.... राणी, त्या कठड्यापासून लांब राहा.... नाही राजा, आज तुला पोहायला पाण्यात नाही उतरता येणार; तुला मरणाची सर्दी होईल!" हे सततचं मागे लागणं हे नक्कीच प्रेमाचं चिन्ह नव्हे- हे आईच्या मनातील भीतीचं चिन्ह आहे आणि त्याखाली आईचा सुप्त तिरस्कार लपलेला असतो.

शिक्षेचा पुरस्कार करणाऱ्या सर्वांना एक अतिशय सुंदर फ्रेंच चित्रपट पाहायला आणि पचवायलाही मिळावा अशी माझी इच्छा आहे. एका गुन्हेगाराचा तो जीवनपट आहे. हा गुन्हेगार लहान असताना त्यानं केलेल्या एका चुकीबद्दल त्याला त्या रिविचारी रात्रीच्या जेवणात सहभागी होण्यास मनाई करण्यात आली आणि त्या भोजनात विषारी मशरूमसचा पदार्थ होता. नंतर त्यानं आपल्या सगळ्या कुटुंबाच्या शवपेट्या बाहेर नेताना जेव्हा पाहिल्या तेव्हा असं ठरवलं की चांगुलपणाचा काहीही उपयोग होत नाही. एक अनीतिकथा - ज्यातील नीतितत्त्व शिक्षा करणाऱ्या कित्येक आईबावांना दिसू शकत नाही.

शी आणि शूच्या योग्य सवयी

आम्ही सगळीच कधी कधी संडासाबद्दल बोलतो आणि त्यामुळे समरहिलच्या पाहुण्यांचं अनेक वेळा आमच्याबद्दल विचित्र मत होत असावं. मला वाटतं हे बोलणं अत्यंत गरजेचं आहे. मला असं लक्षात आलं आहे की प्रत्येक मुलाला "शी" मध्ये रस असतो.

मुलांना शी आणि शूमध्ये रस वाटतो याबद्दल इतकं काही लिहिलं गेलं आहे की मला माझ्या मुलीच्या निरीक्षणातून खूप काही शिकायला मिळेल अशी अपेक्षा होती. पण तिचं ना कधी त्यामध्ये रस घेतला, ना तिला कधी त्याबद्दल शिसारी वाटली. तिच्या शरीरानं तयार केलेल्या या गोष्टीशी खेळायची इच्छाही तिला कधी झाली नाही. पण ती जेव्हा तीन वर्षांची झाली तेव्हा तिच्याहून वर्षानं मोठ्या असलेल्या एका मैत्रिणीनं तिला एक खेळ शिकवला. या मैत्रिणीला स्वच्छतेचं ट्रेनिंग दिलं होतं. "भोक" आणि "कोपरा" या शीबद्दलच्या खेळात आपापसांतील कुजबुज, लाज आणि अपराधीपणातून आलेलं हसू या गोष्टी भरपूर प्रमाणात होत्या. हा अतिशय कंटाळवाणा खेळ होता आणि आम्ही त्याबद्दल काहीही करू शकत नव्हतो, कारण आम्हांला हे माहीत होतं की आता हस्तक्षेप केला तर त्यातून लपवालपवीचा धोका निर्माण होऊ शकतो. सुदैवानं झोला लवकरच त्या दुसऱ्या मुलीच्या एकाच तऱ्हेच्या या खेळाचा कंटाळा आला आणि हा "शी"चा खेळ संपुष्टात आला.

लहान मुलाला "शी" आणि "वास" यांत काहीच धक्कादायक वाटत नाही हे मोठ्या माणसांना क्वचितच समजतं. मोठ्या माणसांना त्याचा धक्का बसतो हे पाहिल्यावर मग मुलाला अपराधी वाटू लागतं. समरहिलमध्ये आलेली एक अकरा वर्षांची मुलगी मला आठवते. तिच्या आयुष्यात तिला आवडणारी एकमेव गोष्ट म्हणजे "संडास" होती. दाराच्या भोकातून चोरून आत पाहणं यातून तिला अतिशय आनंद मिळत होता. मी तत्काळ तिचा भूगोल हा विषय बदलून तिला संडास हा

विषय दिला. ती खुश झाली. दहा दिवसांनंतर मी संडासाबद्दल काहीतरी बोललो. तर ती वैतागून म्हणाली, "मला त्याबद्दल काहीही ऐकायचं नाहीये. संडासाबद्दल बोलून बोलून मला अगदी वैताग आलाय."

आणखी एका मुलाचं मन "शी" आणि तसल्या पदार्थांमधे इतकं गुंतलं होतं की तो मुलगा इतर कोणत्याच विषयामधे रस घेऊ शकत नव्हता. जेव्हा तो या विषयामधे पूर्णपणे गुंतेल तेव्हाच त्याला त्याबद्दल वाटणारा रस संपेल आणि मगच तो गणिताकडे वळू शकेल हे मला माहीत होतं. आणि ते तसंच झालं.

शिक्षकाचं काम अगदी सोपं आहे- मुलाला कशात रस आहे हे पाहायचं आणि त्यात पूर्णपणे बुडून बाहेर पडायला त्याला मदत करायची. नेहमी हे असंच असतं. दबाव आणि अभिव्यक्तीचा अभाव या दोन्हीमुळे ती आवड दबली जाते.

"पण या तुमच्या पद्धतीमुळे मुलांचं मन घाणेरडं होणार नाही का?" सौ. नैतिकता यांचा प्रश्न येतो.

"नाही, तुम्ही ज्याला "घाण" म्हणता त्यामधे कायमस्वरूपी रस वाटायला लावते ती पद्धत तुमची आहे. ज्या गोष्टीबद्दल रस वाटतो, तिचा पुरेपूर अनुभव घेतल्यानंतरच नवीन गोष्टीकडे वळण्यासाठी माणूस मोकळा होतो."

"तुम्ही खरंचच मुलांना संडासाबद्दल बोलायला प्रोत्साहन देता?"

"हो, देतो ना! जर त्यांना त्याबद्दल रस आहे असं माझ्या लक्षात आलं तर नक्कीच देतो. अगदी टोकाचं उदाहरण घेतलं तरच त्यातून बोलून बोलून बाहेर पडायला आठवड्यापेक्षा थोडा अधिक काळ लागतो."

असं एक टोकाचं उदाहरण आमच्या इथे काही वर्षांपूर्वी घडलं. एका छोट्या मुलाला आमच्याकडे पाठवलं होतं. तो त्याच्या पॅटमध्ये दिवसभर शी करून ती घाण करायचा. त्याच्या आईनं त्याला त्यासाठी बंदडून काढलं होतं आणि शेवटी काय करायचं हे न सुचून वैतागून तिने त्याला स्वतःची शी खायला लावली होती. आम्हांला कशा प्रकारची अडचण सोडवायची होती, याची तुम्ही कल्पना करू शकता! आमच्या असं लक्षात आलं की या मुलाला एक धाकटा भाऊ होता. आणि हा सगळा प्रकार त्या लहान भावाच्या जन्माबरोबर सुरू झाला होता. कारण उघड होतं. त्या मुलाचं म्हणणं होतं, "माझ्या आईचं प्रेम त्यानं माझ्यापासून हिरावून घेतलं आहे. जर मी त्याच्यासारखाच झालो आणि तो जसा लंगोट भरवतो, तशी मी पॅट भरवली तर आई माझ्यावर पुन्हा प्रेम करू लागेल."

खाजगी भेटी घेऊन त्याचा खरा हेतू त्याला कळावा म्हणून मी प्रयत्न केले. पण हे उपाय क्वचितच नाट्यमय रीतीनं प्रभावी ठरतात. कारण एक वर्षाहून अधिक काळ तो मुलगा आपली पॅट दिवसातून तीनदा भरवायचा. कोणीही एका शब्दानंही त्याला लागेल असं काही बोललं नाही. आमची नर्स मिसेस कॉर्कहिल कधीही न रागावता स्वच्छतेचं काम करत राहिली. पण मी जेव्हा त्यानं खूपच घाण केल्यावर त्याला दर वेळी बक्षीस द्यायला सुरुवात केली तेव्हा मात्र तिने हरकत घेतली. त्या बक्षिसाचा अर्थ त्याचं वागणं मला पसंत होतं असा होत होता.

या संपूर्ण कालावधीत हा मुलगा अतिशय त्रासदायक आणि चीड येण्याइतका वाह्यात वागत असे. त्याला खूपच घोटाले आणि संघर्षांना तोंड द्यायला लागायचं यात काहीच नवल नव्हतं. पण तो यातून बाहेर पडल्यावर अत्यंत स्वच्छ राहू लागला आणि तीन वर्षं आमच्याबरोबर राहिला. हळूहळू तो सर्वांचा खूप आवडता मुलगा झाला. त्याच्या आईनं त्याला समरहिलमधून काढून नेलं. तिचं म्हणणं असं होतं की तो ज्या शाळेत काहीतरी "शिकेल" अशी शाळा तिला हवी होती. नव्या शाळेत एक वर्ष घालवल्यानंतर तो आम्हांला भेटायला आला तेव्हा तो पार बदलून गेला होता- अप्रामाणिक, घाबरलेला, दुःखी दिसत होता तो. तो म्हणाला की समरहिलमधून काढून दुसरीकडे नेल्याबद्दल तो त्याच्या आईला कधीही क्षमा करणार नाही. आणि तो खरंच क्षमा करणार नाही. पण विस्मयाची गोष्ट म्हणजे पॅट भरवण्याचं हे एकमेव उदाहरण इतक्या सगळ्या वर्षांमधे घडलं. प्रेम राखून ठेवल्यामुळे आईबद्दल वाटणाऱ्या द्वेषाच्या अनेक उदाहरणांपैकी हे एक असण्याचीही शक्यता आहे.

आपल्या शरीरव्यापाराबद्दल एक कायमची दबलेली आवड मुलाच्या मनात न रुजवताही त्याला स्वच्छ राहण्यास उद्युक्त करणं शक्य आहे. मांजरीच्या पिल्लांना आणि वासरांना काही स्वतःच्या शी-शूबद्दल कसले गंड असलेले दिसत नाहीत. मुलाच्या मनातील गंड हे त्याला ज्या पद्धतीनं शिकवलं जातं त्यामुळे निर्माण होतात. आई जेव्हा वेडा किंवा घाणेरडा किंवा अगदी साधं चऱ्चऱ म्हणते तेव्हा बरोबर काय नि चूक काय हा प्रश्न उद्भवतोच. आणि खरं तर हा शारीरिक प्रश्नच राहायला हवा, पण तसं न होता तो नैतिक प्रश्न होतो.

अशा तऱ्हेनं घाणीमध्ये अवाजवी रस घेण्याची रोगट प्रवृत्ती असणाऱ्या मुलाशी वागण्याची अगदी चुकीची पद्धत म्हणजे तो घाणेरडा आहे असं त्याला सांगत राहणं. शीबद्दलच्या त्याच्या या आकर्षणातून त्याला बाहेर आणण्यासाठी, चिकणमाती किंवा चिखलाशी त्याला मनसोक्त खेळू देणं हा योग्य मार्ग झाला. अशा तऱ्हेनं त्याला वाटणाऱ्या आवडीचं उन्नयन होईल, ती दडपून टाकली जाणार नाही. तो आपली आवड भरपूर प्रमाणात पुरवून घेईल आणि हे होत असतानाच ती केव्हा नाहीशी होईल हे त्यालाही कळणार नाही.

एकदा वर्तमानपत्रातील माझ्या एका लेखाचा विषय "चिखलाच्या भाकरी करण्याचा मुलाचा हक्क" असा होता. या लेखाला उत्तर म्हणून माँट्रेसोरी पद्धतीनं शिकवणाऱ्या एका सुप्रसिद्ध शिक्षकानं पत्र लिहिलं होतं. त्यात त्यांनी असं म्हटलं होतं, "मुलाला जर अधिक चांगलं असं काही करायला दिलं तर त्याला चिखलाच्या भाकरी करायच्या नसतात हा माझा अनुभव आहे." पण जेव्हा एखाद्याला निश्चितपणे चिखलाचीच आवड असते तेव्हा त्याहून अधिक चांगलं करण्यासारखं असं काही असूच शकत नाही. हे मात्र खरं आहे की ते मूल काय करतं आहे हे त्याला सांगायलाच पाहिजे. नाही तर मुळात शीबद्दल वाटणाऱ्या आवडीतून बाहेर न पडता वर्षानुवर्षं मूल चिखलाच्या भाकरी करत राहणं शक्य आहे.

मला आठ वर्षांचा जिम आठवतो आहे. तो शीबद्दलच्या कल्पनांमध्ये रमायचा. मी जिमला चिखलाच्या भाकरी करण्यास प्रोत्साहन दिलं. पण त्याला मूळ आवड कशाची होती हे मी त्याला सतत सांगत राहिलो. यामुळे त्यातून बाहेर पडण्याची प्रक्रिया अधिक वेगानं घडली. मी त्याला थेट असं नाही सांगितलं, "हे तू करतो आहेस, कारण हा या गोष्टीचा पर्याय आहे." मी त्याला फक्त त्या दोन गोष्टींमधलं साम्य दाखवत राहिलो. आणि ते लागू पडलं. यापेक्षा लहान मूल, साधारणतः पाच वर्षांचं मूल असेल तर हे सांगण्याचीही गरज पडणार नाही. कारण चिखलाच्या भाकरी करता करता सहजतेनं आपल्या शीबद्दलच्या कल्पनांच्या राज्यातून ते बाहेर पडेल.

मुलाच्या नजरेतून शी हा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनं खूपच महत्त्वाचा विषय असतो. या विषयात वाटणारा रस दडपून टाकणं हे धोक्याचं आणि मूर्खपणाचं आहे. आणि जर मुलाला त्याच्या शीच्या उत्पादनावद्दल अभिमान आणि कौतुक वाटत नसेल तर त्याला अवाजवी महत्त्व देणंही गैर आहे. आणि त्याला कौतुक वाटत असेल तर ते ठीक आहे. जर चुकून कधी चड्डी भरली तर त्याकडे पाहताना सहज घडणारी एखादी घटना अशाच दृष्टीनं पाहावं.

शी करणं ही फक्त मुलांसाठीच एक निर्मितीची क्रिया आहे असं नाही तर कितीतरी मोठ्यांसाठीही ते तसंच आहे. मोठ्ठी शी झाली तर बऱ्याच मोठ्या माणसांना त्यात आनंद आणि अभिमान वाटतो. कोणत्या तरी किमती अशा गोष्टीचं ते प्रतीक असतं. चोरी केल्यानंतर गालिच्यावर घाण करणाऱ्या चोरांना जखमेवर मीठ चोळायचं नसतं. त्यांच्या त्या वागण्यातून त्यांच्या अपराधीपणाच्या भावनेचं प्रतीक दिसून येतं. चोरलेल्या मौल्यवान वस्तूंच्या बदल्यात काहीतरी तितकंच मौल्यवान ते मागे ठेवून जातात.

प्राण्यांना या नैसर्गिक क्रियांची जाणीव नसते. आपल्या शीवर माती पसरणारी कुत्री आणि मांजर हे काम अंतःप्रेरणेनं आपोआपच करतात. कदाचित फार फार पूर्वी हे करणं आपलं खाणं स्वच्छ ठेवण्यासाठी आवश्यक असावं. माणसाचा स्वतःच्या शीकडे पाहण्याचा नैतिक दृष्टिकोन बहुधा त्याच्या अनैसर्गिक खाण्याशी निगडित असावा. घोडे, शेळ्या, मेंढ्या आणि ससे यांची शी स्वच्छ असते आणि ती घृणास्पद वाटत नाही. पण माणसाची शी मात्र घृणास्पद असते कारण

त्याचं खाणं म्हणजे भरपूर कृत्रिम गोष्टींचं बेकार मिश्रण असतं. माड्या मनात कधी कधी असा विचार आला आहे की जर प्राण्यांच्या शीसारखंच माणसाच्या शीला हात लावणं सहज सोपं असतं, तर मुलांना निकोप भावनिक वातावरणात वाढण्याची संधी मिळण्याची शक्यता होती.

माणसाच्या शीबद्दल मोठ्या माणसांना वाटणारा तिरस्कार हा नकाराचं आणि द्वेषाचं बीज मुलांच्या मनात रुजवून जोपासण्यास कारणीभूत ठरणारच. निसर्गानं मलोत्सर्जनाची आणि लैंगिक इंद्रियं एकमेकांच्या लगत रचली आहेत आणि मग मूल "दोन्हीही घाण आहेत" हा निष्कर्ष काढतं. त्यामुळे आईबावांनी जर "शी"बद्दल नापसंती दर्शवली तर त्यामुळे लैंगिकताही वाईट आहे असाच विचार मूल करेल. लैंगिकता आणि मलोत्सर्जन यांबद्दलची नापसंती ही या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी दडपते.

आपल्या बाळाचे लंगोट धुताना आईला घाण वाटणार नाही कदाचित. पण तीन वर्षांनंतर गालिच्यावर पडलेली शी उचलून साफ करताना मात्र ती आपला वैताग व्यक्त करेल. मुलांच्या "शी"बाबत जी परिस्थिती उद्भवते, ती आईनं खूप काळजीपूर्वक हाताळायला हवी आणि कोणतीही भावनिक चिडचिड मुलापासून कधीही लपत नाही याचं भान ठेवायला हवं. ती रुजते आणि कायम राहते आणि स्वभावाचा एक भाग बनून जाते.

अन्न

मोठ्यांना सर्वाधिकार देण्याची पद्धत जुनी आहे आणि आजही ती बालवाडीपासूनच सुरू होते. मुलांच्या सहज भावात पहिला हस्तक्षेप म्हणजे जुलूमशाही. हा पहिला हस्तक्षेप नेहमी खाण्याच्या बाबतीत असतो. नवजात बालकाला वेळापत्रकाप्रमाणे उपाशी राहायला आणि प्यायला भाग पाडलं जातं.

याचं वरवर दिलं जाणारं स्पष्टीकरण असं आहे, "वेळापत्रकानुसार बाळाला प्यायला घेतल्यामुळे मोठ्यांच्या रोजच्या दिनक्रमात आणि विश्रांतीमध्ये कमी हस्तक्षेप होतो." पण अंतर्दामी दडलेला यामागचा खरा हेतू नवजात जिवाबद्दल आणि त्याच्या नैसर्गिक गरजांबद्दल वाटणारा द्वेष. काही कुटुंबं कधी कधी भुकेलेल्या बाळाचं रडणं-किंचाळणं ज्या थंडपणे आणि सहजतेनं ऐकू शकतात त्यांत हे दिसून येतं.

स्वयंनियंत्रण हे जन्मतःच सुरू व्हावं, अगदी पहिल्या स्तनपानापासून. बाळाला हवं असेल तेव्हा आईनं पाजणं हा त्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. आई घरीच प्रसूत झाली तर तिला बाळाच्या मनाप्रमाणे वागणं शक्य आहे. पण बहुतेक हॉस्पिटल्समध्ये, जन्मल्या जन्मल्या बाळाला प्रसूती कक्षातून त्याच्या आईपासून दूर नेऊन बाळांच्या वॉर्डमध्ये ठेवलं जातं. बाळाला पहिले चोवीस तास पाजायची किंवा बाटली द्यायची परवानगी नसते. त्या बाळाची कायमस्वरूपी काय हानी झाली आहे हे कोण सांगू शकेल?

मुलाला आईचा सहवास मिळावा आणि तिला स्वतःला बाळाची काळजी घेता यावी या हेतून काही इस्पितळांमध्ये आजकाल आईच्या पूर्ण वास्तव्यात तिच्या खोलीतच बाळाला ठेवून त्या दोघांची काळजी घेतली जाते. इस्पितळात नाव नोंदवण्यापूर्वी या गोष्टीची जर खात्री करून घेतली नाही तर त्याचा अर्थ जी आहे ती व्यवस्था स्वीकारावी लागेल असा होतो. जी इस्पितळं आईच्याच खोलीत बाळाला ठेवत नाहीत, त्यांमध्ये नावनोंदणी करण्याच्या बाबतीत आईनं सतर्क राहायला हवं; तरच तिला तिच्या बाळाला स्वयंनियंत्रणाची संधी देता येईल. वेगळ्या भाषेत सांगायाचं तर इतर इस्पितळांमध्ये

बाळानं स्वयंनियंत्रण करावं हेच पसंत नसतं. असल्या दुष्टपणाची शिकार होण्यापेक्षा आपल्या बाळाची प्रसूती आपल्या घरातच होणं हे केव्हाही अधिक श्रेयस्कर.

डॉक्टरस आणि नर्संसनी ठरवलेली वेळापत्रकाप्रमाणे पाजण्याची इतक्या वर्षांची चुकीची पद्धत लोकांनी केलेल्या प्रभावी विरोधामुळे, बंद करण्याची वेळ आज बऱ्याच डॉक्टरांवर आली आहे. ही पद्धत चुकीची आणि धोक्याची आहे हे उघड आहे. भुकेनं कळवळून चार वाजता रडणाऱ्या मुलाला तक्त्यात दाखवलेल्या वेळेपर्यंत जर पाजलं नाही तर तो अत्यंत मूर्ख आणि दुष्टपणाच्या जीवनविरोधी शिस्तीचा नमुना ठरेल आणि त्यामुळे बाळाच्या शारीरिक आणि आध्यात्मिक विकासावर अमर्याद असा विपरीत परिणाम होईल. बाळाला जेव्हा हवं असेल तेव्हा त्याला पाजायला हवं. सुरुवातीला त्याला वारंवार भूक लागेल कारण एकाच वेळी खूप दूध पिऊन घेणं त्याला जमत नाही.

मुलाला रात्रीच्या वेळी बाटलीतून पाणी प्यायला देणं ही अगदी वाईट पद्धत आहे. रात्री जर भूक लागली तर बाळाला नेहमीसारखंच दूध पाजायला पाहिजे. बाळ दोन किंवा तीन महिन्यांनंतर जरा जास्त प्रमाणात दूध पिऊ लागेल आणि मग दूध पिण्याच्या दोन वेळांमधला अवधी हळूहळू मोठा होईल आणि हे ते बाळ स्वतःच ठरवेल. साधारण तिसऱ्या किंवा चौथ्या महिन्याच्या सुमारास बाळाला रात्री दहा ते अकराच्या दरम्यान आणि मग एकदम पहाटे पाच ते सहा वाजता दूध प्यायचं असेल. अर्थात याबद्दल एकच निश्चित असा नियम करता येत नाही.

एक मूलभूत सत्य प्रत्येक तान्ह्या बाळाच्या खोलीत लिहिलेलं असलं पाहिजे - "बाळाला नुसतं रडत कधीही ठेवायचं नाही." दर वेळी त्याला जे हवं आहे ते मिळालंच पाहिजे.

वेळापत्रकाप्रमाणे चालताना आई ही कायमच मुलाच्या दोन पावलं पुढे असते. अत्यंत कार्यक्षम अशा तज्ज्ञ माणसाप्रमाणे तिला प्रत्येक वेळी नक्की काय करायचं ते आधीच माहिती असेल. पण मग ती एक यांत्रिक, साच्यातील बाळ वाढवत असेल. असं बाळ अर्थातच मोठ्या माणसांना कमीत कमी त्रास देईल- आणि हे करताना त्याचा स्वतःचा सहज नैसर्गिक विकास मारला जाईल. आणि याउलट जर बाळाला स्वयंनियंत्रण करण्याची संधी असेल तर प्रत्येक दिवशी, प्रत्येक मिनिटाला नवनवे शोध आईला लागतात. कारण मग काय होतं की आई बाळाच्या एक पाऊल "मागे" असते, आणि अगदी बारकाईनं आणि प्रेमानं निरीक्षण करून संपूर्ण वेळ शिकत असते. असं असेल तर व्यवस्थित दूध प्यायल्यानंतर अर्ध्या तासानं जर बाळ रडू लागलं तर त्या नव्या नव्या आईला स्वतःच याचं कारण जाणून त्यावर उपाय शोधावा लागेल आणि वेळापत्रकाचं तंत्र त्याबद्दल काय म्हणतंय याकडे दुर्लक्षच करावं लागेल. तो अस्वस्थ आहे का? त्याच्या पोटात गॅसेस झाले आहेत का? त्याला अजून पाजायला हवं आहे का? त्याला एकटं एकटं वाटतंय म्हणून त्याला माझं लक्ष वेधून घ्यायचं आहे का? आईनं आपल्या उत्स्फूर्त प्रेमानं त्याला प्रतिसाद द्यायला हवा, कोणत्या तरी पुस्तकातल्या कोणत्या तरी वेकार नियमांनुसार नव्हे.

प्रत्येक बाळाला जर आपण संधी मिळू दिली तर ते आपलं स्वतःचं वेळापत्रक स्वतःच तयार करेल. याचा अर्थ असा की स्वयंनियंत्रणाची क्षमता बाळाजवळ आहे- आणि फक्त दूध पिण्याच्या बाबतीतच नव्हे तर नंतर इतर सर्व पदार्थ खातानाही ही क्षमता ते वापरू शकतं- "जर आपण संधी दिली तर."

तान्हेपणापासून सुरू झालेली अंगठा चोखण्याची सवय नंतर बाळपणात आणि पुढे किशोरवयापर्यंत चालू राहिली तर तो अगदी उघडपणे दिसणारा वेळापत्रकानुसार दूध पाजण्याचा परिणाम असतो. चोखण्यामध्ये दोन गोष्टी येतात- भुकेची जाणीव आणि चोखण्याचा इंद्रियजन्य आनंद. जेव्हा पाजण्याची वेळ येते तेव्हा मुखातील रसग्रंथी उत्तेजित होतात आणि भुकेच्याही आधी त्या तृप्त होतात. जर घड्याळाप्रमाणे भुकेची वेळ झाली नाही म्हणून बाळाला किंचाळावं-रडावं लागत असेल आणि वाट पाहावी लागत असेल तर वर सांगितलेल्या दोन्ही गोष्टींची वाट लागते.

डॉक्टरच्या सूचनेवरहुकुम वागणारी एक आई एका इस्पितळाच्या प्रसूती कक्षात मी पाहिली आहे- तिनं स्तनपान करणाऱ्या बाळाला स्तनापासून खसकन दूर केलं कारण घड्याळानुसार बाळानं ठराविक वेळीच दूध प्यायचं असतं आणि ती वेळ संपली होती. यापेक्षा अधिक प्रभावी असा दुसरा कोणताही मार्ग "समस्याग्रस्त मूल" निर्माण करण्यासाठी आपल्याला शोधूनही मिळणार नाही.

बाळाच्या नैसर्गिक ऊर्मी आणि वागणुकीमध्ये हस्तक्षेप करण्याचं धाडस करून आपल्या "मार्गदर्शन करण्याच्या" आणि मुलांना "घडवण्याच्या" विक्षिप्त कल्पनांनी मुलांचा आनंद आणि उत्स्फूर्तता यांवर घाला घालणारे अज्ञानी डॉक्टर्स आणि आईवडील यांच्यापुढे हातच टेकावे लागतात. ही असली माणसंच संपूर्ण जगातील मानवजातीच्या शारीरिक आणि मानसिक आजारांना कारणीभूत ठरतात. त्यानंतर चर्च आणि शाळा ही शिस्तबद्ध शिक्षणाची प्रक्रिया सुरू ठेवतात- ती खरोखरच आनंदविरोधी आणि स्वातंत्र्यविरोधी असते.

एका आईनं आपल्या स्वयनियंत्रित छोट्या मुलाबद्दल पत्रात लिहिलं होतं, "जेव्हा त्यानं जेवायला सुरुवात केली तेव्हा त्याला आवडतील तेच पदार्थ आणि जेवढे पाहिजेत तेवढ्याच प्रमाणात आम्ही वाढायचो. त्यानं जर एखादी विशिष्ट भाजी खाण्यास नकार दिला तर त्याला आम्ही एक तर दुसरी एखादी भाजी वाढायचो, नाही तर चक्क जेवणानंतर खाण्याचा गोड पदार्थच द्यायचो. खूपदा असं व्हायचं की तो गोड पदार्थ खाल्ल्यानंतर मग तो ती नाकारलेली भाजी खायचा. कधी कधी तो काहीही खायला नकार द्यायचा- याचा अर्थ त्याला भूकच नसायची. आणि मग पुढच्या जेवणाच्या वेळी तो चापून जेवायचा."

आईला खूपदा असंच वाटतं की मुलाला काय हवं आहे हे मुलापेक्षा आपल्याला जास्त चांगलं कळतं. पण ते तसं नाहीये. भुकेच्या बाबतीत अगदी सहजच याची परीक्षा करता येते. कोणत्याही आईनं जेवणाच्या टेबलावर आईस्क्रीम, मिठाई, गव्हाचा ब्रेड, टोमॅटो, लेट्यूस (सॅलड) आणि इतर खाद्यपदार्थ निवडण्याचं संपूर्ण स्वातंत्र्य द्यावं. जर फार हस्तक्षेप केला नाही तर सर्वसामान्य मूल फक्त आठवड्याभरात छान समतोल आहाराचीच निवड करेल. अमेरिकेमध्ये नियंत्रित स्वरूपात प्रयोग करून त्यातूनही हाच निष्कर्ष काढला गेला आहे, असं मला समजलं आहे; आणि त्यातून माझ्या म्हणण्याला पुष्टीच मिळते.

दिवसभराच्या मेनूमधून हवं ते निवडायचं पूर्ण स्वातंत्र्य समरहिलमधील लहानांत लहान मुलालाही आम्ही देतो. जेवताना नेहमी तीन मुख्य पदार्थांमधून एक पदार्थ निवडण्याची मुभा मुलांना असते. त्याचा आणखी एक परिणाम असा होतो की इतर शाळांच्या तुलनेत समरहिलमध्ये खूपच कमी अन्न वाया जातं. पण तो आमचा हेतू नसतो, कारण आम्हांला अन्नापेक्षा मुलाला वाचवण्याची इच्छा असते. जेव्हा मुलांना समतोल आहार दिला जातो तेव्हा ती आपल्या पॉकेट मनीतून जी मिठाई वा गोळ्या-चॉकलेटं खातात त्यामुळे फारशी हानी होत नाही. मुलांना गोड आवडतं कारण साखर ही त्यांच्या शरीराची मागणी असते आणि म्हणून त्यांना साखर मिळालीच पाहिजे.

मुलाला बेकन आणि अंडी अजिबात आवडत नसताना ती खाण्याची जबरदस्ती त्याच्यावर करणं हे विचित्र आणि दुष्टपणाचं आहे. झोला मात्र खाताना नेहमी जे हवं असायचं तेच निवडायची मुभा असायची. तिला जेव्हा जेव्हा सर्दी व्हायची तेव्हा तेव्हा आम्ही काहीही सूचना न देतामुद्धा ती फक्त फळं खायची आणि फळांचा रसच प्यायची. खाण्यामध्ये इतका कमी रस असलेलं दुसरं मूल मी झोच्या आधी कधी पाहिलंच नव्हतं. चॉकलेटांनी भरलेली पिशवी तिच्या टेबलावर पडून राहायची आणि तिनं तिला हातही लावलेला नसायचा आणि तसंच अत्यंत चविष्ट असा दुपारच्या वा रात्रीच्या जेवणातला पदार्थ पाहूनही ती शांत असायची. ती सकाळी न्याहरीला वसली असताना जर कोणी मुलानं तिला बाहेरून हाक मारून खेळायला बोलावलं तर ती खाणं तसंच ठेवून जायची आणि ते खायला कधीही परत यायची नाही. पण तिची शरीरयष्टी इतकी उत्तम होती की आम्हांला कधी काळजीच करावी लागली नाही.

बहुतेक पालक साहजिकपणे आपल्या आवडत्या आहाराच्या कल्पनांप्रमाणे मेनू ठरवतात. जर पालक शाकाहारी असतील तर ते आपल्या मुलांना शाकाहारी जेवण देतील. पण मी असं अनेकदा पाहिलं आहे की शाकाहारी घरातून आलेली मुलं अत्यंत अधाशासारखी मांसाहारी पदार्थ चापून खातात.

आहारतज्ञ नसणारा एक सर्वसामान्य माणूस म्हणून मला असं वाटतं की मूल मांसाहारी आहे किंवा नाही यामुळे काही फरक पडत नाही. जोपर्यंत त्याचा आहार समतोल आहे तोपर्यंत त्याची तब्येत चांगली राहण्याची शक्यता आहे. मी समरहिलमधे कधीही जुलाब झाल्याचं ऐकलं नाही, ना बद्धकोष्ठ झाल्याचं. आमच्याकडे नेहमीच हिरवीगार कच्ची सॅलड्स असतात, पण कधी कधी नवी मुलं ती खाण्यास सुरुवातीला नकार देतात. नंतर हळूहळू खायला लागतात आणि त्यांना ती आवडायलाही लागतात. काही झालं तरी समरहिलच्या मुलांना बहुतेक करून स्वयंपाकाच्या पद्धतीबद्दल जाणच नसते आणि ते तसंच असायला पाहिजे.

लहानपणी खाण्यामध्ये इतक्या मोठ्या प्रमाणात मुलांना आनंद मिळतो आणि तो इतका मूलभूत आणि इतका महत्त्वाचा असतो की त्यावर जेवणाच्या टेबलावरील सभ्यतेच्या शिष्टाचारांनी पाणी ओतणं अगदीच गैर आहे. समरहिलमधील ज्या मुलांचे जेवतानाचे शिष्टाचार अगदी वार्डेट आहेत, ती मुलं अती सभ्य वातावरणात वाढवलेली असतात हे दुःखद सत्य आहे. घरात धाकधपटशा आणि कडकपणा जितका जास्त तितकी मुलाची जेवणाच्या वेळची आणि इतरही वेळची वागणूक वार्डेट. या मुलाला एकदा का मनासारखं वागण्याचं स्वातंत्र्य मिळालं की त्याचं दडपलेलं मन उफाळून वर येतं. त्या मुलाला त्याच्या दबलेल्या प्रवृत्ती संपूर्णपणे व्यक्त करून आपल्या आपणच त्यातून बाहेर पडण्याची संधी देण्यावाचून आपण दुसरं काही करू शकत नाही. नंतर तो किशोरावस्थेत आपल्या उपजत चांगल्या वागणुकीचे नियम आपण होऊनच ठरवून अंमलात आणतो.

अन्न ही मुलाच्या जीवनातील सर्वात महत्त्वाची बाब आहे, लैंगिकतेपेक्षा ही खूपच जास्त महत्त्वाची आहे. आपलं पोट हे स्व-केंद्रित आणि स्वार्थी असतं. स्व-केंद्रितपणा बाळपणाशी निगडित आहे. आपल्या ताटात वाढलेल्या मटणाविषयी एखाद्या दहा वर्षांच्या मुलाच्या मनात प्रचंड मालकी हक्काची भावना असते. एखाद्या टोळीच्या प्रमुखाला त्याच्या स्त्रियांबद्दल त्याहून जरा कमीच मालकी हक्क वाटावा इतकी ती तीव्र असते. आपल्या या स्व-केंद्रीपणाचा पूर्ण अनुभव घेण्याचं स्वातंत्र्य जेव्हा मुलाला दिलं जातं तेव्हा ती स्व-केंद्रितता हळूहळू निःस्वार्थीपणा आणि इतरांबद्दल सहज वाटणारी कळकळ यांमध्ये बदललेली समरहिलमध्ये दिसते.

आरोग्य आणि झोप

समरहिलमधल्या चाळीस वर्षांत आम्हांला फारच कमी आजारपणांना तोंड द्यावं लागलं. आम्ही छान आनंदात जगण्याचा पुरस्कार करतो. आम्हांला शरीर आवडतं हे याचं कारण असावं. समरहिलला भेट देणारे पाहुणे बहुतेक वेळा "मुलं किती छान दिसतात" असं म्हणतातच. मला वाटतं मुलींना "सुंदर" आणि मुलांना "देखणं" स्वरूप देतो तो त्यांचा "आनंद"!

कच्ची हिरवी सॅलड्स खाण्याचा, किडनीच्या संदर्भातील छोटे मोठे आजार बरे होण्यात महत्त्वाचा वाटा असावा. पण जर दडपल्यामुळे अंतरात्म्याला आजार झाला असेल तर जगातील सारी कच्ची हिरवी सॅलड्स आपूनही त्यावर इलाज होऊ शकणार नाही. अगदी समतोल आहार असणारा माणूस नैतिकतेची बौद्धिक देऊन आपल्या मुलांमध्ये विकृती निर्माण करू शकतो. याउलट कोणतेच कंगोरे नसणारा माणूस आपल्या अपत्यांचं कोणत्याही प्रकारचं नुकसान करणार नाही. माझा अनुभव असा आहे की ज्या मुलांमध्ये कंगोरे निर्माण झाले आहेत ती तुलनेनं मुक्त मुलांइतकी निरोगी नसतात.

जाता जाता हे नमूद करायचं आहे की आमच्याइथली खूप मुलं, त्यांचे आईबाबा जरी बुटके असले तरी, सहा फुटी होतात. कदाचित यामधे काही विशेष कारण नसेलही. पण असंही असेल की निर्मळ वाढीसाठी मिळणारी मुक्तता हे अधिक उंची वाढण्यामागचं कारण असू शकेल. हस्तमैथुनावरची बंदी उठवल्यानंतर मी मुलगांना अधिक वेगानं वाढताना पाहिलं आहे हे नक्की.

याशिवाय झोपेचा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मुलाला अमुक इतके तास झोपणं गरजेचं आहे, असं डॉक्टर्स जेव्हा सांगतात तेव्हा त्यात किती तथ्य असतं कोणास ठाऊक! अगदी छोट्या मुलांच्या बाबतीत हे लागू पडेल. सात वर्षांच्या मुलाला जागरण करू द्या आणि बघा त्याच्या तब्येतीवर कसा वाईट परिणाम होतो. कारण रात्री उशिरा झोपलं की सकाळी उशिरापर्यंत झोपून तो आपली झोप भरून काढू शकत नाही. काही मुलांना झोपायला जायला आवडत नाही कारण त्यांना असं वाटतं की ते झोपले की काहीतरी छानशी मजा अनुभवण्याचं राहून जाईल.

मुक्त शाळेमध्ये, छोट्यांसाठी इतकी नाही, पण मोठ्या मुलांसाठी झोपायला जाणं ही भयंकर गोष्ट असते. तरुणाईला रात्रीचा दिवस करायला खूप आवडतं. त्याबद्दल मला पूर्ण सहानुभूती वाटते कारण मला स्वतःलाच झोपायच्या खोलीत वेळेवर जायला आवडत नाही.

मोठ्या माणसांची ही समस्या कामामुळे सुटते. जर कामावर सकाळी ८ वाजता हजर व्हायचं असेल तर पहाटेपर्यंत जागण्याचा मोह तुम्ही टाळता.

आनंद आणि उत्तम खाणं या दोन्ही गोष्टींमुळे झोपेच्या अभावाचा तोल सांभाळला जातो. समरहिलची मुलं त्यांची झोपेची कमतरता रविवारी भरून काढतात, कधी कधी गरज पडली तर दुपारच्या जेवणासाठीही उठत नाहीत.

माझ्या कामाचा आणि आरोग्याचा संबंध पाहिला तर माझ्या बहुतेक कामांमागे दोन हेतू असतात. मी बटाटे उकरून काढतो तेव्हा मला हे माहित असतं की माझा हा वेळ मला अधिक लाभदायक रीत्या घालवता येईल. मी या वेळात स्वतः वर्तमानपत्रासाठी लेख लिहून, एखाद्या कामगाराला बागेत खणण्यासाठी पैसे देऊन कामाला लावू शकेन. पण तरीही मी खणतो कारण मला निरोगी राहायचं आहे- माझ्या वर्तमानपत्रातील मिळकतीहून हा हेतू मला अधिक महत्त्वाचा वाटतो. माझा एक मित्र आहे. तो मोटारीच्या खरेदी-विक्रीचं काम करतो. तो मला नेहमी मूर्खात काढतो. यंत्रांच्या जमान्यात मी बटाटे उकरत बसतो म्हणून त्याच्या मते मी मूर्ख आहे. मी त्याला सांगतो, "आज कोणीच चालत नाही वा खणत नाही त्यामुळे मोटारी या संपूर्ण देशाचं आरोग्य बिघडवताहेत." आरोग्याच्या समस्यांची जाण असण्याइतके आम्ही दोघही आज वयानं मोठे आहोत.

मूल मात्र आरोग्याच्या बाबतीत अगदी अजाण असतं. तब्येत उत्तम राहावी म्हणून कोणताही मुलगा बागेत खणत नाही. कोणतही काम करताना त्याचा एकमेव हेतू असतो आणि तो म्हणजे त्याला त्या वेळी त्या कामात वाटणारा रस.

समरहिलमधल्या उत्तम आरोग्याची कारणं आहेत- स्वातंत्र्य, उत्तम अन्न आणि ताजी हवा. यांचा प्राधान्यक्रम ही हाच आहे.

स्वच्छता आणि कपडे

वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत मुली मुलांच्या तुलनेत अधिक नीटनेटक्या असतात. समरहिलमध्ये साधारण पंधरा आणि त्यापेक्षा अधिक वयाची मुलंमुली आपण कसे दिसतो याबद्दल जागरूक असतात. मात्र दुसऱ्या बाजूला याच मुलींच्या खोल्या मुलांच्या खोल्यांइतक्याच अव्यवस्थित असतात- निदान वयाच्या चौदाव्या वर्षापर्यंत तरी. त्या बाहुल्यांना

वेगवेगळे कपडे घालतात, नाटकातील वेष बनवतात आणि जमिनीवर नुसता कचराच कचरा करून ठेवतात. पण हा सगळा कचरा "सर्जनशील कचरा" असतो.

क्वचितच अशी एखादी मुलगी आमच्याकडे येते, जिला हातपायतोंडमुद्धा धुवायचं नसतं. होती अशी एक मुलगी आमच्याकडे. नऊ वर्षांची होती ती. तिच्या घरी तिच्या आजीला स्वच्छतेचं भयंकर वेड होतं. आणि मिल्ट्रेडला ती दिवसातून दहा वेळा तरी स्वच्छ करायची. तिची दाई माझ्याकडे आली आणि म्हणाली, "मिल्ट्रेडनं या आठवड्यात हातपायतोंडही धुतलेलं नाही. ती आंघोळ करायला नाही म्हणतेय आणि आता तिला वास यायला लागलाय. आता मी काय करू?"

"पाठव तिला माझ्याकडे." मी म्हणालो.

मिल्ट्रेड लगेचच माझ्याकडे आली. तिचे हात आणि चेहरा अगदी अस्वच्छ होता.

"हे बघ, हे चालणार नाही," मी कडकपणे म्हणालो.

"पण मला हातपायतोंड धुवायचेच नाहीयेत," तिनं विरोध केला.

"गप्प बस. स्वच्छ होण्याबद्दल कोण बोलतंय इथे? आरशात बघ जरा-" (तिनं पाहिलं आरशात-) "तुला तुझ्या चेहऱ्याबद्दल काय म्हणायचंय?"

"फारसा काही स्वच्छ नाहीये तो, हो ना?" हसत हसत ती म्हणाली.

"तो अतीव स्वच्छ आहे... मला स्वच्छ चेहऱ्याच्या मुली नको आहेत शाळेत. चल पळ आता!" मी म्हणालो.

ती सरळ कोळशाच्या खोलीत गेली आणि सगळ्या चेहऱ्यावर काळं फासलं. विजयी मुद्देनं मग ती परत माझ्याकडे आली. "हे चालेल का?" तिनं विचारलं.

मी जरूर तेवढ्या गंभीरतेनं तिचा चेहरा बारकाईनं न्याहाळला. "नाही, त्या गालावर एक पांढरा भाग तसाच उरला आहे."

त्या रात्री मिल्ट्रेडनं आंघोळ केली. मला अजूनही कळलेलं नाही की तिनं नेमकी का आंघोळ केली!

मला एका सतरा वर्षांच्या मुलाची गोष्ट आठवते आहे. तो एका उच्चभू शाळेतून आमच्याकडे आला होता. आल्यानंतर आठवड्याभरातच स्टेशनवर डब्यामध्ये कोळसा चढवणाऱ्या लोकांशी त्याची दोस्ती झाली आणि त्यांना मदत करायला त्यानं सुरुवात केली. तो जेवायला यायचा तेव्हा त्याचा चेहरा आणि हात काळे झालेले असायचे. पण कोणीही काहीही म्हणायचं नाही. त्या गोष्टीचं कोणालाच काही सोयरसुतक नव्हतं.

त्याच्या उच्चभू शाळेच्या स्वच्छतेच्या कल्पनांमधून बाहेर पडून स्वतःसाठी स्वच्छता करण्याची कल्पना पचनी पडायला त्याला अनेक आठवडे लागले. जेव्हा त्यानं कोळसा चढवण्याचं काम बंद केलं तेव्हा तो पुन्हा एकदा स्वच्छ कपडे घालणारा स्वच्छ मुलगा बनला. पण आधीच्या आणि आत्ताच्या स्वच्छपणात फरक होता. आत्ताची स्वच्छता त्याच्यावर कोणी लादलेली नव्हती. तो त्याच्या घाणेरडपणाबद्दलच्या गंडातून बाहेर पडला होता.

विली जेव्हा चिखलाच्या भाकऱ्या करतो, तेव्हा शेजारीपाजारी त्याच्या घाणेरड्या कपड्यांना नावं ठेवतील या विचारानं आई घाबरते. या बाबतीत सामाजिक जाणिवेपेक्षा, समाज काय म्हणेल यापेक्षा, व्यक्तीच्या जाणिवेला, खेळण्याच्या आणि काहीतरी बनवण्याच्या आनंदाला अधिक प्राधान्य देणं गरजेचं आहे.

पालक अनेकदा नीटनेटकेपणाला अवाजवी महत्त्व देतात. सात भयानक सड्डुणांपैकी हा एक आहे. जो माणूस स्वतःच्या नीटनेटकेपणाला अत्यंत महत्त्व देतो, तो बहुतेक वेळा दुय्यम दर्जाचा माणूस असतो आणि दुय्यम दर्जाच्या गोष्टीच त्याच्या दृष्टीनं महत्त्वाच्या असतात. सर्वात अधिक व्यवस्थित माणसाचं मन बऱ्याचदा अत्यंत अव्यवस्थित असतं. ज्या

माणसाचं टेबल नेहमीच कागदाच्या ढिगाऱ्यांनी भरलेलं असतं आणि बागेमध्ये "कचरा टाकू नये" या पाटीखाली साचलेला कागदाच्या कचऱ्याचा ढीग ज्या अलिप्ततेनं एखादा पाहतो त्याच अलिप्ततेनं मी वरील विधान केलं आहे.

माझ्या स्वतःच्या कुटुंबामध्ये स्वयंनियंत्रणाची सगळ्यात मोठी समस्या कपड्यांमध्ये गुंडाळली गेली आहे. झोला जर परवानगी मिळाली असती तर तिला दिवसभर कपडे न घालताच दंगा करायला आवडलं असतं. एका स्वयंनियंत्रित बाळाच्या आईनं सांगितलं की एखाद्या दिवशी जेव्हा हवेत गारठा जाणवू लागायचा, तेव्हा तिची दोन वर्षांची मुलगी आपण होऊनच घरात येऊन गरम कपडे घालायला आईला सांगायची. हा अनुभव आम्ही कधी घेतला नव्हता. झो थंडीनं काकडत असायची. तिचं नाक आणि गाल काळेनिळे व्हायचे आणि तरीही तिला गरम कपडे घालण्याचे आमचे प्रयत्न हाणून पाडण्याचा ती आटोकाट प्रयत्न करायची.

शूरीर पालक कदाचित म्हणतील, "तिची शरीरप्रकृतीच तिला मार्गदर्शन करेल. काकडू दे तिला. तिला काहीही होणार नाही." पण न्युमोनियाचा धोका ओढवून घेण्याइतके आम्ही शूर नव्हतो. त्यामुळे आम्ही जबरदस्ती करून तिनं जे घालणं आम्हांला आवश्यक वाटायचं ते आम्ही तिच्या अंगावर चढवायचो.

अगदी छोट्या मुलांनी कोणते कपडे घालायचे हे आईबावांनीच ठरवायला हवं. मुलं किशोरावस्थेत पोचली की मग त्यांना स्वतःचे कपडे स्वतःच निवडायला परवानगी द्यावी. आया स्वतः आपल्या मुलींचे कपडे निवडण्याचा हट्ट करतात आणि त्यामुळे हजारो मुली विचाऱ्या नाराज होतात. मुलगांना कपडे घालणं सोपं असतं हा नियमच आहे. जर आईवडिलांना परवडत असेल तर मुलांमुलींना कपड्यांसाठी ठराविक रक्कम द्यावी. जर ते त्यानं सिनेमा वा मिठाईवर खर्च केले तर तो त्याचा निर्णय असेल.

मुलाला त्याच्या मित्रमैत्रिणींहून वेगळं दिसण्यासारखे कपडे घालणं या गोष्टीला मात्र क्षमा नाही. ज्याच्या वर्गातील सारी मुलं फुलपँट घालतात, अशा ताडमाड वाढलेल्या मुलाला हाफपँट घालायला देणं हे दुष्टपणाचं आहे.

मुलींना आपल्या केसांचं पाहिजे ते करण्याची मुभा असावी. ते लांब असावेत वा छोटे, की वेण्या घालाव्यात हे त्यांनी ठरवावं. त्यांना जर लिपस्टिक लावावीशी वाटली तर ती का लावू द्यायची नाही? मला विचाराल तर मला तो प्रकार नुसता पाहायलाही आवडत नाही. पण जर माझ्या मुलीची आवड वेगळी असेल, तर मी तिला त्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न नाही करणार.

छोट्या मुलांना कपड्यांमध्ये उपजत असा रस मुळीच नसतो. पण ज्या पालकांनाच कपड्यांचं अती वेड आहे त्यांच्या मुलाला नक्कीच त्यावद्दल गंड निर्माण होतो. त्याची पँट फाटेल म्हणून तो झाडावर चढायला धावतो.

साधारणतः स्वस्थ मुलं आपले कपडे इकडेतिकडे चोहीकडे टाकत जातात. स्वेटर काढून तो कुठे टाकला हे विसरतात. उन्हाळ्यात सायंकाळी शाळेच्या मैदानावर मी चक्कर मारली की मी नेहमीच कितीतरी वेगवेगळ्या मापांचे शूज आणि स्वेटर्स उचलून आणतो.

जी मुलं निवासी शाळांमध्ये जात नाहीत त्यांना त्यांच्या शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या मतावरच समाधान मानावं लागतं. "रविवारचे कपडे" या भयानक प्रकाराला बळी जाणाऱ्या हजारो मुलांचा विचार तर करून पाहा. ते गंभीरपणे कडक कॉलरच्या पांढऱ्या कपड्यांत बाहेर पडतात. एखाद्या बॉलला लाथ मारायची किंवा एखाद्या फाटकावर चढायची त्यांना भीती वाटत असते. सुदैवानं हा मूर्खपणा आता नाहीसा होतो आहे.

समरहिलमध्ये एखाद्या अतिशय गरम दिवशी मुलगे आणि शिक्षक शर्ट काढून जेवायला बसतात. कोणीच आक्षेप घेत नाही. समरहिलमध्ये क्षुल्लक गोष्टींना त्यांची योग्य जागा दाखवली जाते. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलं जातं.

पालकांचा पैशाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन प्रामुख्यानं कपड्यांमध्ये दिसून येतो. आमच्याकडे एक छोटा अगदी बनेल असा चोर होता. खूप कष्ट घेऊन आणि अमर्याद सहनशील वृत्तीनं अथक काम करून समरहिलच्या शिक्षकांनी त्याला

त्यातून बाहेर काढलं. हा मुलगा सतराव्या वर्षी शाळेतून बाहेर पडला. त्याच्या आईचं पत्र आलं, "बिल घरी पोचला. त्याच्या मोज्यांच्या दोन जोड्या सापडत नाहीयेत. आपण कृपया त्या आमच्याकडे परत पाठवण्याची व्यवस्था करू शकाल का?"

काही वेळा आईवडिलांच्या वागण्यातून त्यांच्या मुलाची काळजी घेणाऱ्या आईवडिलांचा मत्सर प्रकट होताना दिसतो. भेटायला आलेल्या आया थेट मुलांच्या कपड्यांच्या कपाटाकडे जाऊन, कपाळाला आट्टा घालून "चक चक" असा उद्गार काढत. त्यातून आई गवाळी आहे असं त्यांना सुचवायचं असे असं मी पाहिलं आहे. अशा आईला आपल्या मुलाची खूपच काळजी वाटत असते. कारण कपड्यांची काळजी म्हणजेच शिकण्याबद्दलची आणि इतरही सर्व बाबींबद्दलची काळजी.

खेळणी

मला थोडं जरी व्यापाराचं अंग असतं तर मी खेळण्यांचं दुकान उघडलं असतं. प्रत्येक मुलाची खोली मोडलेल्या आणि दुर्लक्षित खेळण्यांनी भरलेली असते. प्रत्येक मध्यमवर्गीय मुलाला खूपच जास्त खेळणी मिळतात. खरं पाहिलं तर सगळीच महागडी खेळणी वाया जातात.

एक अतिशय छान अशी चालणारी-बोलणारी बाहुली आमच्या एका माजी विद्यार्थ्यांनं झोला भेट दिली. ती खूप महाग होती हे तर उघडच होतं. त्याच वेळी एका नव्या विद्यार्थ्यांनं झोला छोट्यासा स्वस्तातला ससा दिला. त्या मोठ्या महागड्या बाहुलीबरोबर ती अर्धा तास खेळली. पण त्या स्वस्त आणि छोट्याशा सशाबरोबर ती खूप खूप दिवस खेळली. ती रोज रात्री त्या सशाला जवळ घेऊन झोपायची.

तिच्या सगळ्या खेळण्यांमधून एकच खेळणं झोला खूप काळपर्यंत आवडत राहिलं. ती एक वेट्सी वेट्सी नावाची, शू करणारी बाहुली होती. झो अठरा महिन्यांची होती तेव्हा मी ती तिच्यासाठी आणली होती. शू करण्यासाठी जी व्यवस्था होती त्यात तिला काडीचाही रस नव्हता. कदाचित ती कर्मठ धर्मनिष्ठांप्रमाणे खोटी असल्यामुळे असेल. तिचं शूचं भोक पाठीमागच्या बाजूला छोट्याशा जागेत बसवलं होतं. झो जेव्हा साडेचार वर्षांची झाली तेव्हा कुठे एके दिवशी सकाळी ती मला म्हणाली, "मला वेट्सी वेट्सीचा कंटाळा आलाय आणि ती कोणाला तरी देऊन टाकायची आहे."

काही वर्षांपूर्वी मी मोठ्या मुलांना एक प्रश्नावली देऊन पाहिली. "आपल्या धाकट्या भावावर किंवा बहिणीवर तुम्ही सगळ्यात जास्त केव्हा रागावता?" प्रत्येक मुलाचं उत्तर एकच होतं, "माझी खेळणी तो/ती मोडते तेव्हा."

आपण मुलाला खेळणं कसं चालतं हे कधीही दाखवू नये. खरोखरच मुलाला आपली अडचण सोडवणं अगदीच जमणार नाही अशी खात्री होईपर्यंत त्याला कोणत्याही प्रकारची मदत करू नये.

स्वयंनियंत्रित मुलं आनंदानं आपल्या खेळण्यांबरोबर एकेकटीच तासनं तास खेळून स्वतःची करमणूक करून घेतात. घडवलेली मुलं खेळ भिरकावून जशी खूपदा मोडतोड करतात तसं ही मुलं करत नाहीत.

स्वयंपाकघरातील गोष्टींची जेव्हा गरज नसते तेव्हा त्या बाळांना खेळायला द्यायला काय हरकत आहे? डब्यांची आवाज करणारी झाकणं आणि लाकडी लांब दांड्यांचे चमचे, ढोल आणि ढोल वाजवण्याच्या काट्यांचं काम अगदी चांगल्या रीतीनं करतात. खेळण्यांच्या दुकानात विकत मिळणाऱ्या नेहमीच्या खेळण्यांपेक्षा ही खेळणी कदाचित बाळाला जास्तच आवडतील.

सर्व पालकांची गरजेपेक्षा जास्त खेळणी विकत घेण्याची प्रवृत्ती असते. बाळ उत्सुकतेनं कोणत्या तरी खेळण्याच्या दिशेनं हात फैलावतं- ट्रॅक्टर किंवा मान हालवणारा जिआफ - आणि पालक ते तत्काळ विकत घेतात. या रीतीनं बहुतेक बाळांच्या खोल्या खेळण्यांनी भरलेल्या असतात, पण मुलांना मात्र त्या खेळण्यांमधे रस नसतो.

सर्जनशील खेळ बाजारात फारच कमी आढळतात. धातूचे किंवा लाकडी रचनात्मक खेळ खूप असतात, पण सर्जनात्मक खेळ फारच कमी असतात. रचनात्मक खेळ हे शब्दकोडी किंवा गणितातील कोड्यांसारखे असतात. कोणीतरी दुसऱ्यानं हे तयार केलेले असतात. त्यामुळे त्यांची उत्तरं कधीही संपूर्णपणे अभिनव असूच शकणार नाहीत. मी हे कबूल करतो की मला स्वतःला कोणत्याही प्रकारचं सर्जनाला चालना देणारं खेळणं निर्माण करता आलं नाही. आणि या बाबतीत मी काही सूचनाही देऊ शकत नाही. पण मला खात्री आहे की खेळण्याचं जग हे अशा एखाद्या शहाण्या आणि कल्पक माणसाची वाट पाहत आहे, जो मुलांच्या हृदयाची स्पंदनं आजच्या खेळणी बनवणाऱ्यांच्या तुलनेत अधिक चांगल्या रीतीनं जाणून घेईल.

आरडाओरडा

निर्मातःच मुलांची आरडाओरडा करायची वृत्ती असते आणि पालकांनी हे वास्तव स्वीकारून त्या वास्तवासकट आपलं जीवन जगायला शिकलं पाहिजे. मुलाची जर निकोप वाढ व्हायला हवी असेल तर त्याला मस्त आरडाओरडा करत भरपूर खेळायला मिळणं गरजेचं आहे.

आज जवळजवळ चाळीस वर्षं मी मुलांचा आवाज ऐकतो आहे. अर्थात मी काही जाणीवपूर्वक आणि नेमानं आवाज ऐकत नाही. तुलना करायची झाली तर तांबट आळीत राहण्यासारखी ही गोष्ट आहे. कधीही न थांबणारी ठकठक कानांवर येण्याची आपल्याला सवय होऊन जाते. जे रहदारीच्या रस्त्यावर राहतात, त्यांनाही रहदारीच्या सततच्या आवाजाचा त्रास वाटेनासा होतो. एक फरक मात्र आहे. तांबटाची ठकठक आणि रहदारीचा आवाज या दोन्ही आवाजांची पातळी फारशी कमी-जास्त न होता, सतत एकाच जागी राहते. पण मुलांचा आरडाओरडा मात्र विविध प्रकारचा आणि वेगवेगळ्या पट्ट्यांमध्ये चालतो. त्यामुळे माणसाची चिडचिड होऊ शकते. मला हे कबूल करायलाच हवं की मी जेव्हा मुख्य इमारतीतून स्वतःच्या छोट्या घरात काही वर्षांपूर्वी माझं विऱ्हाड हलवलं, तेव्हा शांत संध्येचा अनुभव खूपच हवाहवासा वाटला. विशेषतः वर्षानुवर्ष पत्रास मुलांचा गोंधळ सतत ऐकल्यामुळे ते प्रकर्षानं भावलं.

समरहिलमधल्या जेवणघरात खूपच आरडाओरडा चालतो. प्राण्यांसारखीच मुलंही जेवणाच्या वेळी खूप आवाज करतात. ज्यांना आरडाओरड्याचा काही त्रास होत नाही, फक्त अशाच पाहुण्यांना आम्ही आमच्याबरोबर जेवायला बोलावतो. मात्र जेवताना माझी पत्नी आणि मी असे दोघं असातो. कारण त्याआधी आम्ही रोज सुमारे दोन तास मुलांना वाढण्यात गुंतलेले असतो. मग आम्हांला त्या आवाजापासून थोड्या मोकळिकीची गरज भासते. शिक्षकांना जास्त आरडाओरडा आवडत नाही, पण किशोरांना छोट्यांचा दंगा चालतो. आणि जेव्हा एखादा मोठा विद्यार्थी छोट्यांच्या जेवणघरातील आवाजाचा प्रश्न सभेपुढे मांडतो, तेव्हा अगदी प्रामाणिकपणे छोटेही मोठमोठ्यांनं विरोध करताना हे सांगतात की मोठेही तेवढाच आवाज करतात.

मुलाचा आवाज दडपून टाकला तर मुलाला त्या दडपणाचा तितका मानसिक त्रास होत नाही, जितका शरीराच्या नैसर्गिक ऊर्मी दडपल्यानं होतो. आरडाओरड्याला कोणी "घाण" म्हणत नाही. "बंद करा ते ओरडणं" हे म्हणताना बाबांचा जो स्वर असतो, तो म्हणजे अगदी मनापासून आणि उघड उघड व्यक्त झालेला सहनशक्तीचा अंत असतो. पण "शी! घाणेरडा!" असं आई जेव्हा म्हणते तेव्हा तिचा सूर धक्का बसल्यासारखा आणि नैतिकतेच्या दिशेनं बोट दाखवणारा असतो.

विशेषतः जेव्हा स्वच्छ सूर्यप्रकाश असतो, तेव्हा समरहिलमधली काही मुलं दिवसभर खेळत राहतात. खेळताना ती बहुतेक वेळा खूप गडबड-गोंधळ करतात. खूप शाळांमध्ये जसा खेळाला वाव दिला जात नाही, तसाच आवाजही दडपला

जातो. आमचा एक माजी विद्यार्थी स्कॉटिश युनिव्हर्सिटीला गेला. तो सांगत होता, "मुलं वर्गात प्रचंड आरडाओरडा करतात आणि त्याचा जरा वैतागच येतो. कारण आम्ही समरहिलमधे दहा वर्षांचे असतानाच हा बालपणीचा आरडाओरडाचा टप्पा ओलांडला होता."

"द हाऊस विथ द ग्रीन शर्ट्स" या सुंदर कादंबरीतला एक प्रसंग मला आठवतो. एडिनबरा विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी त्यामधे "जॉन ब्राऊन्स बॉडी" हा खेळ पायांनी खेळला. त्यांचा हेतू एका गरीब व्याख्यात्याची हेटाळणी करणे, त्याला चिडवणे हा होता. आरडाओरडा आणि खेळ यांची जोडी अभेद्य असते, पण हे जेव्हा सात ते चौदा या वयामधे घडतं तेव्हा ते खूपच छान वाटतं.

संस्कार

उत्तम संस्कार याचा अर्थ इतरांचा विचार करणं नव्हे तर इतरांच्या भावना जाणणं. आपल्याला इतरांची जाणीव असलीच पाहिजे, त्यांच्या जागी आपण आहोत अशी कल्पना करण्याची क्षमता असली पाहिजे. संस्कार दुसऱ्या कुणाला दुखावण्यापासून आपल्याला थांबवतात. सभ्य आचरण म्हणजे खरोखरच उत्तम अभिरुची असणं. संस्कार शिकवता येत नाहीत कारण ते नेणिवेत असतात.

शिष्टाचार मात्र शिकवता येतात, कारण ते जाणिवेमध्ये असतात. संस्कारांचं ते आवरण असतं. शिष्टाचार आपल्याला महफिल चालू असताना बोलायला परवानगी देतात, शिष्टाचार वायफळ चकाट्या आणि इतरांबद्दल तिखटमीठ लावून बोलायची मुभा देतात. शिष्टाचारांमुळे कुठे जेवायला जाताना आपल्याला चांगले कपडे घालावे लागतात. एखादी स्त्री आपल्या टेबलाच्या दिशेनं येताना दिसली तर उठून उभं राहायला शिष्टाचार भाग पाडतात. टेबलावरून उठून जाताना, "माफ करा हं" म्हणायला भाग पाडतात. हे सगळं वागणं जाणूनबुजून आणि वरवर चाललेलं असतं, अर्थहीन असतं.

अंतर्मनातील खोलवर रुजलेल्या असंतुलनातून नेहमीच वार्डेट संस्कार उसळून वर येतात. दुसऱ्यांचं चारित्र्यहनन, दुसऱ्याबद्दल तिखटमीठ लावून गप्पा मारणं, चकाट्या पिटणं, एखाद्याच्या अनुपस्थितीत त्याची निंदा करणं हे सगळे व्यक्तिसापेक्ष दोष आहेत. ते स्वतःबद्दलचा द्वेषच दाखवतात. दुसऱ्याच्या भानगडीबद्दल चविष्टपणे बोलणारा स्वतःच असमाधानी आहे हेच त्यातून सिद्ध होतं. ज्या ठिकाणी मुलांना आनंदात राहता येईल अशा जगात जर आपण त्यांना घेऊन जाऊ शकलो, तर आपोआपच त्यांच्या मनातील द्वेषाची भावना पूर्णपणे काढून टाकणं आपल्याला जमू शकेल. वेगळ्या शब्दांत मांडायचं झालं तर मग या मुलांच्या मनात संस्कार खोलवर रुजलेले असतील. आणि म्हणजेच त्यांच्या वागण्यातून करुणा आणि प्रेम झिरपेल.

काटे-सुऱ्यांनी वाटाणे खाणारी मुलं असतात, पण तीच मुलं बेथोवन-सिंफनीच्या कार्यक्रमाच्या वेळी बडबड करून कार्यक्रमात व्यत्यय आणतील असं नाही. मिसिस ब्राऊनजवळून जाताना त्यांनी जरी आदर दाखवण्यासाठी आपली टोपी काढली नाही तरी हीच मुलं "मिसिस ब्राऊन ब्रँडी पितात" ही बातमी सगळीकडे पसरवतील असं काही नाही.

एकदा मी भाषण देत असताना, एक म्हातारा उभा राहिला आणि आजच्या मुलांच्या संस्कारांबद्दल तक्रार करू लागला. तो सौम्यपणे म्हणाला, "हे पाहा, मागच्या रविवारी मी बागेत फिरत असताना दोन छोटी मुलं तिकडून आली. "हॅलो मॅन" त्यांच्यातील एक जण म्हणाला."

मी त्यांना उत्तर दिलं, "हॅलो मॅन" म्हटलं तर काय बिघडलं? जर त्यांनी "हॅलो जंटलमन" म्हटलं असतं तर तुम्हाला ते अधिक आवडलं असतं का? खरी गोष्ट ही आहे की ते तुम्हाला लागलं. तुमच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागला. तुम्हाला मुलांनी "तुमच्या" मनासारखं वागायला हवं असतं, सुसंस्कारितपणे नव्हे."

हे खूपशा मोठ्या माणसांच्या बाबतीत खरं आहे. हा शुद्ध दंभ आहे. सरंजामशाहीमध्ये गुलामांना जसं वागवलं जायचं तसं हे मुलांना वागवणं आहे. हा एक प्रकारचा असा स्वार्थीपणा आहे की मुलांच्या स्वार्थीपणाशी याची तुलना केली तर याचं अजिबातच समर्थन करता येणार नाही. मुलांनी स्वार्थी असायलाच पाहिजे. पण मोठ्या माणसांनी मात्र आपला स्वार्थीपणा फक्त वस्तूपुरताच मर्यादित ठेवायला हवा, माणसांच्या बाबतीत त्यांनी स्वार्थी नसावं.

मुलं एकमेकांना एकमेकांच्या चुका मोकळेपणानं दाखवून देतात. माझा एक विद्यार्थी जेवताना खूप मचमच आवाज करत जेवायचा आणि साऱ्यांना टिंगलीला विषय पुरवायचा. एकदा एका छोटूला खिमा खाण्यासाठी सुरी वापरताना पाहिल्यावर इतर सगळ्यांना ती कल्पना आवडली. पण मग आपणही सुरी का वापरायची नाही? हा प्रश्न त्यांनी एकमेकांना विचारला. कोणीतरी उत्तर दिलं की सुरीनं जीभ किंवा ओठ कापले जातील. हे उत्तर कोणालाच मान्य नव्हतं, कारण बहुतेक मुऱ्या इतक्या बोथट असतात की त्यांनी काहीही कापणं कठीणच असतं.

शिष्टाचाराच्या नियमांबद्दल प्रश्न विचारण्याची मुभा मुलांना असायलाच पाहिजे, कारण सुरीनं वाटाणे खाणं ही अगदी वैयक्तिक बाब आहे. पण सामाजिक सभ्यतेबद्दल प्रश्न विचारण्याचं स्वातंत्र्य त्यांना असता कामा नये. जर कोणतंही मूल बैठकीच्या खोलीत चिखलाचे बूट घालून आलं तर आम्ही त्याच्यावर ओरडतो. कारण बैठकीची खोली ही मोठ्या माणसांची खोली असते. आपल्या खोलीत काय, कोण आणि कसं येऊ शकेल, तसंच काय, कोण आणि कसं येऊ शकणार नाही, हे ठरवण्याचा अधिकार मोठ्या माणसांना आहे.

आमच्या खाटकाशी जेव्हा एक मुलगा उद्धटासारखा वागला, तेव्हा त्याच्या त्या वागण्याबद्दल खाटकानं माझ्याकडे तक्रार केली असं मी आमच्या शाळेच्या सभेत विद्यार्थ्यांना सांगितलं. पण मला असं वाटतं की खाटकानं जर कानाखाली दोन लगावल्या असत्या तर ते अधिक बरं आलं असतं. ज्याला लोक शिष्टाचार म्हणतात तो शिकवण्यात काहीही अर्थ नसतो. शिष्टाचार म्हणजे जास्तीत जास्त काय? तर कोणत्या तरी परंपरेचा जिवंत राहिलेला शेष. स्त्रियांसमोर टोपी काढणं ही तशीच एक अर्थहीन पद्धत आहे. मी जेव्हा लहान मुलगा होतो तेव्हा धर्मगुरुच्या पत्नीसमोर मी माझी टोपी काढत असे, पण माझ्या आई किंवा बहिणींसमोर मात्र काढत नसे. मला असं वाटतं की मला या गोष्टीची पुसटशी जाणीव होती की त्यांच्यासमोर मला खोटं वागण्याची गरज नव्हती. टोपी काढण्यासारख्या पद्धती कितीही वाईट असल्या तरीही त्यांनी नुकसान होत नाही. पुढे मोठेपणी मुलं या परंपरा आत्मसात करतीलच. पण वयाच्या दहाव्या वर्षी मात्र ढोंगीपणाचा नुसता वास जरी आला तरी त्यापासून मुलांना लांब ठेवावं.

शिष्टाचार कधीही शिकवू नयेत. जर सात वर्षांच्या मुलाला हातानं जेवायचं असेल तर त्याला तसं खुशाल करू द्यावं. आंट मेरीला पसंत पडावं म्हणून विशिष्ट तऱ्हेनंच वाग असं कोणत्याही मुलाला कधीही सांगू नये. जगातील सर्व नाती आणि शेजारपजार हा खुशाल तुटला तरी चालेल पण ढोंगीपणानं वागायला लावून मुलाची वाढ आयुष्यभरासाठी खुंटण्यापेक्षा ते परवडलं. शिष्टाचार आपोआपच येतात. जरी बाराव्या वर्षी त्यांनी आपलं ताट चाटलं असलं तरी माजी समरहिलीयन्स आज शिष्टाचार उत्तम रीतीनं पाळतात. कोणत्याही मुलाला जबरदस्तीनं "थँक्यू" म्हणायला लावू नये, आणि ते म्हणण्यासाठी प्रोत्साहनही देऊ नये.

ज्यांचं चारित्र्य घडवलं गेलं आहे अशी मुलं-मुली समरहिलला येतात. कालांतरानं त्यांच्या वागण्यातील शिष्टाचाराचा अभाव पाहून पालकांना आणि इतरही लोकांना धक्काच बसेल. मुलं अगदी उत्कृष्ट शिष्टाचार घेऊन समरहिलमध्ये येतात आणि मग शिष्टाचार पूर्णपणे विसरूनच जातात. त्यांच्या हे लक्षात येतं की त्यांचा खोटेपणा समरहिलमध्ये अयोग्य ठरतो आहे. टप्प्याटप्प्यानं प्रथम आवाजातील नाटकीपणा, मग शिष्टाचारांतील आणि मग वागण्यातील अप्रामाणिकपणा साधारणतः गळून पडतो. खाजगी शाळांमधील विद्यार्थ्यांना साधारणपणे सगळ्यात जास्त वेळ खोटेपणा आणि उद्धटपणा सोडायला लागतो. मुक्त मुलं कधीही उर्मटपणानं वागत नाहीत.

माझ्या मते शाळेतल्या शिक्षकांना दाखवला जाणारा आदर हा कृत्रिम आणि खोटा असतो. त्यामध्ये अप्रामाणिकपणाची मागणी असते. जेव्हा कोणी खरोखरच आदरानं वागतं तेव्हा त्याचं ते वागणं नकळत होत असतं. माझी मुलं मला केव्हाही सिली अॅस म्हणू शकतात. त्यांना माझ्याबद्दल आदर आहे कारण जीवनाच्या त्या अंकुरांबद्दल मला आदर आहे. मी शाळेचा मुख्याध्यापक आहे म्हणून नव्हे किंवा मी देव्हाऱ्यात स्थापन केलेली, पूजनीय अशी महान व्यक्ती आहे, म्हणूनही नाही. माझ्या विद्यार्थ्यांना आणि मला परस्परांबद्दल नितांत आदर आहे कारण आम्ही एकमेकांना मनापासून आवडतो.

एकदा चौकशी करताना एका आईनं मला विचारलं, "अहो, पण जर माझ्या मुलाला मी इथे पाठवलं तर सुट्टीत घरी आल्यावर तो जंगली माणसासारखा नाही का वागणार?"

मी उत्तर दिलं, "हो, तुम्ही जर त्याला यापूर्वीच जंगली बनवलं असेल तर."

समरहिलला येणारं लाडावलेलं मूल निदान पहिल्या वर्षी तरी घरी जाताना जंगली झालेलं असतं हे खरं आहे. त्याला शिष्टाचाराच्या मर्यादित जर वाढवलं असेल तर त्याची अधोगती प्रत्येक वेळी जंगलीपणाकडे होत राहिल. कृत्रिम शिष्टाचार मुलांच्या मनात कितीतरी कमी झिरपतात हेच यावरून दिसतं.

कृत्रिम शिष्टाचार म्हणजे दाभिकतेचा सर्वात वरचा थर. आणि स्वातंत्र्य मिळाल्याबरोबर हाच प्रथम गळून पडतो. नवीन मुलं अतिशय सुरेख शिष्टाचार पाळतात. म्हणजे ती खोटं खोटं वागतात. कालांतरानं समरहिलमध्ये खरीखुरी सभ्यता त्यांच्या अंगवळणी पडते. कारण समरहिलमध्ये आम्ही शिष्टाचारांची अपेक्षाच ठेवत नाही. साधं थॅक्यू आणि प्लीज हेही नाही. तरीही पाहुणे आम्हांला पुन्हा पुन्हा सांगतात, "पण या मुलांचं वागणं खूप खूप आनंददायी आहे."

आमच्याकडे आठव्या वर्षी येऊन वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षापर्यंत राहिलेला पीटर नंतर दक्षिण आफ्रिकेत गेला. तिथल्या यजमानीण बाईंनी आम्हांला कळवलं, "त्याच्या गोड वागण्यामुळे त्यानं साऱ्यांना जिंकून घेतलं आहे." समरहिलमध्ये असताना तो सभ्य रीतीनं वागत असे की नाही याची मला मुळीचच जाणीव नव्हती.

समरहिलमध्ये सामाजिक स्तरांचा पूर्ण अभाव आहे. वडिलांचे पैसे किंवा सामाजिक स्थान यांना काहीही महत्त्व नसतं. महत्त्व असतं ते मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाला. आणि बहुतेकांच्या मते मुलांचं सगळ्यांमध्ये मोकळेपणानं मिसळणं, समरहिल समाजाचे ती चांगले सदस्य असणं हेच खूप महत्त्वाचं असतं. आमच्या सुसंस्कृत वागणुकीचा उगम आमच्या स्वयंनियंत्रणामध्ये आहे. प्रत्येकाला सततच दुसऱ्याचा दृष्टिकोनही समजावून घ्यावा लागतो. समरहिलमधील मूल तोतरं बोलणाऱ्याची चेष्टा करेल किंवा पायानं अधू असलेल्याची टिंगल करेल असा विचार स्वप्नातही माझ्या मनाला शिवत नाही. मात्र खाजगी शाळेतील मुलं हे दोन्ही कधी कधी करतात. जी मुलं प्लीज आणि थॅक्यू आणि एक्स्क्यूज मी सर असं म्हणतात त्यांना इतरांबद्दल खरोखरीची आस्था फारच कमी असावी असं वाटतं.

सुसंस्कृत वागणूक ही प्रामाणिकपणाशी निगडित आहे. समरहिलमधून बाहेर पडल्यावर जॅक फॅक्टरीत रुजू झाला आणि त्याच्या लक्षात आलं की नट्स आणि बोल्ट्स देण्याचं काम ज्याच्यावर सोपवलं होतं तो नेहमी खूपच चिडचिड करायचा. जॅकनं त्यावर विचार केला आणि निष्कर्ष काढला तो असा – या त्रासाचं कारण म्हणजे माणसं बिलकडे जायची आणि ओरडून सांगायची, "अरे बिल, व्हिटवर्थचे अर्धा इंची नट्स टाक पटकन इकडे." पण बिल मात्र शर्ट आणि कोट घालायचा. जॅकनं ताडलं की बिल स्वतःला इतर ओव्हर-ऑल्स घालणाऱ्या सामान्य कामगारांपेक्षा वरच्या दर्जाचा समजतो आणि त्यामुळे त्याला अपेक्षित असणारा आदर मिळाला नाही की त्याला राग येत असे. म्हणून जॅकला जेव्हा नट्स आणि बोल्ट्स हवे होते तेव्हा तो बिलकडे गेला आणि म्हणाला, "एक्स्क्यूज मी, मि. ब्राऊन, मला नट्स आणि बोल्ट्स हवे आहेत."

जॅक माझ्याशी बोलताना म्हणाला, "मी काही त्याचे पाय चाटत नव्हतो. मी फक्त मानसशास्त्राचा उपयोग केला. विलबहल मला खूप सहानुभूती वाटली."

"पण मग परिणाम काय झाला?" मी विचारलं.

"परिणाम? अख्ख्या कारखान्यात तो फक्त माझ्या एकट्याशी चांगला वागतो." जॅक म्हणाला.

सहजीवनामुळे मिळणाऱ्या सुसंस्कृत वागण्याचं हे एक उत्कृष्ट उदाहरण होतं- इतरांच्या दृष्टीतून विचार करायचा आणि त्यांच्या भावना जाणायच्या.

मला लहान मुलांच्यात कधीही वॉर्ड वागणूक दिसतच नाही, याचं कारण निःसंशय हेच आहे की मी कधी त्याचा शोधच घेत नाही. पण तरीही मला एकदाही असं दृश्य दिसलं नाही की दोन पाहुणे आपापसांत बोलत असताना एखादं छोटं मूल पळत पळत येऊन त्यांच्यामध्ये घुसलं आहे. माझ्या बैठकीच्या खोलीच्या दरवाज्यावर ठकठक न करताच नेहमी मुलं आत येतात, पण जर माझ्याकडे पाहुणे आलेले असले तर ती शांतपणे परत जातात आणि जाताना बहुतेक वेळा सॉरी म्हणतात.

त्यांच्या चांगल्या वागणुकीबद्दल त्यांचं कौतुक नुकतंच एका विक्रेत्याच्या तोंडून मला ऐकायला मिळालं. तो मला म्हणाला, "मी गेली तीन वर्षे इथे गाड्या घेऊन येतो आहे, पण एकदाही फेंडरवर बारीकसा ओरखडाही दिसला नाही, ना कधी कोणी गाडीच्या आत जाण्याचा प्रयत्न केला. आणि जिथे दिवसभर मुलं खिडक्यांची तावदानं फोडतात असं म्हटलं जातं तीच ही शाळा!"

आलेल्या पाहुण्यांशी समरहिलची मुलं किती मित्रत्वानं वागतात त्याचा मी यापूर्वीच उल्लेख केला आहे. या मित्रत्वाच्या भावनेला सभ्यतेची वागणूक असं आपण म्हणू शकतो. पण अत्यंत विरोधी विचारांच्या पाहुण्यांकडूनही मुलांनी त्यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास दिल्याची तक्रार कधी माझ्याकडे आली नाही. अर्थात या मुलांनी शाळेत प्रवेश घेऊन सहा महिने तरी झालेले असायचे.

आमच्या नाटकांच्या प्रयोगांच्या वेळी प्रेक्षागृहातील सर्व मुलंमुली अतिशय सभ्यतेनं वागतात. एखाद्या फसलेल्या किंवा अगदीच सामान्य नाटकालाही कमी-जास्त प्रमाणात टाळ्या मिळतातच. अतिसामान्याला अर्थातच कमी! पण साधारणतः सर्वांच्या मनात भावना अशीच असते की नटानं त्याचं काम उत्तमच केलेलं आहे. आपण त्याची खरडपट्टी काढता कामा नये किंवा त्याला तुच्छही लेखता कामा नये.

काही काही पालक सभ्यतेच्या प्रश्नाचा खूपच वाऊ करतात. एक दहा वर्षांचा चांगल्या घरातला मुलगा समरहिलमध्ये आला. बैठकीच्या खोलीचं दार आधी वाजवून मगच तो आत यायचा आणि नेहमी बाहेर जाताना दार बंद करून जायचा. मला वाटलं की हे एक आठवडाभर चालेल. पण माझा अंदाज चुकला. हे फक्त दोनच दिवस टिकलं.

मीही ओरडतो ना मुलांवर! "दार बंद करून जा रे!", पण त्याचा हेतू मुलांना सभ्यता, शिष्टाचार शिकवणं हा नसतो, तर मला स्वतःला उठून ते बंद करायचं नसतं. शिष्टाचार ही संकल्पना मोठ्यांची आहे. मुलांना शिष्टाचारांत काडीचा रस नसतो, मग ती प्राध्यापकांची मुलं असोत वा हमालाची.

संस्कृतीची उन्नती म्हणजे जगातून ढोंगीपणा आणि दिखाऊपणाचं उच्चाटन करणं. आपल्या उथळ संस्कृतीनं जो पल्ला गाठला आहे त्यापेक्षा वरची पायरी गाठायला आपण मुलांना स्वातंत्र्य दिलं पाहिजे. मुलांच्या मनातून भीती आणि द्वेष नाहीसा झाला की आपण नव्या सभ्य संस्कृतीच्या दिशेनं होणाऱ्या वाटचालीला हातभार लावल्याचं समाधान आपल्याला मिळेल.

पैसा

बऱ्याच मुलांच्या बाबतीत पैसा हे प्रेमाचं प्रतीक असतं – अंकल विलनं मला २ पेन्स दिले आणि आंट मागरिटनं ५ पेन्स दिले. म्हणजे अंकल विलपेक्षा आंट मागरिटचं माड्यावर जास्त प्रेम आहे. पालकांना नकळतच हे कुठेतरी ठाऊक असतं. म्हणून अनेकदा ते मुलाला खूप काहीतरी देऊन लाडावून ठेवतात. आणि जे मूल खरं तर प्रेमाचं भुकेलं आहे त्याला नेहमीच भरपाई म्हणून भरपूर पैसे हातखर्चाला मिळतात.

आपण कोणीच पैशामधे मोजल्या जाणाऱ्या किंमतीतून सुटका करून घेऊ शकत नाही. आपल्यावर ते सर्व वाजूनी लादलं जातं. आपण स्टॉल्समधे बसतो वा बाल्कनीमधे. आपली मुलं खाजगी शिबिरांना जातात किंवा सुट्टीत शहरातील बागांमधे खेळतात. पैशात मोजलं जाणारं मूल्य हे आपल्यातील प्रत्येकालाच धोक्याचं आहे.

थोड्याशा चेष्टेच्या सुरात आई म्हणेल, "जगातील सगळं सोनं कोणी मला दिलं तरी मी माझं बाळ त्याच्या बदल्यात त्याला देणार नाही." आणि पाचच मिनिटांनंतर एक शिलिंग किंमतीचा कप फोडल्याबद्दल ती बाळाला मार देईल. हे पैशामधे मोजलं जाणारं मूल्यच घरातील अती शिस्तीला कारणीभूत असतं. "त्या गोष्टीला" अजिबात हात लावू नकोस- त्यासाठी खूप पैसे मोजले आहेत!"

बऱ्याचदा मुलांना पैशात तोललं जातं. पण फक्त मुलांनाच, मोठ्यांना नाही. आम्ही प्लेट फोडली तर आमची आई आम्हांला मारायची. पण जेव्हा बाबा प्लेट फोडायचे तेव्हा ते चुकून घडलेलं असायचं.

पैशाबद्दल आपल्या मुलांच्या मनात पालक एक प्रकारचा धसकाच निर्माण करतात. खूप वेळा मी पाहिलंय की मुलं भीतीनं खचून जाऊन किंचाळतात, "माड्या हातून घड्याळ पडलं! आणि ते पार मोडलं आहे. बाप रे! आता आई काय म्हणेल? तिला कसं सांगू? मला भीती वाटतेय."

कधी कधी आपल्याला याच्या बरोबर उलटा प्रकार बघायला मिळतो. घराबद्दल वाटणाऱ्या संतापामुळे मुलं जाणूनबुजून वस्तूंची तोडफोड करतात. मनात विचार चालू असतात – "आई-बाबा, तुम्हांला मी आवडत नाही ना? असं काय! भराच मग आता पैसे- मी केलेल्या मोडतोडीचे!" शिवाय हाही दुष्ट आनंद त्यांना मिळतोच- "नीलनं विल पाठवलं की दोघं कसले संतापतील ना?"

समरहिलचे काही पालक मुलांना खूप पैसे देतात आणि काही खूपच कमी. हे अवघड गणित नेहमीच माड्यासमोर असतं आणि ते नाही मला सोडवता येत. समरहिलच्या मुलांना त्यांच्या वयानुसार दर सोमवारी आठवड्याच्या हातखर्चाला ठराविक रक्कम मिळते. पण काहीना पोस्टानं थोडे जास्तीचे पैसे येतात. काहीना अगदीच थोडे येतात, तर काहीना येतच नाहीत.

आमच्या सर्वसाधारण शालेय सभेमध्ये मी अनेक वेळा असं सुचवलं आहे की साऱ्यांचे हातखर्चचे पैसे एकत्र करावे. एका मुलाला आठवड्याला तीस आणि दुसऱ्याला फक्त दोनच पैसे मिळणं हे तितकंसं बरोबर नाही. भरपूर पॉकेट मनी मिळणाऱ्या मुलांची संख्या नेहमीच अगदी कमी असूनही माझी ही सूचना बहुमतानं मान्य झाली नाही. आठवड्याला फक्त एकच शिलिंग पॉकेट मनी म्हणून ज्या मुलांच्या हातात येतो अशी मुलं आपल्या श्रीमंत वर्गसोबत्यांच्या पॉकेट मनीवर मर्यादा येऊ नये यासाठी कळकळीनं भांडतात.

मुलांना गरजेहून फारच जास्त देण्यापेक्षा खूपच कमी देणं केव्हाही चांगलं. आपल्या अकरा वर्षांच्या मुलाच्या हातात सहज दोन-तीन पौंड देणं हा काही पालकांचा शहाणपणा नव्हे. ते पैसे देण्यामागे काही विशेष हेतू असेल- म्हणजे त्याला सायकलचा दिवा वगैरे आणायचा असेल तर गोष्ट वेगळी. आवश्यकतेपेक्षा जास्त पैसे देऊन मुलांची मूल्यं

विघडतात. अतिशय मुंदर आणि महागडी सायकल मुलाला मिळेल पण तो त्याची काळजी घेणार नाही. हेच रेडिओ सेटच्या किंवा एखाद्या महागड्या खेळाच्या बाबतीतही घडतं. आणि तो खेळ कल्पनेला चालना देणाराही नसतो.

पैशाच्या अती मुबलकतेमुळे मुलाची कल्पनाशक्ती खुरटते. एखाद्या लाकडाच्या तुकड्यापासून स्वतःच्या हातानं वोट तयार करण्यात जो सर्जनाचा आनंद मुलाला मिळत असतो, तो आपण पाच पौडांची महागडी वोट देऊन या मुलाकडून हिसकावून घेतो. स्वतः तयार केलेली चिंध्यांची बाहुली एखाद्या छोट्या मुलीला फार फार आवडते, पण अतिशय बारकाईनं तयार केलेली महाग, सुरेख कपडे घातलेली, डोळ्यांची उघडमिट करणारी वा रडणारी बाहुली मात्र मुळीच आवडत नाही.

मी असं पाहिलं आहे की अगदी छोट्या मुलांना पैशांची किंमत समजत नाही. आमची पाच वर्षांची मुलं पैसे (नाणी) हरवतात किंवा कधी कधी फेकूनही देतात. मुलांना पैसे वाचवायला शिकवणं चुकीचं आहे असं यावरून दिसतं. घरातील छोट्या वचत बँकेमुळे मुलांकडून जरा जास्तच अपेक्षा केल्या जातात. "उद्याचा विचार करा" असा स्पष्ट संदेश त्यातून मुलांना मिळतो आणि ती तर फक्त "आत्ता"मधेच जगत असतात. बँकेमधे नऊ पौंड आणि पंधरा शिलिंग आहेत या गोष्टीत सात वर्षांच्या मुलाला अजिबात रस नसतो. आपले आईवडील केव्हाही ते पैसे काढून घेऊन आपल्याला नको असलेली एखादी वस्तू विकत आणतील असा संशय जर त्याच्या मनात असेल तर मग ते अधिकच नगण्य ठरतं.

विनोद

आपल्या शाळांमध्ये विनोदाचा दुष्काळच आहे. आपल्या शैक्षणिक पुस्तकांमध्येही त्याचा अभाव जाणवतो. मला जाणीव आहे की विनोदाचे काही धोके असतात आणि काही माणसं आपल्या आयुष्यातील काही गंभीर बाबींवर पांघरूण घालण्यासाठी विनोदाचा वापर करतात. कारण एखादी गोष्ट हसण्यावारी उडवून टाकणं हे कधी कधी तिला सामोरं जाण्यापेक्षा सोपं असतं. मुलं काही या कारणासाठी विनोदाचा वापर करत नाहीत. विनोद आणि धमाल म्हणजे मैत्री आणि देवाणघेवाण असं त्यांचं समीकरण असतं. हे लक्षात घेऊन कडक शिक्षक आपल्या वर्गातून विनोदाची हकालपट्टी करतात.

"कडक शिक्षकाला विनोद कशाशी खातात हे माहीत तरी असतं का?" हाच खरा प्रश्न आहे. आणि त्याचं उत्तर "नाही" असंच येणार. माझ्या रोजच्या कामात मी दिवसभर विनोदाचा वापर करत असतो. मी प्रत्येक मुलाबरोबर चेष्टामस्करी करत असतो, पण त्या सगळ्यांना हे ठाऊक असतं की प्रसंग आला तर मी अत्यंत गंभीरही होऊ शकतो.

तुम्ही पालक असा वा शिक्षक, तुम्हाला मुलांबरोबर छान संबंध ठेवायचे असतील तर त्यांचे विचार आणि भावना समजण्याची पात्रता तुमच्याजवळ असायलाच हवी. आणि तुमच्याजवळ विनोदबुद्धीही पाहिजेच पाहिजे- विशेषतः पोरकट विनोदांना हसता आलं पाहिजे. मुलांबरोबर चेष्टाविनोद केला की त्यांना हे जाणवतं की आपलं त्यांच्यावर प्रेम आहे. हो, पण तो विनोद दुसऱ्याचा पाणउतारा करण्यासाठी किंवा उपहास करण्यासाठी नसावा.

मुलांची विनोदबुद्धी कशी वाढते हे पाहणं अत्यंत आनंददायी असतं. त्याला आपण विनोदबुद्धी न म्हणता मजा म्हणूया पाहिजे तर, कारण मुलाची विनोदबुद्धी विकसित होण्याआधी त्याला "मजा" समजते. डेव्हिड बार्टनचा तर जन्मच समरहिलमधे झाला होता. तो तीन वर्षांचा असताना मी त्याला म्हणायचो, "अहो, मी पाहुणा आलो आहे इथे. मला नील यांना भेटायचं आहे. ते कुठे असतील?"

"काय वेडा आहे" अशा अर्थाचा एक तीव्र कटाक्ष माझ्याकडे टाकून डेव्हिड म्हणायचा, "अरे गाढवा, तूच तर आहेस तो."

डेव्हिड सात वर्षांचा असताना एकदा मी त्याला बागेत अडवून गंभीरपणे सांगितलं, "अरे जरा डेव्हिड बार्टनला सांग की मला त्याला भेटायचं आहे. तो पलीकडे त्या झोपडीपाशी आहे, मला वाटतं."

तो या कानापासून त्या कानापर्यंत मस्त हसला - "थांबा जरा," तो म्हणाला आणि झोपडीपाशी गेला. दोनच मिनिटांत तो परत आला.

"तो म्हणतोय, मी येणार नाही," असं मिस्किल हसत तो म्हणाला.

"त्यानं काही कारण सांगितलं का?"

"हो, तो म्हणाला, मला माझ्या वाघाला जेवायला द्यायचं आहे."

अशा चेष्टामस्करीचा आनंद डेव्हिड सातव्या वर्षीच घेऊ लागला. पण जेव्हा नऊ वर्षांच्या रेमंडला मी म्हणालो, "दर्शनी दरवाजा चोरल्यामुळे तुझा निम्मा पॉकेट मनी तुला दंड म्हणून भरावा लागेल." तेव्हा तो रडायला लागला आणि मी साफ चुकल्याचं माझ्या लक्षात आलं. दोन वर्षांनंतर त्याला माझी चेष्टा समजायला लागली.

तीन वर्षांची सॅली गावाकडे जाणाऱ्या रस्त्यात मला भेटली की समरहिलला कसं जायचं ते मी तिला विचारतो, तेव्हा ती गालातल्या गालात हसते; पण सात-आठ वर्षांच्या मुलींचा प्रतिसाद मात्र चुकीचा मार्ग सांगण्याचा असतो.

मी पाहण्यांना शाळा दाखवायला नेतो तेव्हा बहुतेक वेळा झोपडीतील मुलांची ओळख मी "डुकरं" अशी करून देतो आणि तीही डुकरासारखं दुरकून तस्साच प्रतिसाद देतात. पण एकदा मी अशीच "डुकरं" म्हणून ओळख करून दिली, तर एक आठ वर्षांची मुलगी तोऱ्यात म्हणाली, "हा जोक आता जरा शिळाच झालाय, नाही का?" मी अस्वस्थ झालो. पण मला ते कबूल करावंच लागलं.

मुलींनाही मुलांइतकीच विनोदबुद्धी असते, पण स्वतःच्या बचावासाठी जशी मुलं तिचा उपयोग करतात तसा मुली क्वचितच करतात. काही मुलं अगदी सफाईनं असा स्वतःचा बचाव करण्यात यशस्वी होतात. इतरांना त्रासदायक असं काहीतरी केल्याबद्दल डेव्हला सभेपुढे उभं करण्यात आलं होतं. तुफान विनोदी पद्धतीनं आपला पुरावा सादर करून तो सगळ्या मुलांच्या कौतुकाचा विषय बनला आणि अगदी छोट्याशाच शिक्षेवर त्याची सुटका झाली. पण हीच वेळ एखाद्या मुलीवर आली तर ती नेहमीच आपली चूक कबूल करायला तत्पर असते, आणि हे असलं काही कधीच करत नाही. अगदी मोकळ्या आणि शहाण्या वातावरणाच्या घरातल्या मुलींनाही ही समाजानं स्त्रियांवर लादलेली कमीपणाची भावना ग्रासतेच.

मुलांच्या आत्मसन्मानाला धक्का लागेल अशा तऱ्हेनं कधीही विनोदाचा वापर करू नये. त्याला खरोखरच काही त्रास होत असेल तर ती बाब गंभीरतेनं घ्यायला हवी. १०२ अंश ताप आलेल्या मुलाची चेष्टा करणं चुकीचं आहे. पण जेव्हा तो हळूहळू दुखण्यातून बाहेर पडत असेल तेव्हा तुम्ही डॉक्टर असल्याचं किंवा अगदी दफनविधीची व्यवस्था पाहणाऱ्या माणसाचं सोंग वठवलं तरी ती चेष्टा त्याला आवडेल. चेष्टामस्करीमध्ये दोस्ती आणि हास्य या दोन्ही गोष्टींचा समावेश असतो. कदाचित म्हणूनच मुलांबरोबर विनोद केलेले त्यांना भावतात. जी मोठी मुलं शीघ्र विनोद करत असतात तीही दुसऱ्याला लागेल असा विनोद करत नाहीत. समरहिलच्या यशाचं मोठं श्रेय तिथल्या सर्वांच्या "मजे"च्या जाणिवेत आहे.

३. लैंगिकता

लैंगिकतेबाबतचे दृष्टिकोन

मला असा एकही विद्यार्थी मिळाला नाही की ज्यानं स्वतःबरोबर लैंगिकता आणि शारीरिक क्रियांबद्दलचा रोगट दृष्टिकोन समरहिलमधे येताना आपल्याबरोबर आणला नाही. मुलांना बाळ कसं जन्माला येतं याची प्रामाणिकपणे खरी माहिती देणारे आधुनिक पालक आणि धर्मांध पालक या दोघांचाही लैंगिकतेबद्दल तोच लपवालपवीचा दृष्टिकोन असतो. लैंगिकतेकडे नव्या दृष्टीनं पाहणं हे सर्वांत अवघड आह्वान पालक आणि शिक्षकांसमोर आहे.

लैंगिकतेवरील बंधनांबद्दल आपल्याला इतकी कमी माहिती आहे की मूळ कारणांबद्दल तर्क करणं एवढंच आपल्या हातात उरतं. लैंगिकतेवर बंधन का आहे याच्याशी माझा थेट काहीच संबंध नाही. पण लैंगिकतेवर बंधन आहे ही गोष्ट माझ्या दृष्टीनं अत्यंत चिंतेची ठरते कारण पालक दडपलेल्या मुलांना बरं करण्यासाठी विश्वासानं माझ्यावर सोपवतात.

आपण मोठी माणसं तान्हेपणीच भ्रष्ट झालो आहोत. लैंगिक बाबींमधे आपण कधीही मुक्त होऊ शकणार नाही. जाणिवेच्या पातळीवर आपण कदाचित मुक्त असू, आपण मुलांना लैंगिक शिक्षण देण्याचा आग्रह धरणाऱ्या संस्थेचे सदस्यसुद्धा असू, पण बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात सुप्त मनाच्या पातळीवर आपण लहानपणी जसे घडलो असू तसेच राहतो-लैंगिकतेचा द्वेष करणारे आणि लैंगिकतेला घाबरणारे.

माझं बालपण स्कॉटलंडमधील एका छोट्याशा गावात जाँन कॅल्हीनच्या तत्त्वांवर विश्वास ठेवणाऱ्या, श्रद्धाळू वातावरणात गेलं आणि तोच लैंगिकतेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन माझ्या सुप्त मनावर बिंबला. कदाचित मोठ्या माणसांना यातून सुटका नाही! पण जर आपल्यावर बिंबवल्या गेलेल्या लैंगिकतेच्या भयानक कल्पना आपण मुलांवर लादल्या नाहीत, तर मुलांना यातून मुक्त होण्याची संधी मात्र नक्कीच मिळेल.

मुलाला अगदी लहानपणीच शिकवलं जातं की लैंगिक पाप हे महाभयानक पाप आहे. पालक न चुकता सगळ्यात कठोर शिक्षा लैंगिक नीतिमत्तेच्या विरुद्ध केल्या जाणाऱ्या अपराधालाच देतात. "फ्रॉईडला ज्याच्यात त्याच्यात सेक्स दिसतं" म्हणून फ्रॉईडच्या विरोधात उभ्या राहणाऱ्या लोकांनीच अनेक लैंगिक किस्से सांगितलेले असतात, ऐकलेले

असतात आणि त्यांवर हास्यविनोद केलेले असतात. सैन्यदलात काम केलेल्या प्रत्येकाला हे माहीत असतं की सैन्याची भाषा ही लैंगिकतेची भाषा असते. रविवारच्या वर्तमानपत्रात जवळ जवळ प्रत्येकाला मसाल्यानं भरलेल्या घटस्फोटाच्या कथा आणि लैंगिक गुन्हाच्या बातम्या चवीनं वाचायला आवडतात आणि बहुतेक पुरुष आपापल्या पत्नीला त्यांच्या क्लब आणि वारमधल्या गोष्टी सांगतात.

या गोष्टींमध्ये आपण जो आनंद घेतो त्याचं कारण आपलं स्वतःचं लैंगिक बाबींबद्दल झालेलं शिक्षण पूर्णपणे आरोग्यदायी नसतं. लैंगिकतेबाबत वाटणारं आकर्षण हे दडपणामुळेच वाटतं. फ्रॉईड म्हणतो त्याप्रमाणे लैंगिक किस्मे अलिबाबाची बंद गुहा उघडतात. लैंगिकतेमध्ये मुलांना वाटणाऱ्या रसाची निर्भर्त्सना करणाऱ्या मोठ्या माणसांची खरं तर ती दाभिकता आणि पोकळपणा असतो. निर्भर्त्सना हे एक प्रकारे स्वतःच्या अपराधीपणाच्या भावनेचं इतरांवर केलेलं प्रक्षेपण असतं. लैंगिक चुकांबद्दल पालक इतक्या कडक शिक्षा देतात कारण त्यांना अतिशय चवीनं, (ही रोगट वृत्ती असली तरीही) लैंगिक चुकांमध्ये रस घ्यायचा असतो.

"शरीराला धारेवर धरणं" हे एवढं लोकप्रिय का आहे? धार्मिक लोकांना हा विश्वास वाटतो की शरीर त्यांना खाली ओढतं. शरीर दुष्ट असतं. ते तुम्हाला वाईटाच्या मोहात पाडतं. शरीराबद्दलच्या या द्वेषामुळेच बाळाचा जन्म कसा होतो हा विषय शाळेच्या अंधाऱ्या कोपऱ्यात हलक्या आवाजात बोलला जातो आणि आपापसांतील सभ्य बोलणं हे त्यामुळे जीवनातील निखळ सत्य झाकण्याचं साधन बनतं.

फ्रॉईडच्या मते माणसांच्या वागण्यामागची सर्वात मोठी प्रेरणा लैंगिकता असते. प्रामाणिकपणे निरीक्षण करणारी प्रत्येक व्यक्ती याच्याशी सहमत होईल. पण नैतिक शिक्षणामध्ये लैंगिकतेला अवास्तव महत्त्व दिलं आहे. मूल पहिल्यांदा आपल्या लैंगिक अवयवांना हात लावतं आणि आई जेव्हा अगदी पहिल्यांदा त्याला "ओऽऽ! तिथे हात नाही लावायचा" अशी मनाई करते, त्या क्षणापासूनच लैंगिकता ही जगातील सर्वात जास्त भुरळ पाडणारी आणि दुर्बोध बाब आपोआपच बनून जाते.

लैंगिकतेला असलेली मनाई म्हणजे मुलांवर येणाऱ्या दडपणाचं एक मूलभूत आणि दुर्दैवी कारण. माझ्या मते लैंगिकता हा शब्द फक्त शरीरसंबंधापुरता मर्यादित नाही. मुलाला पाजत असताना जर आईला तिच्या स्वतःच्या शरीराच्या कोणत्याही भागाबद्दल नापसंती वाटत असेल तर मूल पिण्याचा आनंद घेऊ शकत नाही, आणि स्वतःच्या शरीराकडून मिळणाऱ्या आनंदात हा एक अडथळा ठरतो.

लैंगिकता ही जीवनातील सर्व नकारात्मक वृत्तींचा पाया आहे. ज्या मुलांना लैंगिकतेबद्दल अपराधी भावना नसते ती कधीही धर्म किंवा कोणत्याही प्रकारच्या गूढवादाकडे कधीही वळत नाहीत. "सेक्स"ला प्रचंड मोठं पाप मानलं गेलं असल्यामुळे, जी मुलं लैंगिकतेबद्दलच्या भीतीपासून आणि त्याबद्दलच्या लज्जेपासून मुक्त आहेत ती कोणत्याही देवाच्या शोधात नसतात. ती क्षमा वा दयेची याचना करत नाहीत कारण त्यांना अपराधी वाटत नाही.

मी सहा वर्षांचा असताना मला आणि माझ्या बहिणीला एकमेकांच्या लैंगिक अवयवांचा शोध लागला आणि साहजिकच आम्ही त्यांबरोबर खेळलो. आईला हे कळल्यावर आम्हांला तिनं बंदूक काढलं. मला कितीतरी तास अंधाऱ्या खोलीत कोंडून ठेवलं. नंतर मला गुडघे टेकायला लावले आणि देवाची क्षमा मागायला लावली.

इतक्या लहान वयात तेव्हा बसलेल्या या धक्क्यातून सावरायला मला अनेक दशकं लागली आणि खरोखरच मी पूर्णपणे त्यातून बाहेर पडलो की नाही हे मला आजही माहीत नाही.

आजच्या मोठ्या माणसांपैकी किती जणांना अशा प्रकारचा अनुभव आला असेल? अशा वागण्यामुळे आजच्या मुलांपैकी किती मुलांच्या जीवनावरच्या प्रेमाचं रूपांतर आक्रमकतेमध्ये झालं असेल? लिंगाला हात लावणं हे पाप आहे? वाईट आहे? शी करणं हा घाणेरडेपणा आहे?

लैंगिक दडपणाखाली कुढणाऱ्या प्रत्येक मुलाचं पोट एकदम कडक असतं. त्याच्या श्वासोच्छ्वासाची क्रिया आणि एखाद्या मांजराच्या पिल्लाची सहजसुंदर श्वासोच्छ्वासाची क्रिया जवळून पाहावी. कोणत्याच प्राण्याचं पोट कडक नसतं आणि लैंगिकतेबाबत वा शी-शूबाबत त्यांना संकोचही नसतो.

"कॅरक्टर अॅनॅलिमिस" या सुप्रसिद्ध पुस्तकात विलहेल्म राइशनं निदर्शनास आणून दिलं आहे की नैतिकतेचं शिक्षण दिल्यानं विचारांची प्रक्रिया तर चुकीच्या दिशेनं होतेच होते, पण शरीराच्या ठेवणीमधेही प्रवेश करून अक्षरशः चिलखतासारखी कडक ठेवण आणि ओटीपोटातील स्नायूंचं आकुंचन या दोन्ही गोष्टी घडतात. मी राइशशी सहमत आहे. समरहिलमधे वर्षानुवर्ष वेगवेगळ्या प्रकारच्या मुलांचं निरीक्षण करताना मी पाहिलं आहे की जेव्हा भीतीमुळे स्नायूंचं आकुंचन झालेलं नसतं तेव्हा मुलं अत्यंत सहजसुंदर रीतीनं चालतात, पळतात, उड्या मारतात आणि खेळतात.

मग मुलांवर लैंगिक दडपण येऊ नये म्हणून आपण काय करू शकतो? एक म्हणजे अगदी सुरुवातीपासून मुलाला स्वतःच्या शरीराच्या एकूण एक भागाला हात लावण्याचं स्वातंत्र्य असलं पाहिजे.

माझ्या एका मानसशास्त्रज्ञ मित्रानं त्याच्या चार वर्षांच्या मुलाला सांगितलं, "बाँब, आपण बाहेर जेव्हा अनोळखी लोकांच्यात असतो तेव्हा तू तुझ्या शूशूला हात लावत जाऊ नकोस. कारण त्या लोकांना तो वेडा चाळ वाटतो. तू हे फक्त आपल्या घरात आणि आपल्या बागेतच करत जा."

लैंगिकतेचा द्वेष करणाऱ्या आणि जीवनविरोधी माणसांपासून मुलाचं संरक्षण करणं अशक्यच आहे. याबाबत चर्चेनंतर माझं आणि मित्राचं एकमत झालं. त्यातल्या त्यात समाधानाची गोष्ट ही आहे की जेव्हा जीवन भरभरून जगावं या श्रद्धेनं पालक जगतात तेव्हा मूल आपल्या आईवडिलांचे मापदंड स्वीकारतं आणि बाह्य जगातील दाभिकतेला नाकारतं. पण तरीही जेव्हा पाचव्या वर्षीच "पोहायच्या चड्डीशिवाय आता मला समुद्रात पोहायची मुभा नाही" ही गोष्ट जेव्हा मुलाला समजते, तेव्हाच अगदी बारीकशा प्रमाणात का होईना, पण त्याच्या मनात लैंगिकतेबद्दलच्या अविश्वासाचं बीज पेरलं जातं.

आज खूपसे पालक हस्तमैथुनावर बंधन घालत नाहीत. ही नैसर्गिक गोष्ट आहे हे त्यांना कळलेलं असतं आणि ते दडपून टाकण्यातले धोकेही त्यांना माहीत आहेत. फारच उत्तम! छान!

पण अगदी प्रगल्भ पालकमुद्धा याच्या पुढच्या पायरीवर कच खातात. जर छोटा मुलगा दुसऱ्या मुलाबरोबर लैंगिक खेळामधे रंगला तर त्यांना चालतं पण हेच जर छोटा मुलगा आणि मुलीमधे घडलं तर ते घाबरतात आणि त्यांच्या मनात धोक्याची घंटा वाजायला लागते.

माझ्या आईचे हेतू नक्कीच चांगलेच होते. पण तिनं जर माझ्या आणि माझ्या बहिणीच्या लैंगिक खेळाकडे दुर्लक्ष केलं असतं, तर लैंगिकतेबद्दल काही शहाणपणाचे विचार घेऊन वाढण्याची आम्हांला चांगली संधी मिळू शकली असती.

भिन्नलिंगी संबंधाच्या बाबतीत अगदी लहानपणीच होणाऱ्या पहिल्या हस्तक्षेपामधे मोठेपणातल्या थंडपणाची आणि नपुंसकतेची किती बीजं पेरली जातात कोणास ठाऊक! मला हाही प्रश्न पडतो की समलिंगी संबंधाची सुरुवात लहानपणी समलिंगी खेळाचा स्वीकार करणं आणि भिन्नलिंगी खेळाला बंदी करणं यातून तर होत नसेल ना?

भिन्नलिंगी खेळ लहानपणी खेळणं हा मोठेपणी निरोगी आणि संतुलित लैंगिक जीवनाकडे नेणारा राजमार्ग आहे. जेव्हा मुलांना लहानपणी सेक्सबद्दल नैतिक शिक्षण दिलं जात नाही तेव्हा ती छान निरोगी अशा किशोरावस्थेकडे पोचतात, स्वैराचारानं वागणारी किशोरावस्था नव्हे.

तरुणांच्या प्रेमजीवनाच्या विरोधात कोणताही ठोस मुद्दा मी अजून ऐकलेला नाही. धार्मिक वा नैतिक मुद्दे, बेकायदेशीर पळवाटा काढण्याची प्रवृत्ती, जुलूमशाही, बीभत्स वाङ्मय यांपैकी जवळ जवळ प्रत्येक मुद्दा हा दबलेल्या भावनांवर आधारलेला किंवा जीवनाचा तिरस्कार करणारा असतो. जर तरुणाईला समाजातील प्रौढांच्या संमतीशिवाय लैंगिकतेचा उपभोग घेण्याची बंदी आहे तर निसर्गानं माणसाला एवढी तीव्र लैंगिक भावना का दिली याचं उत्तर कोणीच

देऊच शकत नाही. आणि हे प्रौढ कोण? तर या प्रौढांमधील काहींनी आपले पैसे लैंगिकता चाळवणाऱ्या चित्रपटांची निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांमधे, नाही तर मुलींची मुलांना अधिक भुरळ पडावी या हेतून विविध सौंदर्य प्रसाधनांची विक्री करणाऱ्या कंपन्यांमधे किंवा वाचकांना आकर्षून घेण्यासाठी क्रूर लैंगिक चित्रे आणि तशाच कथा प्रकाशित करणाऱ्या कंपन्यांमधे गुंतवले आहेत.

किशोरावस्थेतील लैंगिक जीवन व्यवहार्य नाही हे मला ठाऊक आहे. पण हा उद्याच्या निरोगीपणाकडे नेणारा योग्य मार्ग आहे असं माझं मत आहे. मी हे "लिहू" शकतो, पण जर समरहिलमधे मी किशोरवयीन मुलांमुलींना एकमेकांबरोबर झोपायला परवानगी दिली तर माझी शाळा अधिकाऱ्यांमार्फत दडपली जाईल. जेव्हा लैंगिकता दाबून टाकण्यातले प्रचंड धोके समाजाच्या लक्षात आलेले असतील अशा त्या दूरवरच्या उद्याची मी वाट पाहतो आहे.

समरहिलमधला प्रत्येक विद्यार्थी अगदी निरोगी असेल अशी अपेक्षा मी करत नाही, कारण आजच्या समाजात गंडापासून संपूर्णपणे मुक्त असं कोण सापडू शकेल? लैंगिकतेवर लादल्या गेलेल्या सध्याच्या कृत्रिम बंधनांतून मुक्तता मिळवण्यासाठी आवश्यक त्या प्रक्रियेची सुरुवात पुढच्या पिढ्यांमधे झालेली असावी एवढीच मला आशा आहे. शेवटी जीवनावर प्रेम करणारं जग निर्माण व्हावं.

संततिनियमनाच्या साधनांचा शोध, दूरवर पाहता एका नव्या नैतिकतेकडे घेऊन जाईलच कारण सध्या लैंगिक नैतिकतेमधील सर्वात प्रभावी कारण म्हणजे परिणामांची भीती. मुक्त व्हायचं असेल तर प्रेमच सुरक्षित वाटायला हवं.

आजच्या तरुणाईला खऱ्या अर्थानं प्रेम करण्याची संधी क्वचितच मिळते. पालकांच्या दृष्टीनं जे पाप आहे, ते आपल्या मुलाला वा मुलीला ते करू देत नाहीत. मग तरुण प्रेमिकांना ओलसर दाट झाडीचं जंगल किंवा बागा किंवा मोटरकारचा आश्रय घ्यावा लागतो. अशा रीतीनं सगळ्याच गोष्टी आपल्या तरुण मुलांमुलींच्या विरोधात जोरदारपणे पाय रोवून उभ्या आहेत. नाईलाजानं एका सुंदर आनंददायी अनुभवाचं रूपांतर कोणत्या तरी अभद्र, पापी, अश्लील आणि वाईट अशा अनुभवात आणि लज्जास्पद हास्यात करण्यास परिस्थिती त्यांना भाग पाडते.

ज्या बंधनांमुळे आणि भीतीमुळे माणसाची लैंगिक वागणूक एका विशिष्ट प्रकारची बनते, तीच बंधनं आणि त्याच भीतीमुळे विकृत माणसं तयार होतात आणि हीच माणसं छेदव्या मुलींवर बागेमध्ये बलात्कार करून त्यांना मारतात, ज्यू आणि कृष्णवर्णीयांचा छळ करतात.

सेक्सवरच्या बंदीमुळे कुटुंबाला एकत्र बांधून ठेवणारी गोष्ट म्हणजे सेक्सच होते. हस्तमैथुनावरील बंदीमुळे मुलाला आईवडिलांमधे रस घेणं अनिवार्य वाटतं. ज्या ज्या वेळी आई शूला हात लावल्यावर मुलाला फटका देते, त्या त्या वेळी मुलाची लैंगिक प्रवृत्ती आईशी जोडली जाते आणि त्याचा आईकडे पाहण्याचा सुप्त दृष्टिकोन हा वासना आणि तिरस्कार, प्रेम आणि द्वेषमय असा होऊन जातो. स्वातंत्र्यहीन घरात दडपण वाढीला लागतं. या दडपणामुळे मोठ्यांचा अधिकार अबाधित राहतो पण त्याची किंमत अनेक प्रकारच्या विकृतींच्या स्वरूपात मुलाला मोजावी लागते.

आपल्या शेजारच्या घरातील मुलाबरोबर वा मुलीबरोबर जर लैंगिक संबंधाची मुभा असती तर घराचे अधिकार धोक्यात आले असते. आईवडिलांबरोबर असणारी बाधिलकी कमी होऊन मूल आपोआपच भावनिक स्तरावर कुटुंबापासून दूर गेलं असतं. हे सगळं खुळचटपणाचं वाटलं तरी हे नक्की आहे की ते बंधच कोणत्याही हुकुमशाही संस्थेला आधारभूत ठरणारे खांबे आहेत- जशी "चांगल्या" घरातील "चांगल्या" मुलींच्या नैतिक सुरक्षिततेसाठी वेश्याव्यवसायाची आवश्यकता भासायची! लैंगिकतेवरील दडपणावरील बंदी उठवली तर अधिकार गाजवण्यासाठी तरुणाईच सापडणार नाही.

आईवडिलांसाठी त्यांच्या आईवडिलांनी जे केलं तेच ते आता आपल्या मुलांसाठी करताहेत. स्वतःच्या लहानपणी लपूनछपून खेळलेले लैंगिक खेळ, ऐकलेल्या-सांगितलेल्या अश्लील गोष्टी, हे सारं सोयीस्करपणे विसरून आपल्या मुलांना "चांगली" आणि "सदाचरणी" मुलं म्हणून वाढवण्याची खटपट ते करताहेत. ते हेही विसरले आहेत की त्यांनी आपल्या

आईवडिलांविरुद्ध कडवटपणानं कसं बंड उभारलं होतं आणि ते कसं खोलवर दडपलं गेलं होतं आणि त्यांच्या मनात कशी खोलवर आणि अमर्याद अपराधीपणाची भावना कायमची रुजली गेली. स्वतःला ज्या अपराधी भावनेमुळे अनेक रात्री तळमळत जागवाव्या लागल्या, तीच अपराधी भावना आपण आपल्या मुलांना देतोय हे त्यांच्या लक्षातच येत नाही.

माणसाच्या मनातील जाळणारी भीती आणि चिंता या गंभीर समस्यांना सुरुवात होते ती अगदी सुरुवातीच्या काळातील बंदीमुळे- "हात नाही लावायचा"! दौर्बल्य, अती थंडपणा आणि आयुष्याच्या उत्तर कालात वाटणारी चिंता यांचं मूळ हात बांधून ठेवणं किंवा खस्सकन हात वाजूला करून फटका देणं यांमध्ये सापडतं. आपल्या लैंगिक अवयवांना हात लावणं या सहज घडणाऱ्या गोष्टीचा वाऊ ज्या घरात होत नाही, तिथलं मूल लैंगिकतेबद्दल अतिशय प्रामाणिक आणि आनंदी दृष्टिकोन घेऊन मोठं होईल. लैंगिक खेळ हे छोट्या मुलांमध्ये अत्यंत नैसर्गिक असतात, ही निरोगी गोष्ट असते आणि त्याबद्दल नापसंती व्यक्त न करणंच योग्य ठरेल. खरं तर या गोष्टीला निरोगी पौगंडावस्था व त्यानंतरचं वयात येणं या दोन्हीची नांदी म्हणून प्रोत्साहनच द्यायला पाहिजे. आपली मुलं अंधाऱ्या कोपऱ्यांमध्ये लैंगिक खेळ खेळतात या बाबतीत अनभिज्ञ असणारे पालक वाळूमध्ये डोकं खुपसून बसणारे शहामृगच ठरतात. अशा प्रकारचा गुप्तपणे आणि चोरून खेळलेला लैंगिक खेळ, पुढे जीवनभर पछाडणाऱ्या अपराधी भावनेला जन्म देतो. मग हीच मुलं आईबाबा झाल्यावर ही अपराधी भावना डोकं वर काढते आणि पुन्हा ती लैंगिक खेळाबद्दल नापसंती व्यक्त करतात. लैंगिक खेळांना मान्यता देणं ही एकच शहाणपणाची गोष्ट करता येण्यासारखी आहे. जर लैंगिक खेळाला एक सहज नैसर्गिक गोष्ट म्हणून मान्यता मिळाली तर जगातील लैंगिक गुन्हे कल्पनातीत प्रमाणात कमी होतील. नैतिकतेचा डंका वाजवणारे पालक हे एक तर समजू शकत नाहीत वा समजून घेण्याचं धाडसच करू शकत नाहीत. अगदी लहानपणी लैंगिकतेबाबत व्यक्त केलेल्या नापसंतीचा थेट परिणाम म्हणजे विविध प्रकारचे लैंगिक गुन्हे आणि लैंगिक विकृती हे सत्य त्यांना स्वीकारायचंच नसतं.

सुप्रसिद्ध मानववंशशास्त्रज्ञ मेलिनोवस्की आपल्याला हेच सांगतो की ट्रोबियांडर जमातीत समलिंगी आकर्षण मुळी अस्तित्वातच नव्हतं. पण मग मिशनरी आले आणि त्यांना हे पाहून आश्चर्याचा धक्काच बसला. त्यांनी मुलांमुलींना वेगवेगळ्या वसतिगृहात घातलं. ट्रोबियांडरमध्ये ना कधी बलात्कार व्हायचा, ना लैंगिक गुन्हे! कारण? कारण एकच- छोट्या मुलांना लैंगिकता दडपण्यास भाग पाडलं जात नव्हतं.

आजच्या पालकांपुढे एकच प्रश्न आहे- आपली मुलं आपल्यासारखीच व्हायला हवी आहेत का? जर असं असेल तर समाज आता आहे तसाच चालू राहील का? बलात्कार, लैंगिक खून, असमाधानी लग्नबंधनं आणि चक्रम मुलांनी भरलेला? जर पहिल्या प्रश्नाचं उत्तर "होय" असं असेल तर दुसऱ्याचंही उत्तर "होय"च द्यायला हवं. आणि ही दोन्ही उत्तरं म्हणजे अणुसंहाराची नांदीच आहे. कारण त्यातूनच पुढे द्वेषाची साखळी निर्माण होते आणि द्वेषाची परिणती युद्धामध्ये होत राहते.

मी नीतिमत्तेचा डंका वाजवणाऱ्या या पालकांना विचारतो, "तुमच्या डोक्यावर अणुबाँब पडायला सुरुवात झाल्यावर तुम्ही मुलांच्या लैंगिक खेळाबद्दल इतकी चिंता कराल का? जेव्हा अणुऊर्जेच्या धुक्यामुळे जगणंच अशक्य होऊन बसेल तेव्हा तुमच्या मुलीचं कौमार्य ही इतकी प्रचंड महत्त्वाची बाब ठरेल का? जेव्हा तुमच्या मुलांना कायद्याप्रमाणे लष्करात भरती होऊन महान मृत्यूला सामोरं जावं लागेल तेव्हाही तुम्ही "बालपणातील सर्व आनंददायी गोष्टी दडपण्याची" तुमची श्रद्धा धरूनच ठेवाल का? दांभिक श्रद्धेनं ज्या देवाची तुम्ही प्रार्थना करता तो तुमचा वा तुमच्या मुलांचा जीव वाचवेल का?"

तुमच्यापैकी काही जण असंही म्हणतील की हे आयुष्य ही केवळ सुरुवात आहे आणि यापुढे नव्या युगात द्वेष नसेल. ना युद्ध, ना सेक्स. असं जर तुमचं म्हणणं असेल तर हे पुस्तक बंद करा! कारण मग आपला काही संबंधच उरत नाही.

माझ्या मते अनंत जीवन हे एक स्वप्न आहे. हे स्वप्नही खरोखरच समजण्यासारखं आहे- कारण यांत्रिक शोधाव्यतिरिक्त बाकी सर्व क्षेत्रांमध्ये माणसाला अपयशच आलेलं आहे. पण केवळ स्वप्न पाहणं पुरेसं नाही. मला पृथ्वीवर स्वर्ग अनुभवायचा आहे, ढगांमध्ये नाही! आणि सगळ्यात केविलवाणी वाव म्हणजे बहुतेक सगळ्यांना हेच हवं आहे. त्यांना हे "हवं" आहे पण तिथपर्यंत पोचण्यासाठी लागणारी इच्छाशक्ती त्यांच्याजवळ नाही. ती इच्छाशक्ती पहिल्या लैंगिक बंदीमुळे, पहिल्यांदा बसलेल्या फटक्यामुळे भलतीकडेच वापरली जाते.

आईवडील म्हणून तुम्हांला तळ्यात-मळ्यात करता येत नाही आणि तटस्थही राहता येत नाही. निवड दोनच प्रकारांतून करावची आहे- चोरटा, अपराधी लैंगिक अनुभव वा खुल्या मनानं घेतलेला, निरोगी, आनंदी लैंगिक अनुभव. जर पालकांना नैतिकतेचे सर्वसामान्य मापदंड स्वीकारायचे असतील तर मग त्यांनी लैंगिक विकृतीनं पछाडलेल्या समाजाच्या दुर्दशेबद्दल तक्रार करता कामा नये. कारण ही दशा म्हणजे त्या नैतिक आचरणाच्या नियमांचीच परिणती आहे. मग पालकांनी युद्धाचा तिरस्कार करता कामा नये. मुलांना त्यांनी जो "स्वतःबद्दलचा तिरस्कार" दिला आहे, त्याचाच आविष्कार मोठेपणी युद्धामध्ये केला जातो. मानवता आज रोगट झाली आहे- भावनेच्या स्तरावर रोगट झाली आहे. लहानपणी मिळालेल्या अपराधी भावनेमधून आणि चिंतेतून हा रोगटपणा मानवतेला मिळाला आहे. ही भावनिक कीड आपल्या समाजाला सगळीकडून पोखरताना जाणवते.

सहा वर्षांची असताना झो माझ्याकडे आली आणि म्हणाली, "विलीची बुल्ली लहान मुलांमध्ये सर्वात मोठी आहे, पण त्या सौ. पाहुण्या बाई मला म्हणाल्या की बुल्ली म्हणणं उद्धटपणाचं आहे." हा उद्धटपणा नाही हे लगेचच मी तिला सांगितलं. त्या स्त्रीच्या समजून घेण्याच्या मर्यादा आणि त्याबद्दलच्या अज्ञानाबद्दल मी मनातल्या मनात तिला शिव्यांची लाखोली वाहिली. राजकारणाचा वा शिष्टाचाराचा प्रचार एक वेळ मी सहन करू शकतो, पण जेव्हा कोणीही मुलावर हल्ला करून त्याच्या मनात सेक्सबद्दल अपराधी भावना निर्माण करतं, तेव्हा मीही कडाडून प्रतिहल्ला करतो.

आपले लैंगिकतेबद्दलचे सारे विकृत दृष्टिकोन, नाट्यगृहातील गडगडाटी हास्य, मुताऱ्यांवरील भिंतीवर केलेलं सारं धक्कादायक, बीभत्स लिखाण यांचा स्रोत - बालपणीच दडपलेलं हस्तमैथुन हा एक आणि "लैंगिक खेळ"ची खानगी कोणाला दिसणार नाही अशा जागी, कोपऱ्यांमध्ये आपण केली तो दुसरा.

प्रत्येक कुटुंबामध्ये गुप्तपणे लैंगिक खेळ चालूच असतो. या गुप्ततेमुळे आणि अपराधी भावनेमुळे भावाबहिणींमध्ये अवाजवी भावनिक गुंतवणूक होऊन ती आयुष्यभर टिकते. त्यामुळे लग्नं सुखी होणं अशक्यच होतं. भावाबहिणींमध्ये वयाच्या पाचव्या वर्षी होणारा लैंगिक खेळ हा नैसर्गिक म्हणून स्वीकारला गेला, तर त्यांच्यापैकी प्रत्येक जण मोकळेपणानं पुढे जाईल आणि आपला लैंगिक जोडीदार कुटुंबाच्या बाहेर शोधेल.

लैंगिक संबंधातील तिरस्काराचे अगदी टोकाला पोचलेले प्रकार म्हणजे अत्यंत क्रौर्यानं वागून लैंगिक सुख मिळवणं. लैंगिक जीवनात समाधानी असलेला कोणताही माणूस प्राण्यांचा छळ करूच शकणार नाही, ना माणसांचा छळ करू शकेल, ना तुरुंगासारख्या गोष्टीला पाठिंबा देईल. जी स्त्री आपल्या लैंगिक आयुष्यात सुखी आहे ती कधीही एखाद्या मुलाचा वाप ठाऊक नसलेल्या मातेची निंदा करणार नाही.

अर्थातच माझ्यावर होणाऱ्या आरोपाला मी सामोरं जायला तयार आहे - "या माणसाच्या मेंदूत "सेक्स"च आहे. जीवनात "सेक्स" म्हणजे सर्वस्व नव्हे. जीवनात मैत्री आहे, आवडीचं काम आहे, आनंद आणि दुःख आहे. फक्त सेक्स आहे का?"

माझं उत्तर असं आहे - सेक्स आपल्याला उच्च प्रतीचा आनंद देतं. अतिशय प्रेमातून घडलेल्या शरीरसंबंधामुळे भान हरपायला लावणारा उत्तम आनंद मिळतो कारण देण्याचं आणि घेण्याचं हे अत्युच्च संरूप आहे. आणि तरीही सेक्सबद्दल उघडपणे घृणा आहेच- नाही तर कोणत्याच आईनं हस्तमैथुनाला बंदी घातली नसती. रूढीप्रमाणे लग्न

झाल्याशिवाय लैंगिक संबंध ठेवायला कोणत्याच बाबांनी परवानगी नाकारली नसती. सभागृहांमध्ये अश्लील विनोद केले गेलेच नसते. लोकांनी प्रेमाचे चित्रपट पाहण्यात आणि प्रेमकथा वाचण्यात आपला वेळ वाया घालवला नसता. तर स्वतःच प्रेम करण्यात गुंतले असते.

जवळ जवळ आपल्या साऱ्याच चित्रपटांचा विषय "प्रेम" हा असतो. यावरून "सेक्स" हा जीवनातील सर्वाधिक महत्त्वाचा पैलू आहे हेच सिद्ध होतं. या चित्रपटांमध्ये रस असणं हेच मुख्यतः जरा चक्रमपणाचं आहे. लैंगिकतेबद्दल अपराधी भावना आणि लैंगिकतेमुळे वाटणारं असमाधान यांमुळे लोकांना त्यात रस वाटतो. लैंगिकतेबाबतच्या अपराधी भावनेमुळे प्रत्यक्षात नैसर्गिक रीत्या प्रेम करता येत नाही आणि मग कळप करून असे चित्रपट बघायचे, ज्यांमध्ये "प्रेम" प्रणयस्य आणि अगदी सुंदरमुद्धा बनवलेलं असतं. लैंगिकता दडपलेली ही माणसं त्यांचा लैंगिकतेतला रस नायक-नायिकांद्वारे उपभोगून घेतात. ज्याचं जीवन प्रेमानं परिपूर्ण आहे असा कोणताही पुरुष अथवा स्त्री आठवड्यातून दोन दिवस सिनेमागृहात बसून भिकार सिनेमे पाहण्याचा विचारही करणार नाही. हे सिनेमे जीवनाची केवळ भ्रष्ट नक्कल असतात.

तीच गोष्ट लोकप्रिय कादंबऱ्यांची. एक तर लैंगिकता किंवा गुन्हेगारी हे विषय किंवा दोन्ही विषय त्यांत हाताळले जातात. "गॉन विथ द विंड" ही अत्यंत लोकप्रिय कादंबरी एवढी लोकप्रिय झाली ती त्यामध्ये "सिद्धिल वॉर" आणि गुलामगिरीची पार्श्वभूमी रेखाटली होती आणि ती शोकान्तिका होती म्हणून नव्हे, तर त्यातील कथानक एका अत्यंत रुक्ष आणि आत्मकेद्रित मुलीभोवती आणि तिच्या प्रेमप्रकरणांभोवती गुंफलेलं होतं म्हणून.

फॅशनला वाहिलेली वार्तापत्रं, सौंदर्य प्रसाधनं, स्त्रियांचे जास्तीत जास्त पाय दाखवणारे फॅशन शो, उच्चभू आणि अत्याधुनिक शैलीत केलेली परीक्षणं, या सगळ्या गोष्टींवरून अगदी स्पष्टपणे कळतं की लैंगिकता ही जीवनातील अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. त्याच वेळी या गोष्टींमुळे हेही सिद्ध होतं की लैंगिकतेच्या उथळ प्रदर्शनालाच फक्त मान्यता आहे-वेगळ्या शब्दांत मांडायचं झालं तर कादंबऱ्या, चित्रपट आणि फॅशन शो यांनाच केवळ मान्यता आहे.

लैंगिकता दडपली गेलेले तरुण, आपल्या सहवासातील खऱ्याखऱ्या मुलींना घाबरतात, आपल्या लैंगिक भावनांचा वर्षाव हॉलिवुडमधील सिनेतारकेवर करतात आणि घरी जाऊन हस्तमैथुन करतात. डी. एच. लारैन्सन या सेक्स फिल्मसमधील ही अन्याय्य बाजू सर्वप्रथम वाचकांच्या नजरेस आणून दिली. अर्थातच हस्तमैथुन करणं गैर आहे असं लारैन्सला म्हणायचंच नव्हतं, रोगट लैंगिकताच सिनेतारकेबद्दल कल्पना करताना हस्तमैथुन करण्यास प्रवृत्त करते. लैंगिकता निरोगी असेल तर ती आपल्या आसपासचा खराखुरा जोडीदार शोधेल.

दडपलेल्या लैंगिकतेवर स्वतःचा फायदा करून घेण्यात प्रचंड रस बाळगून भरभराट पावणाऱ्या अनेक जमाती आहेत - "फॅशन"च्या जगातील लोक, लिपस्टिकचे व्यापारी, चर्च, नाटक आणि सिनेमावाले, बेस्ट सेलर कादंबरीकार आणि स्त्रियांचे स्टॉकिंग बनवणारे.

जो समाज लैंगिक दृष्टीनं मुक्त आहे, त्या समाजातून सुंदर कपडे कायमचे नाहीसे होतील असं म्हणणं मूर्खपणाचं ठरेल. अर्थातच तसं होणार नाही. आपलं मन ज्याच्यावर जडलं आहे अशा पुरुषासमोर आपण सुंदर दिसावं असंच कोणत्याही स्त्रीला वाटे. प्रत्येक पुरुषाला आपल्या प्रिय स्त्रीबरोबर असताना शानदार दिसावंसं वाटे. जर काही नाहीसं होणार असेल तर ती दुसऱ्याला आकर्षित करण्यासाठी फाजील नटवेपणा करण्याची प्रवृत्ती - "प्रत्यक्षा"ला बंदी असल्यानं सावलीलाच महत्त्व देण्याची धडपड. लैंगिकता दडपलेले पुरुष दुकानाच्या दर्शनी काचेपुढे उभे राहून स्त्रियांची अंतर्वस्त्रं एकटक न्याहाळणार नाहीत. किती भयावह व दयनीय गोष्ट आहे ही! माणसाची लैंगिकतेमधील उत्सुकता एवढ्या मोठ्या प्रमाणात दडपली जावी! जगातील अत्युत्तम आनंद घेताना अपराधी भावनेची टोचणी लागावी! ही खोलवर गाडलेली वृत्ती मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये शिरते आणि जीवन संकुचित, असमाधानी आणि द्वेषानं भारलेलं बनवते.

लैंगिकतेचा तिरस्कार करता म्हणजे तुम्ही जीवनाचाच तिरस्कार करता. लैंगिकतेचा तिरस्कार केलात तर तुम्ही शेजाऱ्यावरही प्रेम करू शकणार नाही. तुम्ही लैंगिकतेचा तिरस्कार जर करत असाल तर तुमचं लैंगिक जीवन वाईटात वाईट म्हणजे नपुंसक किंवा थंड असेल आणि चांगल्यात चांगलं म्हणजे अपूर्ण असेल. म्हणूनच मुलं झालेल्या स्त्रिया सामान्यपणे हे मत प्रदर्शित करतात, "लैंगिकता हे वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व मिळालेलं वेळ घालवण्याचं साधन आहे." जर लैंगिकता ही असमाधानकारक असेल तर तिला कोणता तरी दुसरा मार्ग मिळायला हवा कारण ही अत्यंत उत्कट आणि तीव्र अशी ऊर्मी आहे आणि ती नष्ट करणं शक्यच नाही. मग ती चिंता आणि द्वेषाकडे जाते.

शरीरसंबंधाकडे एक देण्याची क्रिया म्हणून पाहणारी मोठी माणसं फारच कमी, नाही तर थंडपणा किंवा नपुंसकत्वामुळे दुःखी झालेल्या माणसांची संख्या, तज्ज्ञांच्या पाहणीप्रमाणे, सत्तर टक्क्यांपर्यंत गेलीच नसती. बऱ्याच पुरुषांसाठी संभोग हा सभ्य बलात्कार असतो. आणि खूपशा स्त्रियांच्या दृष्टीनं तो एक कंटाळवाणा विधी असतो, जो त्यांनी सहन करायचा असतो. हजारे सुवासिनींनी जीवनात कधीही समागमाचा सर्वोत्कृष्ट बिंदू अनुभवलेला नसतो. अगदी सुशिक्षित पुरुषांनासुद्धा स्त्रींमधे सर्वोत्कृष्ट सुखाची क्षमता आहे हे माहीत नसतं. या पद्धतींमधे "देणं" कमीत कमी घडत असावं; आणि शारीरिक संबंध हे रानटी आणि असभ्य असावेत. ज्या विकृत पुरुषांना, स्त्रियांना चाबकानं फोडून काढून किंवा दांडूनं मारून त्यांच्या दुःखाचं कारण बनायची गरज भासते, त्यांनी हे एक टोक गाठलेलं असतं. त्याचं कारण त्यांना अत्यंत चुकीचं लैंगिक शिक्षण मिळालेलं असतं आणि ते फक्त द्वेषाच्या आवरणाखाली दडवूनच प्रेम देऊ शकतात, अन्यथा नाही.

माझ्याशी गप्पा मारल्यामुळे आणि माझी पुस्तकं वाचल्यामुळे माझ्या प्रत्येक मोठ्या विदार्थि-विद्यार्थिनीला हे माहीत झालं आहे की ज्यांना इच्छा असेल त्यांनी कोणत्याही वयात भरभरून लैंगिक आनंद लुटावा या मताचा मी आहे. मी संततिनियमनाची साधनं समरहिलमधे मुलांना पुरवतो का आणि पुरवत नसेन तर का पुरवत नाही हा प्रश्न मला माझ्या भाषणांमधे नेहमी विचारला जातो. हा एक खूप जुना आणि अस्वस्थ करणारा प्रश्न आहे आणि तो आपल्या भावनांना खोलवर स्पर्श करतो. मी संततिनियमनाची साधनं पुरवत नाही याची मला टोचणी लागलेली असते. कारण कोणत्याही प्रकारची तडजोड करणं हे मला अत्यंत अवघड जातं आणि धोकादायक वाटतं. पण मग दुसऱ्या बाजूला हेही खरं आहे की मुलांना संततिनियमनाची साधनं पुरवणं- मग ती मान्य वयाच्या वरची असोत वा खालची- म्हणजे शाळा बंद पाडण्याचा निश्चित मार्ग स्वीकारणं. कायद्याच्या फार पुढे जाऊन आपल्याला काही गोष्टी अंमलात आणणं शक्य होत नाही.

मुलांच्या स्वातंत्र्यावर टीका करणारे नेहमी एक प्रश्न विचारतात, "तुम्ही छोट्या मुलाला संभोगाची क्रिया प्रत्यक्ष पाहू का देत नाही?" "मुलाला त्या गोष्टीचा मानसिक धक्का बसेल, अतिशय गंभीर असा मानसिक धक्का बसेल" हे दिलं जाणारं उत्तर चुकीचं आहे. ट्रेवियांडर जमातींमधे मुलं आईवडिलांचा केवळ संभोगच नव्हे तर जन्म आणि मृत्यूही जीवनाचा एक भाग म्हणून सहजतेनं पाहतात आणि त्यांच्यावर त्याचा काहीही वाईट परिणाम होत नाही असा मेलिनोवस्कीचा निष्कर्ष आहे. संभोगाची कृती पाहताना त्या गोष्टीचा स्वयंनियंत्रित मुलावर भावनिक दृष्ट्या काही वाईट परिणाम होईल असं मला वाटत नाही. या प्रश्नाचं एकच प्रामाणिक उत्तर असू शकतं, ते म्हणजे "आपल्या संस्कृतींमधे "प्रेम" ही काही सार्वजनिक बाब होऊ शकत नाही."

लैंगिकतेचा पापाशी, धर्माशी वा तत्सम गोष्टींशी नकारात्मक संबंध लावणारा दृष्टिकोन पालक बाळगतात हे मी विसरलेलो नाही. त्याबद्दल काहीही करता येत नाही. त्यांच्यामधे बदल घडवून त्यांना आपल्याशी सहमत करून घेणं शक्य नाही. पण जेव्हा ते आपल्या मुलांच्या लैंगिक किंवा इतरही प्रकारच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणतात तेव्हा आपण त्यांच्या विरोधात उभं राहिलंच पाहिजे.

इतर पालकांना मी सांगतो – जेव्हा तुमच्या सोळा वर्षांच्या मुलीला स्वतःच आयुष्य स्वतःच्या मनाप्रमाणे जगण्याची इच्छा होईल, तेव्हा तुम्हाला सगळ्यात मोठी डोकेदुखी जडेल. ती मध्यरात्री घरी येईल. काहीही झालं तरी तिला कधीही हे विचारू नका की ती कुठे गेली होती. ती जर स्वयंनियंत्रित नसेल तर तुम्ही आणि मी जसं आपल्या आईवडिलांशी खोटं बोललो तसंच तीही तुमच्याशी खोटं बोलेल.

माझी मुलगी जेव्हा सोळा वर्षांची होईल तेव्हा ती जर एखाद्या संवेदनाहीन माणसाच्या प्रेमात पडलेली मला आढळली तर माझ्यापुढे केवळ एकच चिंता उरणार नाही. मला हे माहित आहे की मी हतबल झालेलो असेन. मला आशा आहे की उगीच काहीतरी करण्याचा वेडेपणा मी करणार नाही. ती स्वयंनियंत्रित असल्यामुळे ती अयोग्य तरुणाच्या प्रेमात पडण्याची शक्यताच फार कमी आहे; पण अशा बाबतीत आपण काहीही सांगू शकत नाही.

पालकांच्या अधिकारविरुद्ध बंड म्हणूनच मुळात काही चुकीच्या मित्रमैत्रिणींशी दोस्ती केली जाते, याबद्दल मला खात्री आहे. "माझ्या आईबावांचा माझ्यावर विश्वास नाही. मग मलाही काही घेणं नाही! मला आवडेल ते मी करीन! आणि जरी त्यांना ते पसंत नसेल तरी त्यांना ते चुपचाप गिळवं लागेल."

तुम्हांला भीती वाटते की तुमच्या मुलीला कोणीतरी वश करेल. पण असा काही नियम नाही की मुलींनाच वश केलं जातं. त्याही वशीकरणातील एक भागीदार असतात. जर तुमची मुलगी तुमची मैत्रीण असेल आणि कनिष्ठ दर्जाची वागणूक तुम्ही तिला दिलेली नसेल तर हे सोळावं वरीस तितकंसं धोक्याचं ठरणार नाही. कोणीही दुसऱ्या कोणाचं जीवन जगूच शकत नाही आणि आपण आत्यंतिक आवश्यक अशा भावनिक बाबतीत तर आपले अनुभव जसेच्या तसे कोणाला देऊ शकत नाही हे सत्य तुम्हांला स्वीकारायलाच लागेल.

घराची लैंगिकतेकडे पाहण्याची दृष्टी कशी आहे हा सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ती जर निरोगी असेल तर तुम्ही खुशाल तुमच्या मुलीला तिची स्वतःची खाजगी खोली आणि खोलीची चावीही देऊ शकता. तो दृष्टिकोन रोगट असेल तर ती चुकीच्या मार्गानं लैंगिक आनंदाच्या शोधात जाईल- चुकीच्या पुरुषांवर तो शोधेल- आणि तुम्ही हतबल होऊन बसाल.

मुलाचीही तीच गोष्ट. मुलाची तुम्हाला इतकी काळजी वाटणार नाही कारण त्याला दिवस जाणार नाहीत. तरीही चुकीच्या लैंगिक दृष्टिकोनामुळे तो स्वतःच्या आयुष्याचं मातेरं करू शकेल.

फारच कमी लगनांमधे आनंद असतो. बहुसंख्य लोकांना तान्हेपणी जे शिक्षण मिळालेलं असतं, त्यावरून तर नवरा-बायको एकमेकांच्या सहवासात आनंदी असणं ही बाब आश्चर्यकारकच ठरेल. जर पाळण्यामध्येच लैंगिकतेला "घाण" ठरवलं गेलं तर लगनानंतर विछान्यावर ती अचानक फार स्वच्छ कशी ठरणार?

ज्या लगनामध्ये शरीरसंबंधांमध्ये अपयश येतं, त्या लगनात बाकी सगळ्यातही अपयशच येतं. असमाधानी जोडपं एकमेकांचा तिरस्कार करतं कारण त्यांना लैंगिकतेचा तिरस्कार करायलाच बालपणापासून शिकवलेलं असतं. मुलं अपयशी ठरतात कारण घरातील स्नेहाला ती मुकलेली असतात आणि तोच स्नेह त्यांच्या पुढील जीवनासाठी आवश्यक असतो. पालकांनी आपली लैंगिकता दडपली की सुप्तपणे मुलांनाही तेच दिलं जातं. अशाच पालकांमुळे ज्यांच्या समस्यांवर उपाय शोधणं अतिशय अवघड झालेलं असतं अशी समस्याग्रस्त मुलं तयार होतात.

लैंगिक शिक्षण

जर मुलाच्या प्रश्नांना पालकांनी प्रामाणिकपणे आणि खुलेपणाने, आडपडदा न ठेवता उत्तरं दिली तर लैंगिक शिक्षण हे बालपणाचा एक सहज-नैसर्गिक भाग होऊन जातं. वरवर शास्त्रीय भासणारी ही पद्धत वाईट आहे. मला एक

तरुण माहीत आहे. त्याला या शास्त्रीय भासणाऱ्या पद्धतीनं लैंगिक शिक्षण दिलं होतं आणि तो सांगत होता की जर कोणी "पोलन" हा शब्द उच्चारला तर त्याला लाज वाटते. लैंगिकतेबद्दलची खरी माहिती मिळणं हे अर्थातच महत्त्वाचं आहे पण अधिक महत्त्वाचा आहे तो त्यातील भावनिक आशय. डॉक्टरांना लैंगिकतेची शरीररचनात्मक दृष्टीनं सर्व माहिती असते, पण त्यामुळे ते दक्षिणी समुद्रातील वेटातील रहिवाशांपेक्षा अधिक चांगले प्रेमिक बनत नाहीत- खरं तर ते त्यांच्याइतके चांगले नसण्याचीच शक्यता अधिक आहे.

बाबा आणि आई एकत्र येऊन नक्की काय करतात हे वडिलांनी अगदी स्पष्टपणे सांगितलं तरी मुलाला त्यात काहीही रस नसतो, त्याला हे जाणण्याची उत्सुकता असते की बाबा असं का करतो. ज्या मुलाला स्वतःला लैंगिक खेळ खेळण्याची पूर्ण मुभा असेल ते मूल का हा प्रश्नच विचारणार नाही.

स्वयंनियंत्रित मुलासाठी वेगळं लैंगिक शिक्षण देण्याची गरजच उरत नाही. कारण आपण जेव्हा एखाद्या गोष्टीचं शिक्षण द्यायचा विचार करतो तेव्हा त्यापूर्वी त्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झालं आहे असा अर्थ त्यातून निघतो. जर अगदी मनमोकळेपणानं आणि भावनांची गुंतागुंत न करता स्पष्ट उत्तरं देऊन मुलाची नैसर्गिक जिज्ञासा शमली असेल, तर लैंगिकता वेगळेपणानं शिकवण्याचा विषयच उरणार नाही. जसं मलोत्सर्जनासाठी मुलाला पचनसंस्थेवर पाठ घेऊन वेगळं शिकवावं लागत नाही, तसंच हेही! "लैंगिक शिक्षण" ही परिभाषा मुळातच वापरावी लागते याचं कारण लैंगिकता दडपली आहे आणि त्याभोवती एक गूढ वलय तयार केलं आहे.

खाजगी शाळांच्या अभ्यासक्रमात लैंगिक शिक्षणाचा अंतर्भाव करण्यामुळे नैतिकतेचा पुरस्कार होऊन लैंगिकता दडपली जाण्याचा धोका अनेक पटींनी वाढू शकतो. "लैंगिक शिक्षण" या संज्ञेतच शरीररचना व शरीरशास्त्र या विषयावर एका घाबरट शिक्षकानं घेतलेला औपचारिक आणि अवघडलेला असा पाठ अभिप्रेत आहे. "शिकवताना मी चुकून लक्ष्मणरेषा ओलांडून मज्जाव केलेल्या क्षेत्रात तर जाणार नाही", या दडपणाखालीच हा शिक्षक असतो.

वहुतेक खाजगी माध्यमिक शाळांमध्ये स्त्री-पुरुषांमधील प्रेम आणि बाळाचा जन्म या बाबतीतील संपूर्ण सत्य सांगणं याचा अर्थ शाळेतून अर्धचंद्र मिळण्याचा धोका पत्करण! "आई" ज्याचं प्रतिनिधित्व करते ते समाजमन ही गोष्ट कधीच सहन करू शकणार नाही. शिक्षिकेच्या घाणेरड्या, निरीश्वरवादी आणि अश्लील शिकवण्यामुळे आपला मुलगा भ्रष्ट झाला आहे आणि त्याचे भयानक परिणाम त्या शिक्षिकेला भोगावे लागतील अशी धमकी संतापलेल्या आईनं शिक्षिकेला दिल्याचे कितीतरी प्रसंग मी पाहिले आहेत.

दुसऱ्या बाजूला, स्वयंनियंत्रित मुलाला हवं असलेलं संपूर्ण लैंगिक ज्ञान देण्यामध्ये येणारी एकच अडचण आहे, ती म्हणजे गोष्टी स्पष्ट कशा करायच्या याची (कमी पडणारी) समज. प्रत्येक घोडा हा वळू का नसतो किंवा प्रत्येक मेंढा हा प्रजननासाठी का वापरत नाहीत या प्रश्नांच्या उत्तरांत ज्या संकल्पना आहेत, त्या चार वर्षांच्या मुलाच्या ग्रहणशक्तीच्या आवाक्याच्या बाहेर आहेत, कारण खच्चीकरणाची प्रक्रिया साध्या शब्दांत स्पष्ट करून सांगणं शक्य नाही. खोटं बोलणं किंवा टाळाटाळ करणं या दोन्ही मार्गांपासून दूर राहण्याची सतत काळजी घेत, स्वतःला शक्य आहे तितक्या उत्तम रीतीनं पालकांनी हे करायला हवं आहे.

एका पाच वर्षांच्या मुलाला त्याच्या बाबांच्या खिशात कंडोम सापडलं आणि साहजिकच त्यानं विचारलं, "बाबा, हे काय आहे?" त्यावर त्याच्या बाबांनी दिलेलं निखळ साधं स्पष्टीकरण त्यानं अगदी छान, अस्वस्थ न होता स्वीकारलं.

आणि तरीही काही बाबतीत "ही गोष्ट तुला आता सांगणं अवघड आहे. तू थोडी मोठी झाल्यावर सांगेन", असं सांगायला काहीच हरकत नाही. कारण इतर विषयांच्या बाबतीत आपण हे करतोच. उदाहरणार्थ, जेव्हा मूल विचारतं की "इंजिन कसं चालतं?" किंवा "देव कोणी बनवला?" तेव्हा "अरे आताच तुला याचं उत्तर समजणं जरा अवघड आहे, थोडा मोठा झालास की समजेल" असं आपण सांगतो.

उत्तर देणं हे केव्हाही अधिक सुरक्षित आणि अधिक चांगलं आहे. आणि मुलाला अतीच मोठं स्पष्टीकरण देण्याच्या मूर्खपणापेक्षा नक्कीच चांगलं. मला एका पंधरा वर्षांच्या स्विस मुलीची आठवण आहे. ती मला म्हणाली, "इर्मगार्टला (वय वर्षे १०) वाटतं की डॉक्टर्स बाळं आणून देतात. बाळं कोठून येतात ते मला फार पूर्वीच कळलं आहे. माझ्या आईनं मला सांगितलं; आईनं आणखीनही काय काय सांगितलं मला!"

तिला आणखी काय माहिती आहे हे मी विचारल्यावर तिनं मला समलिंगी आकर्षण आणि विकृतीबद्दल सगळं काही सांगितलं. हे काही आईचं शहाणपण नव्हे. आईनं फक्त विचारलेल्याच प्रश्नाचं उत्तर द्यायला हवं होतं. बालक-स्वभावाबद्दलच्या अज्ञानामुळे तिनं मुलीला न पचण्याएवढी माहिती सांगून ठेवली. त्याचा परिणाम म्हणजे मुलगी जरा अतीच संवेदनाक्षम झाली. तरीही मी असं म्हणून की ही दीडशहाणी आई, जन्माच्या प्रक्रियेबद्दल जाणूनबुजून खोटं बोलणाऱ्या आईपेक्षा नक्कीच अधिक शहाणी आहे. मुलाला लवकरच हे कळतं की आईनं आपल्याला थापा मारल्या होत्या. जेव्हा मुलाला मित्रमंडळीकडून अगदी गलिच्छ पद्धतीनं सत्य (वा अर्धसत्य) समजतं तेव्हा तो हाच विचार करतो, "आई खोटं का बोलली हे मला माहीत आहे. एवढी गलिच्छ गोष्ट आई मला सांगणार तरी कशी?"

आज समाजाचाही जन्म कसा होतो या सत्याकडे पाहण्याचा हाच दृष्टिकोन आहे. "लैंगिकता ही घाणेरडी गोष्ट आहे. लज्जास्पद गोष्ट आहे." गरोदर स्त्रीला ज्या रीतीनं पोट झाकण्याच्या हेतूनं कपडे घालावे लागतात त्या पद्धतीवरूनच आमच्या नैतिकतेच्या दाधिकतेची पातळी समजते.

आपल्या मुलांना बाळाच्या जन्माबद्दल सत्य सांगणाऱ्या आया आहेतच. पण त्यांतही खूपशा आया जन्माबद्दल सत्य आणि शरीरसंबंधांबद्दल खोटं बोलतात. शारीरिक संबंध हा अत्यंत आनंददायी असतो हे मुलांना सांगायचं त्या टाळतात.

झो आणि तिच्या लैंगिक शिक्षणाबद्दल माझ्या पत्नीला आणि मला कधी प्रश्नच आला नाही. अतिशय साधं, सरळ आणि सुंदरच भासलं ते सगळंच. अर्थात मधेमधे काही अवघड क्षणही आलेच. म्हणजे एकदा एक प्रौढ कुमारिका आमच्याकडे आलेली असताना झो तिला म्हणाली, "बाबांनी आईला गर्भवती केल्यामुळे मी या जगात आले. तुम्हाला कोणी गर्भवती केलं?"

अरे हो! आमच्या हे लक्षात आलं आहे की स्वयंनियंत्रित मूल खूप लहान वयातच इतरांना न दुखावता बोलण्याचं कौशल्य शिकतं. झो साडेतीन वर्षांची असतानाच छान बोलायला लागली होती पण पाचव्या वर्षी आमच्या मुलीच्या हे लक्षात यायला लागलं की काही गोष्टी काही लोकांना सांगता कामा नयेत. मी अशाच तऱ्हेचं सुसंस्कृत वागणं इतरही मुलांमधे पाहिलं- ती मुलं झोसारखी अगदी पहिल्यापासून स्वयंनियंत्रित नव्हती तरीही.

लहान मुलांमधे अस्तित्वात असलेली लैंगिकता जेव्हा फ्रॉईडच्या लक्षात आली तेव्हापासून ती प्रकट कशी होते यावर मात्र पुरेसा अभ्यास झालेला नाही. बाळांमधील लैंगिकतेबद्दल पुस्तकं लिहिली गेली आहेत पण माझ्या माहितीनुसार कोणीही स्वयंनियंत्रित मुलांबद्दल पुस्तक लिहिलेलं नाही. आमच्या मुलीनं कधीही स्वतःच्या किंवा आईवडिलांच्या किंवा तिच्या सवंगड्यांच्या लैंगिकतेबद्दल विशेष कुतूहल दाखवलं नाही. ती आम्हांला नेहमीच स्नानगृहात वा शौचगृहात नगनावस्थेत पाहात आली. काही मानसशास्त्रज्ञांचा सिद्धान्त तिनं खोटा ठरवला, याचं मला समाधान आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे निसर्गदत्त सुप्तावस्थेत असणारी उपजत अशी सभ्यता मुलांमधे असते आणि मोठ्यांचे लैंगिक अवयव किंवा नैसर्गिक क्रिया पाहताना मुलाला अवघडल्यासारखं होतं, हा पहिला सिद्धान्त आणि हस्तमैथुन केल्यावर येणारी अपराधी भावना उपजत असल्याचं प्रतिपादन करणारा दुसरा सिद्धान्त - हे दोन्हीही निरर्थकच आहेत.

स्वयंनियंत्रित मुलाच्या आईवडिलांना जवळ जवळ सगळ्याच धोकादायक आणि मूर्खपणाच्या चुका लैंगिक शिक्षणाच्या बाबतीत टाळता येतील. ज्या चुकांमुळे लैंगिकतेचा संबंध अपराधाची टोचणी आणि पापाशी जोडला जातो,

त्याही टाळता येतील. पण आदर्शवादाच्या दिशेला धोका नाहीच असं मी खात्रीपूर्वक म्हणू शकणार नाही. स्वयंनियंत्रणाबद्दल कोणी बोलायला सुरुवातही केली नव्हती तेव्हाच काही आईवडिलांनी लैंगिकता ही पवित्र आणि आध्यात्मिक असल्याचं आपल्या मुलांना सांगितलं होतं. आणि लैंगिकता ही काहीशी धाक वाटणारी, आश्चर्यकारक, गूढ आणि धर्मासारखीच आदरानं पाहिली जाणारी गोष्ट असल्याचंही सांगितलं होतं. या शिकवणुकीनुसार वागण्याच्या मोहात आजचा आधुनिक पालक पडेल असं वाटत नाही. पण यासारख्याच दुसऱ्या एखाद्या विचारधारेत तो सामील होईल- जसं "नव्यानंच सापडलेलं दैवत म्हणजे लैंगिकता"! हे इतकं संदिग्ध आहे की ते नेमक्या शब्दांत मांडणं शक्य होत नाही. त्याच्याशी जोडल्या गेलेल्या एक प्रकारच्या पावित्र्याची तरल अशी जाणीव मात्र, मला होऊ शकते- त्या शब्दाचा उच्चार केल्यावर आवाजात होणारा सूक्ष्मसा बदल जाणवू शकतो. अश्लील वाङ्मयाची भीती जाणवते. मी जर लैंगिकतेबद्दल पावित्र्याच्या भावनेनं बोललो नाही, तर लोकांना वाटेल की ज्यांना लैंगिकतेबद्दल चावट विनोद करायला आवडतात त्यांच्यापैकीच मीही एक आहे. जुन्या पिढीतील आईवडील ज्या आदरानं शरीराच्या पवित्र समजल्या जाणाऱ्या भागांबद्दल बोलत, त्याहून फारशा काही वेगळ्या शब्दांत आणि मुरांत आजचे तरुण आणि प्रामाणिक आईवडील बोलताना मला आढळत नाहीत, तेव्हा मी जरा अस्वस्थच होतो. लैंगिकता ही फार पूर्वीपासून एक अश्लील विनोद करण्याची बाब ठरली आहे आणि त्यामुळे एकदम दुसऱ्या टोकाला जाऊन तिचा उच्चारही न करण्याची प्रवृत्ती झाली आहे- आणि तेही ती फार वाईट आहे म्हणून नव्हे - उलट ती फार चांगली आहे म्हणून. या प्रवृत्तीमुळे नक्कीच एक नवीन प्रकारची लैंगिकतेबद्दलची भीती आणि दडपण वाटण्याकडे आपण वळू शकतो. मुलामधे एक निकोप लैंगिक दृष्टिकोन तयार होऊन त्याची परिणती छान निरोगी प्रेमजीवनात व्हावी असं वाटत असेल तर लैंगिकतेचे पाय जमिनीवरच राहायला हवेत. लैंगिकता ही आपली आपणच परिपूर्ण आहे, आणि तिला शक्तीच्या उच्चासनावर नेऊन तिच्यात भर घालण्याचे प्रयत्न सफल होणं अशक्य आहे.

पापी माणसं नरकात जातील या पुराण्या गोष्टीचंच दुसरं स्वरूप म्हणजे लैंगिकता फार पवित्र आहे असं मुलांना सांगणं. जर खाणं, पिणं, हसणं या गोष्टींना पवित्र म्हणायला तुम्ही तयार असलात तर मग तुमच्याबरोबर लैंगिकतेला पवित्र म्हणायला मीही तयार आहे. आपण सगळ्याच गोष्टींना पवित्र म्हणू शकतो, पण त्यासाठी आपण फक्त लैंगिकतेची निवड केली तर आपण स्वतःलाही फसवतो आहोत आणि मुलांची दिशाभूल करतो आहोत. मूल पवित्र आहे- त्याचं पावित्र्य म्हणजे त्याचं अस्तित्व जे आपण अडाणी शिकवणींनी अजिबात बिघडवता कामा नये.

लैंगिकतेबद्दलचा धार्मिक द्वेष हळूहळू जसा नष्ट होतो तसतसे इतर शत्रू डोकं वर काढतात. आपल्याकडे लैंगिक शिक्षण देणारे उत्साही लोक असतात. ते मुलांना आकृत्या दाखवतात आणि मधमाशा आणि परागकणांबद्दल सांगतात. त्यातून परिणामी मुलांना संदेश मिळतो तो काहीसा असा असतो- "हे पाहा, लैंगिकता म्हणजे फक्त एक शास्त्र आहे. त्यामध्ये मज्जा काहीच नाही. नाही का?" आपल्या सर्वांना लैंगिकतेच्या बाबतीत इतकं काही वळण लावलं आहे की आपल्याला याचा सुवर्णमध्य म्हणजे नैसर्गिक मार्ग दिसणं अशक्यप्राय होऊन बसलं आहे; आपण एक तर एका टोकाला जाऊन लैंगिकतेचा पुरस्कार तरी करतो वा दुसऱ्या टोकाला जाऊन लैंगिकताविरोधी तरी बनतो. लैंगिकतेचा पुरस्कार करणं हे केव्हाही चांगलं, पण लहानपणी मिळालेल्या लैंगिकतेच्या विरोधातील शिक्षणाचा निषेध म्हणून जर लैंगिकतेचा पुरस्कार कोणी करू लागलं तर ते चक्रमपणाचं ठरेल. त्यामुळे लैंगिकतेबद्दल शहाणपणाचा, निकोप दृष्टिकोन शोधणं गरजेचं आहे. त्यासाठी हस्तक्षेप टाळला पाहिजे आणि मुलाला सहजपणे लैंगिकतेचा स्वीकार करू दिला पाहिजे.

हे जर अगम्य आणि अशक्य वाटत असेल तर मी असं सुचवीन- लैंगिक बाबींबद्दल बोलताना तरुण पालकांनी कोणत्याही प्रकारची लाज, किळस किंवा नैतिक भावना प्रकट करणं टाळावं. या बाबतीत शेजाऱ्यांशी बोलत असताना- त्यांना शिकवताना वा शांत करताना स्वतःला आवारावं. हे जर जमलं तरच आणि फक्त तेव्हाच बाळाचा लैंगिक दृष्टिकोन

स्वतःच्या शरीराबद्दल कोणत्याही दडपणापासून किंवा तिरस्कारापासून मुक्त, निकोप असा विकसित होईल. अशा मुलाला लैंगिकता हा कधी शिकवण्याचा विषय किंवा सावध राहण्याचा इशारा किंवा इतर काहीही होऊच शकणार नाही.

जर आपण मुलाला लैंगिकतेमध्ये काही वाईट पाहण्यापासून वाचवू शकलो तर तो मोठा होऊन एक नीतिमान माणूस बनेल- इतरांना नैतिकता शिकवणारा शिक्षक नव्हे. डॉन व्हॉन हा लैंगिक आनंद भरपूर लुटल्याचं दाखवतो पण त्यातील प्रेमाचा भाग तो नाकारतो. हस्तमैथुन, डॉन व्हॉनवाद, समलिंगी संभोग या सर्व गोष्टी वांडोच्या आहेत कारण त्या असामाजिक आहेत. नव्या नीतिमान माणसाला हे जाणवलेलं असेल की लैंगिकतेच्या दोन्ही बाजू मला सांभाळायलाच पाहिजेत. त्याच्या हे लक्षात येईल की त्याला प्रेमहीन लैंगिक संबंधातून कोणताच आनंद मिळणार नाही.

हस्तमैथुन

बहुतेक सगळी मुलं हस्तमैथुन करतात. तरी मुलांना हे सांगितलेलं असतं, की हस्तमैथुन हे वाईट आहे, त्यानं वाढ खुंटते, त्यामुळे रोगराई होते आणि काय काय होतं. आपल्या बाळानं कुतूहलानं आपल्या कमरेखालच्या भागाचा शोध घेताना जर शहाण्या आईनं त्याकडे लक्ष दिलं नाही तर हस्तमैथुनाची तेवढी आवश्यकताच भासणार नाही. त्यावर घातलेली "बंदी" हीच खरं तर मुलामध्ये जास्त उत्सुकता निर्माण करते.

छोट्याशा बाळाला त्याच्या लैंगिक अवयवांपेक्षा त्याच्या तोंडाच्या माध्यमातून अधिक लैंगिक आनंद मिळतो. मूल लैंगिक अवयवांशी चाळे करतं तेव्हा आया जो नैतिक दृष्टिकोन बाळगतात तोच दृष्टिकोन जर त्यांनी तोंडाच्या चाळ्यांवाबत बाळगला तर अंगठा चोखणं आणि पाय्या घेणं या गोष्टींनीमुद्धा पुढे टोचणी लागू शकेल.

हस्तमैथुनामुळे आनंदाच्या इच्छेची तृप्ती होते. कारण सुखद ताणाचा तो एक उत्कट बिंदू असतो. पण ज्या क्षणी ती कृती पूर्ण होते त्या क्षणी नैतिक शिक्षण मिळालेल्याची सदसद्विवेकबुद्धी ताबा घेऊन ओरडायला लागते, "तू पापी आहेस!" माझा अनुभव असा आहे की मानसिक टोचणी नाहीशी झाली की मुलाला हस्तमैथुनात फारसा रसच उरत नाही.

"आपली मुलं हस्तमैथुन न करणारी असावीत, मग भले ती गुन्हेगार झाली तरी चालेल-" असं काहीसं पालकांना वाटतं की काय असं चित्र दिसायला लागलं आहे. दडपली गेलेली हस्तमैथुनाची इच्छा हे अनेक अपराधांचं मूळ असावं असं मला वाटतं.

एक अकरा वर्षांचा मुलगा समरहिलला आला. त्याच्या इतर अनेक सवयींबरोबर त्याच्यामध्ये आगी लावण्याची प्रवृत्तीही होती. लहानपणी त्याला त्याच्या वडिलांनी आणि शिक्षकांनी बद्दून काढलं होतं. त्याहूनही वाईट म्हणजे त्याला दिल्या गेलेल्या संकुचित धार्मिक शिकवणीमध्ये नरकातील आग आणि संतप्त देवाची प्रतिमा त्याच्या मनावर बिंबवली गेली होती. समरहिलला आल्यानंतर लगेचच त्यानं पेट्रोलची बाटली घेतली आणि ती रंग आणि टरपेटाईनच्या मोठ्या पिंपात ओतली. मग त्यानं त्या मिश्रणाला आग लावली. दोन प्रामाणिक सेवकांच्या प्रयत्नांमुळेच केवळ घर वाचू शकलं.

मी त्याला माझ्या खोलीत घेऊन गेलो आणि विचारलं, "आग म्हणजे काय?"

"ती जळते." - तो म्हणाला.

"कशा प्रकारच्या आगीचा तू आता विचार करतो आहेस?"

"नरकातील."

"आणि ती बाटली?"

"एक लांबुडकी गोष्ट, जिच्या एका टोकाला भोक आहे."

(एक मोठी शांतता.)

"टोकाला भोक असलेल्या त्या लांबुडक्या गोष्टीबद्दल मला आणखी काहीतरी सांग." मी म्हणालो.

"माझ्या पीटरला (लिंगाला) एका टोकाला भोक आहे." तो अवघडलेल्या स्थितीत म्हणाला.

मी आत्मीयतेनं म्हणालो, "सांग मला तुझ्या पीटरबद्दल. तू त्याला कधी हात लावतोस का?"

"आता नाही लावत. पण मी आधी लावायचो, पण मला माहीत नाही."

"का बरं?"

"कारण की "त्या" सरांनी (त्याचे आधीचे शिक्षक) सांगितलं की ते जगातलं सर्वात मोठं पाप आहे."

आग लावण्याची त्याची कृती म्हणजे हस्तमैथुनाला त्यानं शोधलेला पर्याय होता असा निष्कर्ष मी काढला. मी त्याला सांगितलं की "त्या" सरांनी सांगितलेलं अगदी चुकीचं होतं. त्याचा पीटर हा त्याच्या नाकापेक्षा किंवा कानापेक्षा अधिक चांगला नव्हता किंवा अधिक वाईट नव्हता. त्या दिवसापासून त्याला आगी लावण्यात वाटणारा रस नाहीसा झाला.

जेव्हा लहानपणी हस्तमैथुनाबाबत काही अडचण नसते तेव्हा मूल अगदी सहज रीत्या योग्य वेळी भिन्नलिंगी संबंधाकडे जातं. खूपशी लग्नं आनंदहीन असतात त्याचं कारण या सत्यात दडलेलं असतं- दोघं पतिपत्नी सुप्त मनात लैंगिकतेबद्दलच्या तिरस्काराच्या भावनेनं पछाडलेले असतात. ही तिरस्काराची भावना बालपणी हस्तमैथुनावर घातलेल्या बंदीमुळे निर्माण झालेला स्वतःबद्दलचा तिरस्कार दडपावा लागल्यानं, त्यांच्या मनात घर करून राहिलेली असते.

शिक्षणामधे हस्तमैथुनाचा प्रश्न हा सर्वाधिक महत्त्वाचा असतो. अभ्यासविषय, शिस्त, खेळ हे सारं सारं, जर हस्तमैथुनाची समस्या न सोडवता तसंच राहू दिलं, तर ते अर्थहीन आणि व्यर्थ ठरेल. हस्तमैथुनाला स्वातंत्र्य म्हणजे आनंदी, खुश आणि उत्सुक मुलं, ज्यांना हस्तमैथुनात खरं तर मुळीच फारसा रस नाहीये. हस्तमैथुनाला बंदी म्हणजे वैतागलेली, दुःखी मुलं ज्यांना सहज सर्दी वा इतर साथीचे आजार होतात, जे स्वतःचा तिरस्कार करतात आणि परिणामतः इतरांचाही करतात. लैंगिकतेवरील बंधनांतून निर्माण होणारा स्वतःचा तिरस्कार आणि भीती मनातून काढून टाकणं हे समरहिलमधील मुलांच्या आनंदाचं एक मूलभूत कारण आहे असं मी म्हणेन.

फ्रॉईडमुळे आपणां सर्वांना ही कल्पना माहीत झाली आहे की लैंगिकता ही जीवनाच्या सुरुवातीपासूनच अस्तित्वात असते. बाळाला चोखण्यातून तोच आनंद मिळतो, आणि हळूहळू तोंडाच्या माध्यमातून मिळणारा लैंगिक आनंद हा लैंगिक अवयवांतून मिळणाऱ्या आनंदाला जागा करून देतो. अशा तऱ्हेनं बाळाच्या दृष्टीनं हस्तमैथुन हा एक सहज नैसर्गिक शोध असतो. हा शोधही काही फार महत्त्वाचा शोध नसतो कारण तोंड किंवा अगदी त्वचासुद्धा बाळाला लैंगिक अवयवापेक्षा अधिक आनंद मिळवून देते. केवळ पालकांच्या बंदीमुळेच हस्तमैथुन ही मोठी गुंतागुंतीची बाब बनते. जितकी अधिक कडक बंधनं, तितकी खोलवर अपराधाची टोचणी आणि तितकीच उपभोग घेण्याची अधिक तीव्र लालसा.

जर मुलाला छान, निकोप रीतीनं वाढवलं असेल तर शाळेत येताना त्याच्या मनात हस्तमैथुनावद्दल कोणत्याही अपराधीपणाच्या जाणिवे नसतील. समरहिलमधे हस्तमैथुनात रस असणारी मुलं शिशुशाळेत अभावानंच सापडतात. काही अपवादात्मक मुलांना हस्तमैथुनात जरा विशेष रस असतो. एखाद्या गूढ गोष्टीबद्दल जसा रस वाटतो त्या अर्थानं त्यांना लैंगिकतेमधे रस वाटत नाही. (जर त्यांना पूर्वी घरीच सांगितलेलं नसेल तर) आमच्याकडे आल्यावर लगेचच त्यांना जन्म कसा होतो याची माहिती मिळते- बाळ कोठून येतं एवढंच नव्हे तर बाळ कसं तयार होतं हेही. या लहान वयात ही माहिती भावनारहित रीतीनं मुलं स्वीकारतात कारण ती देतानाही काहीशा भावनारहित पद्धतीनं दिली जाते. त्यामुळे आपोआप मुलं ती स्वीकारतात. पंधराव्या वा सतराव्या वर्षी समरहिलमधील मुलंमुली अगदी मोकळेपणानं लैंगिक चर्चा करू शकतात आणि काही चुकत असल्याची टोचणी त्यांना लागत नाही आणि अश्लीलतेच्या भावनेपासूनही ती लांब राहतात.

सर्वशक्तिमान परमेश्वराच्या आकाशवाणीप्रमाणे आईवडील आपल्या छोट्या मुलाशी बोलतात. आई लैंगिकतेबद्दल जे म्हणेल, तो पवित्र मंत्र असतो. तिची सूचना मूल पूर्णपणे स्वीकारतं. एका आईनं तिच्या मुलाला सांगितलं की हस्तमैथुन केल्यानं तो मूर्ख होईल. त्यानं ती सूचना स्वीकारली आणि काहीही शिकण्याची क्षमताच त्यानं नाकारली. "तुम्ही त्याला जे सांगितलं ते निरर्थक होतं, आणि खरं नव्हतं", हे मुलाला सांगायला त्याच्या आईला मी पुन्हापुन्हा पटवून सांगितलं. तिनं ते कबूल केल्यानंतर अगदी सहजपणे तो चांगल्या पद्धतीनं शिकायला लागला.

दुसऱ्या एका आईनं आपल्या मुलाला हे सांगितलं की त्यानं हस्तमैथुन केलं तर सगळे जण त्याचा तिरस्कार करतील. आईनं जे सुचवलं तेच मुलानं केलं. तो शाळेत सर्वांचा अत्यंत नावडता मुलगा ठरला. तो चोऱ्या करायचा, तो लोकांच्या अंगावर थुंकायचा आणि वस्तूंची नासधूस करायचा. आईच्या सूचनेवरहुकूम वागण्याचा त्याचा दयनीय प्रयत्न चाललेला असायचा. आपली चूक कबूल करण्यासाठी त्याच्या आईची कितीही वेळा समजूत घातली तरी तिला ते पटलं नाही आणि तो मुलगा कायम समाजाचा द्वेष करत राहिला.

हस्तमैथुन केल्यामुळे वेडे व्हाल असं ज्यांना सांगितलं गेलं होतं, अशीही मुलं आमच्याकडे होती- आणि ती मोठ्या धैर्यानं वेडं होण्याचा प्रयत्न करत होती.

आईवडिलांकडून अगदी लहानपणी जो संदेश मिळतो त्याचं पूर्णपणे निराकरण करण्याची ताकद नंतर कोणी कितीही प्रभावी संदेश दिला तरी त्यामध्ये असते की नाही याबद्दल मला शंका आहे. मुलाच्या दृष्टीनं माझं महत्त्व फारच कमी किंवा काहीच नसतं हे मला माहीत आहे. त्यामुळे माझ्या कामामध्ये मी नेहमी आईवडिलांकडूनच त्यांची स्वतःची चूक दुरुस्त करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. साधारणपणे मुलाच्या आयुष्यात माझा प्रवेश जरा उशिराच होतो. त्यामुळे "हस्तमैथुनामुळे माणसांना वेड लागू शकत नाही" असं मी सांगताना जेव्हा मुलगा ऐकतो, तेव्हा त्याला त्यावर विश्वास ठेवणं अतिशय कठीण जातं. पाचव्या वर्षी मुलासाठी त्याच्या बाबांचा आवाज ऐकणं म्हणजे देववाणी ऐकण्यासारखं असतं.

जेव्हा बाळाच्या खेळांमध्ये त्याच्या लैंगिक अवयवांचा समावेश होतो, तेव्हा पालकांची मोठीच परीक्षा असते. मुलांच्या लैंगिक अवयवांशी खेळण्याचा अगदी छान आणि निरोगी रीतीनं स्वीकार त्यांनी केलाच पाहिजे. हे दडपण्याचा कोणताही प्रयत्न धोक्याचा ठरेल. यामध्ये अप्रकट आणि अप्रामाणिक रीतीनं मुलाचं लक्ष दुसरीकडे वेधून घेण्याचा प्रयत्नही आलाच.

मला एका छोट्या स्वयंनियंत्रित मुलीचं उदाहरण आठवतं. तिला एका छान शाळेत घातलं होतं. पण ती जरा नाराजच आहे असं वाटत होतं. आपल्या लैंगिक अवयवांशी खेळण्याला तिनं नाव दिलं होतं "गुरफटून घेणं". तिला शाळा का आवडत नाही ते तिच्या आईनं विचारलं. तेव्हा ती म्हणाली, "मी जितक्या वेळा "गुरफटून घेते" तितक्या वेळा ते मला असं सांगत नाहीत की "असं करू नको". पण ते मला असं मात्र सांगतात की, "हे बघ, इकडे काय आहे", "चल, आपण हे करू" त्यामुळे मला शाळेमध्ये कधीच गुरफटून घेता येत नाही."

छोट्या बाळांचा लैंगिक अवयवांबरोबरचा चाळा ही एक समस्या होऊन बसली आहे कारण साधारणतः सगळ्याच पालकांना पाळण्यात असल्यापासूनच लैंगिकतेच्या विरोधी शिक्षण दिलेलं असतं, आणि त्यामुळे मनावर ठसलेल्या लाज, पाप आणि किळसवाणेपणाच्या भावनेपासून मुक्त होणं त्यांना शक्य होत नाही. लैंगिक अवयवांशी खेळणं हे चांगलं आणि निरोगी आहे हे बौद्धिक पातळीवर पालकांचं आग्रही मत असू शकतं आणि त्याच वेळी आवाजाच्या पट्टीवरून किंवा बघण्याच्या पद्धतीवरून मुलापर्यंत हे पोचतंच की भावनिक पातळीवर त्यांना मुलाचा लैंगिक समाधान मिळवण्याचा हक्क मान्य झालेला नाही.

बाळांनं आपल्या लैंगिक अवयवांना हात लावणं हे पालकांना संपूर्णपणे मान्य असेल, पण जेव्हा कडक मेरीमावशी भेटायला येते तेव्हा बाळ या जीवनद्वेष्या बाईसमोर आपला खेळ करून दाखवेल की काय या गोष्टीची प्रचंड भीती त्यांना

वाटू शकते. अशा पालकांना हे सहज सांगता येतं, "तुमच्या दडपल्या गेलेल्या लैंगिकता-विरोधी भावनेचं प्रतीक मेरीमावशी आहे," पण हे सांगण्यामुळे पालकांना वा मुलाला मदत होत नाही.

वाळपणी केलेल्या लैंगिक चाळ्यांमुळे मूल मोठेपणी अकाली लैंगिक प्रौढत्वाकडे वळेल ही भीती पालकांच्या मनात खोलवर दडलेली सगळीकडेच दिसून येते. अर्थातच हे समर्थन आहे. लैंगिक चाळ्यांचा परिणाम अकाली लैंगिक प्रौढत्व हा नसतो. आणि समजा, जरी झाला म्हणून काय झालं? जर पौगंडावस्थेत मुलाला लैंगिकतेबद्दल वाजवीपेक्षा खूपच जास्त रस वाटायला हवा असेल तर त्याचा खात्रीशीर मार्ग म्हणजे तो पाळण्यात असताना त्याच्या लैंगिक खेळावर बंदी घालणं.

"लोकांसमोर आपल्या लैंगिक अवयवांशी खेळू नकोस" हे समजण्याच्या वयात आलेल्या मुलाला सांगणं कदाचित अपरिहार्य ठरेल. हा उपदेश मुलाला कदाचित घाबरटपणाचा आणि अन्याय्य वाटेल; पण याला जो पर्याय आहे त्यामधेही वेगळे धोके आहेतच. अगदी वार्डट आणि धक्कादायक रीतीनं मोठ्या माणसांनी दर्शवलेली कडक स्वरूपाची नापसंती ही अधिक हानिकारक ठरू शकते. त्यापेक्षा प्रेमळ पालकांनी समजावून सांगणं आवडलं नाही तरी सौम्य ठरतं. जेव्हा लहान मुलाला त्याचं आयुष्य शिक्षा, सूचना आणि बंधनांपासून मुक्त असं छान जगता येतं, तेव्हा त्याला जीवनात एवढा रस वाटतो की त्याचा खेळ हा कधीच लैंगिक अवयवांपुरता मर्यादित राहू शकत नाही.

स्वयंनियंत्रित मुलं लैंगिक खेळामधे एकमेकांना कसा प्रतिसाद देतात याचं मला स्वतःला ज्ञान नाही. ज्या मुलांना लैंगिकता चुकीची आहे अशी शिकवण मिळालेली असते ती मुलं दुसऱ्याला दुखावण्याचं आणि लैंगिक खेळाचं नातं जोडतात. आणि ज्या मुलींना अशीच लैंगिकता-विरोधी शिकवण मिळालेली असते त्या "दुःखद" लैंगिक खेळ हाच खरा खेळ असं समजून त्याचा स्वीकार करतात. तुलना केली असता, स्वयंनियंत्रित मुलांमधे आक्रमकता आणि द्वेषाचा अभाव असतो. आणि अशा दोन मुक्त मुलांमधे जेव्हा लैंगिक खेळ चालेल तेव्हा तो हळुवार आणि प्रेमपूर्ण असण्याची शक्यता जास्त असेल.

आपली स्वतःबद्दलची नाराजी प्रामुख्यानं तान्हेपणात दडलेली असते. आणि त्यातलाही मोठ्ठा भाग हा हस्तमैथुनाबद्दलच्या अपराधी भावनेतून उद्भवतो. माझा अनुभव असा आहे की असमाधानी मूल हे बहुतेक वेळा बालपणी केलेल्या हस्तमैथुनाची टोचणी लागलेलं मूल असतं. ही टोचणी त्या मुलाच्या मनातून काढून टाकणं हे "समस्याग्रस्त" मुलाचं "आनंदी" मुलात परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दिशेनं उचललेलं आपलं पहिलं पाउल असेल.

नग्नता

लग्न झालेल्या अनेक जोड्यांपैकी – विशेषतः कष्टाची कामं करणाऱ्या वर्गातील जोड्यांपैकी खूप जणांनी एकमेकांची संपूर्ण उघडी शरीरं कधीही पाहिलेली नसतात. जेव्हा दोघांपैकी एकाचा स्वर्गवास होतो, तेव्हाच त्या कलेवराला कपडे घालताना दुसऱ्याचं शरीर त्यांना पाहायला मिळतं. एक शेतमजूर स्त्री माझ्या ओळखीची होती. ती शरीर प्रदर्शनाच्या एका खटल्यात साक्षीदार होती. तिला खूपच मोठा आणि खराखुरा धक्का बसला होता. मी तिला डिवचलं, "चल! चल जीन! तुला सात मुलं झाली आहेत!"

ती गंभीरपणे म्हणाली, "नीलसाहेब, मी कधीही जॉनचं....माझ्या संपूर्ण वैवाहिक जीवनात कधीही माझ्या माणसाचं नग्न शरीर पाहिलं नाही."

नग्नतेला कधीही निर्बंध घालू नयेत. अगदी सुरुवातीपासून बाळानं आपल्या पालकांना उघडं पाहायला हवं. पण तरीही मूल जेव्हा समजण्याच्या वयाचं होईल तेव्हा त्याला हे सांगायला पाहिजे की काही लोकांना नागडी मुलं पाहायला आवडत नाहीत आणि अशी माणसं आजूबाजूला असतील तेव्हा त्यानं कपडे घालायला हवेत.

आमची मुलगी समुद्रात पोहताना नागडी असायची म्हणून एका बार्डिनं तक्रार केली होती. त्या वेळी झो फक्त एक वर्षाची होती. समुद्रस्नानाची ही छोटीशी गोष्ट थोडक्यात आपल्या समाजाचा जीवनविरोधी दृष्टिकोन स्पष्ट करते. समुद्रकिनाऱ्यावर आपल्या शरीराचे "गुप्त भाग" इतरांना दिसणार नाहीत अशा पद्धतीनं कपडे घालताना-काढताना किती वैताग येतो ते आपण अनुभवलं आहे. स्वयंनियंत्रित आणि मुक्त अशा तीन-चार वर्षांच्या मुलाला, त्यानं सार्वजनिक ठिकाणी स्विमिंग सूट घालावा हे समजावून सांगणं अवघड आहे हे त्याच्या पालकांना ठाऊक असतं.

लैंगिक अवयव उघड दिसणं या गोष्टीला कायद्यानंच बंदी आहे आणि या गोष्टीमुळे माणसाच्या शरीराकडे पाहण्याचा मुलाचा दृष्टिकोन निकोप राहणंच शक्य होणार नाही. मी स्वतः विवस्त्र राहिलो आहे किंवा शाळेतील एका स्त्री शिक्षिकेला तसं राहण्यास प्रोत्साहन दिलं आहे. त्यामागचा हेतू एका छोट्या मुलाच्या मनातील नग्नतेमागील पापाची कल्पना दूर करून त्याची उत्सुकता शमवण्याचा होता. त्याच वेळी हेही लक्षात घेतलंच पाहिजे की मुलांवर नग्नता लादता कामा नये. ते चुकीचं आहे. कारण आपण ज्या समाजात राहतो, तो समाज कपडे घालतो आणि नग्नता ही कायद्यानं बंदी घातलेलीच बाब राहते.

खूप वर्षांपूर्वी आम्ही जेव्हा लायस्टनला आलो तेव्हा आमच्याकडे बदकांसाठी एक तळं होतं. सकाळी मी त्यात एक डुबकी घ्यायचो. काही शिक्षक आणि मोठी मुलं आणि मुलीही माझ्याबरोबर यायचे. मग खाजगी शाळेतून आलेल्या काही मुलांचा एक गट आमच्याकडे आला. मग मुलींनी पोहण्याचे कपडे घालायला सुरुवात केली. मी एका सुंदर स्विडिश मुलीला त्याचं कारण विचारलं.

ती म्हणाली, "ही नवी मुलं आली आहेत म्हणून! जुन्या मुलांना आमच्या नागडेपणाचं काही वाटत नाही. पण ही नवी मुलं आ वासून, टक लावून पाहतात आणि - मग मला ते आवडत नाही." तेव्हापासून आमचं सामूहिक नग्न पोहणं संध्याकाळच्या समुद्रकिनाऱ्याच्या भेटीच्या वेळी होऊ लागलं.

कोणाला असं वाटेल की मुक्त रीतीनं वाढवलेली समरहिलची मुलं उन्हाळ्यात सगळीकडे नागडी हिंडत असतील. नाही, ती तसं करत नाहीत. फारच गर्मी वाढली तर त्या दिवशी नऊ वर्षांपर्यंतच्या मुली कपडे घालत नाहीत, पण लहान मुलं क्वचितच असं करतात. फ्रॉईडचं जे विधान आहे- "मुलगांना त्यांच्या शिस्नाचा फार अभिमान आहे आणि आपल्याला ते नाही याची मुलींना लाज वाटते." ते लक्षात घेतलं तर ही मुलांमुलींची वागणूक आपल्याला कोड्यात टाकते.

समरहिलमधल्या आमच्या लहान मुलगांना देहप्रदर्शनाची अजिबात इच्छा नसते आणि मोठी मुलं आणि मुली जवळजवळ कधीच कपडे काढून हिंडत नाहीत. उन्हाळ्याच्या दिवसांत मुलगे आणि मोठे नुसत्या तोकड्या पॅट्स (शॉर्ट्स) घालतात. शर्ट वगैरे घालत नाहीत. आणि मुली पोहण्याच्या कपड्यांत वावरतात. आंधोळ करताना "खाजगी"पणा काहीही नसतो. नवीन आलेली मुलं न्हाणीघराचे दरवाजे आतून बंद करतात. आणि जरी मुली मोकळ्या मैदानावर सूर्यस्नान घेत असल्या तरी कोणतीही मुलं लपून छपून त्यांच्याकडे पाहण्याचा प्रयत्न करत नाहीत.

आमचा एक इंग्लिशचा शिक्षक हॉकीच्या मैदानावर खड्डा खणत असताना मी एकदा पाहिलं. नऊ ते पंधरा वर्षांच्या मुलांमुलींचा एक गट त्याला मदत करत होता. त्या दिवशी तापमान फारच जास्त होतं आणि त्यानं सगळे कपडे काढून टाकले होते. आणखी एकदा आमच्या शिक्षकांपैकी एक नगनावस्थेत टेनिस खेळला. विक्रेते आणि पाहुण्यांची ये-जा चालू असते म्हणून आमच्या शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत त्याला शॉर्ट्स घालायला सांगितलं गेलं. यावरून समरहिलची नग्नतेवद्दलची अत्यंत वास्तव भूमिका स्पष्ट होते.

अश्लील वाङ्मय

सगळीच मुलं अश्लील असतात- कधी उघड उघड तर कधी गुप्तपणे. ज्यांना तान्हेपणी आणि बालपणी लैंगिकतेबद्दल नैतिक बंधनं नसतात, त्यांच्यामध्ये सर्वात कमी अश्लीलता आढळते. मला खात्री आहे की इतर कडक बंधनांत वाढलेल्या मुलांच्या तुलनेत, समरहिलच्या मुलांचा मोठेपणी अश्लीलतेकडे फारसा कल आढळणार नाही. जसं युनिव्हर्सिटीहून सुट्टीत भेटायला आलेला एक मुलगा मला म्हणाला, "समरहिल काही बाबतीत तुम्हांला लाडावून ठेवतं. आपल्याच वयाच्या इतर मुलांबरोबर राहण्याचा खूप कंटाळा येतो. ज्या गोष्टी खूप वर्षांपूर्वी बोलून त्यांतून मी कधीच बाहेर पडलो आहे त्यांबद्दलच ती अजूनही बोलत असतात."

"सेक्सबाद्दलच्या गोष्टी?" मी विचारलं.

"हो, काहीसं तसंच. पण चांगल्या सेक्सच्या गोष्टी मलाही आवडतात, पण ते ज्या गोष्टी सांगतात, त्या घिसाड्यासारख्या आणि अर्थहीन असतात. पण त्यात फक्त सेक्स नसतं. त्यामध्ये मानसशास्त्र आलं- राजकारण आलं. मला गंमत ही वाटते की माझ्यापेक्षा दहा वर्षांनी मोठ्या असणाऱ्या मुलांबरोबर मला मैत्री करायला आवडतं आहे."

समरहिलमध्ये नव्यानं प्रवेश घेतलेला एक मुलगा होता. तो खाजगी शाळेतून आला होता आणि अजून त्या शाळेमुळे मिळालेल्या बीभत्सतेच्या आवडीतून तो पूर्णपणे बाहेर पडलेला नव्हता. त्यानं अश्लील बोलायला सुरुवात केली. बाकीच्यांनी त्याला गप्प केलं. पण ते तो अश्लील बोलत होता म्हणून नव्हे, तर तो छान, मजेदार संभाषणात व्यत्यय आणत होता म्हणून.

काही वर्षांपूर्वी आमच्याकडे तीन विद्यार्थिनी आल्या. त्या बंदी असलेल्या विषयांवर बोलण्याच्या नेहमीच्या टप्प्यांमधून बाहेर आल्या होत्या. नंतर एक नवीन मुलगी आली. तिला या तीन मुलींच्या खोलीमध्ये राहायला सांगितलं. एक दिवस त्या नवीन मुलीनं माझ्याकडे तक्रार केली की या तीन मुली अगदीच कंटाळवाण्या मैत्रिणी होत्या. "मी जेव्हा रात्री झोपण्याच्या खोलीत सेक्सबाद्दल बोलायला लागते, तेव्हा त्या मला गप्प बसायला सांगतात. त्या म्हणतात- त्यांना यात अजिबात रस नाहीये."

हे खरं होतं. त्यांना साहजिकच लैंगिकतेमध्ये रस होता पण त्यातील लपवाछपवीमध्ये नव्हता. "लैंगिकता हा घाणेरडा विषय आहे" हे त्यांच्या सुप्त मनातून पूर्णपणे काढून टाकलं होतं त्यांनी. मुलींच्या शाळेतून आलेल्या आणि सेक्सबाद्दल बोलण्याची छान सवय असलेल्या नव्या मुलीला या मुली अती नीतिमान वाटल्या. आणि त्या मुली खरोखरच नीतिमान होत्या कारण त्यांची नीतिमत्ता ज्ञानावर आधारित होती- चांगल्या आणि वाईटाच्या खोट्या मापदंडांवर नव्हे.

लैंगिक बाबतीत ज्या मुलांना मुक्तपणानं वाढवलेलं असतं ती अभिरुचीहीन अशा तथाकथित गावंढळपणालाही अगदी मोकळी प्रतिक्रिया देताना आढळतात. काही वर्षांपूर्वी मी लंडनमध्ये एका एकपात्री मनोरंजनाच्या कार्यक्रमाला गेलो होतो. तो एलिझाबेथच्या काळातील शैलीप्रमाणे अतिशय वेगानं अश्लीलतेच्या सीमारेषा कळत नकळत पार करत होता.

तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की त्याचे प्रेक्षक जसे त्याच्या विनोदांना पोट धरधरून हसून प्रतिसाद देत तसा प्रतिसाद त्याला समरहिलच्या प्रेक्षकांकडून कधीच मिळू शकला नसता. त्यानं स्त्रियांच्या अंतर्वस्त्रांचा उल्लेख केल्याबरोबर उत्साहित होऊन सभागृहातील स्त्रिया किंचाळत होत्या पण त्या तऱ्हेच्या उल्लेखामुळे समरहिलच्या मुलांना हसू येणं कठीणच आहे.

एकदा मी बालवाडीच्या मुलांसाठी नाटक लिहिलं. ते जरा ग्राम्य नाटक होतं. त्यामध्ये एका लाकूडतोड्याच्या मुलाची गोष्ट होती. त्याला एक शंभर पौडांची नोट सापडते. अत्यानंदानं तो ती नोट घरातल्या सर्वाना आणि त्याचबरोबर गायीलाही दाखवतो. ती बधिर गाय ती नोट गिळून टाकते. गायीनं ती नोट बाहेर टाकावी म्हणून केलेले घरातल्या सगळ्यांचे

प्रयत्न अपयशी ठरतात. मग त्या मुलाला एक भन्नाट कल्पना सुचते. गावच्या जत्रेमध्ये आपला एक गाळा उघडायचा असं तो ठरवतो. गायीबरोबरच्या दोन मिनिटांसाठी एक शिलिंगाचं तिकिट लावायचं. जर तिथे असलेल्या कोणाही माणसाच्या उपस्थितीत गायीनं शेणाबरोबर पैमेही खाली टाकले तर ते पैसे तो माणूस जिंकेल.

वेस्ट एंड सभागृहात हे नाटक केलं असतं तर प्रेक्षकांच्या हास्यानं छप्पर उडून गेलं असतं. पण तरी आमच्या मुलांनी ते स्वीकारलं. या नाटकात भूमिका करणाऱ्या सहा ते नऊ वर्षांच्या आमच्या मुलांना त्यात काहीही विनोदी आढळलं नाही. त्यांतली एक आठ वर्षांची मुलगी मला म्हणाली, "तुम्ही नाटकात वेड्यासारखा योग्य त्या शब्दांचा वापरच केला नव्हता "; आणि खरं तर तिला म्हणायचं होतं "चपखल" शब्द. पण ते इतरांच्या दृष्टीनं "अयोग्य" ठरले असते.

इतरांच्या खाजगी लैंगिक जीवनात येताजाता डोकावून पाहण्याच्या आंबटशौकिनपणाच्या रोगाची लागण आमच्या समरहिलच्या मुलांना होण्याची शक्यताच नाही. आमच्या मुलांना सिनेमा बघताना त्यात संडास दाखवला किंवा जन्माबद्दल उल्लेख केला तर हसू दावण्याची गरज पडत नाही वा अपराधीही वाटत नाही. मधून मधून मुतारीच्या भिंतीवर लिहिण्याची साथ येते. मुलांच्या दृष्टीनं संडास-न्हाणीघर या कुतूहलाच्या जागा असतात. खूप लेखक आणि कलाकारांना या ठिकाणी प्रेरणा मिळते आणि ते साहजिकही आहे कारण न्हाणीघर ही निर्मितीची जागा आहे.

पुरुषापेक्षा स्त्रिया मनानं अधिक निर्मळ असतात असं म्हणणं चुकीचं आहे. पण पुरुषांचा क्लब किंवा बार स्त्रियांच्या क्लबपेक्षा अधिक अश्लील असण्याची शक्यता आहे. अश्लील किस्मे सांगण्याच्या फॅशनमागे त्याचा उच्चार करण्यास असलेली अलिखित बंदी आहे. लैंगिकता ज्या समाजात दडपली जात नाही अशा समाजात "अनुल्लेख" करण्याच्या बाबी नाहीशा होतील. समरहिलमध्ये उल्लेखास अयोग्य असं काहीही नाही आणि कोणालाही कशाचे धक्के बसत नाहीत. धक्का बसणं याचा अर्थ ज्या बाबतीत तुम्हाला धक्का बसतो त्या बाबतीत तुम्हाला आत्यंतिक रस आहे असा होतो.

जी माणसं घाबरून "मुलांकडून त्यांची निर्मलता हिरावून घेणं हा गुन्हा आहे" असा आरडाओरडा करतात, ती माणसं वाळूमध्ये आपलं डोकं खुपसून बसणाऱ्या शहामृगासारखी असतात. मुलं कधी निर्मळ नसतात पण ती अज्ञानी मात्र असतात. त्यांचं अज्ञान दूर केल्याबद्दल हे शहामृग मात्र आकांततांडव करतात.

दडपलेलं मूल हे खरं तर फारसं अज्ञानी नसतं. त्याचा इतर मुलांशी संपर्क येतो तेव्हा त्याला ते भयंकर "ज्ञान" मिळतं; बिचारी मुलं एकमेकांना ते नेहमी अंधाऱ्या कोपऱ्यात देतात. जी मुलं समरहिलमध्ये अगदी लहानपणापासून येतात त्यांना "अंधारे कोपरे" लागतच नाहीत. या मुलांनाही लैंगिक बाबींमध्ये रस असतो पण तो रोगट नसतो. अशा मुलांची जीवनाकडे बघण्याची दृष्टी अगदी निकोप असते.

समलिंगी आकर्षण

समरहिलमध्ये समलिंगी आकर्षण अस्तित्वात नाही. पण तरी समरहिलमध्ये येणाऱ्या प्रत्येक वयोगटातील मुलांमध्ये विकासाच्या विशिष्ट टप्प्यावर नकळत वाटणारं समलिंगी आकर्षण असतं.

आमच्या नऊ आणि दहा वर्षांच्या मुलांना मुलींशी काही देणं-घेणं नसतं. ती त्यांचा तिरस्कार करतात. भिन्नलिंगी व्यक्तींमध्ये ज्यांना अजिबात रस नाही अशा मुलांचा गट करून ती त्यांच्या टोळ्या बनवतात आणि त्यांना खरा रस असतो तो दरोडेखोरांसारखं "चल, हात वर करून शरण ये!" असं म्हणून कोणाला तरी घाबरवण्यात! याच वयाच्या मुलींनाही फक्त त्यांच्याच वयाच्या छोट्या मुलींबरोबर राहायला आवडतं आणि त्यांच्याचबरोबर त्यांचे गट त्या तयार करतात. पौगंडावस्थेच्या सुरुवातीच्या काळातही त्या मुलांच्या मागे लागत नाहीत. असं दिसतं की सुप्त समलिंगी आकर्षण मुलांपेक्षा

मुलींमधे जास्त काळ टिकून राहतं. जरी मुलांना त्या मजा म्हणून आह्वानं देत असल्या आणि चिडवत असल्या तरी त्या आपापल्या मैत्रिणींच्या घोळक्यात राहणं पसंत करतात. पण या वयात मुलींना मुलांच्या हक्कांबद्दल मत्सरही वाटतो. मुलांची शारीरिक ताकद आणि त्यांचा रांगडेपणा पाहून मुलींची चिडचिड होते. त्यांचं हे वय मुलांच्या मर्दानगीविरुद्ध निषेध व्यक्त करण्याचं असतं.

साधारणतः पंधरा ते सोळा वर्षांच्या वयापर्यंत मुलांमुलींना एकमेकांमधे काहीही रस नसतो. नैसर्गिक रीत्या एखादा जोडीदार निवडण्याकडे त्यांचा कल दिसत नाही. खरं तर त्यांना भिन्नलिंगी व्यक्तींमधे वाटणारा रस हा आक्रमक रूप घेतो.

समरहिलमधे मुलांना हस्तमैथुनाबद्दल अपराधी भावनेची टोचणी लागत नसल्यामुळे, सुप्त समलिंगी आकर्षणाचा ती रोगट पद्धतीनं आविष्कार करत नाहीत. काही वर्षांपूर्वी एका खाजगी शाळेतून आलेला एक नवीन मुलगा, मुलांना, पुरुषांनी पुरुषांशी ठेवण्याच्या लैंगिक संबंधांची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न करू लागला. पण त्याचा प्रयत्न फसला. आणि मग त्याच्या या प्रयत्नांबद्दल सगळ्यांच्या सगळ्या शाळेला माहिती होती हे जेव्हा त्याला समजलं तेव्हा तो आश्चर्यचकित तर झालाच पण जरा घाबरलाही.

काही एका प्रमाणात समलिंगी संबंध हे हस्तमैथुनाशी जोडलेले आहेत. दुसऱ्या एका मुलाबरोबर तुम्ही हस्तमैथुन करता आणि तुमची अपराधी भावना तुम्ही दोघं वाटून घेता आणि अशा तऱ्हेनं स्वतःच्या मनावरचं ओझं हलकं करता. पण जेव्हा हस्तमैथुन हे "पाप" मानलेलंच नसतं तेव्हा अपराधी भावना वाटून घेण्याची गरजच उरत नाही.

बालपणीच्या कोणत्या दडपणांमुळे मुलं समलिंगी संबंधांकडे वळतात, हे मला ठाऊक नाही, पण हे मात्र नक्कीच दिसतं की अगदी ताऱ्हेपणीच त्याची सुरुवात होत असावी. आजकाल समरहिलमधे पाच वर्षांखालील मुलांना प्रवेश दिला जात नाही, त्यामुळे ज्यांना बालवाडीमधे चुकीच्या पद्धतीनं वागवलेलं असतं अशा मुलांची आम्हांला विशेष लक्ष देऊन काळजी घ्यावी लागते. पण, चाळीस वर्षांपेक्षा थोडा अधिक काळ शाळेला होऊनही, शाळेतून एकही समलिंगी संबंध ठेवणारी व्यक्ती बाहेर पडलेली नाही. याचं कारण हेच आहे की मोकळेपणा मिळाला की निरोगी मुलं विकसित होतात.

स्वैराचार, अनौरस संतती आणि गर्भपात

स्वैराचार हा वेडेपणा आहे. योग्य जोडीदार मिळवण्याच्या आशेनं सारखे जोडीदार बदलत राहणं म्हणजे स्वैराचार. पण डॉन व्हॉन किंवा त्याची प्रतिकृती असलेल्या स्त्रीच्या नपुंसक आणि चक्रम दृष्टिकोनाचा हा दोष आहे. त्यामुळेच योग्य जोडीदार कधीही सापडत नाही.

"मुक्त प्रेम" या संज्ञेचा अर्थ जर आपण अभद्र मानत असू तर त्याचं कारण त्यातून प्रतीत होणारा अर्थ हा विकृत लैंगिक संबंधांचं वर्णन करतो. स्वैराचार नेहमीच असमाधान आणि लाजिरवाणेपणा पदरात देतो आणि तो दडपणाचा थेट परिणाम असतो. मुक्त माणसांमधे "मुक्त प्रेम" अस्तित्वात असणार नाही.

हातमोजा, हातरुमाल अशा शरीराच्या जवळ बाळगल्या जाणाऱ्या कोणत्याही वस्तूबरोबर दडपलेली लैंगिकता स्वतःला जोडून घेते. अशा प्रकारे "मुक्त प्रेम" हे स्वैराचार आहे कारण त्यामध्ये कोमलता, प्रेमळपणा वा खरीखुरी आत्मीयता यांचा अभाव असतो आणि अस्तित्वात असते ती केवळ वासना.

एक तरुण स्त्री, बराच काळ स्वैराचारात घालवल्यानंतर एकदा मला म्हणाली, "बिलबरोबर समागमात मला पहिल्यांदा भावोत्कटता अनुभवायला मिळाली." मी विचारलं, "आत्ताच पहिली वेळ का आली?" "माझं इतरांवर प्रेम नव्हतं, पण त्याच्यावर आहे."

समरहिलमध्ये उशिरा (तेराव्या वर्षी किंवा त्यानंतर) येणाऱ्या मुलांमध्ये स्वैराचार करण्याची प्रवृत्ती असते, प्रत्यक्षात नव्हे, पण मनोमन तशी इच्छा असते. स्वैराचाराची मुळं मुलाच्या बालपणात खोलवर गेलेली असतात. आणि एक महत्त्वाची गोष्ट आपल्याला माहित आहे की ही मुळं रोगट असतात. ही वागणूक वैविध्याकडे घेऊन जाते पण त्यातून समाधान आणि आनंद कधीही मिळत नाही.

अनौरस मुलाच्या जीवनाच्या वाटेवर पुष्कळच खाचखळगे असतात. काही आया मुलाला सांगतात की त्याचे वडील युद्धात मारले गेले किंवा आजारी पडून गेले. हे नक्कीच चुकीचं आहे. तो इतर मुलांना बाबांबरोबर पाहतो आणि त्यामुळे त्याच्या मनात दुखावल्याची जाणीव तयार होते. पण दुसऱ्या बाजूनं विचार केला तर हे नक्कीच उघड आहे की एक ना एक दिवस त्याच्या अनौरसपणाचा समाज करत असलेला निषेध त्याच्यापर्यंत पोचल्याशिवाय राहणार नाही. समरहिलमध्ये कुमारी मातांची काही मुलं होती पण कोणीही कधी या गोष्टीला यत्किंचितही महत्त्व दिलं नाही. लग्न झालेल्या आईबाबांची मुलं जितक्या आनंदात वाढतात, तितक्याच आनंदात अशी मुलंही मुक्त वातावरणात मोठी होतात.

बाहेरच्या जगात अनौरस मूल कधीकधी आपल्या आईला दोषी ठरवतं आणि तिच्याशी नीट वागत नाही. दुसऱ्या बाजूला त्याला त्याची आई अत्यंत आवडत असते आणि अशी भीती त्याला वाटते की त्याचे वडील नसलेल्या कोणत्या तरी माणसाशी ती लग्न करेल.

कसलं चमत्कारिक आहे हे जग! गर्भपाताला कायद्यानं बंदी आणि अनौरस मुलांवर बहिष्कार. आज ही एक समाधानाची बाब आहे की बऱ्याच स्त्रिया अनौरस संततीबाबत समाजाच्या पसंती-नापसंतीकडे लक्ष देत नाहीत. त्या उघडपणे आपल्या प्रेमातून निर्माण झालेल्या बाळाला जन्म देतात, बाळाचा त्यांना अभिमान वाटतो, त्याच्यासाठी त्या काम करतात, त्याला आनंदानं आणि अगदी छान पद्धतीनं वाढवतात. मी जे काही पाहिलं आहे त्यावरून मी असं म्हणून की त्यांची मुलं अगदी गुणी आणि प्रामाणिक माणसं असतात.

सरकारी शाळेतल्या कोणत्याही स्त्रीला जर अनौरस मूल झालं तर आपली नोकरी गमवावीच लागते. धर्मोपदेशकाच्या वायकोनं आपल्या घरी काम करणाऱ्या बाईला दिवस गेल्यामुळे हाकलून दिल्याचं मी कितीतरी वेळा ऐकलं आहे.

गर्भपाताचा प्रश्न म्हणजे मानवतेला लागलेल्या दांभिकतेच्या रोगाचं वाईटांत वाईट लक्षण आहे. आपल्या मुलीच्या अनौरस संततीला "आपलं" म्हणून आपल्या कुटुंबाला समाजाच्या निंदेला सामोरं जायला लावेल असा- न्यायाधीश, धर्मगुरू, डॉक्टर, शिक्षक किंवा असाच कोणी समाजाचा तथाकथित आधारस्तंभ सापडणं कठीण आहे. त्यापेक्षा त्याला गर्भपाताचा मार्ग अधिक सोयीचा वाटेल.

या सगळ्या प्रकारात आपल्याला सार्वजनिक मुताबीच्या भिंतीवरील अश्लील लिखाणाची आठवण होते. आपल्या दुष्ट नैतिकतेमुळे ज्या समाजाला तिची रास्त किंमत मोजावी लागते त्या समाजाचा हा नमुना आहे. शेवटी ती किंमत अनेक रूपांत आपल्याला मोजणं भाग पडतं. शरीराला जे आजार होतात ते तर आहेतच, आणि शिवाय दुःख आणि निराशा पदरी पडते.

४. धर्म आणि नीतिनियम

धर्म

नुकतीच शाळेला भेट द्यायला आलेली एक स्त्री मला म्हणाली, "तुमच्या विद्यार्थ्यांना तुम्ही येशूच्या आयुष्याबद्दल का शिकवत नाही? त्यामुळे त्याच्या पावलावर पाउल टाकून जगण्याची प्रेरणा त्यांना मिळेल." मी उत्तर दिलं की, "आपण जगायला शिकतो ते प्रत्यक्ष "जगून", इतरांच्या आयुष्याबद्दल "ऐकून" नव्हे; कारण शब्दांना प्रत्यक्ष कृतीपेक्षा अत्यंत कमी महत्त्व आहे." खूप जणांनी समरहिलला अत्यंत "पवित्र धार्मिक" स्थळ म्हटलं आहे कारण समरहिलमध्ये मुलांना प्रेम दिलं जातं.

हे खरंही असेल कदाचित; पण जोपर्यंत नैसर्गिक जगण्याला विरोध हा धर्माचा अर्थ समाजात साधारणपणे मान्य आहे, तोपर्यंत मला हे विशेषण पसंत पडणार नाही. मला जी धार्मिकता आठवते ती म्हणजे स्त्री-पुरुषांनी उदास दिसणारे कपडे घालून, अत्यंत करुण आवाजात अगदी सामान्य दर्जाच्या संगीतरचनेतील धार्मिक गीतं गायची आणि आपल्या पापांसाठी क्षमा मागायची. या प्रकाराशी माझा काहीही संबंध यावा अशी माझी इच्छा नाही.

माझा वैयक्तिक रीत्या, परमेश्वरावर श्रद्धा असणाऱ्या कोणाही माणसाला विरोध नाही- मग तो कोणताही देव मानत असेना का! मात्र जो "त्याचाच" देव सर्वशक्तिमान आहे आणि म्हणून मानवाच्या विकासावर आणि आनंदावर मर्यादा घालण्याचा अधिकार त्या देवाला आहे असा दावा करतो, अशा माणसावर माझा आक्षेप आहे. हे द्वंद्व धर्मशास्त्रावर श्रद्धा असणारे आणि नसणारे यांच्यामधील द्वंद्व नाहीच, ते मानवी स्वातंत्र्यावर विश्वास असणारे आणि दडपशाहीवर विश्वास असणारे यांच्यामधील द्वंद्व आहे.

एके दिवशी एक नवीन धर्म स्थापला जाईल. तुम्ही आ वासून थक्क होऊन विचाराल, "काय? नवीन धर्म?" ख्रिश्चन माणूस खवळून निषेध करेल, "ख्रिश्चन धर्म अमर नाही का?" ज्यू माणूस खवळून विचारेल, "ज्युडीझम अमर नाही का?"

नाही, देश जितके अमर आहेत, त्याहून धर्म अधिक अमर नाहीत. धर्म- मग तो कोणताही असो- त्याला जन्म, तारुण्य, म्हातारपण आणि अंत आहेच. शेकडो धर्म आले आणि गेले. करोडो इजिप्तवासीय "अमाॅन रा" या त्यांच्या धर्मावर चार हजार वर्षांहून अधिक काळ श्रद्धा बाळगून होते. आज त्या धर्माचं पालन निष्ठेनं करणारी एकही व्यक्ती सापडणार नाही. जसजशी संस्कृती बदलते तसतशी देवाची संकल्पना बदलत जाते. गार्डगुरं आणि धनगरांच्या देशात देव म्हणजे दयाळू धनगर होता. युद्धासारख्या काळात तो युद्धाचा देव होता. जेव्हा व्यापार-उदीम भरभराटीला आला तेव्हा तो न्यायदेवता झाला आणि न्याय आणि दया या गोष्टींचा समतोल राखू लागला. आज माणूस जेव्हा यांत्रिक रीतीनं निर्मितीक्षम झाला आहे, तेव्हा देव म्हणजे वेल्सनं वर्णिलेला "अदृश्य महानता" होतो. याचं कारण ज्या युगात आपण स्वतःच आपले अणुबाँब बनवू शकतो त्या युगात "निर्माता" असलेल्या देवाची गरज उरत नाही.

कालबाह्य झालेला धर्म आणि समजुतीचा स्वीकार पुढे एखादी नवी पिढी करणार नाही. नवा धर्म येईल तेव्हा माणसाचा जन्म पापातून झाला आहे ही कल्पना तो धर्म खोडून काढेल. नव्या धर्मात माणसं आनंदी होतील आणि तीच देवाची प्रार्थना/स्तुती असेल.

नवा धर्म शरीर आणि आत्म्यातील विरोधाभासाची कल्पना टाकून देईल. शरीर हे पापी नाही हे या धर्मात मान्य होईल. रविवारी सकाळी भजनं म्हणण्याहून ती सकाळ पोहण्यात घालवणं हे अधिक पवित्र आहे. देवाला जणू काही भजनं ऐकून समाधान मिळवण्याची गरज आहे! नव्या धर्माला परमेश्वर हिरव्यागार कुरणात सापडेल, आकाशात नव्हे. चर्चमधे जाण्यात आणि भजनं म्हणण्यात घालवल्या जाणाऱ्या वेळाच्या केवळ दहा टक्के वेळ जर चांगल्या कामात आणि इतरांना मदत करण्यात घालवला तर किती गोष्टी साध्य होऊ शकतील!

आपला आत्ताचा धर्म कसा मृतवत आहे ते रोजच्या रोज माझं वर्तमानपत्र मला सांगत असतं. आपल्या मताविरुद्ध मांडलेलं मत आपण दावून टाकतो, त्या माणसांना तुरुंगात टाकतो. आपण गरिबांची पिळवणूक करतो, आपण युद्धासाठी शस्त्रास्त्रं बनवतो. एक संस्था म्हणून चर्च अगदीच दुर्बल आहे. चर्च युद्ध थांबवत नाही. आपले अत्यंत क्रूर असे गुन्हेगारी संबंधातील नियम सौम्य करण्यासाठी चर्च काहीही करत नाही. दुसऱ्याची पिळवणूक करणाऱ्याच्या विरुद्ध चर्च ही संस्था कधी उभी राहात नाही.

तुम्ही देव आणि दानवाची एकाच वेळी पूजा करू शकत नाही. आधुनिक भाषेत बोलायचं झालं तर तुम्ही रविवारी चर्चला जाऊन, सोमवारी तलवारबाजीचा सराव करू शकत नाही. युद्धकाळामधे अनेक चर्चमधे असा दावा केला जातो की परमेश्वर त्यांच्या बाजूला आहे- यापेक्षा अधिक वार्डंट अशी परमेश्वराची निंदा काय असू शकेल? दोन्हीही बाजू रास्त आहेत असा देवाचा विश्वास असू शकत नाही. एका बाजूला मूर्तिमंत प्रेम आणि त्याच वेळी प्रतिस्पर्ध्यावरील विषारी वायूंनी केलेल्या आक्रमणाला पाठिंबा अशा दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी देव कसा करू शकेल?

संस्थापित पारंपरिक धर्म हा अनेकांना आपल्या वैयक्तिक समस्यांतून सुटका करून घेण्याचा सोपा मार्ग वाटतो. जर रोमन कॅथॉलिक माणसानं पाप केलं तर ते तो आपल्या धर्मगुरुपाशी कबूल करतो आणि धर्मगुरू त्याला त्याच्या पापातून मुक्त करतो.

धार्मिक व्यक्ती आपलं ओझं परमेश्वरावर टाकून देते. त्या व्यक्तीला पूर्ण खात्री असते की आपला मार्ग उज्ज्वल आहे. अशा रीतीनं व्यक्तीचा आत्मसन्मान आणि त्याची वागणूक या गोष्टींना महत्त्व न देता ते विश्वासाला दिलं जातं. "परमेश्वरावर विश्वास ठेवलात तर तुमचा उद्धार केला जाईल." यावरून असं म्हणता येईल की आपली श्रद्धा असल्याचं जाहीर करा आणि तुमचे सगळे आध्यात्मिक प्रश्न सुटतील. तुम्हाला स्वर्गाचं तिकिट नक्की मिळणार याची खात्री बाळगा.

मूलभूत रीत्या पाहिलं तर धर्म जीवनाला घाबरतो. जीवनापासून पळण्याची ती प्रक्रिया आहे. परलोकातील परिपूर्ण जगण्याच्या पूर्वीची प्राथमिक अवस्था- एवढीच किंमत इथे आणि आत्ता जगण्याला धर्म देतो. गूढवाद आणि धर्म यांचं म्हणणं असं आहे की या पृथ्वीवरचं आत्ताचं आयुष्य हे अयशस्वी आहे; आणि माणसाला स्वतंत्रपणे स्वतःचा उद्धार करून घेणं जमणार नाही. पण मुक्त मुलांना आयुष्य हे अपयशी आहे असं वाटत नाही, कारण जीवनाला नकार द्यायला त्यांना कोणी शिकवलं नाहीये.

धर्म आणि गूढवाद अवास्तव विचारसरणी आणि अवास्तव वागणूक जोपासतात. आपण आपली जेट विमानं आणि टी. व्ही. सेट्स घेऊन बसलो आहोत आणि खऱ्या जीवनापासून आफ्रिकन आदिवासीपेक्षा कोसो दूर आहोत हे निर्विवाद सत्य आहे. हो, आदिवासींचा धर्मही भीतीतून निर्माण झाला हे जरी खरं असलं तरी आदिवासी हा प्रेम करताना नपुंसक नाही, समलिंगी आकर्षण त्याच्यात नाही, तो संकुचितही नाही. तो आजही आदिमानवासारखं जीवन जगत असला तरी अत्यावश्यक गोष्टींमधे मात्र तो जीवनाला होकार देतो.

या रानटी लोकांप्रमाणे आपणही भीतीमुळे धर्माकडे वळतो. पण आपण रानटी लोकांच्या अगदी विरुद्ध म्हणजे नपुंसक माणसं आहोत. आपल्या मुलांमधील चैतन्य कायमचं नष्ट करून आणि भीतीनं त्यांना नेभळट बनवून मगच आपण त्यांना धर्म शिकवू शकतो.

धार्मिक शिक्षणामुळे वाया गेलेल्या मुलांची कितीतरी उदाहरणं मी पाहिली आहेत. पण ही उदाहरणं सांगणं कोणाच्याच फायद्याचं होणार नाही. त्याउलट एखादा उद्धारकर्ता धर्मगुरूसुद्धा "रक्त धुऊन", पापविमोचन करून त्यानं वाचवलेल्या माणसांचे दाखले देऊ शकेल. "माणूस हा पापी आहे आणि त्याचा उद्धार होणं आवश्यक आहे" हे जर आपण गृहीत धरणार असू तर मग धर्मवादी बरोबर आहेत असं म्हणावं लागेल.

मी पालकांना विनंती करीन की त्यांनी अधिक व्यापक दृष्टिकोन ठेवावा, त्यांच्या अगदी जवळच्या गोतावळ्यापेक्षा खूप वेगळा दृष्टिकोन ठेवावा. मी पालकांना म्हणेन की ज्या संस्कृतीत जन्माच्या वेळीच मुलांवर पाप लादलं जाणार नाही, अशी संस्कृती जोपासा. उपजतच चांगला असल्याचं मुलाला आईबावांनी सांगावं, जन्मतःच वार्डट आहे असं सांगू नये आणि उद्धाराची गरजच काढून टाकावी. आता आपलं हे जे जग आहे ते आपण अधिक चांगलं करू शकतो आणि ते तसं करायलाच पाहिजे. आपली सारी ऊर्जा आता आणि इथेच वळवली पाहिजे- कोणत्या तरी नंतर येणाऱ्या काल्पनिक अमर जीवनाकडे नव्हे. हे पालकांनी आपल्या मुलांना सांगावं असं मी त्यांना सांगतो.

कोणत्याही मुलाला धार्मिक गूढवादाचं शिक्षण देता कामा नये. गूढवाद मुलाला वास्तवापासून पलायनाची संधी देतो- पण ती संधी अत्यंत धोकादायक असते. आपल्याला सर्वानाच वास्तवापासून दूर जाण्याची कधीकधी गरज जाणवते- नाही तर आपण कधी कादंबरी वाचली नसती, ना सिनेमाला गेलो असतो, ना एखादी व्हिस्की रिचवली असती. पण हे करताना आपण छान सजग असतो आणि पुन्हा लगेचच वास्तवाकडे परत येतो. गूढवादी माणूस सततच पलायनवादी जीवन जगण्याची शक्यता जास्त असते, कारण तो त्याची विषयोपभोगाची सर्व वृत्ती त्याची धार्मिकता, आध्यात्मिकता किंवा कॅथॉलिक धर्मपंथाशी वा यहूदी धर्माशी असलेली निष्ठा याकडे वळवतो.

कोणतंही मूल उपजत गूढवादी नसतं. एका रात्री अभिनयाच्या एका उत्स्फूर्त वर्गात समरहिलमध्ये जो प्रसंग घडला त्यावरून मुलाला सहज असणारं वास्तवाचं भान अगदी स्पष्ट होतं; मात्र त्याचे प्रतिसाद भीतीमुळे विकृत झालेले नसले पाहिजेत.

एका रात्री मी एका खुर्चीवर बसलो आणि म्हणालो, "स्वर्गाच्या सुवर्णद्वारापाशी मी सेंट पीटर उभा आहे. तुम्ही सगळे आत प्रवेश मिळवायला उत्सुक आहात. चला, सुरू करा."

सगळ्यांनी आत जाण्यासाठी वेगवेगळी कारणं दिली. एक मुलगी विरुद्ध बाजूनं आली आणि बाहेर जाण्यासाठी तिनं विनंती केली. पण सगळ्यात धमाल उडवून दिली ती एका मुलानं! आपले हात खिशात घालून मजेत शीळ घालत तो माझ्याजवळून आरामात पुढे गेला.

मी ओरडलो, "अरे ए, तुला आत जाता येणार नाही."

त्यानं मागे वळून माझ्याकडे पाहिलं आणि म्हणाला, "हंSS! तुम्ही कामावर नवीन आलेले दिसता."

"म्हणजे काय?" मी विचारलं.

"मी कोण आहे ते तुम्हाला माहीत आहे असं दिसत नाही, हो की नाही?"

"कोण आहात तुम्ही?" मी विचारलं.

"परमेश्वर," तो म्हणाला आणि शीळ घालत घालत स्वर्गात गेला.

मुलांना प्रार्थनाही करायची नसते. मुलांसाठी प्रार्थना म्हणजे ढोंगीपणा असतो. मी शेकडो मुलांना विचारलं आहे, "तुम्ही प्रार्थना म्हणताना कसला विचार करत असता?" प्रत्येक मूल एकच गोष्ट सांगतं- "त्या वेळी मी कसला तरी

दुसराच विचार करत असतो." मूल दुसरा विचार करणारच कारण प्रार्थनेला त्याच्या दृष्टीनं काहीही अर्थ नसतो. ती बाहेरून लादलेली सक्ती असते.

दहा लाख लोक जेवण्याआधी प्रार्थना म्हणतात. नऊ लाख नव्याणव हजार नऊशे माणसं ती यांत्रिकपणे म्हणतात. जसं एखाद्या माणसाला ओलांडून पुढे जायचं असेल तर जितक्या यांत्रिकपणे "माफ करा" असं आपण म्हणतो तशीच. पण आपल्या यांत्रिक प्रार्थना आणि आपले यांत्रिक शिष्टाचार नव्या पिढीला का द्यायचे? हा प्रामाणिकपणा नाही. असहाय मुलावर धर्म लादणं हेही प्रामाणिक नव्हे. निवड करण्यायोग्य वयात आपली निवड करण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य मुलाला असलं पाहिजे.

गूढवादापेक्षा अधिक धोकादायक गोष्ट म्हणजे मुलाला द्वेष करायला शिकवणं. जर काही गोष्टी म्हणजे पाप आहेत असं मुलाला शिकवलं तर तो जीवनावर प्रेम करण्याऐवजी जीवनाचा द्वेष करणारच. मुलं जेव्हा मुक्त असतात तेव्हा दुसरं मूल पापी आहे असा विचार ती कधीच करत नाहीत. समग्रहिलमधे जर एखाद्या मुलानं चोरी केली आणि त्याच्या वर्गमित्रांच्या न्यायालयात त्याची चौकशी झाली तर त्याला चोरीबद्दल कधीही शिक्षा केली जात नाही. फक्त तो त्याचं कर्ज परत करेल हे पाहिलं जातं. मुलांना नकळत हे समजतं की चोरी करणं हा आजार आहे. मुलं म्हणजे छोटी छोटी वास्तववादी माणसं असतात, आणि एखाद्या रागीट देवाला किंवा मोहात पाडणाऱ्या सैतानाला गृहीत न धरण्याचं शहाणपण त्यांच्याजवळ असतं. गुलाम बनलेल्या माणसानं देव म्हणजे स्वतःचीच प्रतिमा निर्माण केली. पण उत्सुकतेनं आणि धैर्यानं जीवनाला सामोरं जाणाऱ्या मुक्त मुलांना देव निर्माण करण्याची अजिबात गरज नसते.

आपल्याला आपल्या मुलांची मनं जर निरोगी राहायला हवी असतील तर आपण त्यांना चुकीची मूल्यं न देण्यासाठी सतर्क राहायला हवं. ज्यांना ख्रिश्चन धर्माची तत्त्वं पटत नाहीत आणि ज्या गृहीतकांची स्वतःलाच खात्री नाही, अशी गृहीतकां आपल्या मुलांना शिकवणारी खूपशी माणसं असतात. किती आया खरोखरच नरकातील आगीवर आणि हार्प नावाच्या वाद्यानं भरलेल्या स्वर्गावर विश्वास ठेवतात? आणि तरीही या गोष्टींवर विश्वास नसलेल्या हजारो आया त्यांच्या मुलांना या प्राचीन रानटी कथा सांगून त्यांच्या आत्म्याला आवरण घालतात.

धार्मिकतेची भरभराट होते कारण माणूस स्वतःच्या सुप्त जाणिवांना सामोरं जात नाही, जाऊ शकत नाही. धर्म सुप्त मनाला "दुष्ट" ठरवतो आणि माणसाला त्याच्या मोहापासून दूर पळायला सांगतो. पण जर सुप्त मनच जागरूक मन झालं तर धर्माला काही कामच उरणार नाही.

मुलासाठी धर्म म्हणजे जवळजवळ नेहमी फक्त भीतीच असते. ईश्वर हा अतिशय शक्तिमान माणूस असतो, त्याच्या पापण्यांमधे असलेल्या वारीक भोकांमधून तो तुम्ही जिथे कुठे असाल तिथे तुम्हाला पाहू शकतो. मुलाच्या दृष्टीनं तो रात्री झोपलेला असताना चादरीखाली काय चाललंय हेही देवाला दिसतं. मुलाच्या मनात भीती निर्माण करणं हा सगळ्यात वाईट गुन्हा आहे. मग मूल आयुष्यभर जीवनाला "नको" म्हणतं. कायमच ते स्वतःला कमी समजतं. कायमच भिन्न राहतं.

स्वर्ग आणि नरक या बालिश कल्पना माणसाच्या आशा आणि भीतीवर आधारलेल्या आहेत हे त्याला योग्य विचारांनी समजत असलं तरी बालपणी नरकयातनांची भीती दाखवलेलं कोणीही या आयुष्यात सुरक्षिततेबद्दलची अवाजवी चिंता करण्यातून सुटूच शकणार नाही. भावनिक वाढ जर बालपणी अयोग्य रीतीनं झाली तर आयुष्यभर ती तशीच राहते. तुम्हाला "हार्प" बक्षीस देणारा कडक देव वा तुम्हाला आगीमधे जाळणारा देव माणसानं स्वतःची प्रतिमा म्हणून तयार केला. माणसाचं स्वतःचं ते एक भव्य प्रक्षेपण आहे. देव हा "इच्छापूर्ती" बनतो तर सैतान हा "भीतीपूर्ती" बनतो.

तळटीप – "हार्प" बक्षीस देणारा व आगीमधे जाळणारा देव या बायबलमधील संकल्पना आहेत.

अशा तऱ्हेनं, ज्यातून आनंद मिळतो ते सर्व वार्डेट ठरतं. पत्ते खेळणं, सिनेमा-नाटकाला जाणं किंवा नृत्य करणं या माऱ्या गोष्टी सैतानाशी निगडित आहेत. वऱ्याच वेळा धार्मिक असणं म्हणजे आनंदाशी फारकत घेणं. रविवारी मुलांवर कडक इऱ्त्रीचे कपडे घालण्याचं जे बंधन ग्रामीण भागात घातलं जातं त्यावरून उदासीन आणि शिक्षा देणारी धर्माची बाजू स्पष्ट दिसते. पवित्र संगीतही खूपदा अगदी रडकं असल्याचं जाणवतं. खूप लोकांच्या दृष्टिकोनातून चर्चला जाणं हे न टाळता येणारं एक कर्तव्य असतं. खूप लोकांना असं वाटतं की धार्मिक असणं म्हणजे दुःखी असणं आणि दुःखी दिसणं.

नवा धर्म हा "स्व"रूप जाणण्यावर आणि स्वतःच्या स्वीकारावर आधारलेला असेल. दुसऱ्यांवर प्रेम करण्यासाठी स्वतःवर खरंखुरं प्रेम करण्याची आवश्यकता असते. पापातूनच जन्माची सुरुवात झाली या कलंकाच्या छत्राखाली वाढवलं जाण्यापेक्षा हे किती वेगळं आहे! त्या कलंकाचा परिणाम स्वतःचा द्वेष आणि त्यामुळे इतरांचा द्वेष करण्यात होतो. कोलरिज या कवीनं नव्या धर्माच्या कल्पनेची अभिव्यक्ती खालील शब्दांत केली आहे- "जेव्हा माणूस लहान-मोट्या सर्व गोष्टींवर आणि स्वतःवर प्रेम करतो, तेव्हा त्याची प्रार्थना खऱ्या अर्थानं उत्तम प्रार्थना ठरते, आणि नवा धर्म हेच सांगतो."

नैतिक शिक्षण

जर सातत्यानं चांगलं काय आणि वार्डेट काय हे मुलाच्या लक्षात आणून दिलं नाही आणि नैतिक मूल्यं मुलाला शिकवली नाहीत तर आपण चांगल्या पालकत्वाच्या कसोटीला उतरलो नाही अशी वऱ्याच पालकांची समजूत असते. अक्षरशः प्रत्येक आई आणि बाबांना मुलाच्या शारीरिक गरजा पुरवण्याइतकंच महत्त्वाचं कर्तव्य मुलामधे नैतिक मूल्यं रुजवणं हे आहे असं वाटतं. हे शिक्षण न दिल्यास त्यांचं मूल जंगली आणि अविवेकी, इतरांचा अजिबात विचार न करणारं निपजेल असं त्यांना वाटतं. हा विश्वास निर्माण होतो कारण "मनुष्य हा जन्मतःच पापी आहे, तो निसर्गतःच वार्डेट असतो आणि त्याला चांगुलपणाचं शिक्षण दिलं नाही तर तो लुटारू, दुष्ट आणि खुनीमुद्धा बनू शकेल," या वचनाचा स्वीकार आपल्या संस्कृतीत बहुतांश लोकांनी, निदान उदासीन राहून तरी केलेलाच असतो.

खिश्चन चर्च हा विश्वास जाहीरपणे सांगते- "आपण अत्यंत दुःखी आणि पापी आहोत." धर्मोपदेशक आणि शाळेतील शिक्षक त्यामुळे असं मानतात की मुलाला प्रकाशाकडे नेलं पाहिजे. मग तो प्रकाश काँसचा असो वा नैतिक संस्कृतीचा असो- दोन्ही बाबतीत हेतू एकच- "मुलाला गर्तेतून वर काढणं".

आणि जेव्हा चर्च आणि शाळा दोन्ही महान संस्था अधिकारवाणीनं मुलाचा जन्म पापातून झाला आहे असं सांगतात तेव्हा या महान संस्थांच्या विरोधात मत नोंदवणं ही अपेक्षाच आपण आईवडिलांकडून करू शकत नाही. चर्च सांगतं, "तुम्ही पाप केलं तर तुम्हाला त्याबद्दल शिक्षा होईल." पालक या संकेताचा आधार घेऊन म्हणतो, "हे तू पुन्हा केलंस तर मी तुला आत्ताच शिक्षा करीन." भीतीच्या आधारे मुलाचं उन्नयन करण्याचा दोषही प्रयत्न करतात.

वायबलमधे असं म्हटलं आहे, "ईश्वराची भीती हे शहाणपणाच्या दिशेनं पहिलं पाऊल आहे." ही खरं तर एखाद्या मानसिक रोगाची सुरुवात आहे. कोणत्याही प्रकारची भीती मुलाच्या मनात रुजवणं हे खूप धोकादायक आहे.

खूप वेळा मला एखाद्या पालकानं सांगितलं आहे, "माझा मुलगा विघडला कसा हे मला समजत नाही. मी त्याला कडक शिक्षा केली आहे आणि घरी कधीही स्वतः त्याच्यासमोर वार्डेट वागणुकीचं उदाहरण घालून दिलेलं नाही." वडिलांच्या कातडी पट्ट्याच्या वा ईश्वराच्या भीतीच्या माध्यमातून ज्यांना शिक्षण मिळालं आहे आणि त्यामुळे ज्यांचं अतिशय नुकसान झालं आहे अशा मुलांबरोबर मला नेहमीच खूप काम करावं लागतं. या मुलांना चांगुलपणानं वागायला भाग पाडलं गेलं आहे.

मुलांची तयारी नसताना, त्यांना समजत नसताना त्यांच्यावर सतत होणारा बंधनांचा मारा, बजावून सांगण्याचा, बौद्धिकांचा भडिमार आणि लादली जाणारी नैतिकता या साऱ्यांचा किती भयानक परिणाम मुलांवर होत असतो, आणि न समजल्यामुळे ती या गोष्टींचा आपण होऊन स्वीकार करत नाहीत हे पालकांच्या क्वचितच लक्षात येतं.

समस्याग्रस्त मुलांच्या तणावाखाली असलेल्या पालकांच्या मनाला स्वतःची नैतिक मूल्यं तपासून पाहावीत असा विचारही कधी शिवत नाही. बरोबर काय आणि चूक काय हे त्यांना नेमकं माहीत आहे असा त्यांचा विश्वास असतो. आणि धर्मग्रंथांमध्ये अधिकारवाणीनं योग्य वागण्याचे मापदंड कायमस्वरूपी लिहून ठेवलेले आहेत. आपल्या आईवडिलांची किंवा आपल्या शिक्षकांची शिकवण आणि समाजाला मान्य असलेली वागण्याची पद्धत या गोष्टी नव्यानं तपासून पाहण्याचं आज पालकांच्या मनातही येत नाही. त्यांच्या संस्कृतीतील सर्व विश्वास तो गृहीत धरतो. या श्रद्धांबद्दल विचार करणं, त्यांचं विश्लेषण करणं यांमुळे मेंदूला फारच काम करावं लागतं. आणि त्यांना आह्वान देणं तर फारच धक्कादायक असतं.

अशा रीतीनं तणावाखाली असलेल्या पालकांना त्यांच्या मुलाचा दोष आहे असं वाटतं. मुलगा मुद्दाम वाईट वागतो असं त्यांना वाटतं. माझा अत्यंत ठाम विश्वास आहे की मुलाची कधीही चूक नसते. माझ्या सहवासात आलेल्या प्रत्येक मुलाची केस हेच दाखवते की चुकीच्या दिशेनं दिलं गेलेलं बालशिक्षण आणि लावल्या गेलेल्या चुकीच्या सवयी हेच मूळ असतं. मानसशास्त्राची अगदी मूलभूत तत्वं बाजूला ठेवूनच बालपणी अगदी लवकरच नैतिकतेचे धडे मुलांना दिले जातात.

प्रथमतः प्रत्येकाचा हा विश्वास आहे की माणूस हा इच्छा असणारा प्राणी आहे- तो सारं काही स्वतःच्या इच्छेनुसार करू शकतो. एकूण एक मानसशास्त्रज्ञ याच्याशी असहमत आहेत. मानसोपचारांनी हे सिद्ध केलं आहे की माणसाच्या कृतींवर मोठ्या प्रमाणात त्याच्या अबोध मनाचा ताबा असतो. फौजदारी कायदा या चुकीच्या विश्वासावर आधारलेला आहे की प्रत्येक माणूस ही एक जबाबदार व्यक्ती असते आणि चांगल्या वा वाईट इच्छा करणं तिला शक्य असतं. त्यामुळे अगदी अलीकडे स्त्रियांच्या कपड्यांवर शाई शिंपडल्याबद्दल एका माणसाला तुरुंगवासाची शिक्षा मिळाली.

समाजाच्या मते हा शाई शिंपडणारा एक दुष्ट गुंड आहे आणि प्रयत्न केल्यास तोही चांगला वनू शकतो. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते तो वाट चुकलेला, आजारी, चक्रम माणूस आहे आणि त्याची वागणूक हे त्याच्या रोगाचं लक्षण आहे. त्याला स्वतःला आपल्या वागण्याचा अर्थच माहीत नाही. ज्ञानी समाज त्याला हळुवारपणे डॉक्टरकडे घेऊन जाईल.

मानसशास्त्रानं केलेल्या सुप्त मनाच्या अभ्यासानं आपल्याला हे दाखवून दिलं आहे की आपल्या सर्व कर्मांच्या मागे एक अज्ञात स्रोत असतो. दीर्घकाल आणि तपशीलवार असं मानसविश्लेषण केल्याखेरीज आपण त्या खोलवर दडलेल्या मनाच्या अबोध भागापर्यंत पोचू शकत नाही. आपण कर्म करतो पण आपल्याला ते आपण का करतो आहेत हे कळत नाही.

काही दिवसांपूर्वी मी मानसशास्त्राचे माझे सगळे ग्रंथ बाजूला ठेवले आणि टाईल्सचं काम सुरू केलं. का ते मला माहीत नाही. त्याऐवजी जर मी शाई शिंपडायला सुरुवात केली असती तर मी तसं का केलं ते मला कळलं नसतं. टाईल्स बसवणं ही समाजमान्य कृती आहे. आणि त्यामुळे मी एक सन्माननीय नागरिक ठरतो. आणि शाई शिंपडणं हे समाजविरोधी कृत्य आहे व त्यामुळे तो माणूस तिरस्करणीय असा गुन्हेगार ठरतो. पण शाई शिंपडणाऱ्या त्या माणसात आणि माझ्यात एक फरक आहे- मला हस्तकला जाणीवपूर्वक आवडते, पण त्या शाई शिंपडणाऱ्याला शाई शिंपडणं हे काही जाणीवपूर्वक आवडत नाही. हस्तकाम करताना माझं जाणतं आणि नेणतं - ही दोन्ही मनं एक होऊन काम करत असतात. पण शाई शिंपडताना जाणत्या आणि अबोध मनामध्ये द्वंद्व असतं. या द्वंद्वाचं फळ म्हणजे हे समाजविरोधी कृत्य.

काही वर्षापूर्वी एक अकरा वर्षांचा चुणचुणीत, हुशार आणि गोड मुलगा समरहिलमधे होता. तो शांतपणे वाचत बसलेला असायचा. मग अचानक तो उडी मारून खोलीतून धावत पळत बाहेर जाऊन घराला आग लावायचा प्रयत्न करायचा. ती एक तीव्र ऊर्मी असायची आणि त्याला ती आवरताच येत नसे.

या ऊर्मीवर आपल्या इच्छाशक्तीनं त्यानं तावा मिळवावा या हेतूनं पूर्वी खूप शिक्षकांनी त्याला उपदेश आणि छडी या मार्गांनी प्रोत्साहन दिलं होतं. पण त्याच्या सुप्त मनाची आग लावण्याची ऊर्मी ही त्याच्या आवाक्याच्या बाहेरचीच होती. जाणीवपूर्वक ते न करण्याच्या त्याच्या इच्छेपेक्षा ती कितीतरी पटींनी अधिक प्रभावी होती. हा मुलगा "वाईट" मुलगा नव्हता. तो "आजारी" होता. कशाच्या प्रभावामुळे तो "आजारी" पडला? कशाच्या प्रभावामुळे मुलं आणि मुली आजारी पडतात आणि गुन्हेगारीकडे वळतात? मी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

आपण जेव्हा तान्हा बाळाकडे पाहतो तेव्हा त्याच्यामधे किंचितही दुष्टपणा नाही हे आपल्याला ठाऊक असतं- एखाद्या कोबीच्या गड्ड्यामधे किंवा वाघाच्या बछड्यात जेवढा दुष्टपणा असू शकतो तेवढाच. नवजात बालक स्वतःबरोबर त्याची इच्छा, त्याची नेणिवेतील जीवनावहलची ओढ आणि एक चैतन्य घेऊन येतं. हे चैतन्य त्याला खायला सांगतं, स्वतःच्या शरीराचा शोध घ्यायला आणि स्वतःच्या इच्छा पूर्ण करायला सांगतं. निसर्गनियमानुसार जसं वागायला पाहिजे तसंच ते बाळ वागतं, उपजत सहजतेनं ते बाळ वागतं. पण मोठ्या माणसाच्या दृष्टीतून निर्मात्याची बाळांमधे रुजलेली इच्छा - निसर्गाची बाळांमधे असलेली इच्छा या राक्षसाच्या इच्छा ठरतात.

जवळजवळ प्रत्येक मोठ्या माणसाचा विश्वास हा असतो की मुलाच्या स्वभावात सुधारणा घडवून आणायला हवी. त्यामुळे होतं काय, की प्रत्येक तरुण पालक मुलाला "कसं जगायचं" हे शिकवायला सुरुवात करतो.

लवकरच मूल सगळ्या बंधनांच्या व्यवस्थेला सामोरं जातं. उदा. - "हा वेडेपणा आहे" आणि "ते घाण आहे" आणि "हे असलं वागणं अगदी स्वार्थी आहे" वगैरे वगैरे. मुलाच्या उपजत चैतन्याच्या आवाजाची आणि शिकवण्याच्या आवाजाची भेट होते. चर्च नैसर्गिक आवाजाला राक्षसाचा आवाज आणि नैतिक शिक्षणाचा आवाज हा देवाचा आवाज असं म्हणेल. पण हे उलटं म्हणायला हवं याबद्दल माझी पूर्ण खात्री आहे.

"नैतिक शिक्षण"च मुलाला "वाईट" बनवतं हा माझा विश्वास आहे. एखाद्या "वाईट" मुलाला मिळालेल्या नैतिक शिक्षणाचा मी धुव्वा उडवला की तो मुलगा एक "चांगला" मुलगा बनतो हे मी स्वतः पाहिलं आहे.

कदाचित मोठ्या माणसांना नैतिक शिक्षणाचा लाभ होऊ शकेल, पण त्याबद्दलही मला शंका वाटते. पण लहान मुलांना तर नैतिक शिक्षणातून काहीही मिळत नाही. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या ते चुकीचं आहे. एखाद्या मुलाला निःस्वार्थीपणानं वागायला सांगणं हे चुकीचं आहे. प्रत्येक मूल हे स्वतःमधे रमणारं असतं आणि अखळं जग त्याचंच असतं. जेव्हा त्याच्याजवळ सफरचंद असतं तेव्हा त्याची एकमेव इच्छा ते सफरचंद खाण्याची असते. आईनं त्याला ते धाकट्या भावाबरोबर वाटून खायला प्रोत्साहन देण्याचा परिणाम म्हणजे त्याच्या मनात धाकट्या भावाबद्दल असूया निर्माण होणं. निःस्वार्थीपणा हा नंतर येतो- आणि तो नैसर्गिक रीत्या येतो- पण जर मुलाला निःस्वार्थीपणानं वागण्याची शिकवण दिली नसेल तरच येतो. जर निःस्वार्थीपणा मुलावर लादला गेला असेल तर तो कधीही निःस्वार्थी बनणार नाही. मुलाचा स्वार्थीपणा दडपून, खरं तर आई तो आयुष्यभर टिकण्याची वेगमी करते.

हे असं कसं होतं? मानसशास्त्रानं हे दाखवून दिलं आहे की अतृप्त इच्छा या सुप्त मनात घर करून राहतात. त्यामुळे निःस्वार्थीपणाची शिकवण ज्याला दिली जाते असं मूल आईला खुश करण्यासाठी तिच्या अपेक्षा पूर्ण करत राहतं. नकळत त्याच्या स्वतःच्या स्वार्थी इच्छा ते गाडून टाकतं- आणि या दडपणाचा परिणाम म्हणून त्याच्या बालपणीच्या इच्छा तो जपेल आणि आयुष्यभर स्वार्थीपणानं वागेल. अशा रीतीनं नैतिक शिकवणीचं उद्दिष्ट, नैतिक शिकवणीमुळेच साध्य होऊ शकत नाही.

लैंगिक बाबतीतही तेच घडतं. लैंगिकतेवरील नैतिक बंधनांमुळे बाळपणी लैंगिक बाबतीत वाटलेला रस पुढे तसाच टिकून राहतो. शाळकरी मुलींना अश्लील चित्र दाखवणं, स्वतःच्या लैंगिक अवयवाशी लोकांसमोर चाळे करणं अशा तऱ्हेच्या पोरकट चाळ्यांमुळे ज्यांना अटक होते ती माणसं आईच्या कडक नैतिक शिस्तीत वाढलेली असतात. बालपणातलं पूर्णपणे स्वाभाविक कुतूहल, "महाभयंकर पाप" म्हणून सांगितलं गेलेलं असतं. ती बाळपणीची इच्छा मूल दडपून टाकतं खरं, पण तीच इच्छा त्याच्या सुप्त मनात जिवंत राहते आणि मग पुढे ती मूळ स्वरूपात डोकं वर काढते. अनेकदा प्रतीकात्मक स्वरूपात म्हणजे डिपार्टमेंटल स्टोअरमधून हँडबॅगची उचलेगिरी करण्याची एखाद्या स्त्रीची कृती, ही नैतिक शिक्षण दिलं जात असताना बालपणी दडपल्या गेलेल्या इच्छांचं प्रकट झालेलं प्रतीक असते. बालपणी घातलेल्या बंदीमुळे अतृप्त राहिलेल्या लैंगिक इच्छेची पूर्ती या वागणुकीद्वारे ती करून घेत असते.

ही सगळी बिच्चारी माणसं असमाधानी असतात. चोरणं याचा अर्थ आपल्या गटाचा रोष पत्करणं. आणि गटाशी बांधिलकी ही अगदी तीव्र अशी सहज प्रवृत्ती असते. समाजविरोधी वागणं हा माणसाचा सहजभाव नव्हे. आपल्या शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनी आपल्याला चांगलं म्हणावं हे मनुष्यजीवनाचं एक मूलभूत ध्येय असतं. अहंभाव हा एकच पैलूही सर्वसाधारण माणसाला सामाजिक बनवायला पुरेसा आहे. स्वभावाचा अहंभावापेक्षा अधिक तीव्र असाच पैलू माणसाला समाजविरोधी बनवू शकेल.

हा अधिक तीव्र पैलू कोणता? जेव्हा निसर्गानं बनवलेल्या "मी"मधे आणि नैतिक शिक्षणानं बनवलेल्या "मी"मधे चाललेला संघर्ष अत्यंत तीव्र होतो, तेव्हा "अहं" आपल्या तान्हेपणाच्या अवस्थेकडे परत जातो. मग समाजाचं मत हे गौण ठरतं. फौजदारी कोर्टात उभं राहणं आणि वर्तमानपत्रात अशा तऱ्हेनं आपलं नाव छापून येणं या गोष्टी अतिशय लज्जास्पद आहेत हे माहित असूनही एखाद्या क्लेप्टोमेनियाकच्या बाबतीत लोकमताची भीती, ती व्यक्ती तान्हेपणाच्या अवस्थेत गेल्यामुळे अगदीच कमी झालेली असते. मानसशास्त्रीय विश्लेषणात "क्लेप्टोमेनिया" आनंद शोधण्याची इच्छा दर्शवतो. पण प्रतीकात्मक इच्छापूर्तीमुळे मुळातल्या इच्छेचं कधीही समाधान होऊ शकत नाही. त्यामुळे क्लेप्टोमेनियाचा बळी झालेली व्यक्ती पुन्हापुन्हा तिचे इच्छापूर्तीचे प्रयत्न चालूच ठेवते.

तळटीप – क्लेप्टोमेनिया – चोरी करण्याची ऊर्मी थोपवता न येणं
क्लेप्टोमेनियाक – चोरी करण्याची ऊर्मी थोपवता न येणारी व्यक्ती

अतृप्त इच्छा आणि त्यामागोमाग येणाऱ्या त्यांच्या वाटा ही प्रक्रिया एखाद्या उदाहरणानं अधिक स्पष्ट होईल. सात वर्षांचा छोटा बिली समरहिलला आला तेव्हा त्याच्या आईबावांनी मला सांगितलं की तो चोरटा आहे. तो आल्यानंतर एका आठवड्यानं आमच्या कर्मचारी वर्गातील एक जण माझ्याकडे येऊन म्हणाला की, "माझ्या झोपण्याच्या खोलीतील टेबलावरून माझं सोन्याचं घड्याळ नाहीसं झालं आहे. मी वसतिगृहातील दार्लेला बोलावून तिला काय माहिती आहे हे विचारून घेतलं."

ती म्हणाली, "घड्याळाचे सुटे भाग मी बिलीजवळ पाहिले. हे तुला कुठे मिळालं, असं मी त्याला जेव्हा विचारलं तेव्हा तो म्हणाला की मला घरच्या बागेमध्ये खूप खूप खोल अशा खड्ड्यात ते मिळालं."

बिली त्याच्या सगळ्या वस्तू एका ट्रेकमध्ये कुलपात ठेवायचा हे मला ठाऊक होतं. माझ्या जवळच्या एका किल्लीनं मी ते कुलूप उघडण्याचा प्रयत्न केला आणि ते उघडलंही. बहुतेक हातोडा आणि छिन्नीच्या हल्ल्यामुळे छिन्नविच्छिन्न झालेलं ते सोन्याचं घड्याळ पेटित पडलं होतं. मी ट्रेकेला कुलूप लावलं आणि बिलीला बोलावलं.

"मि. अँडरसनचं घड्याळ तू पाहिलं आहेस का?" मी विचारलं.

आपल्या मोठ्या मोठ्या निष्पाप डोळ्यांनी माझ्याकडे पाहात तो म्हणाला, "नाही, कोणतं घड्याळ?"

मी त्याच्याकडे काही क्षण पाहिलं आणि म्हटलं, "बिली, बाळं कुठून येतात हे तुला माहीत आहे?"

कुतूहलानं माझ्याकडे पाहून तो म्हणाला, "होऽ! आकाशातून!"

मी हसून म्हणालो, "छे रे! तू तुझ्या आईच्या पोटात वाढलास आणि मग पुरेसा मोठा झाल्यावर तू वाहेर आलास." एक शब्दही न बोलता तो त्याच्या ट्रॅकेकडे गेला. ती उघडली आणि त्यातलं ते मोडलेलं घड्याळ मला दिलं. त्याच्या चोऱ्या थांबल्या, कारण तो सत्यच चोरत होता. त्याच्या चेहऱ्यावरील गोंधळलेला, चित्तेचा भाव गेला आणि तो पूर्वीपेक्षा अधिक आनंदी दिसू लागला.

चोरीपासून बिलीची ही नाट्यपूर्ण मुक्ती म्हणजे जादूच आहे असा विचार करण्याचा मोह बायकांना होऊ शकेल. पण ते तसं नव्हतं. जेव्हा घरातल्या खोलवर खळग्याबद्दल एखादं मूल बोलतं, तेव्हा नकळत ते आपलं जीवन ज्यात मुरू झालं त्या सखोल गुहेचा विचार करत असण्याची शक्यता असते. शिवाय त्याच्या बाबांनी काही कुत्री पाळली होती हेही मला ठाऊक होतं. कुत्र्याची पिल्लं कुठून येतात हे बिलीला नक्कीच माहीत असलं पाहिजे. मग त्यानं आपला तर्क लढवून बाळं कुठून येतात याचा अंदाज केलाच असणार. त्याच्या अंदाजानुसार त्यानं स्वतःशी मांडलेला सिद्धान्त आईच्या घाबरट खोटेपणामुळे त्याला दडपून टाकावा लागला. मग खरं काय आहे ते शोधून काढण्याची त्याची इच्छा प्रतीकात्मक इच्छापूर्तीच्या स्वरूपात दिसू लागली. प्रतीकात्मक स्वरूपात तो "आई"च चोरायचा आणि आत काय आहे ते पाहण्यासाठी त्या वस्तू तो उघडायचा. याच कारणासाठी टेबलाचे खण सारखे उघडत बसणारा माझा आणखी एक विद्यार्थी होता.

मुलाची ज्या टप्प्यासाठी तयारी नाही त्या टप्प्याकडे मुलाला घाईनं ढकलू नये हे पालकांना समजलंच पाहिजे. रांगण्याच्या टप्प्यापासून ते चालण्याच्या टप्प्यापर्यंत मुलाच्या सहज होणाऱ्या नैसर्गिक विकासामुळे जे पालक समाधानी नसतात, ते मुलाची चालण्यासाठी तयारी नसतानाही त्याच्या छोट्या छोट्या पायांवर त्याला आधीच उभं करण्याची घाई करतात. याचा दुःखद परिणाम मुलाचे पाय फेंगडे बनण्यात होतो. बाळाच्या कोवळ्या अवयवांत सगळ्या शरीराचं वजन पेलण्याची ताकद नसल्यानं अशी अपेक्षा करणं हेच अकालिक आहे. त्याचे परिणाम भयानक आहेत. जर मुलाची नैसर्गिक रीत्या चालण्याची तयारी असेल तर मूल आपलं आपणच अगदी व्यवस्थित चाललं असतं. याप्रमाणेच मुलाला शी/शूला जाण्याची सवय वेळेआधी आणि घाईनं लावण्याच्या प्रयत्नांनाही वाईट फळंच येतात.

हेच सगळे विचार नैतिक शिक्षणालाही लागू होतात. जी मूल्यं आत्मसात करण्यासाठी मुलाची नैसर्गिक रीत्या तयारी नाही ती मुलावर लादत राहणं म्हणजे त्यांच्या योग्य वेळी व योग्य तऱ्हेनं होणाऱ्या स्वीकाराचे मार्गच बंद करणं. आणि यातूनच मूल चक्रमपणाकडे झुकू लागतं.

सहा वर्षांच्या मुलाला सिंगल बारवर चार वेळा हनुवटी टेकवायला लावणं ही त्या छोट्याकडून केली जाणारी अवास्तव मागणी आहे. अशा प्रकारच्या व्यायामाला लागणारी जी स्नायूंची ताकद असते ती अजून त्या मुलामधे विकसित झालेली नसते. जर त्याच मुलाला नैसर्गिक रीतीनं विकसित होऊ दिलं तर हाच व्यायाम तो अठराव्या वर्षी अगदी सहजतेनं छान करू शकेल. त्याप्रमाणेच लहान मुलांच्या नैतिक जाणवा विकसित करण्याची घाईही कोणी करू नये. पालकांनी शांतपणे वाट पाहणं आवश्यकच आहे. मूल हे चांगलं म्हणूनच जन्माला आलं आहे. मोठेपणी तो एक चांगला माणूस होणं अटळ आहे. पण त्यासाठी त्याच्या नैसर्गिक विकासाची जी प्रक्रिया चालू असते त्यामध्ये ढवळाढवळ करून अपाय करता कामा नये वा ती निष्फळ ठरेलसं वागता कामा नये.

समरहिलमधील अनेक वर्षांच्या मुलांबरोबर वागण्याच्या माझ्या अनुभवामुळे माझी खात्री झाली आहे की "कसं वागायचं" हे मुलांना शिकवण्याची अजिबात गरज नसते. मुलावर दबाव आणला नाही तर काय बरोबर आणि काय चूक हे मूल योग्य वेळी आपलं आपणच शिकतं.

आपल्या आजूबाजूच्या परिस्थितीतून मूल्यं संपादन करणं या प्रक्रियेला "शिकणं" असं म्हणतात. जर पालक स्वतःच प्रामाणिक आणि नीतिमान असतील तर त्यांची मुलंही योग्य वेळी त्याच मार्गानं जातील.

मुलांना "घडवणे"

मुलांना काय पाहिजे, मुलांनी काय शिकावं, काय व्हावं हे आपल्यालाच माहित आहे असं पालक व शिक्षकांना वाटतं आणि म्हणून ते मुलांवर आपला प्रभाव पाडणं ही स्वतःची जबाबदारी मानतात. मी याच्याशी मुळीच सहमत नाही. माझे विश्वास आणि माझ्या आवडी-निवडी मुलांनीही बाळगाव्या या दृष्टीनं मी कधीही प्रयत्न करत नाही. मी कोणत्याच धर्माचा नाही, पण मी कधीही धर्माच्या विरुद्ध एक शब्दही शिकवलेला नाही. ना कधी आपल्या रानवट गुन्हेगारी कायद्यातील कलमांविरुद्ध, ना ज्यूंच्या द्वेषाविरुद्ध, ना राजेशाहीविरुद्ध. मी जाणीवपूर्वक मुलांवर असा प्रभाव कधीही पाडणार नाही, ज्यायोगे ती शांततावादी होतील किंवा शाकाहारी बनतील वा समाजसुधारक किंवा तत्सम काही बनतील. बौद्धिक देण्याचा मुलांवर काहीही परिणाम होत नाही हे मला ठाऊक आहे. मी स्वातंत्र्याच्या ताकदीवर पूर्ण विश्वास ठेवतो आणि त्यातूनच तरुणांना भोंदूपणा, अतिरेकीपणा किंवा इतरही कोणत्या "वादा"विरुद्ध उभं राहण्याचं बळ मिळतं.

मुलावर लादलेलं प्रत्येक मत हे त्या मुलाविरुद्ध केलेलं पाप आहे. मूल हे "छोटा प्रौढ" नसतं आणि त्या मुलाला प्रौढाचा दृष्टिकोन समजणं अशक्य असतं.

मी एक उदाहरण देतो. एका रात्री मी सात ते अकरामधील वयाच्या पाच मुलांना म्हणालो, "एका मुलीला फ्ल्यू झाला आहे आणि ती अगदी हळवी झाली आहे. तुम्ही झोपायला जाल तेव्हा आरडाओरडा करू नका." त्यांनी शांत राहण्याचं कबूल केलं. पाच मिनिटांनंतर ते जोरजोरात ओरडत एकमेकांना उशा फेकून मारत होते. यामधे त्यांचा त्या मुलीला छळायचा मुफ्त हेतू असण्याची शक्यता मला वाटत नाही. ही त्यांच्या वयाची चूक होती असं मी म्हणेन. कडक आवाज आणि छडीचा वापर करून त्या मुलीला शांतता जरूर मिळाली असती, पण या शांततेची किंमत मोजावी लागली असती- त्या मुलांच्या जीवनात "भीती"ची ओळख करून देणं ही ती किंमत. मुलांना मोठे आणि मोठ्यांच्या गरजांशी जुळवून घ्यायला शिकवणं ही मुलांशी वागण्याची चुकीची पद्धत जगभर अस्तित्वात आहे.

फार कमी पालकांना वा शिक्षकांना हे सत्य उमगतं की मुलांशी बोलणं हे कधीकधी तोंडची वाफ दवडणं ठरतं. "जशास तसं" हे तत्त्व पालकांनी मुलांच्या बाबतीत वापरल्यामुळे जगातील कोणत्याही मुलाचा कधीही खराखुरा फायदा झालेला नाही. "कोणी "तुझे" कान ओढले तर "तुला" कसं वाटेल?" थोडंसं याहीपुढे जाऊन मी म्हणेन की कोणत्याही मुलाला जेव्हा त्याचे आईवडील म्हणतात, "तू बाळाला पिन टोचलीस ना? थांब तुला दाखवते...पिन कशी टोचते ते..." (मूल किंचाळतं) "आता करशील का पुन्हा कधी असं? करशील?" तेव्हा आईबाबांना काय म्हणायचं आहे ते कोणत्याही मुलाला समजत नाही. ते पिन टोचायचं थांबेल कदाचित- पण त्याचे अंतिम परिणाम आपल्याला मानसोपचाराच्या क्लिनिकमधील गर्दीमध्ये सापडतात.

मुलाला कार्यकारणभाव समजत नाही, ही खरी गोष्ट मी पालकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो आहे. "तू इतक्या खोडसाळपणे वागला आहेस की या शनिवारी तुला तुझे सहा पेन्स मिळणार नाहीत," असं मुलाला सांगणं हे चुकीचं आहे कारण जेव्हा शनिवार उजाडतो तेव्हा त्याला त्याच्या गैर कृत्यांची आणि त्यांबद्दलच्या शिक्षेची आठवण करून दिली जाते. आणि त्यामुळे त्याला खरोखरच राग येतो व त्याची चिडचिड होते. कारण समजा सोमवारी काही घडलं असेल तर ती एक खूपच दूरची गोष्ट झाली - त्या गोष्टीचा या शनिवारच्या सहा पेन्सशी काही संबंध नसतो. त्याला एक कणभरही

अपराधीपणा जाणवत नाही; पण त्याच्याकडून ती गोष्ट हिरावून घेणाऱ्या अधिकारी व्यक्तीबद्दल मात्र त्याच्या मनात खूपच द्वेष निर्माण होतो.

माझ्या स्वतःच्या सत्तेच्या सुप्त इच्छेची पूर्ती व्हावी म्हणून तर मी माझ्या मुलांवर सूचना लादून "दुसऱ्या कोणाला" तरी घडवण्याचा खटाटोप करत नाही ना, हे पालकांनी स्वतःला विचारलं पाहिजे. प्रत्येकालाच वाटतं की आपल्या शेजाऱ्यांनी आपल्याला चांगलं म्हणावं. काही कारणांनी नाईलाज झाला तरच मूल असामाजिक रीतीनं वागतं, अन्यथा इतरांनी आपल्याला चांगलं म्हणावं अशाच तऱ्हेनं वागण्याची त्याचीही उपजत नैसर्गिक इच्छा असते. मात्र त्याची इतरांना आनंदी ठेवायची वृत्ती ही त्याच्या वाढीच्या विशिष्ट टप्प्यांमध्येच विकसित होते. हा टप्पा मुलांनं लवकर गाठवा म्हणून पालक व शिक्षकांनी केलेले कृत्रिम प्रयत्न मुलांच्या दृष्टीनं अत्यंत हानिकारक ठरतात.

मी एकदा एका आधुनिक शाळेत गेलो होतो. शंभराहून अधिक मुलं आणि मुली तिथे एका धर्मोपदेशकाचं व्याख्यान ऐकायला जमली होती. ते अगदी तळमळीनं बोलले. खाइस्टचं बोलावणं येईल, ते ऐकायला तयार राहा असं त्यांनी सांगितलं. नंतर त्या भाषणाबद्दलचं माझं मत मुख्याध्यापकांनी मला विचारलं. मी म्हटलं की, ते भाषण म्हणजे मला एक गुन्हा वाटला. शेकडो मुलं तिथे जमली होती. त्यांतल्या प्रत्येकालाच लैंगिक बाबतीत किंवा इतर कसल्या ना कसल्या गोष्टींबद्दल टोचणी होती. या बौद्धिकानं प्रत्येक मुलाची अपराधीपणाची भावना वाढली.

आणखी एक प्रगत शाळा सकाळी न्याहारीपूर्वी सर्व मुलांना अर्धा तास बाखचं संगीत ऐकायला लावते. उत्तम मूल्यं मुलांना देऊन त्यांची अभिरुची उंचावण्याचा हा प्रयत्न मानसशास्त्रीय दृष्ट्या मुलांवर तोच परिणाम करतो, जो दैववादी नरकाच्या धमकीमुळे त्यांच्यावर होतो. त्यामुळे ज्याला खालच्या दर्जाची अभिरुची म्हटलं जातं त्या गोष्टी मूल दडपून टाकतं.

मला जेव्हा एखादे मुख्याध्यापक, त्यांच्या मुलांना बेथोवन खूप आवडतो आणि ती जॅझ ऐकतच नाहीत, असं सांगतात तेव्हा मला खात्री असते की त्यांनी मुलांवर आपला प्रभाव पाडला आहे- कारण माझ्या बहुसंख्य मुलांना जॅझ संगीतच आवडतं. मला व्यक्तिशः ते गोंगाटाचं, आरड्याओरड्याचं संगीत अगदी नकोसं वाटतं. ते खूप भले गृहस्थ असतील आणि प्रामाणिकही असतील पण त्यांचं हे चुकतं आहे याबद्दल माझी खात्री आहे.

जेव्हा आई मुलाला "चांगलं" वागायला शिकवत असते तेव्हा ती मुलाच्या सहज प्रवृत्ती दडपून टाकत असते. "तुला जे करण्याची इच्छा आहे, ते चुकीचं आहे." याचा अर्थ स्वतःचाच तिरस्कार करायला शिकवणं आहे. स्वतःचा तिरस्कार करत असताना इतरांवर प्रेम करणं अशक्य आहे. आपण स्वतःवर प्रेम करू शकलो तरच आपण इतरांवर प्रेम करू शकतो.

एखाद्या छोट्याशा लैंगिक सवयीबद्दल जी आई मुलाला शिक्षा करते त्या स्त्रीचा लैंगिकतेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन नेहमी घाणेरडा असतो. इतरांचा अनेक प्रकारे गैरफायदा घेणारी व्यक्ती न्यायाधीश म्हणून खुर्चीवर बसते आणि तिला पैशाचं पाकीट चोरणाऱ्या आरोपीची खरोखरच चीड येते. कोणत्याही आवरणापासून मुक्त अशा स्वतःच्या आत्म्याकडे पाहण्याची ताकद आपल्यामध्ये नसते आणि म्हणून आपण नैतिकतेचा वुरखा चढवतो. मुलांना मार्गदर्शन करणारे आपण खरं तर मनोमन स्वतःलाच मार्गदर्शन करत असतो. आपली मुलं ही आपली स्वतःचीच ओळख आहे असं नकळत आपल्याला वाटत असतं. जे जास्तीत जास्त आपल्यासारखं असतं तेच मूल आपलं जास्तीत जास्त नावडतं असतं. आपल्याला स्वतःमधलं जे आवडत नाही तेच इतरांमध्येही आवडत नसतं. आणि आपल्यातला प्रत्येक जण हा स्वतःचा तिरस्कार करणारा असल्यामुळे, मुलांना त्याचे परिणाम चपराक, खरडपट्टी, मनाई आणि कंटाळवाणा नीतीपर उपदेश या स्वरूपात भोगावे लागतात. आपण स्वतःचा द्वेष का करतो? ते एक दुष्टचक्र आहे. निसर्गानं आपल्याला जे दिलं त्यामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न आपल्या आईवडिलांनी केला.

गुन्हेगारांबरोबर वागताना त्या पालकाला, शिक्षकाला वा न्यायाधीशाला स्वतःच्या भावनिक पैलूंना सामोरं जावंच लागतं. "मी नैतिकतेचा पुरस्कर्ता आहे? द्वेषानं भारलेला आहे? अतिक्रूर आहे? कडक शिस्त लावणारा आहे? मी लहानांमधील लैंगिकता दडपून टाकणारा आहे? मला मानसशास्त्राच्या सखोलतेची अंधुकशी तरी जाण आहे का? मी पारंपरिक पद्धतीनं आणि माझ्या पूर्वग्रहानुसार वागतो का? थोडक्यात मी स्वतः किती मुक्त आहे?" या प्रश्नांना त्यांनी सामोरं जायलाच हवं.

आपल्यापैकी कोणीच भावनिक दृष्ट्या संपूर्णपणे मुक्त नसतो, कारण पाळण्यापासूनच आपल्याला "वळण" लावलेलं असतं. कदाचित योग्य प्रश्न हे असू शकतील - "दुसऱ्या कोणाच्या- मग ती व्यक्ती वयांनं कितीही लहान असेना का- आयुष्यात ढवळाढवळ न करण्याइतके आपण मुक्त आहोत का? आपण तटस्थ राहण्याइतके मुक्त आहोत का?"

शिव्याशाप

समरहिलवर सतत होणारी एक टीका म्हणजे मुलं शिव्या देतात. जर प्राचीन इंग्लिशमधील शब्द वापरणं म्हणजे शिव्या असतील तर ती शिव्या देतात हे खरं आहे. कोणताही नवा विद्यार्थी हा जरा वाजवीपेक्षा जास्तच शिव्या देईल हे खरं आहे.

आमच्या शाळेच्या सर्वसाधारण सभेमध्ये तेरा वर्षांच्या एका मुलीवर नेहमीच आरोप असायचा की ती समुद्रस्नानाला गेली की खूप मोठ्यांदा "सन ऑफ अ बिच" असं ओरडायची. ती कॉन्व्हेंटमधून आलेली होती. सभेमध्ये हे तिला ठामपणे सांगण्यात आलं की "तू फक्त सार्वजनिक समुद्रकिनाऱ्यावर पोहताना, अनोळखी माणसं आजूबाजूला असतानाच शिव्या देतेस. याचा अर्थ तुला स्वतःचं प्रदर्शन करायचं असतं नि स्वतःकडे लक्ष वेधून घ्यायचं असतं." एक मुलगा तिला म्हणाला, "तू अगदी येडपटच आहेस. तू लोकांसमोर प्रदर्शन करायचं म्हणून शिव्या देतेस आणि त्याचबरोबर असाही दावा करतेस की तुला समरहिलचा - ती एक मुक्त शाळा आहे म्हणून अभिमान वाटतो. पण तुझ्या या वागण्यामुळे बरोबर उलटच होतं. तू लोकांना आपल्या शाळेकडे तिरस्कारानं पाहण्यास भाग पाडतेस."

"तू शाळेचा तिरस्कार करतेस आणि म्हणून तू शाळेचं नुकसान करण्याचा प्रयत्न करते आहेस." असं मी तिला सांगायचा प्रयत्न केला तेव्हा ती किंचाळली, "पण मी समरहिलचा तिरस्कार नाही करत! ती फार धमाल शाळा आहे."

मी म्हणालो, "हो, तू म्हणतेस तशी ही धम्माल शाळा आहे खरी पण तू या शाळेत नाहीयेस. तू अजून तुझ्या त्या कॉन्व्हेंटमध्येच राहात आहेस आणि तुझ्याबरोबर तुझा तो सगळा कॉन्व्हेंटचा द्वेष आणि तिथल्या नन्सबद्दलचा तिरस्कार तू इथे घेऊन आली आहेस. तू अजूनही तुला अजिबात न आवडणारी कॉन्व्हेंटच समरहिलमध्ये पाहात आहेस. तुला खरं म्हणजे समरहिलचं नुकसान करायचं नाहीये. ते तुला त्या कॉन्व्हेंटचं करायचंय." पण जोपर्यंत समरहिल ही तिच्यासाठी एक प्रतीकच होती तोपर्यंत तिचा तो खास वाक्यांश ती ओरडून ओरडून म्हणत राहिली. जेव्हा तिला समरहिल ही खऱ्या अर्थानं आपली वाटली तेव्हा ते आपोआप बंद झालं.

शिव्या देणं हे तीन प्रकारचं असतं - लैंगिक, धार्मिक आणि शरीरानं बाहेर टाकलेल्या घाणीबद्दलच्या शिव्या. समरहिलमध्ये धार्मिक बाबतीत दिल्या जाणाऱ्या शिव्या मुळीच अडचणीच्या ठरत नाहीत कारण मुलांना धार्मिक शिक्षण दिलंच जात नाही. तसं पाहिलं तर बहुतेक मुलं आणि बहुतेक मोठी माणसंही शिव्या देतात. किपलिंगच्या साहित्यातील एक व्यक्तिचित्र, ज्याचं नावच "द अँडजेक्टिव्ह" आहे, त्या पात्राच्या तोंडच्या भाषेसाठी लष्कर प्रसिद्ध आहे. बहुतांश विद्यापीठांत आणि क्लबमध्ये विद्यार्थी लैंगिक आणि विद्येशी निगडित भाषा बोलतात. शाळेतील मुलं गुप्तपणे शिव्या देतात

आणि घाणेरड्या गोष्टी एकमेकांना सांगतात. इतर खाजगी शाळा आणि समरहिलमधे फरक इतकाच आहे की एका ठिकाणी मुलं उघडपणे शिष्या देतात आणि दुसऱ्या ठिकाणी गुप्तपणे.

समरहिलमधे शिष्या देणं ही गंभीर बाब वनते ती नेहमी नवीन आलेल्या विद्यार्थ्यांमुळे. याचा अर्थ असा नव्हे की जुन्या विद्यार्थ्यांची भाषा ही अगदी संतांसारखी असते, पण हे जुने विद्यार्थी योग्य वेळी शिष्या देतात असं म्हणता येईल. ते जाणीवपूर्वक संयम बाळगतात आणि बाहेरून आलेले लोक दुखावले जाणार नाहीत याची काळजी घेतात.

आमच्या छोट्यांना प्राचीन इंग्लिशमधे वापरल्या जाणाऱ्या विष्टेच्या प्रतिशब्दाबद्दल खूप कुतूहल आणि रसही वाटतो. सुसंस्कृत घरातून आलेली मुलं त्याचा खूप वापर करतात. म्हणजे मला अशी घरं अभिप्रेत आहेत जिथे "दोन नंबर" वा "बी. एम." (बाँवेल मूव्हमेंट) करणं असं बोललं जातं. मुलांना अँग्लो सॅक्सन शब्द आवडतात. लोकांसमोर गू म्हणणं चूक पण शी किंवा विष्टा म्हणणं मात्र बरोबर, असं का - हे कितीतरी मुलांनी मला विचारलं आहे. मीही गोंधळात पडलो आहे.

जेव्हा बालवाडीतल्या मुलांना "घडवण्या"पासून मुक्त ठेवलं जातं तेव्हा त्यांच्या शब्दसंग्रहात मल-मूत्र-विसर्जनासंबंधित भरपूर शब्दांचा समावेश असतो. समरहिलमधली चार ते सात या वयोगटातली मुलं "गू" आणि "मूत" असं अत्यंत आनंदानं ओरडत असतात. माझ्या हे लक्षात येतं की बाळं असताना त्यांतील बहुतेकांना संडास-मोरीचा वापर करायला अत्यंत कडक पद्धतीनं शिकवलं गेलं आहे आणि त्यामुळे त्यांना त्यांच्या नैसर्गिक विधीबाबत गंड असण्याची दाट शक्यता आहे. त्यांतली एक-दोन मुलं मात्र स्वयंनियंत्रणाखाली वाढली होती आणि त्यांना स्वच्छतेबाबतची अत्यंत कडक शिस्त लावलेली नव्हती. त्यांना बंधनात वावरावं लागलं नव्हतं. "वेडा मुलगा" किंवा "घाणेरडी" अशी नावंही त्यांना कोणी ठेवली नव्हती. मोठ्या माणसांची नग्न शरीरं त्यांच्यापासून लपवलेली नव्हती आणि नैसर्गिक विधीबाबतही काही लपवाछपवी नव्हती. ही स्वयंनियंत्रित मुलंही त्यांच्या कडक शिस्तीत वाढलेल्या मित्रांइतक्याच आनंदानं सॅक्सन शब्द वापरायची. म्हणजे शिष्या द्यायच्या मोकळिकीमुळे आपोआपच अश्लील शब्दांबद्दलचं आकर्षण कमी होतं हा समज काही खरा दिसत नाही. आमची छोटी मुलं असे शब्द मुक्तपणे आणि संदर्भाशिवाय वापरतात. पण जेव्हा मोठी मुलं-मुली शिष्या देतात, तेव्हा ती ते अगदी मोठ्यांप्रमाणे, योग्य जागी आणि अर्थ समजून वापरतात.

लैंगिक शब्द हे नैसर्गिक विधीबाबतच्या शब्दांपेक्षा अधिक सर्रास वापरले जातात. संडास म्हणजे काहीतरी गमतीदार गोष्ट आहे असं आमच्या मुलांना मुळीच वाटत नाही. त्यांच्यावर मलविसर्जनाच्या बाबतीत कधीच दडपण आलेलं नसल्यामुळे त्याबद्दल बोलणं हे त्यांना कंटाळवाणं आणि कल्पनाशून्य वाटतं. पण लैंगिक बाबतीत मात्र हे वेगळं आहे. लैंगिकता हा आपल्या आयुष्याचा इतका महत्त्वाचा भाग आहे की त्यासंबंधीचे शब्द आपल्या संपूर्ण जीवनाला व्यापून असतात. समाजसंमत भाषेत आपल्याला ते जवळजवळ प्रत्येक गाण्यामधे आणि नृत्यात आढळतात - जसं "माय रेड हॉट मम्मा..." किंवा "व्हेन आय गेट यू अलोन टूनाइट...".

मुलं शिष्यांचा स्वाभाविक भाषा म्हणून स्वीकार करतात. मोठी माणसं मात्र तिचा धिक्कार करतात. याचं कारण त्यांच्या स्वतःच्या मनातील अश्लीलता ही मुलांच्या तुलनेत खूपच जास्त असते. फक्त अश्लील माणूसच अश्लीलतेचा धिक्कार करेल. अशी कल्पना केली की एका पालकानं बाळाला वाढवताना नाक हे घाणेरडं आणि वाईट आहे असा विश्वास जर बाळाच्या मनात पक्का केला तर ते बाळ नक्कीच अंधाऱ्या कोपऱ्यामधे गुपचुप "नाक नाक" म्हणून कुजबुज करेल.

"माझ्या मुलांना मी मोकळेपणानं शिष्या देण्याची परवानगी देऊ की मी त्यांना घाणेरड्या अंधाऱ्या कोपऱ्यात अश्लीलतेची मुभा देऊ?" हा प्रश्न पालकांनी स्वतःला विचारायलाच हवा. यात तडजोड होऊच शकत नाही. लपवाळपवी व गुप्ततेचा मार्ग मोठेपणी तुम्हाला फिरत्या विक्रेत्याच्या कंटाळवाण्या, अश्लील गोष्टींकडे घेऊन जातो. मोकळेपणाचा मार्ग

तुम्हाला स्पष्ट आणि स्वच्छ अशा जीवनरसाकडे घेऊन जातो. मी धाडसानं असं म्हणेन की आमच्या माजी विद्यार्थ्यांची मनं अखख्या इंग्लंडमध्ये सर्वाधिक निर्मळ आहेत.

हे सगळं खरं असलं तरीही जीवनविरोधी विचारांच्या, नाकं मुरडणाऱ्या, मुलांच्या शिवराळपणाचा धिक्कार करणाऱ्या- नातेवाईक व शेजाऱ्यांना, केव्हा ना केव्हा तोंड द्यावंच लागतं. झोच्या बाबतीत आम्ही हे पाहिलं आहे की बाहेरच्या लोकांच्या वागणुकीचं बुद्धीला पटणारं, तर्कशुद्ध स्पष्टीकरण दिलं तर ती त्याचा स्वीकार करते. आम्हांला कायद्यानं छपायला बंदी असणारा एक शब्द तिला कुठल्या तरी मुलांनं शिकवला. आम्ही एकदा आपल्या मुलाच्या प्रवेशासाठी आलेल्या पालकांची मुलाखत घेत होतो. तो अगदी पठडीतला व्यापारी होता. त्याच वेळी झो कसला तरी एकात एक रचण्याचा खेळ खेळत होती. आणि दर वेळी तिचा प्रयत्न फसला की ती उद्गार काढत होती, "ओह! फ...!" नंतर आम्ही तिला सांगितलं की काही लोकांना तो शब्द आवडत नाही आणि म्हणून तिनं तो कोणी पाहुणे आलेले असताना वापरू नये. (हे सांगणंही चुकलंच असं मला आज वाटतं.)

"ठीक आहे," ती म्हणाली.

एक आठवड्यानंतर ती काहीतरी अवघड काम करत होती. मग तिनं वर पाहिलं आणि तिथे असलेल्या शिक्षिकेला विचारलं, "तुम्ही पाहुण्या आहात का?"

"मुळीच नाही," त्या बाई म्हणाल्या.

झोनं एक सुटकेचा निःश्वास टाकला आणि ओरडली, "ओह! फक इट."

ज्यांना घरी हवं ते बोलण्याची मोकळीक आहे अशा खूप मुलांना इतर घरांनी बहिष्कृत केलेलं मी पाहिलं आहे. "टाॅमीला पार्टीला बोलावण्याचा आम्ही विचारच करू शकत नाही कारण त्याच्या घाणेरड्या भाषेमुळे आमची मुलंही विघडतील व तसंच बोलायला लागतील." बहिष्कृत करणं ही अत्यंत यातनामय अशी शिक्षा आहे. त्यामुळे बाहेरील जगाच्या बंधनांचं भान आपण ठेवणं आणि मुलाला त्यानुसार मार्गदर्शन करणं गरजेचं आहे. पण हे मार्गदर्शन करताना मात्र खरडपट्टीच्या स्वरूपातील शिक्षा नसावी.

योग्यायोग्यतेची चाळणी

मुलांच्या वाचनाला आपण कितपत चाळणी लावावी? माझ्या कार्यालयातील पुस्तकांच्या कप्प्यांमध्ये मानसशास्त्र आणि लैंगिकता या विषयांवर अनेक पुस्तकं आहेत. कोणत्याही मुलाला ती पुस्तकं वाचनासाठी केव्हाही नेण्याची मुभा आहे. पण एक-दोन मुलांपेक्षा जास्त कोणी कधी त्यांत रस घेतलाय की नाही याची मला शंकाच आहे. एकाही मुलांनं किंवा मुलींनं "लेडी चॅटर्लीज लव्हर", "युलिमिस" किंवा "क्राफ्ट एविंग" ही पुस्तकं मागितली नाहीत आणि फक्त एक किंवा दोन मोठ्या मुलांनी "एन्सायक्लोपीडिया ऑफ सेक्स नॉलेज" वाचायला नेलं होतं.

एकदा मात्र चौदा वर्षांच्या एका नवीन मुलींनं माझ्या पुस्तकांच्या संग्रहातील "अ यंग गर्ल्स डायरी" घेतलं. पुस्तक घेऊन ती बसली आणि ते चाळताना हसू दाबत असलेली मला दिसली. सहा महिन्यांनंतर तिनं ते दुसऱ्यांदा वाचलं आणि मला सांगितलं की ते कंटाळवाणं होतं. "अज्ञाना"ला जे मसालेदार वाचन वाटतं तेच "ज्ञाना"ला अतिसामान्य वाटतं. ही मुलगी वर्गाच्या अंधाऱ्या कोपऱ्यात कुजबुजलं जाणारं घाणेरडं अज्ञान बरोबर घेऊन समरहिलला आली. अर्थातच लैंगिक बाबतीतला तिचा गोंधळ दूर करून तिचं मन मी स्वच्छ केलं. बंदी घातली की नेहमीच मुलांना लपूनछपून पुस्तकं वाचावीशी वटतात.

आमच्या लहानपणी आमच्या हातात पुस्तकं येण्यापूर्वी त्यांना चाळणी लावलेली असायची. त्यामुळे आमची मोठी महत्वाकांक्षा "टेस ऑफ द ड्यूवरव्हील" किंवा "रॅबेला" वाचण्याची किंवा फ्रेंच पुस्तकांची भाषांतरं वाचण्याची असायची. म्हणजे खरं तर पुस्तकांवरची बंदी ही रसभरीत, छान पुस्तकं निवडण्याची कसोटी ठरली होती.

सेन्सॉरशिप कोणाचं संरक्षण करू शकत नाही इतकी ती क्षीण आहे. आपण जेन्स जॉर्डिसचं "युलिसिस" घेऊया. एकदा त्यावर इंग्लंड आणि अमेरिकेनं बंदी घातली होती, पण पॅरिस किंवा व्हिएन्नामध्ये मात्र ते विक्रीला ठेवलं होतं. त्यामध्ये साधारणपणे "अश्लील" मानले जाणारे शब्द वापरले होते. भोळ्याभावड्या वाचकाला ते शब्द कळलेही नसते आणि अतिआधुनिक वाचकाला ते आधीच माहीत असल्यामुळे त्या शब्दांमुळे तो बिघडणं शक्य नव्हतं. "प्रिझनर ऑफ झेंडा" हे पुस्तक शाळेच्या ग्रंथालयासाठी मी आपलं म्हणून माझ्यावर एका शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी टीका केल्याचं मला आठवंतं आहे. आश्चर्य वाटून मी त्यांना त्याचं कारण विचारलं होतं. त्यांनी कारण सांगितलं होतं की सुरुवातीच्या प्रकरणांमध्ये अनौरस संततीचा प्रश्न हाताळला गेला आहे. मी दोनदा ते पुस्तक वाचलं होतं आणि ही गोष्ट माझ्या लक्षातच आली नव्हती.

मोठ्यांच्या मानानं मुलांची मनं अधिक निर्मळ असतात असं दिसतं. "टॉम जोन्स" वाचताना एखाद्या मुलाचं त्यातील अश्लील परिच्छेदांकडे लक्षही जात नाही. आपण जर लैंगिकतेच्या अज्ञानापामून मुलाला मुक्त केलं तर त्याचबरोबर आपण कोणत्याही पुस्तकातील धोक्याचा भागच नष्ट करतो. मी पुस्तकांना चाळणी लावण्याच्या विरुद्ध आहे – अगदी कोणत्याही वयाच्या मुलांसाठी!

आपण लैंगिकता वाजूला सारून जेव्हा "भीती"कडे वळतो तेव्हा पुस्तकांच्या योग्यायोग्यतेची निवड ही अधिक अवघड समस्या होऊन बसते. ब्रॅम स्टोकरच्या ड्रॅक्युलासारख्या भयावह पुस्तकाचा एखाद्या विक्षिप्त मुलावर दुःखद परिणाम होऊ शकेल आणि म्हणून मी मुद्दाम अशा मुलाच्या हाती लागेल अशा तऱ्हेनं ते पुस्तक ठेवणार नाही. पण तरीही भीतीचा उगम समजून घेऊन त्याचं विश्लेषण करणं हे माझं काम असल्यानं मी एखाद्या मुलाला ते वाचण्याची बंदीही करणार नाही. ते पुस्तक वाचून त्यामुळे मुलावर झालेल्या परिणामांना मी हात घालीन.

मला आठवंतंय, लहानपणी बायबलमधली अस्वलांनी मुलांना खाऊन टाकल्याची गोष्ट वाचून मी प्रचंड घाबरलो होतो, पण बायबलवर सेन्सॉरशिपचे नियम लागू करण्याचा कोणी विचारही करत नाही. कितीतरी मुलं बायबल वाचतात ते त्यातील अश्लील परिच्छेद शोधून वाचण्यासाठी. मी लहान असताना मला ते सगळेच्या सगळे माहीत होते – अध्याय आणि श्लोकही. कदाचित बायबलच्या या भागांमध्ये मी घेत असलेल्या रसामुळे टोचत असणारी विवेकबुद्धी हे माझ्या अस्वलांच्या भीतीचं मूळ कारण असू शकेल असं मला आता वाटतंय.

रक्तपिपासू गोष्टींचा मुलांवर जो परिणाम होतो त्याची अतिशयोक्ती करण्याकडे आपला कल असतो. खूप मुलं अगदी क्रूर गोष्टी मज्जेत ऐकू शकतात. रविवारी रात्री मी माझ्या विद्यार्थ्यांना साहस कथा सांगतो. त्यामध्ये अगदी शेवटच्या क्षणी नरमांसभक्षकांच्या मोठ्या कढईतून त्यांची सुटका झाली की ती आनंदानं उड्याच मारायला लागतात.

मुलांना सर्वात जास्त घाबरवून टाकू शकणारी गोष्ट म्हणजे अद्भुत, निसर्गनियमांच्या पलीकडची गोष्ट. बहुतेक मुलांना, विशेषतः धार्मिक घरातून आलेल्या मुलांना भुतांची फार भीती वाटते. लैंगिक बाबीप्रमाणेच पुस्तकावर बंदी न आणता, भीती दूर करणं हीच पद्धत इथेही योग्य ठरेल. मी हे कबूल करतो की आत्म्यामध्ये घुसलेली भुतं शांत करणं अतिशय अवघड आहे. पण मुलांच्या आत्म्यामध्ये भुतं घुसणार नाहीत याची काळजी घेणं हे पालकांचं कर्तव्य आहे.

कोणत्याही पालकांनी क्रूर राक्षसांच्या आणि दुष्ट चेटकिणींच्या कथा मुलांना कधीही वाचून दाखवू नयेत. अनेक जण सिंड्रेलासारखी गोष्ट वाचायलाही तयार नसतात. त्यांचं म्हणणं आहे की या गोष्टीतून चुकीचा संदेश मिळतो. काबाडकष्ट करत राहा, त्या स्थितीतून बाहेर पडण्याची क्षमता नसली तरी चालेल आणि मग परीच्या रूपातील "गॉडमदर" तुम्हाला

एक राजकुमार नवरा म्हणून मिळवून देईल. पण एखाद्या छान, निरोगी मुलावर सिंड्रेलाच्या गोष्टीचे असे काय वार्डट परिणाम होऊ शकणार आहेत?

रेल्वे स्टेशनवरच्या बुक स्टॉल्सवर मिळणाऱ्या पुस्तकांमध्ये गुन्हांच्या गोष्टींची टक्केवारी खूप जास्त आहे. सोळा वर्षांचा मुलगा पोलिसाला गोळी घालून मारतो आणि दहा-वीस लक्ष वाचकांच्या हे लक्षात येत नाही की तो मुलगा एक अशी विलक्षण कल्पना जगतो आहे, जी ते वाचतात आणि तिचा आनंद लुटतात. हे थरारक पुस्तक एक तर आपली स्वतःची खेळायची, कल्पना करण्याची आणि सर्जनाची असमर्थता दाखवतं आणि खोलात गेलं तर त्याद्वारा आपला दडपलेला द्वेष आणि दुसऱ्याला दुखावण्याची इच्छा आपण पूर्ण करून घेतो.

सिनेमाला जाणं आणि पुस्तकं वाचणं या दोन्ही गोष्टी वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत. लिखित गोष्टीपेक्षा प्रत्यक्ष पाहणं आणि त्याबरोबर ऐकणं हे अधिक भयावह असतं. काही चित्रपट मुलांना भयानं भासून टाकतात आणि सिनेमात केव्हा, कसं आणि काय भयानक समोर उभं राहिल याची आपल्यालाही खात्री नसते. पडद्यावर प्रचंड क्रौर्य असतं! पुरुष एकमेकांना जबड्यांवर ठोसे देतात आणि कधीकधी ते स्त्रियांनाही मारतात. बाक्सिंग आणि कुस्तीच्या स्पर्धा वातावरणांमध्ये दाखवल्या जातात. हे क्रौर्याचं चित्र पूर्ण करायचं म्हणून की काय बैलांची झुंज दाखवणारे चित्रपटही असतात. "पीटर पॅन" मधले चाचे किंवा मगरींना छोटी मुलं खूप घाबरतात हे मी पाहिलं आहे. "बॅम्बी"ची गोष्ट अतिशय गोड आणि सुंदर आहे. मानवतेनं आणि प्रेमानं ती इतकी भारलेली आहे की ती एकदा पाहिल्यावर कोणीही हरिणाला गोळ्या कसा घालू शकतो आणि तेही निव्वळ खेळ म्हणून, हे मला समजूच शकत नाही. मुलांना ती गोष्ट अतिशय आवडते. मात्र शिकाऱ्याचे कुत्रे जेव्हा बॅम्बीवर हल्ला करतात तेव्हा काही मुलं भीतीनं ओरडतात. या विचारानं जर विशिष्ट चित्रपट पालकांनी मुलांना पाहू दिले नाहीत तर मी समजू शकतो.

सगळ्याच मुलांच्या दृष्टीनं लैंगिक चित्रपट नुकसानकारक असतात का हा माझ्यापुढे प्रश्नच आहे. मोकळ्या मुलांवर अशा चित्रपटांचा काहीच परिणाम होत नाही हे नक्की. माझ्या विद्यार्थ्यांनी "ला रॉड" हा फ्रेंच चित्रपट फारशा भावना न हेलावता किंवा कोणताही वार्डट परिणाम न होता पाहिला आहे. मुलं स्वतःला जे पाहायचं आहे तेच पाहतात, म्हणून हे घडू शकतं.

लैंगिकता नसलेली कथा ही बाक्स ऑफिसला कधीही हिट होणार नाही. राष्ट्रीय संपत्तीतला लैंगिक चित्रपटांचा हिस्सा हा संगीत वा पुस्तकांपेक्षा अधिक असतो. संगीताच्या मैफलीच्या तिकिटांपेक्षा सौंदर्य प्रसाधनांचा अधिक खप होतो. पण आपण हे कायम लक्षात ठेवायला हवं की शब्दांकित करता येईल अशा लैंगिकतेखाली नेहमीच शब्दांकित न करण्याजोगी लैंगिकता दडलेली असते. नवपरिणित वधूवरच्या गाडीमागे टांगला जाणारा जुना जोडा आणि तांदूळ ही "उल्लेख न करण्याच्या" गोष्टींची प्रतीकं असतात.

चित्रपट एवढे लोकप्रिय होण्याचं कारण आपल्या सगळ्यांमध्ये एक छुपा पलायनवादी असतोच. या कारणामुळेच जवळ जवळ नेहमीच निमति भव्य सेट्स आणि उत्कृष्ट दर्जाचेच पोषाख आपल्यासमोर आणतात. या सगळ्या ऐषारामाच्या वातावरणात खलनायकी वृत्तीच्या पात्रांचा नायनाट होतो आणि सदृशी पात्रं आयुष्यभर आनंदानं जगतात.

नुकताच आम्ही एक चित्रपट पाहिला. त्यातील मुख्य पात्रानं आपला आत्मा सैतानाला विकला. तो सैतान अगदी माझ्यासारखा दिसत होता यावर मुलांचं एकमत झालं. "लैंगिक पाप म्हणजे "होली घोस्ट"च्या विरुद्ध केलेलं पाप" असं ज्या मुलांना शिकवलेलं असतं त्या मुलांच्या दृष्टीतून मी नेहमीच सैतान ठरतो. आपल्या शरीरामध्ये काहीही पाप नाही असं त्यांना मी जेव्हा सांगतो तेव्हा त्यांना "मोहात पाडणारा दुष्ट माणूस" म्हणून ती माझ्याकडे पाहतात. विक्षिप्त मुलांसाठी मी देव आणि दानव दोन्हीही असतो. एका छोट्यानं एक दिवस सैतानाला मारायला हातोडाच उचलला. अशा विक्षिप्त मुलांना मदत करणं धोक्याचं असतं.

मुलांच्या मित्रमैत्रिणींमधे योग्यायोग्य ठरवणं हे बहुतेक वेळा अतिशय अवघड असतं. शेजारचं मूल अत्यंत दुष्ट किंवा मुद्दाम त्रास देणारं असेल तरच हे करावं. सुदैवानं मुलं आपल्या निवडीबद्दल नैसर्गिक रीत्या सतर्क असतात आणि आज नाही तर उद्या त्यांना सुयोग्य मित्रमैत्रिणी मिळतातच.

५. मुलांच्या समस्या क्रौर्य आणि आसुरी आनंद

क्रौर्य म्हणजे विकृत प्रेम. आणि म्हणूनच आसुरी आनंद म्हणजे विकृत लैंगिकता. दुष्ट माणूस "दाता" होऊच शकत नाही कारण देणं ही प्रेमाची कृती आहे.

क्रौर्य ही उपजत वृत्ती नसते. प्राणी क्रूर नसतात. मांजर क्रूर आहे म्हणून उंदराशी खेळत नाही. तो फक्त एक खेळ असतो आणि तिथे क्रौर्याची जाणीवही नसते.

माणसांमध्ये मात्र सुप्तावस्थेतील हेतूमुळेच बहुतेक क्रौर्य आढळतं. माझ्या समरहिलमधील मुलांबरोबरच्या प्रदीर्घ अनुभवात मला क्वचितच प्राण्यांचा छळ करणारं मूल दिसलं. काही वर्षांपूर्वी याला एक अपवाद मला आढळला. तेरा वर्षांच्या जॉनला वाढदिवसाला एक कुत्र्याचं पिलू भेट म्हणून मिळालं होतं. "त्याला प्राणी खूप आवडतात" असं त्याच्या आईनं लिहून कळवलं होतं. छोट्याशा "स्पॉट"ला घेऊन जेव्हा जॉन फिरायचा तेव्हा थोड्याच दिवसांत हे स्पष्ट झालं की तो कुत्र्याला त्रास देत होता. तो स्पॉटमध्ये आईच्या लाडक्या, आपल्या धाकट्या भावाची- जिमची प्रतिमा बघत होता.

एक दिवस स्पॉटला मारताना मी त्याला पाहिलं. मी त्या छोट्या कुत्र्यापर्यंत गेलो, त्याला थोपटलं आणि म्हटलं, "हॅलो जिम!" वरवर पाहता मी जॉनला फक्त या गोष्टीची जाणीव करून दिली की तो त्याच्या प्रतिस्पर्धी भावावरचा राग त्या गरीब बिचाऱ्या कुत्र्यावर काढत होता. त्यानंतर स्पॉटशी दुष्टपणानं वागणं त्यानं थांबवलं, पण मी फक्त त्याच्या लक्षणापर्यंत पोचू शकलो. मी त्याची आसुरी आनंदापासून सुटका करू शकलो नाही.

मोकळी, आनंदी मुलं दुष्टपणानं वागण्याची शक्यता फार कमी असते. खूप मुलांच्या दुष्टपणाचा उगम हा त्यांना मोठ्यांकडून मिळालेल्या दुष्टपणाच्या वागणुकीतून होतो. स्वतः मार खाण्याची परिणती, साहजिकच इतरांना मार देण्याच्या इच्छेमध्ये होणार. शिक्षकांप्रमाणे तुम्हीही तुमच्यापेक्षा शारीरिक दृष्ट्या दुर्बल असलेली व्यक्ती निवडता. कडक शिस्तीच्या शाळांमधली मुलं एकमेकांशी समरहिलमधल्या मुलापेक्षा खूपच अधिक दुष्टपणे वागतात.

दुष्टपणाचं समर्थन कायम असं केलं जातं - "याचं तुझ्यापेक्षा मलाच जास्त दुःख होतं." आसुरी आनंद मिळवणारा कोणीही क्रूर माणूस उघडपणे हे कबूल करत नाही की "लोकांना मी मारतो कारण त्यांना मारून मला समाधान मिळतं." - आणि खरं तर हेच योग्य स्पष्टीकरण आहे. आपला दुष्टपणा ते नैतिकतेच्या परिभाषेमध्ये समजावून सांगतात, "माझा मुलगा मला कमकुवत व्हायला नकोय. ज्या जगात त्याला वावरायचं आहे ते जग त्याला एक दिवस दणका देणार आहे - तिथे त्याला चपखल वसता आलं पाहिजे. मी त्याला बदडतो कारण माझ्या लहानपणी मला बदडलं होतं आणि त्याचा मला प्रचंड फायदा झाला."

आपल्या मुलांना मारणारे पालक नेहमीच अशी गुळगुळीत समर्थनं द्यायला तयार असतात. मला आजपर्यंत एकही प्रामाणिक पालक भेटलेला नाही- जो म्हणतो, "मी माझ्या मुलाला मारतो कारण मी त्याचा तिरस्कार करतो, मला स्वतःचा, वायकोचा, माझ्या नोकरीचा, नातेवाईकांचा - खरं सांगायचं तर जीवनाचाच तिरस्कार वाटतो. मी माझ्या मुलाला मारतो कारण तो लहान आहे आणि उलटून मला मारू शकणार नाही. मी त्याला मारतो कारण मला माझ्या वरिष्ठांची भीती वाटते. माझा बाॅस जेव्हा माझ्यावर खेकसतो तेव्हा मी घरातल्या पोरार त्याचा वचपा काढतो."

जर हे सर्व बोलण्याइतके पालक प्रामाणिक असते तर त्यांना मुलांशी दुष्टपणे वागण्याची गरजच पडली नसती. दुष्टपणा हा अज्ञान आणि स्वतःच्या तिरस्कारातून निर्माण होतो; दुसऱ्याच्या दुःखात आनंद मिळवणाऱ्याला, क्रौर्यामुळे त्याचा स्वतःचा स्वभाव विकृत आहे याची जाणीव होत नाही.

हितलरच्या जर्मनीत ज्युलिअस स्ट्राइशरसारख्या लिंगपिसाटांनी छळवणूक केली होती. त्याचं वर्तमानपत्र ("देअर स्ट्युर्मर") वार्ट, विकृत लैंगिकतेनं भरलेलं असे. कॉन्सेन्ट्रेशन कॅम्प उभारायच्या कितीतरी पूर्वीची ही गोष्ट आहे. तुरुंगातील लैंगिक विकृतीबाबत जोरजोरात रागावून बोलणारे कित्येक वडील तोच कार्यकारणभाव स्वतःच्या बारीकसारीक दुष्टपणाला लावून पाहात नाहीत. घरात किंवा शाळेत मुलाला मारणं ही गोष्ट बेल्सेनमध्ये ज्यूंचा छळ करण्यासारखीच आहे. बेल्सेनमध्ये जर तो दुष्टपणा लैंगिक होता तर शाळेत वा कुटुंबातही तो लैंगिकच असण्याची शक्यता आहे.

मला एका आईचा विरोध ऐकू येतो आहे- "काय मूर्खपणा आहे! तुमचं म्हणणं काय, की जेव्हा आजीनं दिलेल्या फुलदाणीला हात लावल्याबद्दल मी जिमीच्या हातावर चापटी मारली, तेव्हा ती माझ्यातील लैंगिक विकृती होती?"

माझं उत्तर असं आहे- "हो, एका अगदी मर्यादित प्रमाणात. जर तुम्ही तुमच्या लग्नाच्या बाबतीत समाधानी असाल आणि पूर्ण आनंदी असं लैंगिक जीवन जगत असाल तर तुम्ही जिमीला मारणार नाही. मारणं म्हणजे अक्षरशः शरीराचा द्वेष आणि शरीर म्हणजे त्याच्या पूर्ण अपेक्षा आणि इच्छांसकट असलेलं शरीर. जर तुमचं स्वतःच्या शरीरावर प्रेम असेल तर तुम्हाला जिमीच्या शरीराला इजा करण्याची इच्छाच होणार नाही."

आपला गुन्हांसंबंधीचा कायदा म्हणजे न्यायाचा बुरखा पांघरलेलं क्रौर्य आहे. जोपर्यंत मुलांच्या शरीरावर न्यायालयात स्पष्ट दिसण्याइतपत वळ उठत नाहीत तोपर्यंत पालक मुलांना पाहिजे तितकं बदडू शकतात.

मानसिक दुष्टपणाला तोंड देणं हे शारीरिक दुष्टपणापेक्षा अधिक अवघड असतं. महानगरपालिका कायद्यानं शाळेतील शारीरिक शिक्षा थांबवू शकते पण कोणताही कायदा कधीही मानसिक दुष्टपणा करणाऱ्या माणसापर्यंत पोचू शकत नाही. पालकांची उपहासात्मक आणि आकसानं भरलेली भाषा मुलाची अपरिमित हानी करू शकते. आपल्या मुलगांशी तुच्छतापूर्ण आवाजात बोलणारे कितीतरी वडील आपल्या आजूबाजूला आपण पाहतो. "वेधळ्या, एकही गोष्ट तुला धड करता येत नाही." अशी माणसं याच पद्धतीनं त्यांचा बायकोबद्दलचा द्वेषही सतत टीकेचा भडिमार करून व्यक्त करतात. आणि अशा बायकाही असतात ज्या केवळ रागीट चेहरा करून आणि अपशब्दांचा वापर करून नवऱ्यावर व मुलांवर अधिपत्य गाजवतात.

मानसिक दुष्टपणाचा एक विशेष प्रकार वडील वापरतात तो म्हणजे बायकोबद्दलचा द्वेष ते मुलांवर काढतात.

शिक्षक आपला दुष्टपणा कधी आढ्यता आणि उपहास या मार्गांनी प्रकट करतात. अशा प्रकारे एखाद्या गरीब विद्याऱ्या, भेदरलेल्या मुलाचा छळ करताना इतर विद्यार्थ्यांकडून हे शिक्षक हास्याच्या फैरींची अपेक्षा करत असतात.

एखादी तीव्र भावना जबरदस्तीनं दडपावी लागली असेल तरच, अन्यथा मुलं कधीही दुष्टपणानं वागणार नाहीत. स्वतःबद्दल द्वेषाची यत्किंचितही भावना नसल्यामुळे मुक्त मुलांमध्ये त्याची अभिव्यक्ती दिसत नाही. ती इतरांचा द्वेष करत नाहीत आणि ती क्रूर नसतात.

इतरांवर दादागिरी करणाऱ्या प्रत्येक छोट्या मुलाचं जीवन कशामुळे तरी विघडवलं गेलेलं असतं. अनेकदा मोठ्यांनी त्याला जसं वागवलेलं असतं अगदी तस्संच तो इतरांशी वागत असतो. प्रत्येक मार हा मुलाला इच्छेच्या पातळीवर वा प्रत्यक्षात आसुरी आनंद घेण्यास प्रवृत्त करत असतो.

दबल्या गेलेल्या मुलांच्या विनोदातमुद्धा दुष्टपणा दिसून येतो. मी समरहिलमध्ये कधीही कृतीनं केलेली चेष्टा पाहिलेली नाही. ज्या अशा चेष्टेखोर कृती मी पाहिल्या त्या बहुतेक वेळा इतर शाळांमधून आलेल्या नवीन विद्यार्थ्यांनी योजलेल्या असायच्या. कधीकधी सत्राच्या सुरुवातीला, जेव्हा मुलं त्यांच्या घरातल्या मोठ्या दबावाखालून सुटून परत यायची, तेव्हा सायकली लपवण्यासारखे काही चिडवाचिडवीचे प्रकार घडताना दिसायचे. पण ही लाट एखाद्या आठवड्याहून जास्त काळ टिकायची नाही. मुख्य म्हणजे समरहिलमधला विनोद सहृदय असे कारण शिक्षकांच्या प्रेमाचा आणि पसंतीचा

पुरेपूर अनुभव मुलं घ्यायची. कारण जेव्हा भीती आणि द्वेषाची गरज मुळातूनच काढून टाकली असेल तेव्हा मुलं चांगलीच असतात.

गुन्हेगारी

खूपशा मानसशास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की मूल हे चांगलं किंवा वाईट असं जन्माला येत नाही, तर ते परोपकारी आणि गुन्हेगारी वृत्ती घेऊन जन्माला येतं. मला मात्र असा विश्वास वाटतो की गुन्हेगारी वृत्ती ही मुलामधे उपजत नसते आणि त्याचप्रमाणे निसर्गतःच दुसऱ्याचं वाईट चिंतण्याची वृत्तीही नसते. गुन्हेगारी हे मुलामधे दिसणारं प्रेमाचं विकृत स्वरूप असतं. ही क्रूरपणाची मूलगामी अभिव्यक्ती आहे. तीही प्रेमाच्या अभावानंच उद्भवते.

एक दिवस एक नऊ वर्षांचा माझा विद्यार्थी खेळ खेळत होता आणि मजेत स्वतःशीच गुणगुणत होता, "मला माझ्या आईला मारायचं आहे." या त्याच्या वागण्याची त्याला जाणीवच नव्हती, कारण तो बोट बनवत होता आणि ते काम तो अगदी मन लावून, एकाग्र चिंतनं करत होता. त्याची आई स्वतःचं आयुष्य मजेत घालवत असते. त्याला अगदी क्वचितच भेटते ही खरी गोष्ट आहे. तिचं त्याच्यावर प्रेम नाही आणि हे त्याला अंतर्मनातून माहीत आहे.

पण या मुलानं, जो सगळ्यांचा खूप खूप आवडता आहे, आपल्या आयुष्याची सुरुवात काही गुन्हेगारी विचारांनी केली नाही. मला जर प्रेम मिळत नसेल तर मी तिरस्कार मिळवीन ही चिरंतन गोष्ट आहे. प्रत्येक गुन्हेगारीच्या उदाहरणाचा मागोवा घेतला तर त्याचं मूळ प्रेमाच्या अभावात सापडतं.

आणखी एका नऊ वर्षांच्या मुलाला विषाची प्रचंड भीती वाटायची; आपली आई आपल्याला विष देऊन मारेल अशी भीती त्याला वाटायची. ती टेबलावरून उठली की तो तिची प्रत्येक हालचाल बारकाईनं पाहायचा आणि बऱ्याचदा तो म्हणायचा, "तुझं काय चाललं आहे ते मला माहीत आहे; तू माझ्या जेवणात घालण्यासाठी विष आणणार आहेस." मला अशी शंका होती की तो आपल्या विकृती आईवर लादत होता. त्याच्या आईचं त्याच्या भावावर जास्त प्रेम आहे असं त्याला वाटायचं. आणि या विक्षिप्त मुलाला कल्पनेत आईला आणि भावाला विष द्यायचं होतं. त्याची भीती ही अपराधाबद्दल मिळणाऱ्या शिक्षेची भीती होती. "माझी तिला विष देण्याची इच्छा आहे आणि मग कदाचित ती मला विष देऊन त्याचा सूड घेईल."

गुन्हा म्हणजे उघडपणे तिरस्काराची अभिव्यक्ती असते. बालगुन्हेगारीचा अभ्यास करणं म्हणजे मूल तिरस्काराकडे कसं वळलं याचा अभ्यास करणं. दुखावलेल्या अहंका तो प्रश्न असतो.

"मूल हे सर्वप्रथम स्वकेद्रित असतं" या सत्यापासून आपण दूर जाऊच शकत नाही. दुसऱ्या कोणाचंही काहीही महत्त्व नसतं. जेव्हा "अहं" सुखावतो तेव्हा मग आपण ज्याला चांगुलपणा म्हणतो तो वागण्यात दिसतो. पण जेव्हा "अहं" अतृप्त राहतो तेव्हा मग आपण ज्याला "गुन्हेगारी" म्हणतो ती वागण्यात दिसू लागते. गुन्हेगार समाजाचा सूड उगवतो कारण समाजानं त्याच्यावर प्रेम करून त्याच्या "अहं"चं कौतुक केलेलं नसतं.

जर माणसामधे उपजतच गुन्हेगारी प्रवृत्ती असती, तर मग उत्तम मध्यमवर्गीय घरांमधेही झोपडपट्टीइतकेच गुन्हेगार आढळले असते. पण आर्थिक सुस्थितीतील लोकांना "अहं"च्या अभिव्यक्तीसाठी अधिक संधी मिळतात. पैशानं विकत घेता येणारी सुखं, आजूबाजूची उत्तम परिस्थिती, संस्कृती आणि उत्तम घरातील जन्म या सर्वांमुळे "अहं"ची पुष्टी होते. गरिबांमधे अहं भुकेलाच राहतो. गरिबांमधली फार कमी मुलं नाव काढतात. गुंड होणं, गुन्हेगार टोळीचा सदस्य होणं किंवा दादागिरी करणं हा नाव कमावण्याचा मार्ग ठरतो.

पुष्कळ लोकांना वाटतं की वार्डट सिनेमांमुळे गुन्हेगार तयार होतात. मला तर हा अगदी वरवरचा विचार दिसतो. कोणताही चित्रपट कोणालाही विघडवू शकतो याबद्दल मला दाट शंका आहे. एखाद्या चित्रपटातून एखाद्या तरुणाला कदाचित एखादा नवा मार्ग सुचू शकेल, पण त्याच्या मनात आधी तो हेतू होता आणि मग तो चित्रपट आला. तो चित्रपट त्या गुन्हांमध्ये अधिक सफाई आणू शकेल, पण ज्यांनी कधीही गुन्हाचा विचारही केलेला नाही त्यांना गुन्हा करण्यास उद्युक्त करू शकणार नाही.

गुन्हा हा सर्वप्रथम कुटुंबाचा कारभार असतो. आणि दुसरं म्हणजे विशिष्ट समाजाचा. आपल्यापैकी जे खरोखर प्रामाणिक आहेत ते हे मान्य करतील की कल्पनेच्या जगात आपण आपल्या कुटुंबीयांना मारलेलं आहे. माझ्या एका विद्यार्थिनीनं कल्पनेत तिच्या कुटुंबातील माणसांना- विशेषतः तिच्या आईला - अतिशय वार्डट रीतीनं मारलं होतं.

अधिकार आणि मत्सर या दोन गोष्टी अशा खुनी इच्छांच्या मागे असतात. कोणतंही मूल कधीही स्वतःवर अधिकार गाजवून घेऊच शकत नाही. ज्या पद्धतीनं चार ते सोळा वर्षांच्या मुलांच्या विकासात मोठी माणसं अडथळे आणतात, ते पाहिल्यावर तर मला जगात आत्ता आहेत त्यापेक्षा अधिक खुनी माणसं नाहीत या गोष्टीचं फार नवल वाटतं.

मुलामधली इतरांवर अधिकार चालवण्याची इच्छा हीच गोष्ट कौतुकास्पद आणि प्रेम करण्याजोगी असते. आपलं कौतुक करून घेण्याचे आणि आपल्याकडे लक्ष वेधून घेण्याचे प्रयत्न मूल सारखं करत असतं. पण अंतर्मुख मुलांमध्ये, ज्यांना सामाजिक समायोजनाची कला साधलेली नाही अशा घाबरलेल्या मुलांमध्ये आपल्याला गुन्हेगारी विचार आढळतात. एक लहानशी सुंदर बहीण जेव्हा पाहुण्यांना एकटीच नृत्य करून दाखवत असते, तेव्हा तिची साधीसुधी छोटी बहीण अचानक मृत्यूच्या भयानक कल्पना गुंफत बसलेली असते.

बहिर्मुख माणसाला द्वेष करण्याची संधीच नसते. तो हसतो, नाचतो, बोलतो आणि त्याला प्रेक्षकांकडून मिळणाऱ्या कौतुकामुळे त्याची आपण इतरांना आवडावं ही इच्छा तृप्त होते.

अंतर्मुख व्यक्ती एका कोपऱ्यात बसून "काय असायला हवं" याची स्वप्नं पाहात राहते. माझ्या शाळेतला सर्वात जास्त अंतर्मुख असलेला मुलगा सर्वांबरोबर एकत्र येऊन कधी संध्याकाळ घालवत नाही. ना तो नृत्य करतो, ना कधी गातो, ना कधी लोळालोळीच्या खेळात भाग घेतो. त्याच्याबरोबर अभ्यास करत असताना तो त्याची सेवा करणाऱ्या एका आश्चर्यजनक जादूगाराची गोष्ट मला सांगतो. त्यानं नुसता तोंडातून शब्द काढायचा अवकाश, की लगेच जादूगार त्याला रोल्स रॉइस देतो. मी एक दिवस त्याला समरहिलच्या मुलांची गोष्ट सांगितली. त्या गोष्टीत त्यांचं जहाज बुडून ती एका बेटावर अडकतात. त्याला ती गोष्ट आवडलेली दिसली नाही. मी त्याला ती बदलायला सांगितली. तो म्हणाला, "मी एकटाच त्यातून वाचलो आहे असा बदल त्यात कर."

आपल्याला सर्वांनाच हे तंत्र चांगलं माहित आहे. दुसऱ्याला पाडून स्वतः वर चढायचं. चहाड्या सांगणाऱ्या मुलांचं ते मानसशास्त्र आहे. "सर, टॉमी शिव्या देतो आहे." याचा अर्थ - "मी नाही शिव्या देत. मी शहाणा मुलगा आहे."

आपल्या कल्पनेत शत्रूला मारणारी व्यक्ती आणि प्रत्यक्षात प्रतिस्पर्ध्याला मारणारा गुन्हेगार यांच्यामध्ये फरक आहे तो काही अंशांचा. आपण सगळेच कमी-अधिक प्रमाणात प्रेमासाठी तहानलेले असतो आणि त्यामुळे आपण सगळेच अव्यक्त गुन्हेगार असतो. मला स्वतःचं फार कौतुक वाटायचं. असं वाटायचं की माझ्या मानसशास्त्रीय पद्धती वापरून मी मुलांना त्यांच्या गुन्हेगारी कल्पनाविश्वातून बाहेर आणतो आहे. पण आज माझा विश्वास हा आहे की त्याचं श्रेय प्रेमाला जायला हवं. नवीन आलेल्या विद्यार्थ्यांवर मी प्रेम करतो असं दाखवणं वेडेपणाचं ठरेल. तरीही मुलाला मी त्याच्यावर प्रेम करतो असं वाटतं कारण मी त्याच्या "अहं"चा आदर करतो.

मुलाला त्याच्या स्वतःसारखं होण्याचं स्वातंत्र्य देणं हा गुन्हेगारी बरी करण्याचा खरा उपाय आहे. मी जेव्हा होमर लेनचं "लिट्ल कॉमनवेलथ" पाहायला गेलो तेव्हा बऱ्याच वर्षांपूर्वी मी हे शिकलो. अगदी वाया गेलेल्या मुलांना त्यांच्या स्वतःसारखं होण्याचं स्वातंत्र्य त्यात दिलं गेलं आणि ती मुलं शहाणी झाली. पण तशाच वाया गेलेल्या मुलांसमोर झोपडपट्टीत आपला "अहं" सुखावण्याचा एकच मार्ग असतो, तो म्हणजे समाजविरोधी वागणुकीनं स्वतःकडे लक्ष वेधून घ्यायचं. काही गुन्हेगार मुलं त्यांचा खटला चालू असताना अतिशय अभिमानानं कोर्टात इकडेतिकडे पाहताना मी पाहिलं आहे असं लेननं मला सांगितलं. सामूहिक शेती करणाऱ्या समाजात या मुलांना नवी मूल्यं, सामाजिक मूल्यं – म्हणजे "चांगली" मूल्यं गवसली. "डॉर्सेट फार्म" वरील प्रत्यक्ष उदाहरणावरून हे सहजच पटण्यासारखं होतं की गुन्हेगारी काही उपजत इच्छेनुसार घडत नाही.

तळटीप – डॉर्सेट फार्म – इंग्लंडमधील "डॉर्सेट" या गावात १९१३ ते १८ या काळात होमर लेन याने आपला "लिट्ल कॉमनवेलथ" हा गुन्हेगार मुलांबरोबरचा उपचारात्मक शैक्षणिक प्रयोग केला.

पळून गेलेल्या नवीन मुलाचा मी विचार करतो. लेन त्याच्या मागे पळाला आणि त्यानं त्याला पकडलं. हातकड्यांची सवय असलेल्या त्या मुलानं स्वतःच्या बचावासाठी हात वर केले. लेन हसला आणि त्याच्या हातात त्यानं काही पैसे ठेवले.

"हे कशासाठी?" अडखळत त्या मुलानं विचारलं.

लेन म्हणाला, "गाडीनं घरी जा मुला, चालत जाऊ नकोस." तो मुलगा त्या रात्री कॉमनवेलथमध्ये परत आला.

मी या पद्धतीचा विचार करतो आणि मी खूपशा सुधारगृहांमधील कडक पद्धतींचा विचार करतो. कायदाच खरं तर गुन्हा करायला भाग पाडतो. वडिलांच्या बंधनं घालणाऱ्या आज्ञा म्हणजे घरातील कायदा – तो मुलाच्या अहंला लगाम घालतो, आणि हे लगाम घालणं मुलाला वाईट बनवतं. शासनाचा कायदा फक्त घरातील बंधनांच्या सुप्त आठवणी जाग्या करतो.

दडपशाही आली की नेहमी विरोधही उफळून येणारच आणि विरोध म्हटलं की सूडही आलाच. गुन्हेगारी म्हणजे सूड. गुन्हे पूर्णपणे थांबवायचे असतील तर मुलाला सूड घ्यावासा वाटेल अशा गोष्टी आपण थांबवायला हव्यात. आपण मुलाबद्दल आदर आणि प्रेम दाखवायला पाहिजे.

चोरी

चोऱ्या दोन प्रकारांत मोडतात – साध्यासुध्या मुलाचं चोरी करणं आणि चक्रम मुलाचं चोरी करणं.

मनमोकळं, साधंमुधं मूल चोरी करेल. त्याला वाटणारा वस्तूबद्दलचा हव्यास शांत करण्याची त्याला ऊर्मी असते. त्याच्या मित्रांबरोबर त्याला काही धाडस करायचं असतं. "माझं" आणि "तुझं" यांमध्ये त्यानं अजून फरक केलेला नसतो. समरहिलमधली खूपशी मुलं एका ठराविक वयापर्यंत अशा प्रकारच्या चोऱ्या करतात. त्यांना या टप्प्यातील ऊर्मी मुक्तपणे तृप्त करून पुढे जाण्याचं स्वातंत्र्य असतं.

बऱ्याच शाळामास्तरांशी त्यांच्या फळवागांबद्दल बोलताना मला त्यांना हे सांगावं लागलं की त्यांची जास्तीत जास्त फळं त्यांचे विद्यार्थीच पळवतात. आता समरहिलमधेही खूप मोठी बाग आहे आणि त्यातील लहान-मोठी झाडं फळांनी लगडलेली आहेत, पण आमची मुलं क्वचितच फळं चोरतात. पूर्वी केव्हातरी शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत दोन मुलांवर फळं

पळवण्याचा आरोप ठेवला गेला होता. ती मुलं नवीन होती. त्यांची अपराधी भावना गेल्यानंतर फळं चोरण्यात त्यांना अजिबात रस उरला नाही.

शाळेतल्या चोऱ्या हे बहुतेक करून एक सामुदायिक काम असतं. सामुदायिक चोरीचा अर्थ लावायचा तर त्यामध्ये साहसाचा मोठा वाटा असतोच, पण फक्त साहसाचा नव्हे, तर दिखाऊपणा, धोका पत्करण्याची तयारी आणि नेतृत्वाचाही त्यात भाग असतो.

चुकून कधीतरी आम्हांला एखादा एकांडा लुच्चा पाहायला मिळतो. तो नेहमीच एखादा लबाड मुलगा असतो. मात्र त्याच्या चेहऱ्यावर सात्त्विक निरागसतेचे भाव असतात. तो बऱ्याचदा निसटून जातो कारण समरहिलमध्ये त्याचं नाव फोडायला विश्वासघातकी, भेकड मुलं नाहीतच. नाही, आपण कधीही छोटा चोर त्याच्या चेहऱ्यावरून ओळखू शकणार नाही. खरोखरच, माझ्या इथे अतिशय निरागस हसू आणि पारदर्शी, निळे निळे निष्पाप डोळे असलेला एक मुलगा आहे, की मला अगदी दाट शंका आहे – काल रात्री कोठीतून नाहीशा झालेल्या फळांच्या छोट्या डब्याच्या ठावठिकाण्याबद्दल तो अगदीच अंधारात नसावा!

तरीही मी तेराव्या वर्षी चोऱ्या करणाऱ्या खूप मुलांना मोठेपणी प्रामाणिक नागरिक म्हणून जगताना पाहिलं आहे. खरी गोष्ट ही आहे की आपण सवयीनं केलेल्या अंदाजापेक्षा खूप जास्त काळ मुलं "मोठी" व्हायला घेतात. "मोठं होणं" याचा अर्थ समाजाचा हिस्सा होणं असा मला अभिप्रेत आहे.

मूल हे प्रामुख्यानं स्वकेद्रित असतं. साधारणपणे पौगंडावस्थेच्या सुरुवातीपर्यंत त्याची ही स्थिती असते आणि तोपर्यंत दुसऱ्याच्या जागी स्वतः असण्याची कल्पना करण्याची कला त्याला साधलेली नसते. "माझं" आणि "तुझं" ही संकल्पना "मोठ्यां" मध्ये असते. परिपक्व झाल्यावरच "छोट्यां" मध्ये ती जाणीव विकसित होते.

जर मुलांवर मायेची पाखर घातली आणि त्यांना मुक्तपणे वाढू दिलं तर योग्य वेळी ती शहाणी आणि प्रामाणिक होतात. हे फार साधं-सोपं वचन झालं पण हे अंमलात आणताना किती अनपेक्षित अडथळे वाटेत उभे राहतात त्याची मला कल्पना आहे.

समरहिलमध्ये मी फ्रीज किंवा पैशांची पेटी कुलूप न लावता उघडी ठेवू शकत नाही. समरहिलच्या सभामध्ये आपली ट्रंक फोडल्याचे आरोप मुलं इतरांवर करतात. एकुलता एक चोरही संपूर्ण शाळेला कुलूप-किल्लीबद्दल जागरूक राहायला भाग पाडू शकतो. आणि संपूर्णपणे प्रामाणिक असे युवकांचे गट जवळजवळ नाहीतच. पंचावन्न वर्षांपूर्वी विद्यापीठात विद्यार्थ्यांच्या खोलीत मी माझ्या ओव्हरकोटच्या खिशात एखादं पुस्तक ठेवण्याचं धाडस करू शकत नव्हतो. आणि काही पार्लमेंटचे सभासदही आपल्या मौल्यवान गोष्टी कोटाच्या खिशात किंवा ब्रीफकेसमध्ये ठेवायला कचरतात असं मी ऐकलं आहे.

माणसाच्या विकासाच्या बऱ्याच नंतरच्या टप्प्यामध्ये जेव्हा "खाजगी मालमत्ते"चं आगमन झालं, तेव्हा प्रामाणिकपणा हे माणसानं कमावलेलं वैशिष्ट्य असावं असं दिसतं. भीती ही प्रामाणिकपणाच्या मागची सर्वात मोठी प्रेरणा असण्याची शक्यता आहे. प्राप्तिकरामध्ये फसवणूक न करण्याचं कारण अमूर्त स्वरूपातील माझा प्रामाणिकपणा नसतो, तर हा खेळ खेळण्यात काही तथ्य नाही ही भीती त्यामागे असते. जर मी पकडलो गेलो तर त्यामुळे होणारी मानहानी माझ्या घरातील आणि कामामधील नावलौकिकाला बऱ्या लावेल.

जर कशालाही बंदी घालणारा कायदा असेल, तर तो उल्लंघण्याची वृत्ती आढळल्यानंतरच तो बनवलेला आहे हे आपण नक्की गृहीत धरू शकतो. ज्या देशात पूर्ण दारूबंदी आहे त्या देशात दारूच्या अंमलाखाली गाडी चालवण्याच्या विरोधात कायदा असणार नाही. शक्य असेल तेव्हा लोक चोऱ्या करणार या गृहीतकावरच सर्व देशांमध्ये चोरी, डाका, फसवणूक इत्यादींच्या विरोधात अनेक कायदे केले गेले आहेत. आणि ते खरंच आहे.

शेवटी बहुतेक मोठी माणसं ही कमी-जास्त प्रमाणात अप्रामाणिक असतातच. फार थोडे लोक असे असतील जे कस्टम अधिकाऱ्याचा डोळा चुकवून काहीतरी चोरून आपल्या देशात आणत नाहीत, आणि इन्कमटॅक्स रिटर्नमध्ये न फसवणारे त्याहूनही थोडे. आणि तरीही आपल्या मुलानं एखादा पैसा जरी चोरला तरी खरोखरीच अस्वस्थ होणारे महाभाग आहेतच.

पण दुसऱ्या वाजून पाहू गेलो तर आपल्या परस्पर-व्यवहारांमध्ये बहुतेक माणसं बऱ्यापैकी प्रामाणिक असतात. यजमानीणवाईचा एखादा चांदीचा चमचा, मनात आलं तर तुमच्या कोटाच्या खिशात हळूच सरकवणं, तुम्हाला सहज शक्य असतं. पण तुम्ही तसा विचारच करत नाही. पण जर तिकिट तपासनीस तुमचं तिकिट पंच करायला आणि तुमच्याकडून घ्यायला विसरला तर तुम्ही त्या रिटर्न तिकिटाचा उपयोग करण्याचा विचार नक्कीच करू शकाल. मोठी माणसं, व्यक्ती आणि संस्थेमध्ये फरक आहे असं मानतात - मग ती सरकारी संस्था असो वा खाजगी. विमा कंपनीला फसवायला काही हरकत नाही पण आपल्या वाण्याला फसवणं मात्र गैर आहे, असं त्यांना वाटतं. मुलं असा भेद मानत नाहीत. ती भेदभाव न मानता आपल्या खोलीत राहणाऱ्या मित्रांच्या, शिक्षकांच्या आणि दुकानातल्या वस्तू सरसकट चोरतात. सगळीच मुलं असं वागणार नाहीत पण बरीच मुलं त्या चोरलेल्या मालातला हिस्सा घेण्याचं मान्य करतात. याचा अर्थ, मुक्त आणि आनंदी असणाऱ्या मध्यमवर्गीय मुलांमध्येही अगदी गरीब घरातील मुलांसारखाच अप्रामाणिकपणा सापडतो.

जेव्हा जेव्हा संधी मिळेल तेव्हा बहुतेक मुलं चोरी करतात, असं मला दिसतं. लहान असताना मी स्वतः कधी चोरी केली नाही कारण माझ्यावर पक्कं बिंबवलं गेलं होतं- चोरी केल्यावर पकडलो गेलो तर पहिलं म्हणजे बेदम मार मिळणार आणि मग अनंत काळ नरकातील आगीच्या यातना. पण माझ्यासारखं संपूर्णपणे दहशतीखाली नसलेलं मूल अगदी सहज चोरी करेल. तरीही, मी ठामपणे सांगतो की मुलाला जर योग्य वयात भरपूर मायेनं वाढवलं असेल तर तो त्याच्या जीवनातला हा चोरी करण्याचा टप्पा ओलांडून परिपक्व होईल आणि प्रामाणिक माणूस म्हणून जगेल.

अनावर ऊर्मीमुळे वारंवार होणारी चोरी ही दुसऱ्या प्रकारची चोरी आहे आणि तो मुलातील मज्जातंतूंच्या विकाराचा पुरावा आहे. अशा चक्रम मुलानं केलेली चोरी ही साधारणपणे प्रेमाच्या अभावाची द्योतक असते. त्याचा हेतू अबोध मनात दडलेला असतो. जवळजवळ प्रत्येक किशोरानं केलेली आणि पकडली गेलेली चोरी हेच दाखवते की मुलाला प्रेम मिळालेलं नाही. त्याचं चोरी करणं हा काहीतरी मूल्यवान मिळवण्याचा प्रतीकात्मक प्रयत्न असतो. मग ती चोरी पैशांची असो, दागिन्यांची असो वा आणखी कशाची असो, सुप्त इच्छा ही प्रेम चोरायचीच असते. अशा तऱ्हेच्या चोऱ्यांवर उपाय एकच आणि तो म्हणजे या मुलांना भरपूर प्रेम देणं. त्यामुळे माझी तंबाखू चोरल्यावर मी जेव्हा एखाद्या मुलाला पैसे देतो तेव्हा मी त्याच्या अबोध मनाला आवाहन करत असतो; जाणिवेतील विचारांना नव्हे. मी मूर्ख आहे असंही त्याला वाटेल, पण तो काय विचार करतो त्यानं फारसा फरक पडत नाही; त्याच्या अबोध मनापर्यंत काय पोचतं, ते महत्त्वाचं. आणि त्याला हे जाणवतं की मी त्याचा मित्र आहे, मला तो आवडतो आणि मी त्याला तिरस्काराऐवजी प्रेम देणारी एक व्यक्ती आहे. केव्हातरी चोऱ्या थांबतात. कारण पैसे किंवा वस्तूंच्या स्वरूपात प्रतीकात्मक रीत्या चोरलेलं प्रेम आता मुक्तपणे मिळतं आणि ते चोरायची त्यामुळे गरज उरलेली नसते.

या संदर्भात नेहमी दुसऱ्या मुलांच्या सायकली चालवणाऱ्या मुलाचं उदाहरण मला सांगावंसं वाटतं. शाळेच्या सर्वसाधारण सभेत "खाजगी मालमत्तेबाबतचा नियम नेहमी तोडून सारख्या इतर मुलांच्या सायकली वापरणं" हा आरोप त्याच्यावर ठेवला होता. निवाडा - "अपराधी!" शिक्षा - "विद्यार्थीवर्गानं वर्गणी गोळा करून त्याच्यासाठी सायकल विकत आणायची." विद्यार्थ्यांनी वर्गणी गोळा केली.

पण हे चोरांना बक्षीस देणं कसं योग्य आहे हे मला स्पष्ट केलंच पाहिजे. जर त्याच्या मनाची कुवतच कमी असेल किंवा त्याहूनही वाईट म्हणजे भावनिक वाढ खुंटलेली असेल तर त्या बक्षिसाचा अपेक्षित परिणाम होणार नाही. जर तो

अती शहाणा असेल तरी त्या प्रतीकात्मक बक्षिसाचा त्याला काहीही लाभ होणार नाही. समस्या असलेल्या मुलांबरोबर केलेल्या कामात मला आढळलं की जवळजवळ प्रत्येक छोट्या चोराचा मी दिलेल्या बक्षिसाला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. फक्त काही मुलांच्या बाबतीत हा प्रयोग फसला. पण त्यांनी जाणीवपूर्वक चोरीच करायचं ठरवलेलं असतं असं आपण म्हणू शकतो आणि त्यामुळे कोणत्याच उपचार पद्धतीनं किंवा बक्षिसाच्या रूपातले उपचार त्याच्यापर्यंत पोचूच शकत नाहीत.

चोरी जेव्हा आईवडिलांच्या प्रेमाचा अभाव आणि प्रमाणाबाहेर लैंगिक बंधनांचा परिणाम असते तेव्हा परिस्थिती जरा गुंतागुंतीची होते. क्लेटोमेनिया या वर्गात येतो- मनाई असलेली गोष्ट मिळवण्यासाठी होणारी अनावर इच्छा - हस्तमैथुन. अशा तऱ्हेच्या चोरीचं उत्तम पूर्वनिदान होऊ शकतं. पालकांना आपली चूक लक्षात आली तर तेव्हा आपण जी दडपशाही केली ती चुकीची होती असं मोकळेपणानं मुलाला सांगून पुन्हा पहिल्यापासून ते सुरुवात करू शकतात. मुलाच्या पालकांच्या मदतीशिवाय एखादा शिक्षक त्याचा क्लेटोमेनिया बरा करू शकणार नाही. ज्यानं मुळात बंदी घातली त्यानंच ती दूर करणं हे सर्वात उत्तम.

एकदा एका सोळा वर्षांच्या मुलाला माझ्या शाळेत पाठवलं होतं कारण तो अगदी अट्टल चोर होता. तो जेव्हा स्टेशनवर आला तेव्हा त्यानं मला अर्धं तिकिट दिलं, जे त्याचं वय चोरून लंडनमध्ये त्याच्या वडिलांनी विकत घेतलं होतं. आपल्या कोणत्या वागण्यानं आपल्या मुलाला अप्रामाणिकपणाची सवय लागली याचा शोध पालकांनी घ्यायलाच हवा, आत्मपरीक्षण करायलाच हवं हे मी आग्रहानं सांगेन.

पालक जेव्हा त्यांच्या मुलाला लागलेल्या अप्रामाणिकपणाच्या सवयीचं मूळ वार्डेट मित्रमंडळी, गुंडगिरीचे चित्रपट, वडील लष्करात असल्यानं मुलावर ताबा ठेवता न येणं इत्यादींमध्ये शोधतात तेव्हा ते चुकीच्या दिशेनं विचार करत असतात. ज्या मुलाला लैंगिक बाबतीत नैसर्गिक रीत्या वाढवलेलं असेल आणि ज्याला भरपूर प्रेम आणि कौतुक मिळालं असेल अशा मुलावर या गोष्टींचा फारच कमी किंवा अजिबातच परिणाम होणार नाही.

या चोऱ्या करणाऱ्या किशोरवयीन मुलांना सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या मुलांसाठी चालवलेल्या क्लिनिकला आठवड्यातून एकदा वा रोज भेटी देऊन किती लाभ होतो हे मला माहीत नाही. मला फक्त इतकंच माहीत आहे की या क्लिनिकमधील समाज कार्यकर्ते मुलांवर नैतिक मतं न लादता वा त्यांच्या चरित्राबद्दल त्यांची खरडपट्टी न काढता त्यांना जास्तीत जास्त समजावून घेण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्यांच्या पद्धती निर्दयी वा नरकयातना देणाऱ्या नसतात. मुलांचे मानसशास्त्रज्ञ आणि तिथे काम करणारा परिवीक्षाधीन अधिकारी यांचे प्रयत्न त्या मानसिक आजार असणाऱ्या मुलांच्या घरातील वातावरणामुळे अपुरे पडतात. माझं असं अनुमान आहे की जेव्हा मानसशास्त्रज्ञ किंवा परिवीक्षाधीन अधिकारी पालकांशी बोलून, ते मुलांना देत असलेल्या वागणुकीत बदल घडवून आणतात तेव्हाच या प्रयत्नांना यश मिळू शकतं. हे चोरी करणारे तरुण म्हणजे तरुणाईच्या चेहऱ्यावर आलेली पुटकुळी आहे, आजारी समाजाच्या शरीरावर दिसणारी बाह्य लक्षणं आहेत. वैयक्तिक रीत्या कितीही उपचार केले तरीही वार्डेट घर, झोपडपट्टीतली गल्ली किंवा कुटुंबाचं दारिद्र्य या गोष्टींचे वार्डेट परिणाम पुसून टाकणं शक्य नाही.

वयाच्या पाचव्या वर्षापासून ते वयाच्या पंधराव्या वर्षापर्यंत बहुतेक मुलांना जे शिक्षण मिळतं ते फक्त बुद्धीला चालना देणारं असतं हे अगदी त्रिवार सत्य आहे. त्यांच्या भावनिक जगाचा विचारच केला जात नाही. आणि चक्रम मुलांमध्ये जर भावनिक असंतुलन निर्माण झालं तर मग ती चोरण्याच्या अनावर इच्छेला लगाम घालू शकत नाहीत. मुलांचं शाळेतील अभ्यासविषयांचं ज्ञान वा त्या अभ्यासविषयांचं अज्ञान या दोन्हींचा त्यांच्या चोरी करण्यावर काहीही प्रभाव नसतो.

कोणताही आनंदी आणि समाधानी माणूस अनिवार्यपणे आणि सातत्यानं चोऱ्या करत नाही हे साधंमुधं सत्य आहे. सातत्यानं चोऱ्या करणाऱ्या मुलाबद्दल आपण पुढील माहिती काढून घेणं आवश्यक आहे - त्याची पार्श्वभूमी काय आहे?

त्याचं घर आनंदी होतं का? त्याच्या आईवडिलांनी त्याला नेहमीच खरं सांगितलं का? त्याला हस्तमैथुनावहल अपराधी वाटत होतं का? धार्मिकतेबद्दल त्याला अपराधी वाटत होतं का? त्याला आईवडिलांबद्दल अनादर का वाटत होता? त्यांचं आपल्यावर प्रेम नाही असं त्याला वाटत होतं का? त्याच्या मनात काहीतरी खूप नरकयातनांसारखं घडत असावं, ज्यांमुळे तो चोरीकडे वळला. आपले न्यायाधीश त्याला ज्या नरकात पाठवतील त्यामुळे त्याच्या अंतर्दुःखाच्या नरकयातनांचं निराकरण होणार नाही.

या चोरी करणाऱ्या तरुणाच्या समस्या मानसोपचाराच्या कोर्समुळे सुटणार नाहीत. अर्थात त्याची त्याला खूपच मदत होईल. त्याची काही बाबतीतली भीती आणि द्वेष नाहीसे होऊन त्याचा आत्मसन्मान काही प्रमाणात वाढू शकेल. पण जोपर्यंत मुळातले द्वेष निर्माण करणारे घटक त्याच्या वातावरणात असतील, तोपर्यंत त्याची पुन्हा केव्हाही अधोगती होऊ शकते. त्याच्या आईवडिलांवर केलेल्या उपचारांमुळेच शेवटी अधिक यश मिळू शकेल.

माझ्याकडे एकदा एक थोराड मुलगा होता. त्याचं मानसिक वय तीन किंवा चार होतं. तो दुकानातून चोऱ्या करायचा. (दुकानदाराशी आधी बोलून घेऊन), त्याच्याबरोबर दुकानात जायचं आणि त्याच्यासमोरच चोरी करायची, असा विचार मी केला. त्या मुलासाठी मी वडील आणि परमेश्वर होतो. मला असं वाटत होतं की त्याच्या खऱ्या वडिलांच्या मनातील त्याच्याबद्दलच्या नापसंतीचा आणि त्याच्या चोरी करण्याचा जवळचा संबंध असणार. माझी कल्पना अशी होती – जर त्यानं आपले नवे वडील-परमेश्वर यांना चोरी करताना पाहिलं तर त्याच्या अपराधी भावनेत काही बदल होऊ शकतील. या गोष्टीला तो कडाडून विरोध करेल असं मला वाटलं.

चक्रम मुलाला चोरी करण्यापासून परावृत्त करण्याचा पसंती व स्वीकाराशिवाय दुसरा मार्ग मला दिसत नाही. एखाद्याला जे अजिबात चालणार नाही असं सांगितलं गेलं असतं, आणि प्रत्यक्षात त्याला जे हवं असतं या दोन्हीतील संघर्षाचा परिणाम म्हणजे चक्रमपणा. मला कायम असं आढळलं आहे की या चुकीच्या अपराधी भावनेला जरा दुर्बल केल्यानं मूल अधिक आनंदी आणि अधिक शहाणं होतं. अपराधी भावना काढून टाका आणि मूल चोरी करण्याच्या आजारातून मुक्त झालेलं असेल.

बालगुन्हेगारी

आज पिस्तुलं आणि वाघनखांसारख्या हातात घालण्याच्या पितळी शस्त्रांनी जंगली हल्ले होण्याचे दिवस आले आहेत, आणि किशोर आणि तरुणांच्या गुन्हेगारीबाबत सत्ताधाऱ्यांच्या तोंडचं पाणी पळालं आहे. त्याला आळा घालण्यासाठी ते काहीही करतील असं दिसत आहे. ही समस्या हाताळण्याचा एक नवीन मार्ग वर्तमानपत्रं आपल्याला सांगताहेत – या तरुणांना सुधारशाळेत पाठवायचं. ज्या सुधारशाळांमध्ये आहाराबाबत, तसंच खूप दमवून टाकणाऱ्या कवायतीबाबतही अगदी कडक नियम असतील अशाच शाळा निवडायच्या आणि नियमात चुकणाऱ्यांना कडक शिक्षा करायची. मुलं खांद्यावर मोठाले ओंडके घेऊन कवायत करतानाचं एक चित्र मी पाहिलं. असल्या दडपशाही करणाऱ्या वातावरणात राहून कोणतेच विशेष फायदे व्यक्तिशः मुलांना मिळताना दिसत नाहीत.

होऊ घातलेले काही गुन्हेगार काही महिने भोगलेल्या या नरकयातनांमुळे कदाचित गुन्हा करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतील. पण अशी उपाययोजना उगमापर्यंत, मूलभूत कारणापर्यंत पोचत नाही. त्याहूनही वाईट म्हणजे अशी उपाययोजना म्हणजे किशोरांच्या दृष्टीनं तिरस्काराचं बीजच, आणि त्यातील कमालीच्या कठोरपणामुळे कायमस्वरूपी समाजद्वेषी माणसं निर्माण झाल्यावाचून राहणार नाहीत.

तीसपेक्षा अधिक वर्षापूर्वी आपल्या "लिट्ल कॉमनवेल्थ" या सुधार आश्रमातील कामानं होमर लेननं हे सिद्ध करून दाखवलं आहे की किशोरवयीन गुन्हेगार हे प्रेमानं बरे करता येतात. अधिकारी माणसं मुलांच्या वाजून उभी राहिल्यामुळे ती बरी होतात. लेननं लंडनच्या कोर्टातून पुरेपूर निर्ढावलेली मुलं आणि मुली आपल्या आश्रमात घेतली. समाजविघातक, वनचुकी तरुण मुलं ज्यांना आपल्या गुंड, चोर आणि भाई या नावलौकिकाबद्दल अभिमान वाटायचा, अशांना घेतलं. ही "वाया गेलेली" तरुण मुलंमुली लिट्ल कॉमनवेल्थमध्ये आली. तिथे त्यांनी स्वयंनियंत्रित आणि प्रेमानं बांधलेला एक समाज स्थापन केला. हळूहळू ही तरुण मंडळी सभ्य, प्रामाणिक नागरिक बनली. त्यांच्यामधल्या कितीतरी जणांशी माझी दोस्ती झाली होती.

गुन्हेगार मुलांना समजावून घेण्याची आणि त्यांच्याशी वागण्याची लेनची कुशलता अलौकिक होती. तो त्यांना बरं करू शकायचा कारण त्यांना सतत प्रेमानं समजावून घ्यायचा आणि त्यांच्याशी प्रेमानं वागायचा. त्याचा पूर्ण विश्वास होता की प्रत्येक गुन्हाच्या मागे मुळात चांगली असलेली एक इच्छा असते आणि याच विश्वासानं तो कोणत्याही गुन्हेगारी कृत्याच्या मागचा दडलेला हेतू शोधायचा. मुलांशी निव्वळ बोलणं निष्फळ असतं. फक्त आचरणच त्यांच्यापर्यंत पोचू शकतं. एखाद्या वार्डेट सामाजिक वागणुकीपासून मुलाची सुटका करायची असेल तर मुलाला त्याची इच्छा पूर्णपणे तृप्त करून घेण्याची संधी देणं आवश्यक आहे हा त्याचा विश्वास होता. एकदा, त्याच्या आश्रमातील जॅबेझ नावाच्या मुलानं संतापून, चहाच्या टेबलावरच्या सर्व कपवशा फोडण्याची इच्छा प्रकट केली. तेव्हा लेननं त्याला लोखंडाची कांब दिली आणि हवं ते करायला सांगितलं. जॅबेझनं त्याला पाहिजे होतं ते केलं. पण दुसऱ्याच दिवशी तो लेनकडे आला आणि आत्ता करत असलेल्या कामापेक्षा अधिक जबाबदारीचं आणि अधिक पगार मिळवून देणारं काम त्यानं मागितलं. अधिक पगाराचं काम कशाला हवंय असं लेननं विचारल्यावर जॅबेझ म्हणाला, "मला त्या कपवशांची किंमत भरून द्यायची आहे." लेनचं यावर स्पष्टीकरण असं आहे की कपवशा फोडण्याच्या क्रियेतून जॅबेझच्या मनातील दबलेल्या भावना आणि संघर्ष यांचं ओझं जमिनीवर कोसळलं. त्याच्या आयुष्यात प्रथमच कोणी सत्तेवरील व्यक्तीनं त्याला काहीतरी तोडफोड करून त्याचा धुमसणारा राग शांत करायला प्रोत्साहन दिलं. या गोष्टीचा नक्कीच लाभदायक असा भावनिक परिणाम त्याच्यावर झाला असणार.

होमर लेनच्या लिट्ल कॉमनवेल्थमधली सारी गुन्हेगार मुलं शहरातील गलिच्छ झोपडपट्ट्यांमधून आलेली होती, पण तरी त्यांच्यापैकी कोणीही पुन्हा गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये सामील झाल्याचं मी ऐकलं नाही. लेनच्या पद्धतीला मी प्रेमाची पद्धत म्हणतो. गुन्हेगार मुलांना यमयातना देणारी पद्धत ही द्वेषाची पद्धत असं मी म्हणतो. आणि द्वेषामुळे कधीच कोणीही कशातूनही बरं झालेलं नाही. थोडक्यात म्हणजे यमयातना देण्याच्या मार्गानं कोणाही तरुणाला समाजशील होण्यासाठी मदत होणार नाही.

आणि तरीही मला हे चांगलं माहीत आहे की आज मी न्यायाधीश असतो आणि माझ्यासमोर निर्ढावलेला, रागानं धुमसणारा तरुण आला, तर त्याचं काय करायचं हा विचार मला गोंधळात टाकेल. कारण "लिट्ल कॉमनवेल्थ" सारखी सुधारशाळा आज इंग्लंडमध्ये नाही आणि हे सांगायची मला लाज वाटते आहे. लेन १९२५मध्ये गेला आणि आपल्या सत्ताधाऱ्यांना त्या अलौकिक माणसाकडून काहीही शिकावंसं वाटलेलं नाही.

पण तरीही गेल्या काही वर्षांत आपल्या परिवीक्षाधीन अधिकाऱ्यांच्या मंडळानं गुन्हेगार मुलांना समजावून घेण्याचा प्रयत्न करण्याची प्रामाणिक इच्छा दाखवली आहे. मानसोपचारतज्ज्ञांनीही कायद्याच्या क्षेत्रातील व्यावसायिकांनी दाखवलेल्या तीव्र विरोधाला न जुमानता, तरुणांची गुन्हेगारी हा दुष्टपणा नसून एक प्रकारचा आजार आहे आणि त्यांना सहानुभूतीची आणि समजावून घेण्याची गरज आहे हे समाजाला शिकवण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला आहे. आता ओघ प्रेमाच्या दिशेनं वाहतो आहे, द्वेषाच्या नव्हे. समजुतीच्या दिशेनं वाहतो आहे, संकुचित-नैतिक संतापाच्या दिशेनं नव्हे. हा ओघ अगदी

सावकाशीनं वाहतो आहे. पण छोट्यासा ओघमुद्धा थोड्याशा तरी अशुद्ध करणाऱ्या गोष्टी वाहून नेतोच ना; आणि थोड्याच वेळात ओघाचा आकारही वाढणारच.

द्वेषाच्या, क्रौर्याच्या किंवा हिंसेच्या मार्गानं काहीही चांगलं साध्य झाल्याचा कोणताही पुरावा माझ्या माहितीत नाही. माझ्या प्रदीर्घ कामाच्या अनुभवात मी अनेक समस्याग्रस्त मुलांच्या आणि गुन्हे करणाऱ्या मुलांच्या समस्या सोडवत आलो आहे. ती किती असमाधानी, द्वेषानं भारलेली, स्वतःला नगण्य समजणारी आणि भावनिक दृष्ट्या गोंधळलेली असतात हे मी पाहिलं आहे. ती माझ्याबरोबर उद्धटपणानं, अनादरानं वागतात कारण मी एक शिक्षक आहे, वडिलांची जागा घेणारा, आणि म्हणून एक शत्रू.

मी त्यांच्या द्वेष आणि संशयाचा ताण अनुभवत आलो आहे. पण इथे समरहिलमधे हे अव्यक्त गुन्हेगार स्वनियंत्रित समाजात स्वतःला नियंत्रित करतात, त्यांना शिकण्याचं स्वातंत्र्य नि खेळण्याचं स्वातंत्र्य असतं. ते चोरी करतात तेव्हा त्यांना केव्हातरी बक्षीसही मिळतं. त्यांना कधीही बौद्धिक मिळत नाहीत, त्यांना कोणत्याच अधिकाराची भीती वाटेल असं वागवलं जात नाही- ना पृथ्वीतलावरचा अधिकार, ना स्वर्गातला.

काही वर्षांतच ही सगळी द्वेषानं भारलेली मुलं जगामधे आनंदी, समाजप्रिय व्यक्ती म्हणून पाउल ठेवतील. माझ्या माहितीनुसार गुन्हेगार म्हणून समरहिलमधे आलेला आणि सात वर्षं राहून बाहेर पडलेला कोणीही कधी तुरुंगात गेला नाही, त्यानं बलात्कार केला नाही, किंवा कधी समाजविरोधी वागला नाही. त्यांना बरं करणारा मी नव्हतो. समरहिलचं वातावरण विश्वास, सुरक्षितता, सहानुभूती यांनी भारलेलं होतं. आणि दोषारोप करणं व कोणतेही मापदंड लावून दुसऱ्याला तोलणं या गोष्टींना तिथे थारा नव्हता - या वातावरणानं खरं तर त्यांना बरं केलं.

मुलांना त्यांची टोळीयुद्धाची ऊर्मी भीतिमुक्त रीतीनं, शिक्षाविरहित आणि नैतिक बौद्धिकाशिवाय पूर्ण करून घ्यायची पूर्ण मुभा समरहिलमधे असते आणि त्यामुळे ती जेव्हा शाळेतून बाहेर पडतात तेव्हा ती गुन्हेगार किंवा गुन्हेगारी टोळ्यांचे सभासद होत नाहीत. त्यांना सहज रीत्या विकासाच्या एका टप्प्यातून दुसऱ्या टप्प्याकडे जाण्याची मोकळीक असते.

प्रौढ गुन्हेगाराचा प्रेमाला काय प्रतिसाद असेल याची मला अजिबात कल्पना नाही. मला जशी या गोष्टीची खात्री आहे की एखाद्या टोळीवाल्याला चोरी करण्याबद्दल बक्षीस दिलं तर त्या उपायानं तो बरा होणार नाही, तशी मला याही गोष्टीची खात्री आहे की तुरुंगातील शिक्षाही त्याला त्यातून बाहेर काढत नाही. लहान वयात केलेल्या उपचारांचेच आशादायक परिणाम होऊ शकतात. पण जरी उशिरात उशिरा म्हणजे पंधराव्या वर्षीही दिलं गेलं तरी स्वातंत्र्य या गुन्हेगारांचं चांगल्या नागरिकांमधे परिवर्तन करतं.

एकदा समरहिलमधे एक बारा वर्षांचा मुलगा आला. त्याला खूप शाळांनी समाजविरोधी वागणुकीमुळे शाळेतून काढून टाकलं होतं. आमच्या शाळेमध्ये हाच मुलगा आनंदी, सर्जनशील आणि सगळ्यांमधे मिसळणारा बनला. सुधारशाळांमधील पदाधिकाऱ्यांनी त्याला खतमच केलं असतं. मुलाची समस्या एवढी विकोपला गेलेली असतानाही जर "स्वातंत्र्या"मुळे तो वाचू शकतो तर कुटुंबाच्या अधिकारामुळे विकृत झालेल्या लाखो सामान्य मुलांसाठी काय करू शकणार नाही?

तेरा वर्षांच्या टॉमीच्या अवघड समस्या होत्या. तो चोऱ्या करायचा आणि तोडफोडही करायचा. एका मोठ्या सुट्टीत तो घरी जाऊ शकला नाही म्हणून आम्ही त्याला शाळेतच ठेवलं. या दोन महिन्यांत तो एकटाच लहान मुलगा समरहिलमधे होता. तो सगळ्यांमधे छान मिसळायचा. आम्हांला अन्न वा पैसे कुलपात ठेवावे लागत नव्हते. पण ज्या क्षणी त्याचा कंपू परत आला, तत्क्षणी तो सगळ्यांना घेऊन कोठीच्या खोलीवर छपा घालायला गेला. यावरून हेच सिद्ध होतं की मूल गटात असताना वेगळं असतं आणि एक व्यक्ती म्हणून वेगळं असतं.

सुधारशाळांमधले शिक्षक मला हे सांगतात की समाजविरोधी किशोरवयीन मुलांचा बौद्धिक विकास पुरेसा झालेला नसतो. मी त्यामध्ये आणखी भर घालून म्हणेन की त्यांचा भावनिक विकासही खुंटलेला असतो. पूर्वी माझा असा विश्वास होता की गुन्हेगार मूल हे एक बुद्धिमान मूल असतं, सर्जनशील असतं आणि त्याची सर्जनशक्ती समाजविरोधी मार्गांनी बाहेर पडते कारण ती योग्य मार्गानं व्यक्त करण्याची संधी त्याला मिळत नाही. त्याच्यावर लादलेल्या बंधनांतून आणि शिस्तीतून त्याला मोकळं करा आणि पाहा- तो हुशार, निर्मितीक्षम आणि कदाचित अलौकिक बुद्धिमत्तेचा निघेल असं मला वाटायचं. दुर्दैवानं माझं मत चुकीचं ठरलं. साफ चुकीचं. अनेक वर्षं वेगवेगळ्या प्रकारच्या बालगुन्हेगारांबरोबर राहून आणि त्यांना त्यातून बाहेर काढण्याच्या प्रयत्नांमधून त्यांनी मला हे दाखवून दिलं आहे की ती बऱ्याच प्रकारांनी अविकसितच राहतात. ज्यानं आयुष्यात पुढे काहीतरी विशेष करून दाखवलं असा एकच मुलगा मला आठवतो. पुष्कळ जण त्यांच्या समाजविरोधी आणि अप्रामाणिक मनोवृत्तीतून बाहेर पडले, आणि नंतर सर्वसाधारण पद्धतीच्या नोकऱ्या करू लागले. पण त्यांच्यापैकी कोणीच चांगला विद्वान, उत्तम कलाकार, कुशल अभियंता किंवा अतिशय कलावान अभिनेत्री या दर्जापर्यंत पोचण्याइतक्या उंचीला गेलं नाही. जेव्हा त्यांच्यातील समाजविरोधी वृत्तीची खुमखुमी शमली तेव्हा यापूर्वी मार्गारून भटकलेल्या मुलांमध्ये एक प्रकारचा संथ कंटाळा भरून राहिला, त्यांना महत्वाकांक्षा माहीतच नव्हती.

जेव्हा वॉर्डट परिस्थितीत अज्ञानी आईवडिलांच्या सान्निध्यात एखाद्या किशोराला राहावं लागतं तेव्हा त्याला त्याच्या समाजविरोधी वृत्ती शमवण्याची संधीच मिळत नाही. झोपडपट्ट्या आणि गरिबी जर कायमची नष्ट झाली, पालकांचं अज्ञानही त्याबरोबर संपुष्टात आलं तर आपोआपच सुधारशाळांची संख्या कमी होईल.

बालगुन्हेगारी जर पूर्णपणे बरी करायची असेल तर समाजालाच प्रथम स्वतःच्या नैतिक गुन्हेगारीतून आणि त्याच्या समांतर चालू असलेल्या अनैतिक उदासीनतेतून बाहेर काढलं पाहिजे. आपल्याला दोन्हीपैकी एकच बाजू घेणं आवश्यक आहे आणि या दोन बाजू आपल्या डोळ्यांसमोर अगदी स्पष्ट दिसताहेत. एक तर आपण या तरुणांना तिरस्करणीय अशा नकऱ्यातनांच्या मार्गानं वागवायचं किंवा त्यांच्याशी प्रेमानं वागायचं.

काही क्षण का होईना पण मी शिक्षण मंत्री आहे आणि मला शिक्षण क्षेत्रात अमर्याद सत्ता आहे असा आभास आपण खरा मानूया. मला एक सर्वसाधारण, चाचणीवजा पाच वर्षांची योजना शाळांसाठी आखू दे.

मी मंत्र्याच्या सत्तेनं सर्व तथाकथित सुधारशाळांना कुलपं ठोकून आणि त्यांच्या जागी सहशिक्षण देणाऱ्या वसाहती देशभर वसवीन. मी तातडीनं खास प्रशिक्षण केंद्र सुरू करीन आणि तिथे प्रशिक्षित झालेल्या दया व शिक्षकांची मी नेमणूक करीन. प्रत्येक कॉलनी संपूर्णपणे स्वयंनिर्वाह असेल. शिक्षक व इतर कर्मचारी वर्गाला कोणत्याही खास सवलती नसतील. मुलांना जे जेवण आणि त्यांच्या घरांना जशी आणि जेवढी उष्णता दिली जाते तेवढीच त्यांनाही मिळेल. विद्यार्थ्यांनी जर त्या छोट्या समाजात काम केलं तर त्यांना त्याचा आर्थिक मोबदला मिळेल. वसाहतीचा परवलीचा शब्द असेल - "स्वातंत्र्य". कोणतीही धार्मिकता, नैतिक बौद्धिक आणि अधिकारशाही तिथे सहन केली जाणार नाही.

मी धार्मिकता बाहेर ठेवीन. याचं कारण ती बौद्धिक देते, बडबड करते, उदात्तीकरण करते आणि दडपते. धर्म "पाप" गृहीत धरतो - जेव्हा खरं तर पाप अस्तित्वातच नसतं. धर्म इच्छास्वातंत्र्यावर विश्वास ठेवतो खरा, पण त्याच वेळी काही मुलांना धर्माच्या अनिवार्य जुलमाखाली इच्छास्वातंत्र्य मिळत नाही.

धार्मिक वळण लावण्याच्या ऐवजी मी असा आग्रह धरीन की मुलांना अतिशय प्रेमानं भावनिक वळण लावावं, आणि ते लावताना दुष्टपणांनं वा अन्याय्य रीतीनं काहीही करू नये. या आदर्शापर्यंत जर पोचायचं असेल तर फक्त एकच मार्ग मला दिसतो - वसाहतीतील मुलांना जास्तीत जास्त मोकळीक देणं, लादलेल्या अधिकारापासून, द्वेषापासून आणि शिक्षेपासून त्यांना मुक्त करणं. माझ्या अनुभवातून मला हे नक्की माहीत आहे की हा एकच मार्ग आहे.

शिक्षकांना, ते आणि विद्यार्थी समपातळीवर आहेत आणि ते विद्यार्थ्यांपेक्षा श्रेष्ठ नाहीत हे शिकवले जाईल. ते मोठेपणाचा आव आणून स्वतःचा वचाव करणार नाहीत, तसंच उपहासात्मक भाषा वापरणार नाहीत. ते भीती निर्माण करणार नाहीत. अमर्याद सहनशीलता, दूरदर्शित्व आणि अंतिम परिणामांवर विश्वास ठेवणारे असेच स्त्री-पुरुष यासाठी योग्य ठरतील.

आजचा समाज जरी आजच्या काळात आणि युगात प्रेमाला परवानगी देणार नसला तरी मुलांमुलींना एकत्र आणल्यामुळे खूपच मौल्यवान असं काही त्यांना लाभेल - वागण्यात हळुवारपणा, नैसर्गिक सभ्यता येईल, भिन्नलिंगी व्यक्तींवद्दलचं ज्ञान वाढल्यानं त्यांना समजून घेता येईल, बीभत्स वाङ्मयाचं आकर्षण कमी होईल आणि वॉर्ड नजरेनं पाहून लाळघोटं हसणं कमी होईल.

विद्यार्थ्यांवर विश्वास ठेवण्याची, त्यांना आदरांनं वागवण्याची, त्यांना चोर व विध्वंसक म्हणून न वागवण्याची मूलभूत क्षमता शिक्षकवर्गामधे असणं आवश्यक ठरेल. पण त्याच वेळी शिक्षकवर्गांनं वास्तवाला धरून वागणं आणि न झेपणारं काम एखाद्या मुलावर न टाकणं हेही अपेक्षित असेल - म्हणजे त्यानं चोरी करणाऱ्याची वसाहतीतील नाताळच्या पार्टीच्या निधीचा खजिनदार म्हणून नेमणूक करू नये. शिक्षकवर्गांनं बौद्धिक देण्याचा मोह टाळला पाहिजे आणि कृती ही शब्दापेक्षा अधिक प्रभावी आहे हे समजून वागायला पाहिजे. प्रत्येक गुन्हेगाराचा इतिहास आणि संपूर्ण पार्श्वभूमी त्यांना माहिती असणं गरजेचं असेल.

बुद्धिमत्ता चाचणीला या वसाहतीत गौण मानलं जाईल. कारण अत्यंत महत्त्वाचे अव्यक्त गुण या चाचणीतून समजू शकत नाहीत. या चाचण्या भावना, सर्जनशीलता, नवनिर्मिती क्षमता आणि कल्पनाशक्तीचं योग्य रीतीनं मूल्यमापन करू शकत नाहीत.

हॉस्पिटलमधे जसं वातावरण असतं, साधारणतः तसं वातावरण असेल. एखाद्या सुधारसंस्थेसारखं नसेल. सिफीलीस झालेल्या रोग्यावद्दल कोणतेही डॉक्टर जसे नैतिक दृष्टिकोन बाळगत नाहीत, तसंच आमचा शिक्षकवर्गही आपण ज्याला गुन्हेगारी म्हणतो त्या आजाराकडे पाहताना नैतिक दृष्टिकोन बाळगणार नाहीत. या वसाहतीत आणि हॉस्पिटलमधे एक फरक मात्र असेल आणि तो म्हणजे कोणतीही औषधं - अगदी मानसोपचारासाठी तयार केलेलीमुद्धा - दिली जाणार नाहीत. फक्त वातावरणातील उत्स्फूर्त प्रेमाच्या अस्तित्वामुळेच ही मुलं बरी होतील. शिक्षकवर्गालाही अगदी अंतःकरणापासून माणसाच्या स्व-भावावर असलेल्या विश्वासाचा अनुभव घ्यावा लागेल. हे खरं आहे की काही बाबतीत अपयश येईल आणि काही कधीच बरे होणार नाहीत. समाजाला त्यांचीही नोंद घ्यावीच लागेल. पण त्यांची संख्या अत्यल्प असेल. बहुसंख्य गुन्हेगार मुलं प्रेम, सहनशीलता आणि विश्वासाला प्रतिसाद देतीलच. दूषित दृष्टीच्या लोकांना मी नेहमी होमर लेनच्या गोष्टीची आठवण करून देत राहीन. त्यानं लंडनच्या बालगुन्हेगारांच्या न्यायालयात एका गुन्हेगार मुलाची मुलाखत घेतली. लेननं त्याला एक पौडाची नोट दिली. देताना त्याला ही खात्री होती की जवळच्या शहरात जाण्यासाठी लागणारा भाडेखर्च वजा जाता उरलेली नेमकी रक्कम तो मुलगा परत देईल. त्यानं बरोबर तेवढी रक्कम परत दिली.

मला अशा पूर्वग्रहदूषित लोकांना अमेरिकन तुरुंगातील एका अधिकाऱ्याची गोष्ट पुन्हापुन्हा सांगत राहावीशी वाटते. या अधिकाऱ्यानं जन्मठेपेच्या एका कैद्याला तुरुंगातील जोडे बनवण्याच्या उद्योगासाठी नवीन मशीनरी खरीदण्यासाठी न्यूयॉर्कला पाठवलं. नवीन मशीनरीच्या खरेदीसाठी केलेल्या खर्चाच्या पूर्ण हिशेबासह तो परत आला. अधिकाऱ्यानं विचारलं, "न्यूयॉर्कहून पळून जाण्याची संधी तू कशी घेतली नाहीस?" त्या कैद्यानं आपलं डोकं खाजवलं, "माहित नाही, साहेब, बहुतेक तुम्ही माझ्यावर टाकलेल्या विश्वासामुळे असेल."

माणसावरच्या विश्वासासारख्या अतिशय निखळ गोष्टीला तुरुंग आणि शिक्षा हा पर्यायच होऊ शकत नाही. त्या अडचणीत असलेल्या माणसाला या विश्वासामुळे हे जाणवतं की कोणीतरी त्याला प्रेम देतंय, तिरस्कार नव्हे.

मुलाला बरं करणे

बरं होणं हे उपचार करणाऱ्यापेक्षा आज्ञाऱ्यावर अधिक अवलंबून असतं. उपचारांसाठी जाणाऱ्यांमध्ये बऱ्याच लोकांना अपयश येतं कारण नातेवाईकांनी त्यांना जबरदस्ती पाठवलेलं असतं. उदाहरण द्यायचं झालं, तर फारशा उत्सुक नसलेल्या आपल्या बायकोला मनोविश्लेषणासाठी पाठवण्यात नवऱ्याला यश येतं, पण ती मात्र नाखुशीनंच जाते. माझ्या नवऱ्याला मी जशी आहे तशी आवडत नाही. त्याला मी बदलायला हवी आहे. आणि मला ते पसंत नाही.

हीच अडचण किशोरवयीन गुन्हेगाराच्या बाबतीत येते, दडपणाखाली त्याला मानसोपचारांसाठी जाणं भाग पडतं. मानसोपचार हे किशोर आणि प्रौढ, दोघांच्याही बाबतीत त्यांची स्वतःची इच्छा असली तरच द्यावेत.

बालपणी, फक्त स्वातंत्र्य दिलं तरी उपचार न करताच गुन्हेगारीतून मूल मुक्त होऊ शकतं. स्वातंत्र्य म्हणजे परवाना नव्हे आणि अती भावनाप्रवणता नव्हे. मानसिक आजार असलेल्या व्यक्ती किंवा मतिमंदत्वासारखी समस्या असलेल्या मुलांनाही स्वातंत्र्याचा फायदा होणार नाही. पण मुलांच्या निवासी शाळेत जर स्वातंत्र्य दिलं गेलं तर त्याचा नक्की उपयोग होईल- अर्थात ते सदैव मिळालं पाहिजे.

काही वर्षांपूर्वी एक अगदी पक्का बदमाश आणि शिताफीनं चोऱ्या करणारा मुलगा माझ्याकडे पाठवला गेला होता. तो आल्यानंतर एका आठवड्यानं मला लिव्हरपुलहून टेलिफोनवर संदेश मिळाला. "मी श्री. अमुक्तमुक्त (इंग्लंडमधील एक सुप्रसिद्ध आसामी) बोलतो आहे. माझा पुतण्या तुमच्या शाळेत आहे. त्यानं मला पत्र लिहून त्यात काही दिवसांसाठी लिव्हरपुलला येण्याची इच्छा प्रकट केली आहे. तुमची काही हरकत आहे का?"

"अजिबात नाही, पण त्याच्याजवळ पैसे नाहीत. त्याचं भाडं कोण देईल? त्याच्या आईवडिलांशी तुम्ही संपर्क साधला तर अधिक बरं होईल." मी उत्तर दिलं.

दुसऱ्या दिवशी दुपारी त्याच्या आईनं मला फोन करून सांगितलं की अंकल डिकचा तिला फोन आला होता. तिची आणि तिच्या पतीची आर्थरनं लिव्हरपुलला जाण्यास काही हरकत नव्हती. त्यांनी भाड्याची चौकशी केली होती. भाडं अठ्ठवीस शिलिंग होतं. दोन पौंड आणि दहा शिलिंग आर्थरला मी द्यावे अशी विनंती त्यांनी मला केली. आर्थरनं दोन्ही वेळा स्थानिक टेलिफोन बूथवरून फोन केले होते. त्यानं म्हाताऱ्या काकांच्या आणि आपल्या आईच्या आवाजाची अप्रतिम नक्कल केली होती. त्यानं मला व्यवस्थित गंडवलं होतं. आणि माझ्या ते लक्षात येण्याआधीच मी त्याला पैसे देऊन टाकले होते.

मी माझ्या बायकोबरोबर या विषयावर जरा बोललो. त्याच्याकडून पैसे परत मागणं ही अगदी चुकीची गोष्ट होईल याबद्दल आम्हां दोघांचं सहमत झालं. अशा तऱ्हेची वागणूक त्याला आजपर्यंत वर्षानुवर्ष मिळत आली होती. त्याला बक्षीस द्यावं असं माझ्या बायकोनं सुचवलं. मलाही ते पटलं. रात्री उशिरा मी त्याच्या झोपण्याच्या खोलीत गेलो.

"आज तुझं नशीब अगदी जोरात आहे," मी आनंदानं म्हणालो.

"हो! आहेच मुळी!" तो म्हणाला.

"हो! पण तुला वाटतंय त्याहीपेक्षा ते अधिक जोरदार आहे," मी म्हणालो.

"म्हणजे काय?"

मी सहजतेनं म्हणालो, "अरे, तुझ्या आईनं आताच पुन्हा फोन केला. भाड्याबद्दल तिची जरा चूकच झाली असं ती म्हणाली; भाडं अठ्ठवीस शिलिंग नाही- ते अडतीस शिलिंग आहे. त्यामुळे तिनं तुला आणखी दहा शिलिंग द्यायला मला सांगितलं." मी निष्काळजीपणानं दहा शिलिंगची एक नोट त्याच्या विछान्यावर फेकली आणि त्यानं काही म्हणायच्या आधीच तिथून बाहेर पडलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो लिडरपुलला गेला. त्याची गाडी गेल्यानंतर मला देण्यासाठी त्यानं एक पत्र ठेवलं होतं. त्याची सुरुवात होती, "प्रिय नील, तू माझ्यापेक्षा अधिक महान नट आहेस." आणि नंतर कितीतरी आठवडे मी त्याला ती दहा शिलिंगची नोट का दिली ते तो मला सारखं विचारत राहिला.

एके दिवशी मी त्याला उत्तर दिलं, "मी ती नोट तुला दिली तेव्हा तुला कसं वाटलं?" त्यानं एक मिनिटभर खोलवर विचार केला आणि मग सावकाशपणे म्हणाला, "खरं सांगू? तो माझ्या आयुष्यातला सर्वात मोठा धक्का होता. मी मनोमन म्हणालो, माझ्या आयुष्यातला हा पहिला माणूस आहे जो माझ्या बाजूने आहे." या मुलाला त्याला मिळालेल्या प्रेमाची आणि पसंतीची जाणीव झाल्याचं हे उदाहरण होतं. बहुतेक वेळा ही जाणीव व्हायला खूप वेळ जावा लागतो. ज्याच्यावर उपचार चालू आहेत, त्याला त्याचे परिणाम केवळ अस्पष्ट स्वरूपातच जाणवतात आणि त्यासाठीही कित्येक महिने जावे लागतात.

पूर्वी अगदी चांगल्याच बनचुक्या बालगुन्हेगारांशी माझा आत्तापेक्षा अधिक संबंध येत असे. तेव्हा पुनःपुन्हा मी त्यांना चोरी करण्याबद्दल बक्षिसं देत असे. मात्र काही वर्षांनंतरच, म्हणजे मूल त्यातून पूर्णपणे बाहेर पडल्यानंतरच, मला हे समजत असे की मी केलेल्या त्या मुलाच्या स्वीकृतीची त्याला मदत झाली आहे.

मुलांशी वागताना आपण सखोल मानसशास्त्रात शिरलं पाहिजे आणि मुलांच्या वागण्याचे सखोल हेतू शोधले पाहिजेत. मूल समाजविरोधी आहे! का? तर साहजिकच त्याचं वागणं चीड आणण्यासारखं असतं आणि अंगावर येतं. तो "दादा" असेल, "चोर" असेल किंवा दुसऱ्याचा छळ करण्यात आसुरी आनंद मानत असेल. पण का? शिक्षकाला चीड आल्यामुळे शिक्षक कदाचित आरडाओरडा करेल, शिक्षा करेल आणि धिक्कार करेल; पण शिक्षकानं आपला सगळा क्षोभ व्यक्त केल्यानंतरही समस्या सुटतच नाही. आता जे वारे वाहताहेत आणि कडक शिस्तीतील शिकवण्याच्या पद्धतीचं पुनरुज्जीवन करण्याची जी मागणी होते आहे, त्यामुळे केवळ लक्षणांवर उपचार केले जातील आणि अंतिम परिणाम शून्य असेल.

एका मुलीला तिचे आईबाबा समरहिलला घेऊन आले. ती मुलगी खोटारडी, चोरटी आणि लबाड होती. मला तिच्यातील दुर्गुणांचं लांबलचक वर्णन त्यांनी सांगितलं. मला तिच्याबद्दल बरंच काही सांगितलं आहे हे त्या मुलीला सांगणं म्हणजे आपल्याच पायावर कुन्हाड मारणं. हे सारं प्रत्यक्ष त्या मुलीकडून, तिच्या माझ्याबरोबरच्या किंवा शाळेतील इतरांबरोबरच्या वागण्यातून माझ्यापर्यंत पोचण्याची वाट पाहणं मला गरजेचं होतं.

खूप वर्षांपूर्वी एक अगदी गंभीर समस्या असलेलं मूल होतं. त्याला मानसोपचारतज्ज्ञाकडून तपासून घ्यावं असा त्याच्या आईवडिलांचा आग्रह होता. म्हणून हार्ले स्ट्रीटवरील सुप्रसिद्ध डॉक्टरकडे मी त्याला घेऊन गेलो. मी डॉक्टरांना त्याची केस समजावून सांगण्यात अर्धा तास खर्च केला आणि मग त्या मुलाला आम्ही आत बोलावलं, "मिस्टर नीलनं मला सांगितलं की तू अगदी बेकार मुलगा आहेस." कडक आवाजात डॉक्टर म्हणाले. हा त्यांच्या मानसशास्त्राचा प्रकार होता (!!)

मुलांकडे पाहण्याच्या यासारख्या चुकीच्या आणि अज्ञानाच्या पायावर उभ्या असणाऱ्या पद्धती मला पुन्हापुन्हा पाहायला मिळतात. "तुझ्या वयाच्या मानानं तू जरा लहानच दिसतोस." एक पाहुणा एका मुलाला म्हणाला. त्या मुलाला आधीच स्वतःच्या लहानखुऱ्या चणीबद्दल कमीपणाची तीव्र भावना वाटायची.

दुसरा एक पाहुणा एका मुलीला म्हणाला, "तुझी बहीण खूप हुशार आहे, हो ना?" मुलांशी बोलण्या-वागण्याच्या कलेची व्याख्या करायची झाली तर ती "काय बोलायचं नाही हे कळणं" अशी करता येईल.

पण तुम्हांला फसवणं शक्य नाही हेही मुलाला कळणं नक्कीच गरजेचं आहे. तुमची पोस्टाची तिकिटं मूल पळवत असेल तर त्याला हे कळलंच पाहिजे की ती गोष्ट तुम्हाला समजली आहे. "तुझ्या आईनं सांगितलं मला की तू तिकिटं

चोरतेस," असं सांगणं मात्र अक्षम्य आहे. "तू माझी तिकिटं घेतली आहेस हे मला ठाऊक आहे," हे म्हणणं आणि ते म्हणणं यांत खूपच फरक आहे.

मी पालकांना त्यांच्या मुलांबद्दल पत्र लिहिताना नेहमी जरासा साशंकच असतो. मला भीती वाटते की मुलं मुट्टीला घरी आलेली असताना ते पत्र पालक निष्काळजीपणानं इकडेतिकडे टाकतील. त्याहीपेक्षा अधिक भीती वाटते ती याची, की ते आपल्या मुलांना पत्रात लिहितील, "नील म्हणतो की तू पाठांना जात नाहीस आणि या सत्रात सर्वानाच त्रास देतो आहेस." जर हे घडलं तर मूल माझ्यावर पुन्हा कधीही विश्वास ठेवणार नाही. त्यामुळे बहुतेक वेळा मी जेवढं कमी सांगता येईल, तेवढं कमी सांगतो. मला जेव्हा पालकांची विश्वासार्हता आणि त्यांची जाणीव प्रगल्भ असल्याची खात्री असते तेव्हाच मी अधिक बोलतो.

मी बहुतेक वेळा मुलांशी वागताना योग्य तेच करतो कारण माझ्या दीर्घ अनुभवानं मला योग्य मार्ग दाखवून दिला आहे. त्यात काहीही हुशारी नाही, विशेष देणगी नाही, फक्त सराव...आणि हो, शक्य असेल तर अनावश्यक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करण्याची तयारी.

एका नवीन मुलानं- बिलनं दुसऱ्या एका मुलाचे पैसे चोरले. ज्याचे पैसे चोरले त्या मुलानं मला विचारलं, "आपल्या पुढच्या सर्वसाधारण सभेत मी त्याच्यावर आरोप करू का?"

क्षणभरही विचार न करता मी त्याला म्हणालो, "नाही, ते माझ्यावर सोड. मी नंतर याचं कारण त्याला नीट सांगेन." स्वातंत्र्य हे बिलसाठी अगदीच नवीन होतं. तो या नवीन वातावरणात बेचैन होता. सगळ्यांनी आपल्याला स्वीकारावं आणि त्यांना आपण आवडावं म्हणून तो खूप धडपड करत होता, बढायला मारत होता, शान दाखवत होता. त्याची चोरी जाहीर करणं याचा अर्थ त्याला लाज आणि भीतीचा आहेर देणं आणि त्यामागोमाग विरोध आणि समाजविरोधी वागणुकीचा अचानक आरंभ. किंवा त्याचा परिणाम उलटाही होऊ शकला असता. त्याच्या आधीच्या शाळेत तो टोळीचा नेता होता, शिक्षकवर्गाविरुद्ध केलेल्या विध्वंसक, गुप्त कारवायांचा अभिमान बाळगणारा होता आणि जाहीर आरोप केला गेला असता तर खडबडून जागा होऊन तो कसला भारी मुलगा आहे हे त्यानं दाखवून दिलं असतं.

पुन्हा कधी जर कोणी म्हणालं असतं, "मी माझे तेलखडू चोरल्याचा आरोप मेरीवर करणार आहे," तर मी त्याकडे लक्षही दिलं नसतं. मी फार जाणीवपूर्वक त्यावर त्या वेळी विचार केला नसता कारण मला हे ठाऊक आहे की मेरीला शाळेत येऊन दोन वर्षे झाली आहेत आणि मेरी ती परिस्थिती व्यवस्थित हाताळू शकेल.

एक तेरा वर्षांचा नवीन मुलगा, ज्याला आयुष्यभर वर्गात जाऊन शिकायचा अतिशय तिटकारा वाटत आला आहे, तो समरहिलला आला आणि आठवडेच्या आठवडे वर्गात न जाता बाहेर वेळ काढू लागला. मग कंटाळा आल्यावर माझ्याकडे आला आणि म्हणाला, "मी वर्गात जायला लागू का?" त्यावर मी म्हणालो, "त्याचा माझ्याशी काहीही संबंध नाही." कारण आपल्या आंतरिक अनिवार ओढी काय आहेत हे त्याचं त्यानं शोधायचं आहे. पण दुसऱ्या एखाद्या मुलीला मी म्हणून, "हं! चांगली कल्पना आहे," कारण तिच्या घरी आणि शाळेत सगळं वेळापत्रकाभोवती बांधलेलं आहे आणि त्यामुळे ती स्वतः काहीही ठरवण्यास असमर्थ बनली आहे. मला ती हळूहळू आत्मनिर्भर होण्यासाठी वाट पाहावी लागणार आहे. पण उत्तर देताना मी या सगळ्या वैयक्तिक पैलूंचा जाणीवपूर्वक विचार करत नाही.

प्रेम म्हणजे दुसऱ्या माणसाच्या बाजूने असणं. प्रेम म्हणजे पसंती. मुलं सावकाशीनं हे शिकतात की स्वातंत्र्य हे परवान्यापेक्षा अगदीच वेगळं असतं; आणि हे मला माहित आहे. पण हे सत्य ते शिकू शकतात आणि शिकतातही. शेवटी हेच यशस्वी होतं- जवळजवळ प्रत्येक वेळी.

आनंदाकडे जाणारा मार्ग

फ्रॉईडनं हे दाखवलं आहे की प्रत्येक चक्रमपणाचा पाया लैंगिक दडपणात असतो. मी म्हटलं, "मी अशी शाळा काढीन की जिच्यात लैंगिक दडपण नसेल." फ्रॉईड म्हणाला की जाणिवेपेक्षा अंतर्मन हे अनंत पटींनी अधिक महत्त्वाचं आणि अधिक शक्तिशाली असतं. मी म्हटलं, "माझ्या शाळेमध्ये आम्ही खरडपट्टी काढणार नाही, शिक्षा देणार नाही आणि नैतिक विवेचनं करणार नाही. आम्ही प्रत्येक मुलाला त्याच्या सखोल ऊर्मीनुसार जगू देऊ."

मला हळूहळू हा शोध लागला की बहुतेक सगळे फ्रॉईडवाले मुलांना स्वातंत्र्य देण्याचं महत्त्व जाणत नव्हते आणि त्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. ते स्वातंत्र्य आणि परवाना यांमध्ये गल्लत करत होते. ज्या मुलांना स्वतःला कधी स्वतःसारखं वागायचं स्वातंत्र्यच मिळालं नव्हतं आणि त्यामुळे ज्यांच्या मनात इतरांच्या स्वातंत्र्याबद्दल सहज आदर निर्माण झालाच नव्हता अशा मुलांवर फ्रॉईडशी पूर्णपणे सहमत असणारे तज्ज्ञ उपचार करत होते. फ्रॉईडीयन्सनी आपले बालमानसशास्त्राचे सिद्धान्त या विकृत मुलांच्या अनुभवावरून मांडले असणार याबद्दल माझी खात्री झाली आहे.

फ्रॉईडीयन्सना बाळांमध्ये शी-शूच्या संदर्भात लैंगिकता सापडली पण मला स्वयंनियंत्रित बाळांच्या बाबतीत ही गोष्ट खरी असल्याचं कधी दिसलं नाही. मुलांमध्ये फ्रॉईडीयन्सना आढळलेला समाजविरोधी भांडखोरपणा हाही स्वयंनियंत्रित मुलांमध्ये दिसत नाही.

मी हळूहळू हे शिकलो की माझा प्रांत हा प्रतिबंधात्मक होता— उपचारात्मक नव्हे. मला याचं पूर्ण महत्त्व समजायलाच अनेक वर्षे जावी लागली. मला हे समजलं की समरहिलमधील समस्याग्रस्त मुलांना मदत होत होती ती स्वातंत्र्याची; उपचारांची नव्हे. मला हे समजलं की माझं मुख्य काम शांत बसणं आणि मुलाला स्वतःमधल्या ज्या ज्या गोष्टी आवडत नाहीत त्या त्या गोष्टी स्वीकारणं आणि पसंत करणं – अशा रीतीनं मी वरून लादलेली मुलाची सदसद्विवेकबुद्धी आणि त्याचा स्वतःबद्दलचा तिरस्कार मोडून काढतो.

एखादा नवीन मुलगा जेव्हा शिवी देतो, तेव्हा मी हसून म्हणतो, "चालू देत! चालू देत! शिव्या देण्यात काहीही वाईट नाही." हेच मी सर्व बाबतीत करतो – जसं हस्तमैथुन, खोटं बोलणं, चोरणं आणि समाजानं धिक्कारलेल्या इतरही अनेक गोष्टी.

काही दिवसांपूर्वी एक छोटा मुलगा माझ्यावर प्रश्नांची सरबत्ती करायचा— "त्या घड्याळाची किती किंमत दिलीत तुम्ही?" "किती वाजले आहेत?" "शाळेचं सत्र कधी संपणार?" तो खूप काळजी करायचा आणि मी त्याला दिलेलं कोणतंच उत्तर कधीही ऐकायचा नाही. मला हे माहित होतं की त्याला ज्या प्रश्नाचं खरोखरच उत्तर हवं होतं तो मोठ्ठा प्रश्न विचारायचं तो टाळत होता.

एक दिवस तो माझ्या खोलीत आला आणि एकापाठोपाठ एक प्रश्न विचारत सुटला. मी त्याला उत्तरच दिलं नाही आणि पुस्तक वाचत राहिलो. साधारण एक डझनभर प्रश्नांनंतर मी सहज वर पाहिलं आणि म्हणालो, "काय विचारलंस तू? बाळं कुठून येतात?"

तो लालेलाल झाला आणि उठला, "बाळं कुठून येतात याची मला अजिबात माहिती नकोय!" असं म्हणून धाडकन दार लोटून निघून गेला.

दहा मिनिटांनंतर तो परत आला. "तू तुझा टाईपरायटर कुठून आणलास? या आठवड्यात सिनेमागृहात कोणता सिनेमा लागला आहे? तुझं वय काय?" (शांतता) "बरं! मरू देत ते सगळं! बाळं कुठून येतात?"

मी त्याला बरोबर उत्तर दिलं. तो पुन्हा कधीही मला प्रश्न विचारायला आला नाही.

कचऱ्याची वल्लेवाट लावणं म्हणजे ढोरमेहनतीशिवाय दुसरं काही नाही. अशा तऱ्हेचं काम करणं मी सहन करू शकतो ते केवळ एखादं दुःखी मूल मोकळं आणि आनंदी झाल्याचं पाहण्याच्या अतीव सुखामुळे.

याच चित्राची दुसरी बाजूही आहे. ती म्हणजे एखाद्या मुलाचा सातत्यानं खूप काळ आणि कंटाळवाणा वाटणारा अभ्यास करूनही यश मिळण्याची शक्यता दिसत नाही. एखाद्या मुलाबरोबर आपण वर्षभर काम करू आणि वर्षाच्या अखेरीस मुलानं चोरी करणं थांबवलं म्हणून आनंदाला पारावारच उरणार नाही. मग एक दिवस तो मुलगा पुन्हा पूर्वस्थितीत जातो आणि मग शिक्षक जवळजवळ निराश होतो. मी स्वतःलाच एखाद्या विशिष्ट मुलाबाबत शाबासकी दिली आहे आणि त्यानंतर पाचच मिनिटांत एखादा शिक्षक घाईघाईनं येऊन म्हणाला आहे, "टाॅमीनं पुन्हा चोऱ्या करायला सुरुवात केलीय."

पण मानसशास्त्र काहीसं गोल्फसारखं आहे. एका राऊंडला तुम्ही दोनशे स्ट्रोक्सपर्यंत जाऊ शकता, तुम्ही शिष्या देत तुमचे क्लबज तोडू शकता पण दुसऱ्या दिवशी सूर्योदयाबरोबर कोर्सवरच्या पहिल्या "टी"ला हृदयात नवी आशा घेऊन तुम्ही पोचलेले असता.

तळटीप – गोल्फचा खेळ – एका मोठ्या विस्तीर्ण प्रदेशात लांबलांब अंतरांवर ९ अगर १८ भोके असतात. खेळणाऱ्यांना त्यांत आपला चेंडू क्रमाक्रमाने गोल्फच्या काठीने लोटावयाचा असतो. जो हे कमीत कमी तडाख्यांत करेल तो जिंकतो.

तुम्ही एखादं महत्त्वाचं सत्य मुलाला सांगितलं किंवा त्यानं आपल्या समस्या तुम्हाला विश्वासात घेऊन सांगितल्या तर तो त्याच्या साऱ्या भावनांचा तुमच्यावर वर्षाव करतो. जेव्हा मी एखाद्या छोट्या मुलाला बाळाच्या जन्माबद्दल आणि हस्तमैथुनाबद्दल सारं स्पष्ट करून सांगतो तेव्हा ही भावनांची बरसात जरा विशेष जोरानं होते. एखाद्या टप्प्याला कदाचित त्या भावना नकारात्मक बनू शकतात आणि द्वेषभावनेचा वर्षाव होऊ शकतो. पण सर्वसाधारण मुलाच्या बाबतीत ही नकारात्मक अवस्था फार काळ टिकत नाही आणि मग सकारात्मक प्रेमाची भावना पुन्हा तुमच्यापर्यंत पोचते. मुलाच्या तुमच्याबद्दलच्या भावनांची उत्कटता हळूहळू आणि सहज कमी होते. लवकरच तो मला विसरून जातो आणि त्याच्या भावना इतर मुलांमुलींकडे आणि गोष्टींकडे वळतात. मी वडिलांची जागा घेत असल्यानं मुलींचा साहजिकच मुलांच्या तुलनेनं अधिक तीव्र असा भावनिक ओढा माझ्या बाबतीत दिसतो. पण मुलींच्या भावना नेहमीच सकारात्मक आणि मुलांच्या नकारात्मक असतात असं मी म्हणू शकणार नाही. किंबहुना काही मुलींनी काही काळ माझा भयंकर तिरस्कार केला आहे.

समरहिलमध्ये मी दोन्ही होतो- शिक्षकही आणि मानसशास्त्रज्ञही. मग हळूहळू माझ्या लक्षात आलं की माणसाला या दोन्ही भूमिका एका वेळी करता येत नाहीत. मला मग मानसोपचारतज्ञाची भूमिका सोडावी लागली कारण ज्या माणसाजवळ मुलं विश्वासानं अनेक खाजगी गोष्टींची कबुली देतात आणि जो वडिलांच्या जागी आहे, त्याच्याबरोबर फारसा अभ्यास मुलं करू शकत नाहीत. त्यांची चिडचिड होते आणि माझ्या टीकेबद्दल त्यांना नेहमीच धास्ती वाटत असते. त्यातही मी जर एखाद्या मुलाच्या चित्राचं कौतुक केलं तर मी इतर मुलांना मत्सराचं कारण देतो. मनाच्या वैद्यबुवांनी खरं तर शाळेत अजिबात राहू नये. त्यांच्याबरोबर सामाजिक संबंधांचा विचारही मुलांनी करता कामा नये.

मानसशास्त्राच्या सर्व शाखा, सर्व संप्रदाय अबोध मनाचा सिद्धान्त मान्य करतात. आपल्या सर्वांच्या दडपलेल्या इच्छा, द्वेष आणि लोभ असतात पण त्यांची आपल्याला जाणीव नसते. माणसाचा स्वभाव दोन्ही मिळून बनलेला असतो- जाणीवपूर्वक होणारी वागणूक आणि अजाणता होणारी वागणूक.

घरफोडी करणाऱ्या युवकाला या गोष्टीची जाणीव असते की त्याला पैसे किंवा वस्तू मिळवायच्या आहेत; पण त्याच्या खोलवर दडलेल्या हेतूची त्याला गंधवार्ताही नसते, आणि तो हेतूच त्याला समाजमान्य पद्धतीनं पैसे व वस्तू मिळवण्याचा मार्ग न घेता हा दुसरा मार्ग स्वीकारायला भाग पाडतो. तो हेतू आत खोलवर दडलेला असतो त्यामुळे नैतिक

भाषणबाजी किंवा शिक्षांमुळे तो कधीही सुधारत नाही. खरडपट्टी फक्त त्याच्या कानावर पडते आणि शिक्षा त्याच्या शरीरालाच फक्त जाणवते. पण ही बौद्धिक आणि शिक्षा त्याच्या अबोध मनापर्यंत खोलवर कधीही पोचू शकत नाहीत आणि हे अबोध मनच त्याच्या वागणुकीचं नियमन करत असतं.

आणि हे असं असल्यामुळे बौद्धिकांच्या द्वारे धर्म मुलाच्या अबोध मनापर्यंत पोचूच शकत नाही. पण एखाद्या रात्री जर त्याचा धर्मोपदेशक चोरी करायला त्याच्याबरोबर बाहेर पडला तर त्याच्या त्या कृतीमुळे, मुलाच्या समाजविरोधी वागणुकीचं मूळ कारण म्हणजे त्याच्या मनातला स्वतःबद्दलचा तिरस्कार – तो हळूहळू नाहीसा होण्याची सुरुवात होईल. ती सहानुभूतीपूर्ण जवळीक त्या मुलाला वेगळ्या दिशेनं विचार करायला उद्युक्त करेल. कितीतरी युवा चोरांची चोरीतून बाहेर पडायला सुरुवात झाली कारण मी त्यांच्याबरोबर शेजाऱ्यांच्या कोंबड्या चोरायला गेलो किंवा शाळेच्या पॉकेट मनी ठेवण्याच्या कप्प्यातून पैसे चोरायला मदत केली. कृती अबोध मनाला स्पर्श करते, शब्द मात्र तिथे पोचू शकत नाहीत. म्हणूनच प्रेमानं आणि स्वीकारानं बहुतेक वेळा मुलांच्या समस्या दूर होतात. अर्थात माझं असं म्हणणं नाही की विकोपाला गेलेली क्लॉस्ट्रोफोबियाची केस किंवा भयानक रीतीनं आसुरी आनंद मिळवणाऱ्याची केस प्रेमानं पूर्णपणे बरी होईल; पण बरीचशी चोऱ्या करणारी, खोटं बोलणारी आणि तोडफोड करणारी मुलं प्रेमानं त्यातून बाहेर येतील. ज्यांचं भविष्य केवळ गजाआड जाणार हे स्पष्ट दिसत होतं, अशा खूप मुलांना स्वातंत्र्य आणि नैतिक शिस्तीच्या बडग्याचा अभाव या दोन गोष्टी देऊन बाहेर आणता येतं हे मी स्वतः प्रयोगानं सिद्ध करून दाखवलं आहे.

तळटीप – क्लॉस्ट्रोफोबिया – अरुंद, संकुचित अशा बंद जागेची वाटणारी अवाजवी भीती

समरहिलप्रमाणे जर एका छोट्या समाजात खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य अंमलात आणलं गेलं, तर जे एखादा मनोविश्लेषणतज्ञ एका व्यक्तीसाठी करू शकेल ते अनेकांसाठी त्या समाजात घडू शकेल. तिथे दडपलेल्या गोष्टी मोकळ्या होतात. स्वतःबद्दल आणि इतरांबद्दल वाटणाऱ्या तिरस्कारापासून आत्म्याला स्वच्छ, मुक्त करणारी प्रसन्न वाऱ्याची झुळूक आहे ती.

तरुणाईसाठी लढणं म्हणजे खणखणीतपणे लढणं. आपल्यापैकी कोणीही तटस्थ राहता कामा नये. सत्ता किंवा स्वातंत्र्य, शिस्त किंवा स्वयंनियंत्रण यांपैकी कोणती तरी एक बाजू घ्यायलाच हवी. कुंपणावर बसून चालणार नाही. ही परिस्थितीची निकड आहे.

आत्मा अगदी मुक्त ठेवून, कामाचा आनंद, मैत्रीचा आनंद आणि प्रेमाचा आनंद भरभरून घ्यायचा किंवा अतीव दुःख आणि संघर्षाचं गाठोडं बनून, स्वतःचा आणि मानवजातीचा दुस्वास करत जगायचं- या दोन्हीपैकी एकाचं दान पालक आणि शिक्षक प्रत्येक मुलाला देत असतात.

आनंद कसा द्यायचा? माझं स्वतःचं उत्तर आहे – "अधिकार नष्ट करा. मुलाला त्याच्या स्वतःसारखं वागू देत. त्याला ढकलू नका. त्याला शिकवू नका. त्याला भाषणं देऊ नका. त्याला वर चढवू नका. त्याला कोणत्याही गोष्टीची जबरदस्ती करू नका." हे कदाचित तुमचं उत्तर नसेल. पण तुम्ही जर माझं उत्तर नाकारलं तर यापेक्षा चांगलं उत्तर शोधून काढणं हे तुमचं कर्तव्य असेल.

६. पालकांच्या समस्या

प्रेम आणि द्वेष

मुलाला त्याची सदसद्विवेकबुद्धी त्याची आई, त्याचे वडील, त्याचे शिक्षक, त्याचे धर्मगुरू आणि सर्वसाधारणपणे आजूबाजूच्या वातावरणाकडून मिळते. त्याची सदसद्विवेकबुद्धी आणि त्याची उपजत सहृदयता या दोन्हीतील संघर्षाचा परिणाम असमाधान वा दुःख असतो. फ्रॉईडच्या भाषेत त्याच्या सुपर इगो आणि इदमधला हा संघर्ष असतो.

तळटीप – सुपर इगो आणि इद – इद, सुपर इगो आणि इगो ही "मानसिक उपकरण" फ्रॉईडनं मानली आहेत. यांतील "इद" हा मनाचा भाग बालिश इच्छा आणि ऊर्मीशी निगडित असतो, असं त्यानं मानलं. "सुपर इगो" हा नैतिकता- काय करावं आणि काय करू नये या तत्त्वावर आधारलेला असतो आणि इगो हा वास्तवाशी जोडलेला असतो. संतुलित आणि विचारपूर्वक निर्णय घेणं, तशी कृती करणं हे इगोमुळे घडतं.

विवेकबुद्धीचा कधीकधी इतका मोठा आणि संपूर्ण विजय होतो की तो मुलगा संन्यासी बनतो आणि जगाचा आणि शरीराचा पूर्णपणे त्याग करतो. बहुसंख्य उदाहरणांमध्ये तडजोड केली जाते. एका वचनात या तडजोडीची काही प्रमाणात अभिव्यक्ती झालेली दिसते, "आठवडाभर सैतानाची सेवा आणि रविवारी ईश्वराची सेवा करावी."

प्रेम आणि द्वेष हे काही एकमेकांच्या विरुद्ध नाहीत. प्रेमाच्या विरुद्ध उदासीनता आहे. द्वेष म्हणजे खुंटल्यामुळे नाण्याच्या दुसऱ्या बाजूला गेलेलं प्रेम. द्वेषामध्ये एक भीतीचा अंश असतो. धाकट्या भावाचा द्वेष करणाऱ्या मुलामध्ये हे आपल्याला दिसतं. आईचं प्रेम गमावण्याची भीती आणि स्वतःच्या मनातल्या सूडानं भारलेल्या विचारांची भीती – या दोन्हीमुळे त्याच्या मनात द्वेष निर्माण होतो.

अॅन्सी नावाची चौदा वर्षांची बंडखोर स्वीडिश मुलगी समरहिलला आली. ती आली तेव्हा, मला चीड यावी म्हणून तिनं मला लाथा मारायला सुरुवात केली. तिच्या वडिलांचा मी दुर्दैवी पर्याय होतो. आणि त्यांना ती भयंकर घाबरत असे आणि तेवढाच त्यांचा द्वेषही करत असे. तिला कधीही त्यांच्या मांडीवर बसायची परवानगी नव्हती आणि त्यांनी इतरही कोणत्या प्रकारानं आपलं प्रेम दर्शवलं नव्हतं. वडिलांवरच्या तिच्या प्रेमाचं रूपांतर द्वेषामध्ये झालं कारण ते तिच्या प्रेमाला प्रतिसाद देत नव्हते. समरहिलमध्ये तिला अचानक नवीन बाबा मिळाला. आणि हा बाबा कडक प्रतिसाद देत नव्हता अन या बाबाला ती घाबरत नव्हती. मग मात्र तिचा सगळा द्वेष उफाळून आला. दुसऱ्याच दिवशी ती माझ्याशी अत्यंत हळुवारपणे आणि काळजीपूर्वक वागली. तिचा द्वेष म्हणजे खरं तर द्वेषाच्या बुरख्याखाली लपलेलं प्रेमच होतं. याचाच तो पुरावा होता.

आपण जर अॅन्सीच्या लैंगिकतेकडे पाहण्याच्या विकृत दृष्टिकोनामागची कहाणी माहीत करून आणि समजावून घेतली तर तिनं माझ्यावर केलेल्या हल्ल्याचं गांभीर्य आपल्याला पूर्णपणे समजावून घेता येईल. जिथे विद्यार्थिनी लैंगिकतेबद्दल रोगट आणि घाणेरडी चर्चा अंधाऱ्या कोपऱ्यात करायच्या अशा शाळेतून ती आमच्याकडे आली. लैंगिक वाबतीत तिला दिलं गेलेलं शिक्षणही लैंगिकता दडपण्याचंच होतं आणि वडिलांबद्दलच्या द्वेषाचं कारणही त्यातच होतं. आईनं वारंवार शिक्षा केलेली असल्यानं आईबद्दलची द्वेषभावनाही तितकीच तीव्र होती.

फार कमी पालकांच्या हे लक्षात येतं की शिक्षा करून ते आपल्या मुलाच्या मनातील प्रेमाचं परिवर्तन द्वेषामध्ये करत असतात. मुलामधला द्वेष उघड दिसणं फार कठीण असतं. मार खाल्ल्यानंतर मुलं अगदी हळुवार होतात याची जर आईनं नोंद घेतली असेल तर तिला हे माहीत नसतं की मार खाताना निर्माण झालेला द्वेष ताबडतोब दडपला गेला होता. पण या दडपलेल्या भावना मरून जात नाहीत, त्या फक्त झोपलेल्या असतात.

मार्कुसं लिहिलेलं एक छोटंसं पुस्तक आहे – "मोराल्स फॉर द यंग". (छोट्यांसाठी नीती). यातल्या काही ओळी मुलांना वाचून दाखवण्याचा प्रयोग मी बऱ्याचदा करतो.

Tommy saw his house on fire
His mother in the flames expire;
His father killed by falling brick
Tommy laughed – till he was sick

टॉमीच्या घराला आग लागली
आई त्या आगीत जळून गेली
बाबांच्या डोक्यावर वीट पडली
हसून टॉमीची मुरकुंडी वळली

– हे गाणं मुलांचं आवडतं आहे. काही मुलं ते ऐकताना जोरजोरात हसतात. ज्या मुलांचं आईबाबांवर भरपूर प्रेम आहे ती मुलंही हसतात. त्यांनी दडपून टाकलेल्या आईवडिलांबद्दलच्या द्वेषामुळे ती हसतात – खाल्लेला मार, ऐकलेली टीका आणि भोगलेली शिक्षा या गोष्टी द्वेषाला कारणीभूत होतात.

बहुतेक वेळा अशा तऱ्हेचा द्वेष कल्पनेच्या जगात असतो कारण ते जग पालकांपासून दूर असतं. आपल्या बाबांवर खूप प्रेम करणारा एक छोटा मुलगा, नेहमी कल्पना करायचा की तो एका सिंहाला बंदुकीनं गोळी मारतोय. मी जेव्हा त्याला सिंहाचं वर्णन करायला सांगितलं तेव्हा त्याच्या लक्षात आलं की त्या सिंहाचा त्याच्या बाबांशी काहीतरी संबंध होता.

एके दिवशी सकाळी मी प्रत्येक विद्यार्थ्याला एकेकटं बोलावून माझ्या स्वतःच्या मरणाची गोष्ट सांगितली. मी प्रेतयात्रेबद्दल सांगायला लागल्यावर प्रत्येकाचा चेहरा उजळला. अख्खा गट दुपारी जरा जास्तीच आनंदात होता. राक्षसाला मारण्याच्या गोष्टी मुलांना फारच आवडतात कारण तो राक्षस म्हणजे बाबा असण्याची दाट शक्यता असते.

मुलांच्या मनात आईवडिलांबद्दल राग असणं यात धक्कादायक असं काहीच नाही. नेहमीच या गोष्टीची सुरुवात मूल जेव्हा स्वकेद्रित असतं तेव्हापासून होते. छोटं मूल प्रेम आणि सत्तेच्या शोधात असतं. प्रत्येक रागाचा शब्द, प्रत्येक फटका, प्रत्येक जखम म्हणजे प्रेमापासून आणि सत्तेपासून वंचित ठेवणं. आईच्या प्रत्येक नाराजी व्यक्त करणाऱ्या शब्दाचा अर्थ मूल असा लावतं – "आईचं माझ्यावर प्रेम नाही." प्रत्येक वेळी जेव्हा वडील म्हणतात, "त्याला हात लावू नको" तेव्हा मुलाला वाटतं, "हा माझ्या मध्ये मध्ये येतो. मी आकारानं त्याच्याएवढा असतो तर...!"

हो! मुलांच्या मनात आईबाबांबद्दल द्वेष असतो, पण जर पालकांच्या मनात मुलांबद्दल द्वेष असेल तर ते अनेक पटींनी अधिक धोकादायक आहे. सारखं सारखं मागे लागणं, संतापणं, मार देणं आणि भाषणवाजी करणं या पालकांच्या द्वेषभरल्या प्रतिक्रिया आहेत. ज्या आईवडिलांचं एकमेकांवर प्रेम नाही अशा आईबाबांच्या मुलाला, त्याच्या निरोगी विकासासाठी संधी मिळण्याची शक्यता फार फार कमी असते, कारण कशाचाही वचपा मुलांवर काढणं ही अशा पालकांची जगभर चालणारी सवय आहे.

जेव्हा मुलाला प्रेम मिळत नाही तेव्हा तो द्वेषाचा पर्याय शोधतो. "आई माझ्याकडे लक्ष देत नाही. तिचं माझ्यावर प्रेम नाही. तिचं माझ्या छोट्या बहिणीवरच प्रेम आहे. मी तिला माझ्याकडे लक्ष द्यायला भाग पाडीन. नक्की भाग पाडीन!" आणि मग तो फर्निचरची तोडफोड करतो. मुलाच्या वागण्यातील सर्व समस्या या मुळात प्रेमाच्या अभावानं निर्माण झालेल्या आहेत. सर्व शिक्षा आणि नैतिकतेची बौद्धिकं सरळसरळ द्वेषामधे भरच टाकतात – त्यामुळे समस्या कधीही सुटत नाही.

दुसरी एक परिस्थिती द्वेष निर्माण करते. इथे आईवडील मुलाचे मालक असतात. मुलाला त्या बंधनाची चीड वाटते पण त्याच वेळी त्याला ती बंधनं हवी असतात. हा संघर्ष कधीकधी क्रौर्याच्या स्वरूपात प्रकट होतो. मालकी हक्क

गाजवणाच्या आईवहल वाटणारा द्वेष दडपलेला असतो. पण भावनेला बाहेर पडण्याचा मार्ग नेहमीच आवश्यक असतो. मग मूल मांजरीला लाथ घालतं वा बहिणीला मारतं. हा मार्ग आईविरुद्ध बंड पुकारण्यापेक्षा सोपा असतो.

आपल्याला स्वतःमधल्या ज्या गोष्टींचा राग आहे त्याच गोष्टी इतरांमध्ये दिसल्या तर आपल्याला संताप येतो- हे वाक्य म्हणजे एक नीरस आणि वापरून गुळगुळीत झालेलं वचन बनलं आहे, ते गुळगुळीत झालं असो अथवा नसो, ते सत्य आहे. आपल्याला तान्हेपणी मिळालेला राग आपण आपल्या तान्हुल्यांना देतो; आपली त्यांच्यावर मायेचा वर्षाव करण्याची कितीही इच्छा असली तरीही!

"जर तुम्हाला तिरस्कार करता येत नसेल तर तुम्हाला प्रेमही करता येत नाही" असं म्हटलं जातं. कोणास ठाऊक! मला मात्र तिरस्कार करणं फार अवघड जातं. आणि ज्याला वैयक्तिक प्रेम म्हणतात ते मी मुलांना कधीही देऊ शकलेलो नाही, आणि भावनिक प्रेम तर नक्कीच कधीही नाही. भावनिक (सेटिमेंटल) या शब्दाची व्याख्या करणं कठीण आहे. मी त्याला राजहंसाचे गुणविशेष बदकांना लावणं असं म्हणेन.

एकदा मी रॉबर्टवर उपचार करत होतो. रॉबर्ट जाळपोळ करणारा, चोऱ्या करणारा आणि कदाचित पुढे खूनसुद्धा करू शकेल असा मुलगा होता. उपचारांच्या दरम्यान साहजिकच त्याचं वडिलांबद्दलचं प्रेम आणि द्वेष दोन्हीही माझ्याकडे आलं होतं. एके दिवशी माझ्याशी बोलून झाल्यावर तो पळत बाहेर गेला आणि टाचेखाली एक मोठी गोगलगाय त्यानं चिरडली. त्यानं मला ही गोष्ट सांगितली तेव्हा मी त्याला गोगलगायीचं वर्णन करायला सांगितलं. तो म्हणाला, "एक लांबुडका, घाणेरेडा, कुरूप, गुळगुळीत, निर्बुद्ध माणूस."

मी त्याला एक कागदाचा तुकडा दिला आणि snail हा शब्द लिहायला सांगितलं. त्यानं लिहिलं, "A Snail".

"बघ, तू काय लिहिलं आहेस," मी म्हणालो.

तो अचानक जोरजोरात हसू लागला. त्यानं आपली पेन्सिल घेतली आणि खाली लिहिलं -

"A Snail".

"A. S. Neill".

"तुला ज्याला पायाखाली चिरडायचं होतं तो लांबुडका, घाणेरेडा, कुरूप आणि गुळगुळीत निर्बुद्ध माणूस म्हणजे मी होतो हे तुझ्या लक्षात आलं नाही ना?" मी हसत हसत म्हणालो.

इथपर्यंत त्या मुलाला मुळीचच कसलाही धोका नव्हता. माझ्याबद्दल त्याला वाटणाऱ्या तिरस्काराची जाणीव त्याला करून देणं हे त्याच्या दृष्टीनं चांगलंच होतं. पण समजा मी असं काहीतरी म्हणालो असतो, "अर्थातच ती गोगलगाय म्हणजे मी होतो, पण खरं तर तुझ्या मनात माझ्याबद्दल तिरस्कार नाहीये. माझ्यात तुला जे दिसतं ते स्वतःमधील नावडत्या भागाचं प्रतिबिंब. तू स्वतःच तो गुळगुळीत निर्बुद्ध माणूस आहेस, ज्याला ठार मारायलाच हवं आहे. तू आपल्या स्वतःमधलेच दुर्गुण मारत होतास. इ. इ. इ." माझ्या मते हे खूपच भयावह मानसोपचार झाले असते. रॉबर्टचं काम आत्ता गोठ्या खेळणं आणि पतंग उडवणं आहे. मी किंवा कोणीही शिक्षक वा डॉक्टर यांना आत्ता एवढंच करायचं आहे की त्याच्या मानसिक संघर्षापासून त्याला मुक्त करायचं आहे. तो संघर्ष त्याच्या पतंग उडवण्यास अडथळा आणतो आहे.

जे पालक आपल्या मुलांकडून कृतज्ञतेची अपेक्षा करतात त्यांना मुलाच्या स्वभावाबद्दल काहीही माहीत नसतं. कोणाच्याही ऋणात राहणं मुलांना मुळीच आवडत नाही. ज्या विद्यार्थ्यांना मी फी माफ करून वा अतिशय कमी फीमध्ये समरहिलमध्ये ठेवलं त्या मुलांच्या मनात असलेल्या संतापाचा मी दीर्घ काळ अनुभव घेतला आहे. फी भरून येणाऱ्या वीस विद्यार्थ्यांपेक्षा ते माझ्याबद्दल अधिक तिरस्कार दाखवायचे. शॉनं लिहिलं आहे, "आपण ज्यांच्यासाठी त्याग करतो त्यांच्याबद्दल नंतर तिरस्कार वाटू लागल्याशिवाय, आपण कोणाहीसाठी त्यागच करू शकत नाही."

हे सत्य आहे. आणि ओघानंच येणारा नैसर्गिक उपसिद्धान्तही खरा आहे – आपण ज्यांच्यासाठी त्याग करतो, त्यांच्याकडून नंतर स्वतःचा तिरस्कार करून घेतल्यावाचून आपण इतरांसाठी त्यागच करू शकत नाही. आनंदानं देणारा कोणी ऋणात राहण्याची अपेक्षाच करत नाही. जे पालक आपल्या मुलांनी ऋणी राहावं ही अपेक्षा करतात त्यांना नेहमीच निराशेच्या गर्तेत जावं लागतं.

सारांश, प्रत्येक मुलाला शिक्षा म्हणजे द्वेष वाटतो आणि अर्थात तो द्वेषच असतो. आणि प्रत्येक शिक्षा मुलाला अधिकाधिक द्वेष करायला लावते. जो हट्टी माणूस म्हणतो, "माझा शारीरिक शिक्षेवर विश्वास आहे." त्याचा नीट अभ्यास केला तर तुम्हाला तो सतत द्वेषच करताना आढळेल. प्रेमानं प्रेम वाढतं आणि द्वेषानं द्वेष हे मी अत्यंत खंबीरपणे आणि आग्रहानं कितीही वेळा सांगितलं तरी त्याचं महत्त्व पुरेसं पोचेल की नाही, मला शंका आहे. कोणतंही मूल द्वेषामधून बरं झालं ते केवळ प्रेमांमुळे. दुसऱ्या कशानंही नाही.

मुलाला बिघडवणे

"बिघडलेलं" मूल – (आपल्याला पाहिजे त्या अर्थानं "बिघडलेलं" हा शब्द घ्यावा) हे बिघडलेल्या समाजाची निर्मिती असतं. अशा समाजात, बिघडलेलं मूल अतिशय घाबरून जीवनाला चिकटतं. त्याला स्वातंत्र्याच्या जागी "परवाना" दिलेला असतो. जीवनावर प्रेम करणं हा खऱ्या स्वातंत्र्याचा अर्थच त्याला माहीत नसतो.

बिघडलेल्या मुलाचा स्वतःला आणि समाजाला त्रास होत राहतो. तो आपल्याला गाडीमध्ये प्रवाशांच्या पायांवर पाय देताना दिसतो. कॉरीडॉर्समध्ये जोरात ओरडताना दिसतो, त्याच्या त्रासलेल्या पालकांनी तळमळून शांततेसाठी केलेल्या विनंतीकडे नेहमीच दुर्लक्ष करताना दिसतो – ती विनंती ऐकायचं त्यानं केव्हाच बंद केलेलं असतं.

हे बिघडलेलं कार्ट जेव्हा मोठं होतं, तेव्हा आयुष्यात त्याला अतिकडक शिस्तीत वाढलेल्या मुलापेक्षाही अधिक वाईट दिवस येतात. ते अतिशयच स्व-केंद्रित असतं. ते मोठं होऊन, आपले कपडे संपूर्ण खोलीभर इकडेतिकडे टाकणारं माणूस होतं आणि ते कोणीतरी उचलावे अशी अपेक्षा करतं. अर्थात आता वय वाढलेलं असल्यामुळे या बिघडलेल्या काट्याला अनेकदा वाटाण्याच्या अक्षता मिळतात.

बऱ्याच वेळा हे बिघडलेलं मूल एकुलतं एक असतं. स्वतःच्या वयाचं खेळायला बरोबर कोणी नसल्यामुळे आणि आपल्या वयाच्या कोणाचे मापदंड स्वतःला लावून पाहण्याची शक्यता नसल्यामुळे साहजिकच ते स्वतःची ओळख आपल्या पालकांमध्ये शोधतं. ते जे काय करतात ते त्याला करायचं असतं. आणि पालकांना ते मूल म्हणजे जगातील महान आश्चर्यच वाटत असतं. पालक त्याच्या उघड उघड दिसणाऱ्या आगाऊ शहाणपणाला प्रोत्साहन देत राहतात. कारण त्याला किंचितसा जरी विरोध केला तरी त्याचं प्रेम गमावण्याची भीती त्यांना वाटत असते.

काही वेळा विद्यार्थ्यांची फाजील काळजी करणाऱ्या शिक्षकांमध्ये हीच वृत्ती मला आढळते. अशा शिक्षकांना सतत भीती वाटत असते की त्यांची मुलांमधली लोकप्रियता कमी होईल. ही भीती म्हणजे मुलांना बिघडवण्याचा राजमार्ग. चांगला शिक्षक किंवा पालक यानं तटस्थ राहायला शिकणं आवश्यक आहे. आपले स्वतःचे गंड बाजूला ठेवूनच त्यानं मुलाशी असलेलं नातं निभावलं पाहिजे – मला मान्य आहे की ही काही सोपी गोष्ट नाही. आपण आपल्या स्वतःच्या गंडांबद्दल बहुतेक वेळा अगदी आंधळे असतो. उदाहरण घ्यायचं झालं तर एखाद्या असमाधानी आईचा मुलगा बिघडण्याचा चांगलाच धोका असतो. कारण ती त्याच्यावर चुकीच्या पद्धतीनं प्रेमाचा वर्षाव करण्याची दाट शक्यता असते.

समरहिलमध्ये अशा लाडानं बिघडलेल्या मुलाला सांभाळणं हे नेहमीच अतिशय जिकिरीचं काम असतं. असा मुलगा माझ्या बायकोला आईच्या जागी पाहतो त्यामुळे ती अगदी दमून जाते. तो तिला सारखे प्रश्न विचारून हैराण करतो,

"हे सत्र कधी संपणार? किती वाजले? मला थोडे पैसे मिळतील का?" या सगळ्या बुरख्यांखाली तो आपल्या आईचा तिरस्कार करतो. आईला त्रास देण्याचा हेतू या प्रश्नांच्या मागे असतो. आणि बिघडलेली मुलगी नेहमीच माझ्याकडून प्रतिसाद मिळवण्याचा प्रयत्न करत असते. कारण ती मला बाबांच्या जागी ठेवते. बहुतेक वेळा तिला प्रेमाचा प्रतिसाद नको असतो तर तिरस्काराच्या प्रतिसादाची अपेक्षा असते. शाळेत नवीन आलेली लाडावलेली मुलगी माझं पेन लपवून ठेवेल किंवा दुसऱ्या एखाद्या मुलीला सांगेल, "तुला नीलनं बोलावलं आहे-" याचा खरा अर्थ नीलनं तिला बोलवायला तिला हवं असतं.

बिघडलेली मुलं आणि बिघडलेल्या मुलींनी माझ्या दारावर लाथा मारल्या आहेत, माझ्या वस्तू चोरल्या आहेत आणि हे सगळं केवळ माझा प्रतिसाद मिळवण्यासाठी. बिघडलेल्या मुलाला अचानक खूप सदस्य असलेल्या एका मोठ्या कुटुंबात ढकललेलं अजिबात आवडत नाही. त्याचं खूपच कौतुक करणारे त्याचे आईवडील त्याच्यासमोर जसं नेहमी नमतं घेतात, तशाच वागणुकीची अपेक्षा ते मूल माझ्याकडून आणि माझ्या शिक्षकवर्गाकडून करतं.

या बिघडलेल्या मुलाला वरखर्चासाठी बहुतेक वेळा वाजवीपेक्षा जास्त पैसे मिळतात. ज्या पालकांच्या आर्थिक अडचणींमुळे मी त्यांना अजिबात फी न भरण्याची किंवा कमी फी भरण्याची सवलत दिलेली असते, असे पालक आपल्या मुलाला जेव्हा वरखर्चासाठी एक पौंडाची नोट पाठवतात तेव्हा बहुतेक वेळा मला खूप मानसिक यातना होतात.

मूल मागेल ती प्रत्येक गोष्ट त्याला देता कामा नये. सर्वसाधारणपणे बोलायचं झालं तर आजच्या मुलांना फारच गोष्टी मिळतात. इतक्या गोष्टी मिळतात की त्यांना मिळालेल्या भेटवस्तूंचं कौतुकच वाटेनासं होतं. जे पालक भेटी देण्याचा अतिरेक करतात त्यांचं बहुधा आपल्या मुलांवर पुरेसं प्रेम नसतं. अशा पालकांना त्यांच्या प्रेमाचं प्रदर्शन करण्याची गरज असते आणि भारी किंमतीच्या भेटवस्तूंचा वर्षाव ते मुलांवर करतात. आपल्या पत्नीशी अप्रामाणिक असणारा नवरा जसा न परवडणारा फर कोट सढळ हाताने तिला भेट देईल तसंच काहीसं हे पालक करतात. मी लंडनला जातो तेव्हा प्रत्येक वेळी मुलीला भेट आणायची नाही असा नियम मी स्वतःवर घालून घेतला आहे, आणि त्याचा परिणाम म्हणजे माझ्या लंडनच्या प्रत्येक फेरीला माझ्याकडून तीही भेटीची अपेक्षा वाळगत नाही. लाडावलेल्या मुलाला कशाचीच किंमत वाटत नाही. त्याला नवी क्रोमियम प्लेटेड श्री स्पीड सायकल मिळते आणि तीनच आठवड्यांनंतर तो ती रात्रभर पावसात बाहेर पडू देतो.

बिघडलेलं मूल म्हणजे बऱ्याच वेळा आयुष्य जगण्याची पुन्हा एकदा मिळालेली संधी आहे असं पालकांना वाटतं- "माझ्या जीवनात इतक्या माणसांनी अडथळे आणले त्यामुळे मला आयुष्यात काही करता आलं नाही. पण मला जिथे जिथे अपयश आलं तिथे यशस्वी होण्याच्या सर्व संधी माझ्या मुलाला मी देईन." जेव्हा एखादे वडील मुलांना पियानो वाजवायला शिकावं असा आग्रह धरून बसतात तेव्हा त्याच्यामागे, स्वतःला संगीत शिकण्याची न मिळालेली संधी आणि ती मुलाला उपलब्ध करून देण्याची इच्छा, ही कारणं असतात. आणि ज्या आईनं लग्नासाठी करीअर सोडून दिलं त्या आईला ती इच्छा आपल्या जड शरीराच्या मुलीला बॅलेच्या क्लासमध्ये घालायला भाग पाडते. आणि हे असलेच पालक असंख्य मुलांमुलींना, निवडीची संधी दिली तर ती कधी स्वप्नातही निवडणार नाहीत असे अभ्यासक्रम आणि नोकऱ्या स्वीकारायला भाग पाडतात. गरीब बिचारे पालकही असहाय असतात. ज्या माणसानं कपड्यांचा धंदा भरभराटीला आणला आहे त्याला जेव्हा समजतं की आपल्या मुलाला नट किंवा संगीतकार वनायचं आहे, तेव्हा ही गोष्ट स्वीकारणं त्याला खूप कठीण जातं. पण हे बऱ्याचदा घडतं.

आणि आणखी एक बिघडलेलं मूल असतं- ज्याच्या आईला त्यानं कधी मोठं व्हावं असं वाटतच नाही. आईपणा ही जबाबदारी आहे खरी पण ती काही आयुष्यभराची नव्हे. बऱ्याच स्त्रियांना हे समजतंही. तरीही अनेक वेळा आईचे आपल्या मुलीबद्दलचे शब्द आपल्या कानांवर येतात, "बाप रे! किती वेगानं मोठी होतेय ती!"

मुलाला इतरांच्या खाजगी हक्कांमधे अधिक्षेप करण्याची परवानगी असता कामा नये. ज्या पालकांना आपली मुलं विघडायला नको आहेत त्यांनी "स्वातंत्र्य" आणि "परवाना" या दोन्हीतला फरक स्पष्टपणे समजून घ्यायला हवा.

सत्ता आणि अधिकार

मानसशास्त्रानं अबोध मनाचं महत्त्व शोधून काढण्यापूर्वी – मूल हे समंजस असतं आणि त्याच्याजवळ स्वतःची इच्छा चांगुलपणाकडे किंवा वाईटाकडे वळवण्याची शक्ती असते, अशी समजूत होती. तसंच मुलाचं मन म्हणजे कोरी पाटी आणि त्यावर कोणाही सदसद्विवेकबुद्धीशी प्रामाणिक असणाऱ्या शिक्षकानं फक्त अक्षरं लिहायची असंही गृहीत धरलं जायचं.

आज आपल्याला हे समजलं आहे की मुलाच्या बाबतीत "थांबलेलं" असं काहीच नसतं, तो सतत वाहणाऱ्या ऊर्मीचा ओघ असतो. तो आपल्या इच्छा आपल्या कृतींमधून व्यक्त करायच्या प्रयत्नात असतो. त्याच्या मूळ स्वभावानुसार तो स्व-केंद्रित असतो आणि आपली सत्ता चालवून पाहण्याच्या सतत प्रयत्नात असतो. प्रत्येक गोष्टीमधे जशी लैंगिकता असते तशीच प्रत्येक गोष्टीमधे सत्ता मिळवण्याची जबरदस्त इच्छाही असते.

अगदी छोट्या बाळाच्यामुद्धा हे लक्षात येतं की मोठ्यांदा आवाज करणं ही आपल्या आजूबाजूच्या वातावरणावर सत्ता गाजवण्यासाठी सर्वात उत्तम अभिव्यक्ती आहे. त्याच्या सहवासातील प्रौढांनी त्या आवाजाला दिलेल्या प्रतिक्रियेमुळे आवाजाला अवास्तव महत्त्व असतं असं त्याला कदाचित वाटू शकेल. किंवा कदाचित आवाजच महत्त्वाचा आहे असं वाटेल.

खूपदा बाळाच्या खोलीत "आवाज" दडपला जातो; पण त्याहीपूर्वी मुलाला स्वच्छतेच्या सवयी लावताना आणखी काहीतरी दडपलं जातं. मुलाला उत्सर्जनाच्या क्रिया करताना आपण शक्तिमान आहोत असं वाटत असावं असा आपण केवळ अंदाज करू शकतो. शक्य आहे की त्याची शी आणि शू त्याला खूप महत्त्वाची वाटते कारण काही तयार करण्याची ती पहिली क्रिया आहे. आपण फक्त अंदाज बांधू शकतो कारण एक-दोन वर्षांपर्यंतच्या मुलाला काय वाटतं आणि ते काय विचार करतं हे कोणीच सांगू शकणार नाही. सात-आठ वर्षांच्या मुलांना उत्सर्जनाच्या क्रियेमध्ये खूपच शक्तिमान असल्याची भावना जाणवते हे आपण नक्की म्हणू शकतो.

सर्वसाधारण स्त्रीला सिंहाची भीती वाटते, तर चक्रम स्त्रीला उंदराची. सिंह खरा असतो, पण उंदीर हे त्या स्त्रीच्या दडपलेल्या एखाद्या इच्छेचं प्रतीक असतं आणि दडपलेली ती इच्छा ओळखायलाच ती स्त्री घाबरत असते. अशाच रीतीनं मुलाच्या मारून टाकलेल्या इच्छाही तीव्र भीतीमध्ये बदलू शकतात. खूप मुलांना रात्री भीती वाटते. त्यांना भुतांची, चोरांची किंवा बागुलबुवाची भीती वाटते. खूपदा अजाणते पालक असं समजून चालतात की दार्डनं सांगितलेल्या गोष्टीमुळे मुलाला अशी भीती वाटत असावी, पण दार्डची गोष्ट ही त्या तीव्र भीतीला फक्त आकार देते. पालकांनी मुलाची लैंगिक उत्सुकता दडपून टाकण्यात त्या भीतीचं मूळ असतं. मग मुलाला आपल्या दबलेल्या इच्छांची भीती वाटत राहते. उंदराला प्रचंड घाबरणारी स्त्री जशी तिच्या दडपलेल्या इच्छांना घाबरते तसंच हे असतं.

हे दडपलं जाणं मुख्यत्वांनं लैंगिक दडपणच असायला हवं असं नाही. संतापलेले वडील जेव्हा ओरडतात, "बंद कर तो गोंधळ," तेव्हा त्या मुलाला आरडाओरड्यांमधे वाटणारा रस वडिलांबद्दल वाटणाऱ्या भीतियुक्त कुतूहलात बदलू शकतो. जेव्हा मुलाच्या इच्छापूर्तीत कोणी अडथळा आणतं तेव्हा त्याच्या मनात द्वेष पैदा होतो. जर तीन वर्षांच्या चुटचुटीत मुलाकडून मी खेळणं घेतलं तर शक्य झाल्यास ते मला ठार मारेल.

एक दिवस मी बिलीला घेऊन बसलो होतो. मी काळ्या आणि नारिंगी रंगाचे पट्टे असलेल्या बाहेरच्या खुर्चीवर बसलो होतो. मी अर्थातच बिलीच्या बाबांची जागा घेतलेली होती.

"गोष्ट सांग ना," बिली म्हणाला.

"तूच सांग मला एक," मी म्हणालो.

तो मला गोष्ट सांगू शकणार नाही, मीच त्याला सांगितली पाहिजे असा आग्रह त्यानं धरला.

"बरं, आपण दोघं मिळून सांगूया! काय? मी थांबलो की तू बोलायचं- चालेल? हं तर मग, एकदा एक होता--"

बिलीनं माझ्या पट्ट्यापट्ट्यांच्या खुर्चीकडे पाहिलं आणि म्हणाला, "वाघ," आणि मला समजलं की तो पट्ट्यापट्ट्यांचा प्राणी म्हणजे मीच होतो.

"-आणि एकदा या शाळेच्या बाहेर रस्त्याच्या कडेला तो पडला होता. एक दिवस एक मुलगा त्या रस्त्यानं चालला होता आणि त्याचं नाव होतं- "

"डॉनल्ड," बिली म्हणाला. डॉनल्ड त्याचा दोस्त होता.

"मग त्या वाघानं एकदम झेप घेतली आणि--"

"त्याला खाऊन टाकलं," बिली तत्परतेनं म्हणाला.

"मग डेरिक म्हणाला, मी नाही या वाघाला माझ्या भावाला खाऊ देणार- असं म्हणून त्यानं आपलं पिस्तुल कमरेला लावलं आणि तो त्या रस्त्यावर गेला. आणि मग वाघानं उडी मारली आणि--"

"त्याला खाऊन टाकलं," बिली आनंदानं म्हणाला.

"मग नील संतापला. या वाघानं माझी अख्खी शाळा खाल्लेली मला अजिबात चालणार नाही! असं म्हणून त्यानं आपली दोन पिस्तुलं कमरेला लावली आणि गेला बाहेर. वाघानं उडी मारली आणि--"

"अर्थातच त्याला खाऊन टाकलं." बिली म्हणाला.

"पण मग बिली म्हणाला की हे काही चालणार नाही. म्हणून त्यानं स्वतःची दोन पिस्तुलं कमरेला लावली, त्याची तलवार घेतली, त्याचा खंजीर घेतला, त्याची मशीनगन घेतली आणि रस्त्यावर गेला. आणि मग वाघानं उडी मारली आणि--"

"त्यानं वाघाला ठार मारलं," बिली विजयानं म्हणाला.

"वा! छान! उत्तम!" मी ओरडलो. त्यानं वाघाला ठार मारलं. मग मेलेल्या वाघाला ओढत ओढत शाळेच्या दारापर्यंत आणलं आणि मग आत आला आणि शाळेची सर्वसाधारण सभा बोलावली. मग शिक्षकवर्गापैकी कोणीतरी म्हणालं, "आता नील वाघाच्या पोटात गेल्यामुळे आपल्याला नव्या हेडमास्तरांची गरज पडेल, आणि मी असं सुचवीन -"

बिली न बोलता खाली बघत राहिला.

मी पुन्हा म्हणालो, "आणि मी सुचवीन..."

"तुला चांगलं माहीत आहे की मीच असणार..." रगावून तो म्हणाला.

"आणि मग बिली समरहिलचा हेडमास्तर झाला, आणि सगळ्यात पहिली गोष्ट त्यानं काय केली असावी असं तुला वाटतं?" मी म्हणालो.

"तुझ्या खोलीत जाऊन तुझा लेथ आणि टाईपरायटर त्यानं घेतला." न अडखळता किंवा किंचितही न संकोचता बिली म्हणाला.

मला बिलीची आणखी एक गोष्ट सांगता येईल. एके दिवशी तो मला म्हणाला, "मला बाबांच्या कुत्र्यापेक्षा मोठ्ठ कुत्रा कुठून आणायचा ते माहीत आहे." त्याच्या बाबांकडे स्काय टेरियर जातीचे दोन कुत्रे होते.

"कुठून?" मी विचारलं. पण त्यानं मान हलवली, आणि मला काहीच सांगायला तो तयार नव्हता.

"तू त्याला काय म्हणतोस बिली?"

"होझ पार्ईप," त्यानं उत्तर दिलं.

मी त्याला एक कोरा कागद दिला. "बघू दे वरं मला होझ पार्ईपचं चित्र तू कसं काढतोस ते," मी म्हटलं.

त्यानं लिंगाची एक मोठी प्रतिमा काढली. मला अचानक आठवलं की माझ्याकडे एक जुना सायकल पंप होता. मी तो आणला आणि पाणी उडवायला पिचकारीसारखा तो कसा वापरता येतो ते बिलीला दाखवलं.

"आता बघ, तुझ्याजवळ वडिलांपेक्षा मोठ्ठा होझ पार्ईप आहे," मी म्हणालो आणि तो मोठ्यांदा हसला. दोन दिवस सगळीकडे आनंदानं पाणी उडवत तो शाळाभर बागडत होता. नंतर मात्र त्याला होझ पार्ईपमध्ये काही रस उरला नाही.

प्रश्न हा आहे- "बिलीला सत्तेची इच्छा आहे की ही लैंगिक बाव आहे?" मला वाटतं की ही सत्तेची इच्छा आहे. वाघाला (मला) ठार मारण्याची त्याची इच्छा ही त्यानं पहिल्यांदा वडिलांना पाहिल्यावर निर्माण झालेल्या इच्छेची केवळ पुनरावृत्ती होती. त्याचा लैंगिकतेशी काहीही संबंध नव्हता. त्याची वडिलांपेक्षा मोठ्या आकाराच्या लिंगप्रतिमेची इच्छा हीही सत्तेची इच्छा होती. बिलीच्या सर्व कल्पना या सत्तेशी निगडित आहेत. एकाच वेळी तो अनेक विमानं कशी उडवतो याबद्दलच्या लंब्या लंब्या गप्पा तो मुलांशी मारताना मी ऐकलं आहे. सर्वच गोष्टींमध्ये "अहं" असतो.

खुंटलेली इच्छा म्हणजे कल्पनेचं बीज असतं. प्रत्येक मुलाला खूप मोठं व्हायचं असतं. आणि त्याच्या आजूबाजूच्या वातावरणातील प्रत्येक गोष्ट त्याला सांगत असते की "तू लहान आहेस." त्या वातावरणातून पळून जाऊन मूल त्यावर विजय मिळवतं. ते पंख पसरून झेप घेतं आणि कल्पनेच्या राज्यात आपली स्वप्नं जगतं. इंजिन ड्रायव्हर होण्यामागे सत्तेची ऊर्मी असते. वेगानं धावणाऱ्या गाडीचं नियंत्रण करणं हे सत्तेचं सर्वोत्कृष्ट उदाहरण आहे.

पीटर पॅन मुलांचा अतिशय आवडता आहे- तो मोठा होत नाही म्हणून नव्हे, तर तो उडू शकतो आणि चाच्यांशी युद्ध करू शकतो म्हणून. तो मोठ्यांना आवडतो कारण त्यांना "मुलं" व्हायचं असतं, जबाबदाऱ्यांशिवाय, संघर्षाशिवाय जगायचं असतं. पण कोणत्याच मुलाला "मूल" राहायचं नसतं. सत्तेची इच्छा त्याला पुढे जायला भाग पाडते.

तळटीप - पीटर पॅन - जेम्स मॅथ्यू या जर्मन लेखकानं निर्मिलेलं हे एक काल्पनिक पात्र आहे. ही कधीही "मोठ्या" न होणाऱ्या एका मुलाची गोष्ट आहे. वेंडी, जॉन आणि मायकल या तीन मुलांना नेव्हरलँडमध्ये घेऊन जाणारा पीटर तेथील हरवलेल्या मुलांचा बाबा आणि वेंडी त्यांची आई बनते. या तिघांना परत त्यांच्या घरी सोडताना त्यांच्या घरी कायम राहण्याचं निमंत्रण पीटर नाकारतो कारण त्याला शाळेत जाण्याची आणि पुढे मोठा जबाबदार माणूस होण्याची भीती वाटते. तो परीराज्यात परत जातो.

अगदी बाळपणी आवाज आणि कुतूहल हे दोन्ही दडपलं गेल्यामुळे मुलामध्ये उपजत असलेलं सत्तेचं प्रेम विकृत होतं. ज्या तरुणांना आपण गुन्हेगार म्हणतो आणि जे खूप मोठ्या प्रमाणात चित्रपट पाहिल्यामुळे बिघडले आहेत असं साधारणपणे लोक म्हणतात ते खरं म्हणजे त्यांची दडपलेली सत्ता व्यक्त करत असतात. खिडक्यांच्या काचा फोडणाऱ्या टोळीचा नेता असलेला समाजविरोधी मुलगा, स्वातंत्र्याच्या वातावरणात राहिला तर कायदा आणि सुव्यवस्थेचा पाठीराखा बनतो हे मी साधारणतः पाहिलं आहे.

अॅन्सी तिच्या शाळेतील नियम तोडणाऱ्या टोळीची प्रमुख होती, आणि म्हणून शाळा तिला ठेवून घेऊ शकली नाही. ती समरहिलला आल्यानंतर दोनच रात्रींनंतर मजा म्हणून माझ्याशी भांडायला लागली, पण लवकरच त्यातली मजा संपली. त्यानंतर जवळजवळ तीन तास तिनं मला लाथा मारल्या आणि चावत सुटली. ते करताना संपूर्ण वेळ ती पुनःपुन्हा

म्हणत राहिली की "मी तुला रागवायला लावीनच." मी रागवायचं नाही असं ठरवलं आणि हसत राहिलो. त्यासाठी मला खूप प्रयत्न करावे लागले. शेवटी आमच्या शिक्षकांपैकी एकानं खाली बसून मंद संगीत वाजवायला सुरुवात केली. अॅन्सी शांत झाली. तिचा हल्ला काही अंशी लैंगिक होता. पण सत्तेच्या दृष्टीनं पाहिलं तर मी कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रतिनिधी होतो. मी हेडमास्तर होतो.

अॅन्सी खूप गोंधळून गेली होती. समरहिलमध्ये तोडण्यासाठी कायदेच नाहीत हे लक्षात आलं तेव्हा तिला पाण्याबाहेर काढलेल्या माशासारखं वाटू लागलं. इतर मुलांच्या खोड्या करून काहीतरी भांडण उकरून काढण्याचा तिनं प्रयत्न केला पण तिला फक्त अगदी छोट्या मुलांमध्येच थोडफार यश मिळालं. तिच्या अंगवळणी पडलेली सत्ता, तिनं अधिकाराच्या विरोधात टोळी उभी करण्याचा डाव खेळून मिळवण्याचा प्रयत्न केला. खरं तर कायदा आणि सुव्यवस्थेवर तिची फार श्रद्धा होती. पण ज्या कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या जगात मोठ्यांचा अंमल होता तिथे तिला स्वतःची सत्ता व्यक्त करण्याचा काही मार्गच नव्हता. मग दुसरा उत्तम मार्ग म्हणजे कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या विरोधात बंड करून उभं राहणं- तिनं तोच मार्ग स्वीकारला.

तिला समरहिलला येऊन एक आठवडा झाला तेव्हा आमची शाळेची सर्वसाधारण सभा झाली. अॅन्सी उभी राहिली आणि सगळ्याच गोष्टींना कुत्सितपणे हसली. "मी कायद्यांसाठी जरूर मत देईन," ती म्हणाली, "पण केवळ काही कायदे मोडण्याची मजा अनुभवायला मिळावी म्हणूनच."

आमची एक दाई उभी राहिली आणि म्हणाली, "अॅन्सी असं दाखवते आहे की सर्वांना पाळता येतील असे कायदे तिला नको आहेत. मी असं सुचवीन की आपण काही कायदेच ठेवायला नकोत. आपण अंदाधुंदीत राहूया."

अॅन्सी ओरडली, "हुर्यो!" आणि सगळ्या मुलांना खोलीबाहेर घेऊन गेली. हे तिला सहज जमलं कारण ती मुलं लहान लहान होती आणि सामाजिक जाणीव विकसित होण्याच्या वयापर्यंत अजून ती पोचली नव्हती. तिनं त्यांना कार्यशाळेत नेलं आणि तिथे त्या सगळ्यांनी करवती उचलल्या. सगळी फळझाडं कापून टाकण्याचा त्यांचा हेतू त्यांनी जाहीर केला. मी नेहमीसारखा बागेमध्ये खणायला गेलो.

दहा मिनिटांनंतर अॅन्सी माझ्याकडे आली, "हा गोंधळ थांबवून पुन्हा कायदे हवे असतील तर आम्ही काय करायला हवं?" अगदी सौम्य पद्धतीनं तिनं मला विचारलं.

"मी तुला काही उपदेश देऊ शकत नाही," मी म्हणालो.

"आपण आणखी एक शालेय सर्वसाधारण सभा बोलावू शकतो का?" तिनं विचारलं.

"अर्थातच तू तसं करू शकतेस, फक्त मी मात्र सभेला येणार नाही. कारण आपण अंदाधुंदी हवी असल्याचं ठरवलं आहे." ती निघून गेली आणि मी खणत राहिलो.

थोड्याच वेळात ती परत आली व म्हणाली, "आम्ही मुलांची सभा घेतली, आणि आम्ही मतदान करून संपूर्ण शाळेची सभा घ्यायचं ठरवलं. तू येशील का?"

"संपूर्ण शाळेची सभा? हो, मी येईन." मी म्हटलं.

त्या सभेमध्ये अॅन्सी गंभीर होती आणि आम्ही आमचे कायदे शांतपणे मान्य केले. या अंदाधुंदीच्या काळात झालेलं सारं नुकसान म्हणजे - कपडे वाळत घालण्याच्या तारेच्या खांबांपैकी एका खांबाचे करवतीनं केलेले दोन तुकडे.

अॅन्सी तिच्या शाळेतील मुलांच्या टोळीची नेता बनून त्यांना सत्तेविरुद्ध आवाज उठवायला लावण्याचा आनंद वर्षानुवर्ष लुटत आली होती. अशा तऱ्हेचं बंड उभं करताना तिला जी गोष्ट मुळीचच आवडत नव्हती ती गोष्टच ती करत होती. तिला अंदाधुंदीची तीव्र नावड होती. अंतर्दामी ती कायदा पाळणारी नागरिक होती. पण तिला सत्तेचीही प्रचंड आस होती. ती जेव्हा इतरांना दिशादर्शन करायची तेव्हाच ती आनंदात असायची. शिक्षकांच्या विरोधात बंड करताना तिला

स्वतःला शिक्षकांकडून अधिक महत्त्व मिळवायचं असायचं. तिला कायद्याचा तीव्र संताप यायचा, याचं कारण तिला त्या कायदे बनवणाऱ्या सत्तेचा वाटणारा तिरस्कार. तिच्या कडक शिक्षा करणाऱ्या आईची जागा तिनं घेतली होती आणि त्यामुळे इतरांशी ती अगदी दुष्टपणानं वागत असे. आपण फक्त एवढं अनुमानच करू शकतो की तिला सत्तेबद्दल वाटणारा तिरस्कार हा, वस्तुनिष्ठतेनं पाहिलं तर आईच्या सत्तेबद्दलचा तिरस्कार असावा आणि वैयक्तिक स्तरावर स्वतःमधल्या दादागिरी करणाऱ्या आईचाही. असल्या सत्तेच्या ऊर्मीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडवणं हे लैंगिक समस्या सोडवण्यापेक्षा मला अधिक अवघड वाटतं. लैंगिक बाबतीत मुलाला अपराधी भावना देणारे प्रसंग आणि शिकवण शोधून काढणं हे तुलनेनं सोपं आहे, पण ज्या हजारो प्रसंगांमुळे आणि शिकवलेल्या तत्त्वांमुळे मूल हे दुष्ट आणि कायम सत्तेचं भुकेलं बनतं, त्या गोष्टी शोधून काढणं हे फार अवघड असतं.

मला माझ्या एका अयशस्वी प्रयत्नाची आठवण आहे. मी जेव्हा जर्मनीमध्ये शिकवत होतो तेव्हा मारोस्लाव्हा नावाच्या तेरा वर्षांच्या स्लाव्हिक मुलीला माझ्याकडे पाठवलं होतं. तिच्या मनात वडिलांबद्दल अतिशय तीव्र स्वरूपाचा द्वेष होता. सहा महिने या मुलीनं माझं शाळेतलं जीवन नको-नको केलं. ती शाळेच्या सर्वसाधारण सभेमध्ये माझ्यावर हल्ला करायची. एकदा तर तिनं सभेमध्ये ठरावच मान्य करून घेतला की माझा काही उपयोग नसल्यानं मला शाळेच्या बाहेर काढावं. मला तीन दिवस सुट्टी मिळाली आणि मी एक पुस्तक लिहीत होतो, त्यात गढून गेलो. पण मी लिखाणाचा आनंद घ्यायला सुरुवात केली आणि दुर्दैवानं शाळेमध्ये दुसरी सभा होऊन मला शाळेत परत यायला सांगावं असा सार्वमतानं (अर्थात एक अत्यंत तीव्र विरोधी मत सोडून) निर्णय झाला. मारोस्लाव्हा सारखं हेच म्हणायची, "मला शाळेत कोणी मालक नकोय." ती सत्तेची इच्छा असणारी आणि प्रचंड "अहं" बाळगणारी व्यक्ती होती. ती परत गेली तेव्हा मी तिच्याशी हस्तांदोलन केलं. (मला तिला बरं करता येत नाही हे मला तिच्या आईला सांगावं लागलं.)

मी प्रसन्नतेनं म्हणालो, "हं! मी तुला काही फारशी मदत केली नाही, नाही का?"

रुक्ष हसून ती म्हणाली, "का, ते तुला माहीत आहे? मी सांगते. तुमच्या शाळेत आले तेव्हा पहिल्याच दिवशी मी एक खोकं बनवत होते. आणि तू म्हणालास की मी आवश्यकतेपेक्षा जास्त खिळे वापरतेय. त्या क्षणी मला कळलं की तूही जगातल्या इतर कोणत्याही शाळामास्तरांसारखाच आहेस- एक मालक. त्या क्षणापासून मला तुझी मदत मिळणं शक्यच नव्हतं."

"बरोबर आहे तुझं. अच्छ, नमस्ते." मी म्हणालो.

बहुतेक वेळा द्वेष म्हणजे दडपलेलं प्रेम नसून दडपलेली सत्ता असते. मारोस्लाव्हाच्या वागण्यातून पसरत जाणारा द्वेष अगदी जाणवत असे. सत्ता मिळवणं हा जितका पुरुषांच्या स्वभावाचा पैलू आहे तितकाच तो स्त्रीच्याही स्वभावाचा आहे. साधारणपणे स्त्रीला माणसांवर नियंत्रण हवं असतं, तर पुरुषाला साधनसामुग्रीवर. आणि मारोस्लाव्हा आणि अॅन्सी - या दोघीनाही माणसांवर सत्ता गाजवायची होती हे नक्की.

आठ वर्षांच्या खालचं कोणीही मूल स्वार्थी नसतं. ते फक्त स्वकेद्रित असतं. आपण सहा वर्षांच्या मुलाचं उदाहरण घेऊया. त्याचे वडील त्याला निःस्वार्थीपणानं वागायला शिकवतात आणि तो स्वार्थीपणानं वागला की त्याला मारतात. त्याची विवेकबुद्धी सुरुवातीला अगदी वस्तुनिष्ठ असते- "माझे बाबा माझ्याकडे पाहात असतात तेव्हा मी माझा खाऊ इतरांबरोबर वाटून खाल्ला पाहिजे." पण मग बाबांसारखेच आपण असल्याचं सिद्ध करण्याची प्रक्रिया सुरू होते. मुलाला बाबांच्या एवढं मोठं व्हावंसं वाटतं - सत्तेची इच्छा. बाबांना आईचा जेवढा सहवास मिळतो तेवढाच आपल्याला मिळायला हवा असं त्याला वाटतं. तो बाबांच्या जागी स्वतःला पाहतो. आणि या प्रक्रियेत तो त्याच्या वडिलांची तात्त्विक बैठकही स्वीकारतो. तो थोडासा पुराणमतवादी किंवा थोडासा उदारमतवादी बनतो. तो स्वतःच्या आत्म्याला जणू आपले

वडील जोडून घेतो. सदसद्विवेकबुद्धी म्हणजे आधी वडिलांचा बाहेरून येणारा आवाज असायचा; तो आता वडिलांचा आतून येणारा आवाज बनतो. याच प्रक्रियेतून काही लोक बॅंटीस्ट्स वा कॅल्हीनिस्ट्स किंवा कम्युनिस्ट्स बनतात.

तळटीप – कॅल्हीनिस्ट्स – जॉन कॅल्हीनचा दैववाद मानणारे

ज्या मुलींना आयांनी मारलेलं असतं त्या स्वतः मार देणाऱ्या बनतात. मुलं जेव्हा शाळा शाळा खेळतात तेव्हा याचं उत्तम उदाहरण आपल्याला दिसतं. शिक्षिका मुलांना सारखी बदडत असते.

मुलाला मोठं व्हावंसं वाटतं ही त्याची सत्तेची इच्छा असते. मोठ्यांच्या केवळ आकारमानामुळे मुलांना कमीपणाची भावना वाटू लागते. मोठ्यांनाच फक्त जागरण करायची मुभा का आहे? त्यांनाच फक्त उत्तम गोष्टी का मिळतात? – जसं उत्तम टाईपरायटर, कार, हत्यारं, घड्याळं वगैरे?

माझ्या शाळेतल्या मुलांना मी दाढी करत असताना स्वतःच्या चेहऱ्यावर फेस लावायला प्रचंड आवडतं. सिगरेट ओढायची इच्छासुद्धा "मोठं" होण्याची इच्छा असते. साधारणपणे, एकुलत्या एक मुलाची सत्तेची ऊर्मी सर्वात अधिक खुंटते. आणि त्यामुळेच घरी एकुलत्या एक असलेल्या मुलाशी वागणं शाळेमध्ये खूपच कठीण जातं.

मी एकदा एका छोट्या मुलाला इतर मुलं शाळेत येण्याआधी दहा दिवस शाळेत आणण्याची चूक केली. तो खूपच मजेत होता- तो शिक्षकांमध्ये मिसळायचा, शिक्षक खोलीत बसायचा, आणि त्याला स्वतंत्र खोली मिळाली होती. पण मग जेव्हा इतर मुलं आली तेव्हा तो खूप समाजविरोधी वागू लागला. त्यानं एकट्यानं कितीतरी वस्तू बनवायला आणि दुरुस्त करायला मदत केली होती. पण जेव्हा इतर मुलं आली तेव्हा त्यानं वस्तूंची मोडतोड करायला सुरुवात केली. त्याचा स्वाभिमान दुखावला होता. एकदमच त्याला "मोठ्यां" सारखं वागणं बंद करावं लागलं. त्याला इतर चार मुलांबरोबर खोलीत झोपावं लागू लागलं; त्याला लवकर झोपायची सुरुवात करावी लागली. त्याच्या ज्या हिंसक, विरोधी प्रतिक्रिया झाल्या, त्यामुळे "आपणही मोठेच आहोत" अशी भावना एखाद्या मुलाच्या मनात निर्माण होण्यासाठी लागणारी संधी मी पुन्हा कधीही चुकूनही पुरवणार नाही.

खुंटलेली सत्ताच फक्त दुष्टपणाकडे नेते. सर्व माणसं चांगलीच असतात. त्यांना चांगलंच व्हायचं असतं. त्यांना प्रेम करायचं असतं आणि करून घ्यायचं असतं. द्वेष आणि बंड म्हणजे केवळ दडपलं गेलेलं प्रेम आणि खुंटलेली सत्तेची इच्छा.

मत्सर

मालकी हक्काच्या भावनेतून मत्सर निर्माण होतो. जर शारीरिक प्रेम हे खरोखरच "स्व"चं अलौकिक असं उन्नयन असेल तर, एखाद्या माणसानं त्याच्या खास मैत्रिणीला दुसऱ्या कोणाचं चुंबन घेताना पाहिलं, तर त्याला खूप आनंद होईल; कारण तिला आनंदात बघून त्याला आनंद वाटेल. पण शारीरिक प्रेमात मालकी हक्काची भावना असते. ज्या माणसाला अतिशय तीव्र अशी मालकीची जाणीव असते असाच माणूस मत्सरामुळे गुन्हा करतो.

ट्रेबियांड बेटावरच्या माणसांमध्ये शारीरिक प्रेमांमुळे उद्भवणाऱ्या मत्सराचा पूर्णपणे असलेला अभाव हेच सांगतो की मत्सर हे आपल्या अधिक गुंतागुंतीच्या संस्कृतीचं फळ आहे. प्रेम आणि ज्याच्यावर प्रेम आहे त्या व्यक्तीबद्दल असलेल्या मालकीच्या भावनेतून मत्सर निर्माण होतो. असं म्हणतात की मत्सरी माणूस त्याची बायको ज्या माणसाबरोबर पळून गेली त्या प्रतिस्पर्ध्याला सहसा गोळी घालत नाही- तो बायकोला गोळी घालतो. बहुतेक आपल्या मालकीची वस्तू

त्याला इतरांच्या स्पर्शाच्या कक्षेबाहेर ठेवायची असावी, म्हणून तो त्या स्त्रीला मारतो. सशाच्या पिल्लांची आई नाही का लोकांनी फार हाताळलेल्या पिल्लांना खाऊन टाकत? तान्हा बाळाच्या "अहं"ला एक तर सगळं हवं असतं वा काहीच नाही. इतरांचा सहभाग त्याला मान्य नसतो.

मत्सराच्या मुळाशी लैंगिकतेपेक्षाही सत्ताच जास्त प्रमाणात आढळते. "माझा नंबर पहिला नाहीये. मी आवडता नाहीये. मला खालच्या पायरीवर ठेवलं आहे." – अशा रीतीनं "अहं" दुखावला की होणारी सहज प्रतिक्रिया म्हणजे मत्सर. व्यावसायिक गायक आणि विनोदवीरांमध्ये साधारण हे मत्सराचं मानसशास्त्र आपल्याला नेहमी आढळतं. "तुमच्या संचातला तो दुसरा विनोदी नट अगदी बेकार होता," असं म्हणण्याची अगदी साधी कृपती वापरून माझ्या विद्यार्थी जीवनात मी रंगभूमीवरील विनोदी नटांशी सहज दोस्ती करू शकलो.

मत्सरी माणसाला नेहमी काहीतरी गमावण्याची भीती नक्की वाटत असते. ऑपरामधील एका गायिकेला दुसऱ्या प्रमुख गायिकेचा नेहमीच तिरस्कार वाटतो कारण स्वतःला मिळणाऱ्या टाळ्यांची संख्या आणि तीव्रता, दोन्ही कमी होण्याची धास्ती तिच्या मनात असते. तुलना केली असता, प्रेमातील स्पर्धेच्या मत्सराहून अधिक मत्सर आत्मसन्मान गमावण्याच्या भीतीतून निर्माण होण्याची शक्यता असते.

त्यामुळे कुटुंबामध्ये मोठ्या मुलाच्या मनात आपलं कौतुक होतं आहे ही भावना कितपत रुजली आहे यावर खूप काही अवलंबून असतं. जर मोठ्या मुलाला स्वयंनियंत्रणामधून भरपूर स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे आईवडिलांच्या कौतुकाची सदैव गरज भासत नसेल तर कुटुंबात नव्यानं आलेल्या बाळाबद्दल त्याला फारसा मत्सर वाटणार नाही. याउलट जर ते मूल सतत नियंत्रणाखाली वाढलं असेल, सारखं आई-आई करत पदर धरून तिच्या मागे मागे हिंडत असेल आणि त्यामुळे कधीही पूर्णपणे स्वतंत्र झालं नसेल तर त्याला जास्त प्रमाणात मत्सर जाणवेल. अर्थात याचा अर्थ असा नाही की मुलांच्या आईवडिलांनी निव्वळ तटस्थ उभं राहून, मोठं भावंडं नव्या बाळाला कशा प्रतिक्रिया देतं, ते नुसतं पाहात बसावं. अगदी सुरुवातीपासूनच मत्सराला कारणीभूत ठरण्यासारखं कोणतंही वागणं टाळावं. जसं आलेल्या पाहुण्यांना बाळ दाखवून त्याचं प्रचंड कौतुक करणं. सगळ्याच वयाच्या मुलांमध्ये एक न्यायाची – खरं तर अन्यायाची – अगदी तीव्र जाणीव असते आणि म्हणून लहान मुलांचं मोठ्यापेक्षा अधिक कौतुक किंवा त्याला अधिक प्राधान्य दिलं जाणार नाही याची काळजी घेण्याचा प्रयत्न शहाणे पालक करतात. अर्थात हे थोड्या प्रमाणात घडत राहणारच आणि ते पूर्णपणे टाळणं जवळजवळ अशक्य आहे.

छोट्या बाळाला आई स्तनपान करू देते हा मोठ्या भावाच्या दृष्टीनं अन्याय ठरू शकतो. जर मोठ्या भावंडाला हे जाणवलं की स्तनपान करण्याच्या वयात त्यालाही ही मुभा दिली गेलेली आहे तर मग तसं त्याला वाटणार नाही. या बाबतीत विश्वसनीय निष्कर्ष काढण्यासाठी आपल्याला खूपच अधिक पुराव्याची गरज आहे. स्वयंनियंत्रित मुलाची नव्या बाळाच्या आगमनानंतर काय प्रतिक्रिया होते याचा मला अनुभव नाही. मत्सर हा एक मनुष्यस्वभावाचा कायम स्वरूपाचा पैलू आहे की काय हे मला माहीत नाही.

माझ्या मुलांबरोबरच्या दीर्घ अनुभवात मी हे पाहिलं आहे की बालवाडीच्या काळात आपल्यावर अन्याय झाला आहे असं वाटून जी चीड येते तिची आठवण कित्येक माणसं मोठेपणीही बाळगतात. आणि या चीड आणणाऱ्या प्रसंगांत जर लहानानं केलेल्या आगळिकीची शिक्षा मोठ्याला भोगायला लागली असेल तर ती आठवण विशेष करून बाळगली जाते. "नेहमी माझ्यावरच सगळं शेकायचं" ही तक्रार बऱ्याच मोठ्या भावंडांची असते. कोणत्याही भांडणात जर लहान मूल रडलं तर कामात गुंतलेली आई अगदी सहजपणे मोठ्यालाच ओरडते.

आठ वर्षांच्या जिमला जो भेटेल त्याचा पापा घ्यायची सवय होती. त्याचं पापा घेणं हे पापा घेण्यापेक्षा चोखण्यासारखं आहे असं वाटायचं. जिम आपल्या तान्हेपणच्या चोखण्याच्या वयाच्या टप्प्यातून बाहेरच पडलेला नाही

असा निष्कर्ष मी काढला. मी बाहेर जाऊन त्याच्यासाठी दुधाची वाटली घेऊन आलो. जिम रोज रात्री वाटली घेऊन झोपू लागला. मोठ्या मुलांनी आधी किंचाळ्या फोडून, टिंगल करून हास्याचे फवारे उडवले. (आणि त्यातून स्वतःला वाटलीबद्दल वाटणारं कुतूहल आणि आकर्षण दडवले.) ती मुलं लवकरच जिमचा मत्सर करू लागली. त्यांच्यातल्या दोघांनी वाटली मागितली. त्यांच्यासाठी जिम अचानकपणे आपल्या आईवर स्तनपानाची मक्तेदारी सांगणारा छोटा भाऊ झाला. मी त्या सगळ्यांसाठी वाटल्या आणल्या. त्यांना अजूनही चोखण्याचं आकर्षण वाटतं आहे ही गोष्ट खरं तर वाटल्यांच्या मागणीतून माझ्या लक्षात आली.

जेवणघरात तर मत्सरापासून सावध राहण्यासाठी खूप काळजी घ्यायला पाहिजे. शाळेत आलेल्या पाहुण्यांना काही विशेष पदार्थ वाढला की, काही शिक्षकवर्ग व इतर कर्मचाऱ्यांनाही मत्सर वाटतो. आणि जर एखाद्या मोठ्या विद्यार्थ्याला आचाऱ्यानं अॅस्पॅरॅगस (शतावरी) वाढलं तर बाकी सगळे स्वयंपाक्यांच्या लाडक्या मुलांविरुद्ध रसभरीत चकाट्या पिटतील.

शाळेत आणल्या गेलेल्या एका हत्यारांच्या पेटीमुळे काही वर्षांपूर्वी शाळेत समस्या उभी राहिली. ज्या मुलांच्या वडिलांना त्यांच्यासाठी उत्तम हत्यारं आणणं परवडत नव्हतं त्यांना सगळ्यांना मत्सर वाटू लागला आणि तीन आठवडे ते समाजविरोधी वागत राहिले. एका मुलाला ती हत्यारं कशी हाताळायची हे चांगलं माहीत होतं. एक रंधा त्यानं वापरण्यासाठी मागून नेला. त्या रंध्यातील लोखंडाचं धारदार पातं त्यानं हातोड्यानं ठोकून बाहेर काढलं. अर्थातच रंधा खराब झाला. "पातं कसं बाहेर काढायचं ते मी विसरलोच होतो" असं त्यानं मला सांगितलं. जाणीवपूर्वक वा अजाणता, ती विध्वंसक क्रिया मत्सरापोटीच घडली होती.

प्रत्येक मुलाला एक स्वतंत्र खोली देणं शक्य नसेल कदाचित पण प्रत्येक मुलाला स्वतःचा असा एक कोपरा असावा जिथे त्याला पाहिजे ते करता आलं पाहिजे. समरहिलच्या वर्गखोल्यांमध्ये प्रत्येक मुलाला त्याचं स्वतःचं टेबल आणि त्याची स्वतःची ठराविक जागा असते, आणि ती जागा तो अतिशय आनंदानं सजवतो.

कधी कधी मी खाजगीत मुलांशी गप्पा मारतो तेव्हा काही मुलांमध्ये ईर्ष्या उत्पन्न होते. "मेरीशी मात्र तू खाजगीत गप्पा मारतोस, मग माझ्याशी का नाही?" काही वेळा एखादी मुलगी ठरवून आणि जाणीवपूर्वक समस्याग्रस्त मुलांसारखं वागायची. म्हणजे मग तिचा समावेश माझ्याशी वैयक्तिक गप्पा मारणाऱ्यांच्या यादीत व्हायचा. एकदा एका मुलीनं खिडक्या तोडल्या, आणि जेव्हा कारण विचारलं तेव्हा ती म्हणाली, "मला नीलशी खाजगी गप्पा मारायच्या आहेत." असं वागणाऱ्या मुलीच्या मते, तिच्या बाबांनी तिच्याकडे पुरेसं लक्ष दिलेलं नसतं.

ही मुलं स्वतःबरोबर त्यांच्या घरातील समस्या आणि ईर्ष्या शाळेत घेऊन येतात. त्यामुळे पालक मुलांना जी पत्रं पाठवतात, त्यांची माझ्या कामात मला सर्वात भीती वाटते. मला एकदा एका बाबांना पत्र लिहून कळवावं लागलं होतं की - "कृपया तुमच्या मुलाला पत्र लिहू नका. दर वेळी तुमचं पत्र येतं तेव्हा तो बिघडतो आणि वाईट वागतो." त्याच्या वडिलांनी मला उत्तर दिलं नाही, पण पत्र पाठवणंही बंद केलं. मग साधारण दोन महिन्यांनंतर त्या मुलाला त्याच्या वडिलांचं पत्र आलेलं मी पाहिलं. मी जरा चिडलो होतो पण काहीच बोललो नाही. त्या रात्री साधारण बारा वाजता, मला मुलाच्या खोलीतून भयानक किंचाळ्या ऐकू आल्या. मी घाईघाईनं त्याच्या खोलीत गेलो. आमच्या मांजरीचं पिल्लू गळा दाबल्यामुळे मरणारच होतं पण तेवढ्यात मी तिथे पोचल्यानं ते वाचलं. दुसऱ्या दिवशी मी त्याच्या खोलीत जाऊन शोधल्यावर ते पत्र मला सापडलं. त्यामध्ये एक वाक्य होतं, "तुला हे वाचून खूप आनंद होईल- टॉमचा (म्हणजे त्याचा छोटा भाऊ) वाढदिवस मागच्या सोमवारी झाला. त्याला लीड्डी मावशीनं छोटंसं मांजराचं पिल्लू भेट दिलं आहे." मत्सरांमुळे कल्पनेच्या राज्यात केल्या जाणाऱ्या गुन्ह्यांना कोणत्याही मर्यादा नसतात. मत्सरानं पेटलेलं मूल कल्पनेत त्याच्या शत्रूंना ठार मारून टाकतं. एकदा दोघां भावांना सुट्टीसाठी घरी जाताना समरहिलमधून घरापर्यंत प्रवास करायचा होता. मोठ्या भावाला भीतीनं

घेरलं. "वाटेत फ्रेड हरवेल अशी मला भीती वाटते आहे-" तो सारखं म्हणत होता. त्याचं हे नेहमीचं दिवास्वप्न खरं तर होणार नाही ना, अशी भीती त्याला वाटत होती!

"नाही," एक अकरा वर्षांचा मुलगा आपल्या धाकट्या भावाबद्दल बोलताना एकदा मला म्हणाला, "नाही, तो अगदी मरूनच जावा असं मला वाटत नाही, पण जर तो अगदी दूरवरच्या प्रवासाला गेला- म्हणजे इंडियाला किंवा तसंच कुठेतरी आणि मग एकदम मोठा माणूस झाल्यावरच परत आला तर तो मला आवडेल."

समरहिलमधे नव्यानं आलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला तीन महिने तरी इतर मुलांच्या मनातील सुप्त द्वेष सहन करावा लागतो. कारण नव्या बाळाच्या कुटुंबातील आगमनावद्दल पहिली प्रतिक्रिया द्वेषाची असते. मोठ्या भावंडाला बहुतेक वेळा खात्री असते की आईला फक्त नव्या बाळासाठीच डोळे आहेत- कारण बाळ आईजवळ झोपतं आणि आईचं संपूर्ण लक्ष त्याच्याकडेच असतं. मुलाला आईवद्दल वाटणाऱ्या आणि दडपलेल्या द्वेषाची बऱ्याच वेळा अतीव हळुवारपणे तिच्याशी वागून भरपाई केली जाते. घरातील सर्वात मोठ्या मुलाला सर्वात जास्त मत्सर वाटतो. छोट्या मुलाला घरादारावर राज्य करणं म्हणजे काय हे ठाऊकच नसतं. विचारांती हे लक्षात येतं आहे की माझ्याकडे आलेली चक्रमपणाची सर्वाधिक अवघड उदाहरणं घरातील सर्वात मोठ्या मुलांमुलींची आहेत.

पालक मोठ्या मुलाबद्दलचा द्वेष धाकट्या भावंडाच्या मनात अगदी नकळत भरवतात- "हे रे काय टॉम! एवढंसं बोट कापलं तर तुझा मोठा भाऊ त्याचा एवढा बाऊ कधीच करणार नाही."

मला आठवतं, मी जेव्हा लहान होतो, तेव्हा दुसऱ्या एका मुलाचं मला नेहमी उदाहरण दिलं जायचं. तो आश्चर्य वाटावं इतका बुद्धिमान होता. कायम वर्गात पहिलाच असायचा आणि त्याला सगळी बक्षिसं अगदी सहज मिळायची. तो वारला. मला आठवतंय की त्याची शवयात्रा मला जरा सुखदायकच वाटली होती.

शिक्षकांना अनेक वेळा पालकांच्या मत्सराला तोंड द्यावं लागतं. मुलांना समरहिलबद्दल आणि माझ्याबद्दल वाटणाऱ्या आत्मीयतेची असूया वाटून पालकांनी आपल्या मुलाला शाळेतून काढून नेण्याचे प्रसंग अनेक आहेत. मी ते समजू शकतो. शाळेच्या सर्वसाधारण सभेमध्ये विद्यार्थी आणि शिक्षकांनी ठरवलेले सामाजिक कायदे जोपर्यंत मुलं मोडत नाहीत तोपर्यंत आमच्या मुक्त शाळेत मुलांना जे पाहिजे ते करण्याची पूर्ण मुभा असते. कित्येक वेळा मुलाला सुट्टीतही घरी जायचं नसतं. कारण घरी जायचं म्हणजे घरच्या संकुचित कायद्यांनी बांधून घ्यायचं. आम्ही समरहिलमधे मुलांना जसं वागवतो, अगदी तसंच घरीही जे पालक त्यांना वागवतात, त्या पालकांना शाळा आणि शिक्षकांबद्दल मत्सर वाटत नाही. त्यांचा आपल्या मुलांवर विश्वास असतो आणि ते मुलांना "स्वतः" सारखं वागण्याचं स्वातंत्र्य देतात. अशा मुलांना घरी जाण्यात खूप आनंद वाटतो.

पालक आणि शिक्षकांमध्ये स्पर्धा असण्याचं काही कारणच नाही. मनाला येईल तशा आज्ञा देऊन आणि नियम बनवून जर पालकांनी मुलाच्या मनातील प्रेमाचं द्वेषात रूपांतर केलं तर ते प्रेम मूल दुसरीकडे शोधेल हे त्यांना माहीत असायलाच हवं. शिक्षक म्हणजे केवळ पर्यायी आई किंवा वडील असतात. आपल्या आईवडिलांवरच्या दबलेल्या प्रेमाचाच मुलं शिक्षकांवर वर्षाव करतात आणि तेही केवळ शिक्षकांवर प्रेम करणं हे वडिलांवर प्रेम करण्यापेक्षा सोपं असतं म्हणूनच.

मत्सरामुळे मुलांचा द्वेष करणाऱ्या, मला माहीत असलेल्या वडिलांची संख्या मला मोजताही येणार नाही. हे सगळे पीटर पॅन वडील होते, ज्यांना आईचं प्रेम बायकोकडून अपेक्षित होतं आणि त्यामुळे छोट्या प्रतिस्पर्धांचा द्वेष करणारे आणि दुष्टपणानं त्याला मारहाण करणारे. "अहो, श्रीयुत पिताश्री, या कुटुंबातील त्रिकोणामुळे तुमची परिस्थिती अगदी अवघड झालेली तुम्हाला आढळेल. एकदा तुमच्या बाळाचा जन्म झाला की काही प्रमाणात तुम्ही एकटे पडणार. बाळाच्या जन्मानंतर काही स्त्रियांची संभोगाची इच्छाच नाहीशी होते. वाटलं गेलेलं प्रेम हीच तुमच्या घराची ओळख राहिल. काय घडतं आहे याची तुम्ही जाणीव ठेवली पाहिजे; नाही तर आपल्याच मुलाचा आपल्यालाच मत्सर वाटतो आहे असं तुमच्या

लक्षात येईल." समरहिलमधे अशी पुष्कळ मुलं होती आणि आहेत ज्यांना आईच्या किंवा वडिलांच्या मत्सराचा खूप त्रास झाला. यांपैकी बहुसंख्य उदाहरणांत वडिलांच्या मत्सरानं त्यांना अत्यंत दुष्ट आणि क्रूर बनवलेलं आढळलं. जर वडील आईच्या प्रेमासाठी मुलांबरोबर स्पर्धा करू लागले तर मुलं काही प्रमाणात तरी "चक्रम" होणारच.

मला अशाही आया भेटल्या आहेत ज्यांना स्वतः गमावून बसलेलं सौंदर्य आणि ताजेपणा जेव्हा स्वतःच्या मुलींमधे भरभरून ओसंडताना दिसतो तेव्हा ते बघवत नाही. बहुतेक वेळा या अशा आया होत्या, ज्यांना आयुष्यात करण्यासारखं काहीही नव्हतं; ज्या भूतकाळात जगत होत्या आणि फार वर्षांपूर्वी नृत्यामधे मिळवलेल्या बक्षिसांची दिवास्वप्न पाहात बसलेल्या असायच्या.

तारुण्यानं सळसळती कोणी दोघं जेव्हा प्रेमात पडतात, तेव्हा माझी चिडचिड होते असं माझ्या लक्षात आलं. या भावनेचं समर्थन मी युक्तिवादानं करायचो, "माझी चिडचिड होते याचं कारण या गोष्टीमुळे त्यांना भविष्यात अवघड परिणामांना तोंड द्यावं लागेल याची भीती खरं तर मला वाटते." पण नंतर जेव्हा मला हे जाणवलं की मला मनातून तारुण्याचा हेवा वाटत होता, तेव्हा माझी सगळी चिडचिड आणि भीती दूर झाली.

तारुण्याचा हेवा वाटतो ही खरी गोष्ट आहे. एका खाजगी निवासी शाळेत जाणाऱ्या मुलीनं मला सांगितलं की, स्तन ही अत्यंत लज्जास्पद गोष्ट आहे आणि घट्ट लेसनं बांधून ते लपवले पाहिजेत असं तिच्या एका शिक्षिकेनं तिला सांगितलं. ही अगदी टोकाची गोष्ट आहे याबद्दल शंकाच नाही पण त्यामधे एक सत्य अतिरंजित करून सांगितलेलं आहे— आणि आपण ते विसरण्याचा प्रयत्न करत असतो, ते म्हणजे— अपेक्षाभंग झालेलं आणि दडपलं गेलेलं प्रौढत्व तारुण्याचा तिरस्कार करतं आणि प्रौढत्वाला तरुणाईचा हेवा वाटतो.

घटस्फोट

मूल चक्रम कसं बनतं? आई आणि वडिलांचं एकमेकांवर प्रेम नसतं हेच कारण खूपशा उदाहरणांमधे आढळतं. हे चक्रम मूल प्रेमासाठी हपापलेलं असतं आणि त्याच्या घरात त्याला प्रेम मिळत नाही. आईवडील एकमेकांवर गुरगुरताना ते ऐकतं. पालक प्रामाणिकपणे ही गोष्ट मुलापासून गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न करतीलही, पण मुलाला वातावरणातून जाणीव होऊ शकते. त्याला जे ऐकायला मिळतं त्यापेक्षा त्याला जे पाहायला मिळतं त्यावरून मूल आपलं मत बनवतं. कोणतंही मूल "प्रियतमा, लाडक्या" अशा शब्दांनी फसत नाही.

माझ्याकडे आलेल्या बऱ्याच केसेसपैकी काही केसेस खाली देत आहे —

- * पंधरा वर्षांची मुलगी, चोर. वडिलांशी आई प्रामाणिक नव्हती. मुलीला माहीत होतं.
- * चौदा वर्षांची मुलगी, दुःखी आणि स्वप्नाळू. ज्या दिवशी तिनं वडिलांना त्यांच्या प्रेमिकेबरोबर पाहिलं, त्याच दिवसापासून तिच्या "चक्रमपणानं" तिला डेटिंगला सुरुवात करायला सांगितलं.
- * बारा वर्षांची मुलगी, सर्वांचा द्वेष करायची. वडील नपुंसक; आई चिडलेली.
- * आठ वर्षांचा मुलगा, चोर. आईवडील उघडपणे भांडायचे.
- * नऊ वर्षांचा मुलगा, कल्पनाविश्वात वावरायचा. (शी-शूबद्दलच्या व लैंगिक कल्पना) आईवडिलांचं एकमेकांशी छुपं शत्रुत्व.
- * चौदा वर्षांची मुलगी, गादीमधे शू करायची. पालक विभक्त.
- * नऊ वर्षांचा मुलगा, त्याच्या रागीटपणामुळे घरात सांभाळणं अशक्य. वैभवाच्या राज्यात राहण्याच्या कल्पनेत दंग. आई लग्नबंधनात असमाधानी.

जेव्हा घर ही प्रेमहीन जागा असते तेव्हा एखाद्या मुलाला बरं करणं अत्यंत कठीण असतं हे मला जाणवतं. "मी माझ्या मुलासाठी काय करू?" या आईच्या प्रश्नाला मी खूप वेळा उत्तर दिलं आहे, "जाऊन स्वतःचं मनोविश्लेषण करून घ्या."

आई आणि वडील अनेक वेळा मला म्हणाले आहेत की ते केवळ मुलांसाठी एकत्र राहताहेत, नाही तर ते विभक्त झाले असते. पण जर एकमेकांवर त्यांचं प्रेम नसेल तर अशा आईवडिलांनी विभक्त होणं मुलांसाठी अधिक श्रेयस्कर ठरतं. हजारो पटींनी अधिक श्रेयस्कर. प्रेमहीन वैवाहिक जीवन म्हणजे असमाधानी घर; आणि असमाधानी घर म्हणजे मुलाच्या दृष्टीनं मानसिक मरण.

जी आई वैवाहिक जीवनात समाधानी नसते अशा आईचा लहान मुलगा तिचा द्वेष करून आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करतो, असं मला कधी कधी आढळलं आहे. तो आईचा छळ करून आसुरी आनंद मिळवतो. एक मुलगा आईला चावायचा आणि नखांनी ओरवाडायचा. त्यापेक्षा कमी विकोपाला गेलेली उदाहरणं आहेत. त्यांमधे आईचं लक्ष स्वतःकडे सतत वेधून घेऊन मुलं तिचा छळ करतात. इडिपस कॉम्प्लेक्सच्या सिद्धान्ताप्रमाणे हे उलटं असायला पाहिजे— छोट्या मुलांनं आईच्या प्रेमातील वाटेकरी म्हणून प्रतिस्पर्धी या दृष्टीनं वडिलांकडे पाहायला हवं. मग जिथे वडील उघडपणे स्पर्धेच्या वाहेरच आहेत, आणि मुलगा स्पर्धेत यशस्वी आहे तिथे आईच्या बाबतीत मुलगा अधिक हळुवारपणानं वागेल अशी अपेक्षा आपण करू. पण घडताना दिसतं ते उलटच! मुलगा आत्यंतिक दुष्टपणानं आईशी वागतो.

वैवाहिक जीवनात दुःखी असलेली आई नेहमीच पक्षपातीपणानं वागताना दिसेल. प्रेम व्यक्त करण्याचा वैवाहिक मार्ग बंद झाल्यामुळे ती तिचं सगळं प्रेम एकाच मुलावर केंद्रित करेल. मुलाच्या आयुष्यातली सर्वाधिक गरजेची गोष्ट म्हणजे प्रेम. पण वैवाहिक जीवनात असमाधानी असलेला पालक योग्य प्रमाणात प्रेम करू शकत नाही. तो अतिशय कमी वा अतिशय जास्त प्रेम करतो. या दोन्हीपैकी अधिक वाईट काय हे सांगणं कठीण आहे.

हे प्रेमासाठी भुकेलेलं मूल एक द्वेष करणारी, समाजविरोधी आणि दुसऱ्यांचं उणंदुणंच पाहणारी व्यक्ती बनतं. प्रेमाचा अतिरिक्त वर्षाव झालेलं मूल आईचं लाडकं, घाबरट, स्त्रीचा आत्मा घेऊन नेहमी आईची सुरक्षितता शोधणारं असं बनतं. अशा मुलासाठी घर, चर्च किंवा देश ही आईची प्रतीकं बनू शकतात.

मला घटस्फोटाच्या कायद्याशी काहीही कर्तव्य नाही. मोठ्यांना सल्ला देणं हे माझं काम नाही. पण मुलांचा अभ्यास करणं हे मात्र मी मनापासून स्वीकारलेलं काम आहे. म्हणून पालकांना हे सुचवणं खूप महत्त्वाचं ठरतं की जर चक्रम मुलाला सुधारण्याला थोडा जरी वाव द्यायचा असेल तर त्यांचं घर बदलणं अत्यावश्यक आहे. तशी वेळ आल्यास पालकांनी सारं धैर्य एकवटून हे समजून घेतलं पाहिजे की आपल्या मुलांवर आपला वाईट प्रभाव पडतो आहे. एकदा एक आई मला म्हणाली, "पण मी माझ्या मुलाला दोन वर्षं भेटले नाही तर मी त्याला गमावून बसेन."

"तुम्ही त्याला आधीच गमावलं आहे," मी उत्तर दिलं. कारण तो घरात खूप असमाधानी होता. म्हणजे तिनं आधीच त्याला खरोखरीचं गमावलेलं होतं.

तळटीप – इडिपस कॉम्प्लेक्स – ही मूळ संकल्पना फ्राँईडची. ती पुढे कार्ल युंगनं अधिक विकसित करून तिचं "कॉम्प्लेक्स" म्हणजे "गंड" असं नामकरण केलं. यामधे मुलगा वडिलांमधे स्वतःची प्रतिमा बघतो आणि आईच्या प्राप्तीची इच्छा करतो. मूळ ग्रीक पौराणिक कथेत इडिपस आपले वडील लुईस यांचा खून करून आई जोकास्टाशी लग्न करतो.

चिंताग्रस्त पालक

आपण असं म्हणू शकतो की चिंताग्रस्त पालक "देऊ" शकत नाही - प्रेम देऊ शकत नाही, सन्मान देऊ शकत नाही, आदर किंवा विश्वासही देऊ शकत नाही.

एका नवीन मुलाची आई नुकतीच समरहिलला भेट द्यायला आली होती. त्या वीकेन्डला तिनं मुलाला जीवन असह्य केलं. त्याला भूक नव्हती, पण ती त्याच्या टेबलाजवळ उभी राहिली आणि तिनं त्याला जेवायला लावलं. त्यानं झाडावरचं घर बनवलं आणि त्यामुळे तो घाण झाला होता. आणि मग तिनं त्याला मैदानावरून पिटाळून घरात नेऊन खसखसून आंघोळ घातली. त्यानं त्याच्या हातखर्चाच्या पैशांचं आईस्क्र्रीम आणून खाल्ल्यावर "आईस्क्र्रीम पोटासाठी किती वाईट आहे" हे बौद्धिक तिनं त्याला दिलं. त्यानं मला नील म्हणून हाक मारल्यावर तिनं लगेच त्याला हटकलं आणि मला "श्रीयुत नील" अशीच हाक मारली पाहिजे असं त्याला सांगितलं.

मी तिला विचारलं, "तुम्ही जर असा छोट्या गोष्टींचा बाऊ करता, आणि तुमचा दृष्टिकोन जर इतकी काळजी करण्याचा आहे, तर या शाळेत त्याचं नाव तुम्ही घातलं कशाला मरायला?"

ती अगदी भोळेपणानं म्हणाली, "म्हणजे काय? मला तो आनंदी आणि मुक्त व्हायला हवा आहे. मला तो बाहेरच्या प्रभावानं न बिघडलेला असा स्वतंत्र माणूस व्हायला हवा आहे."

मी म्हणालो, "अस्सं!" आणि सिगरेट पेटवली. आपण मुलाला दुष्टपणानं आणि मूर्खपणानं वागवतो आहोत याची तिला यत्किंचितही कल्पना नव्हती. तिला हेही समजत नव्हतं की अतृप्त जीवनानं तिला दिलेली सर्व चिंता ती मुलाच्या खांद्यावर ठेवत होती.

मी विचारतो, काय करता येईल याबद्दल? काहीही नाही! पालकांच्या सततच्या फाजील काळजीमुळे झालेल्या मुलाच्या नुकसानीची काही उदाहरणं देण्यावाचून आणि त्यातून चांगला परिणाम होईल अशी आशा करण्यावाचून दुसरं काहीही करता येणार नाही. आशा करायची की कदाचित लाखांत एखादा पालक म्हणेल, "मी याचा कधी विचारच केला नव्हता. मला वाटलं की मी सगळं बरोबरच करत होतो, पण बहुतेक मी चुकलो."

एका केसमध्ये एका गोंधळलेल्या आईनं लिहिलं होतं, "माझ्या बारा वर्षांच्या मुलानं अचानक वुलवर्थ (डिपार्टमेंटल स्टोअर) मधून वस्तू चोरायला सुरुवात केली आहे. आणि या मुलाचं काय करायचं याचा विचार करून माझी मती गुंग झाली आहे." हे म्हणजे एखाद्या माणसानं व्हिस्कीची एक बाटली रोज - अशी वीस वर्षं दारू प्यायची आणि मग पत्र लिहून तक्रार करायची की त्याचं लिव्हर खलास झालं आहे, याच्यासारखंच झालं! या टप्प्यावर त्याला पिणं थांबव असा उपदेश करून काहीही साध्य होणार नाही. त्यामुळे मुलाच्या वर्तणुकीची गंभीर समस्या असणाऱ्या वेड्यापिशा झालेल्या आईला मी बहुतेक वेळा बालमानसशास्त्रज्ञाचा सल्ला घ्यायला सांगतो किंवा घराजवळच्या मुलांच्या दवाखान्याचा पत्ता शोधून त्याला भेट द्यावी असं सांगतो.

त्या गोंधळलेल्या आईला मी अर्थातच हेही सांगू शकतो, "अहो बाई, तुमच्या मुलानं चोऱ्या करायला सुरुवात केली आहे कारण त्याचं घर दुःखी आणि असमाधानी आहे. त्याचं घर हे चांगलं घर बनवायला का सुरुवात करत नाही?" मी जर हे केलं तर मी तिच्या मनात कदाचित अपराधी भावना निर्माण करीन. जरी तिची इच्छाशक्ती अखड्या दुनियेतली सर्वोत्तम इच्छाशक्ती असली तरीही ती आपल्या मुलाचं वातावरण बदलू शकणार नाही कारण ते कसं करायचं हेच तिला माहीत नाहीये. आणि महत्त्वाचं म्हणजे, जरी तिला हा बदल कसा करायचा हे माहीत असलं तरी तिच्याजवळ तो कार्यक्रम तडीला नेण्याची भावनिक पात्रता असण्याची शक्यता नाही.

तीव्र इच्छा असेल तर बालमानसशास्त्रज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली एखादी स्त्री खूपच बदल घडवून आणू शकेल. मानसशास्त्रज्ञ कदाचित ज्याच्यावर प्रेम नाही अशा, किंवा ज्याचं प्रेम नाही अशा नवऱ्यापामून विभक्त व्हायला सांगेल किंवा सासूची वेगळी सोय करायला सांगेल. मानसशास्त्रज्ञाला जे बदलणं अवघड आहे, ते म्हणजे अंतर्द्वारांची स्त्री – नैतिकतेचे धडे देणारी, अती काळजी करणारी, घाबरलेली आई, लैंगिकतेच्या विरोधात असणारी, सारखं मुलाच्या मागे लागून वैताग आणणारी. नुसतीच बाह्य परिस्थिती बदलायला खूप वेळा मर्यादा पडतात.

मी घाबरलेल्या आईचा उल्लेख केला. मला आणखी एका वेगळ्या प्रकारच्या आईची मुलाखत घेतलेली आठवते आहे. आपल्या सात वर्षांच्या मुलीला आमच्या इथे प्रवेश घेण्याच्या विचारात असणारी ती आई होती. तिनं विचारलेल्या प्रत्येक प्रश्नात अतीव काळजी दिसत होती. "मुलांचे दात दिवसातून दोनदा घासले जातात का नाही हे कोणी पाहतं का? ती हमरस्त्यावर जाऊ नयेत याकडे कोणी लक्ष देईल का? तिला दररोज शिकवलं जाईल का? दररोज रात्री तिला तिचं औषध कोणी देईल का?" या फाजील चिंता करणाऱ्या आया स्वतःच्या न सुटलेल्या समस्यांमधे अजाणताच त्या मुलांना सहभागी करून घेतात. आपल्या मुलीच्या तब्येतीबद्दल एक आई कायमच घाबरलेली असायची. ती मला सारखी लांबलचक पत्रं लिहून सूचना देत असायची- "मुलीनं काय खावं, विशेषतः काय खाऊ नये, कोणते कपडे घालावेत" इत्यादी. अशा अती चिंतेमुळे "चिंतामणी" सदरात मोडणाऱ्या खूप पालकांची मुलं माझ्याकडे होती. अगदी निश्चितपणे ही आईवडिलांची "चिंतामणी" वृत्ती मुलांमधे उतरते. त्याचा परिणाम बऱ्याच वेळा "अतीव काळजीमुळे आलेलं नैराश्य – हायपोकार्ट्रिया" असा होताना दिसतो.

तळटीप – हायपोकार्ट्रिया – कोणताही वैद्यकीय पुरावा व लक्षणं नसतानाही आपण आजारी पडणार याची सातत्यानं वाटणारी खात्री

मार्थाला छोटा भाऊ आहे. दोन्ही पालक "अती चिंताग्रस्त" आहेत. मला नेहमी वागेतून मार्था ओरडताना ऐकू येत असतं, "स्विमिंग पूलमधे जाऊ नकोस- तुझे पाय ओले होतील." किंवा "वाळूमधे खेळू नकोस- तुझी नवी पँट खराब होईल." मी वर म्हटलं आहे, "मला ऐकू येत असतं" पण मी म्हणायला हवं होतं, जेव्हा मार्था प्रथम शाळेत आली तेव्हा- "मी ऐकलं." आजकाल धुराडी साफ करणाऱ्या माणसासारखा जरी तिचा भाऊ दिसला तरी तिला त्याचं काहीही वाटत नाही. फक्त सत्राच्या शेवटच्या एका आठवड्यात तिची जुनी चिंता डोकं वर काढते कारण तेव्हा तिच्या लक्षात येतं की अखंड चिंताग्रस्त वातावरण असणाऱ्या घरात ती सुट्टीला परत जाणार आहे.

मला कधी कधी असं वाटतं की कडक शिस्तीच्या शाळा लोकप्रिय असण्याचं श्रेय काही अंशी या गोष्टीकडे आहे की मुलांना सुट्टीसाठी घरी जाण्याचा प्रचंड आनंद वाटतो. पालकांना त्यांच्या चेहऱ्यांवर घराबद्दलचं प्रेम दिसतं पण खरं तर त्यामधे शाळेबद्दलचा द्वेष तितक्याच मोठ्या प्रमाणात असतो. मुलाच्या स्वभावातील द्वेषाचा कडक शिक्षकांवर तो उदार मनानं वर्षाव करतो. आणि घरी तितक्याच औदार्यानं आईवडिलांवर प्रेमाचा वर्षाव करतो. हे त्या मानसशास्त्रीय यंत्रणेसारखंच आहे, ज्यामधे मुलाच्या मनातील द्वेष त्याची आई वडिलांवर ढकलते- "थांब, येऊ दे बाबांना रात्री घरी! ते आणतील तुला वठणीवर!"

अनेक वेळा मी डॉक्टर्स आणि इतर व्यावसायिकांना बोलताना ऐकलं आहे, "मी माझ्या मुलांना उत्तम खाजगी शाळेत पाठवतो. त्यामुळे त्यांचे भाषेचे उच्चार चांगले होतील आणि जीवनात पुढे ज्यांचा त्यांना उपयोग होईल अशा माणसांशी त्यांचा परिचय होईल." ही माणसं हे गृहीतच धरतात की आपली सामाजिक मूल्यं पिढ्यान पिढ्या जशी चालत आली आहेत तशीच पुढे कायम चालत राहणार आहेत. पालकांना खरंचच भविष्याची भीती खूप वाटत असते.

जेव्हा घर हे पालकांच्या कडक शिस्तीचं केंद्र असतं तेव्हा पालकांना कडक शिस्तीची शाळा हवी असते. कडक शाळेत मुलाला दडपून ठेवण्याची, बडवण्याची, त्याला शांत बसवण्याची, मोठ्यांशी आदरानं वागायला लावण्याची आणि अशा तऱ्हेनं त्याचं खच्चीकरण करण्याची परंपरा पुढे चालू ठेवलेली असते. त्यातूनही अशी शाळा मुलाच्या फक्त बुद्धिमत्तेवर उत्तम प्रकारचं काम करते. त्याचं भावनिक जीवन आणि सर्जनाची ऊर्मी इथे दाबली जाते. जीवनातील सर्व हुकुमशाहांपुढे आणि अधिकाऱ्यांपुढे आज्ञाधारकतेनं वागण्याचं शिक्षण त्याला दिलं जातं. बालवाडीपासूनच सुरु झालेल्या भीतीमधे करारी शिक्षकांच्या कडक शिस्तीमुळे भर पडत जाते. त्यांची कडक शिस्त स्वतःच्या सत्तेच्या लालसेमुळे निर्माण झालेली असते. सर्वसाधारण पालक, मुलाचं फक्त बाह्य स्वरूपच बघत असतात; त्याचा शाळेचा ब्लेझर, त्याचे वरवर दिसणारे शिष्टाचार, त्याचं फुटबॉलचं वेड या गोष्टी पाहून त्यांना वाटतं की आपल्या मुलाचं शालेय शिक्षण अतिशय उत्तम रीतीनं चालू आहे. आणि त्याच आनंदात ते असतात. पुरातन काळाप्रमाणे या छोट्यांच्या जीवनाचा शिक्षणाच्या बलिवेदीवर जाणारा वळी पाहणं अतिशय दुःखद आहे. कडक शिस्तीच्या शाळांना हवी असते फक्त सत्ता- आणि घाबरट पालक समाधानी असतात.

सत्तेचा शोध घेणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीच्या "अहं"प्रमाणे, शिक्षकाचा "अहं"ही मुलांना स्वतःकडे खेचून घेण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. शिक्षक स्वतःला किती सहज महान समजू शकतो! तो चित्राच्या मध्यभागी असतो. तो आज्ञा करतो आणि त्याच्या आज्ञेचं पालन होतं. तो न्यायदान करतो. तोच जवळ जवळ सगळं बोलतो. मुक्त शाळेत हा सत्तेचा घटक पूर्णपणे काढून टाकलेला असतो. समरहिलमधे आपल्या "अहं"चं प्रदर्शन करण्याची संधीच शिक्षकाला मिळत नाही. त्याला मुलांच्या "अहं"च्या मनमोकळ्या अभिव्यक्तीशी स्पर्धाच करता येत नाही. त्यामुळे माझ्याबद्दल आदर न दाखवता, मुलं अनेक वेळा मला "मूर्ख" वा "येडपट" म्हणतात. साधारणपणे हा प्रेमाचा आविष्कार असतो. मुक्त शाळेत प्रेम हा खूप महत्त्वाचा घटक ठरतो. शब्द कोणते वापरतो ते दुय्यम ठरतं.

समरहिलला एखादा मुलगा बऱ्यापैकी कडक शिस्तीच्या आणि काळजी करणाऱ्या घरातून येतो. त्याला पाहिजे ते करण्याचं स्वातंत्र्य मिळतं. त्याच्यावर कोणीही टीका करत नाही. शिष्टाचार पाळायलाही त्याला कोणी सांगत नाही. "गप्प बसून काम करायचंय! मी पाहणार आहे! अजिबात आवाज नकोय! कळलं का?" असं कोणीही त्याच्यावर खेकसत नाही. त्यामुळे साहजिकच शाळा मुलांसाठी नंदनवन ठरते. इथे त्याला स्वतःचा "अहं" सापडतो. संपूर्ण अभिव्यक्तीचा आनंद मग तो माझ्याशी जोडतो. जो त्याला "मुक्त" होऊ देतो तो मी असं त्याला वाटतं. जे त्याचे वडील असायला हवे होते, असे "वडील" मी बनतो. तो मुलगा खरं तर माझ्यावर प्रेम करत नाही. मूल प्रेम करत नाही- त्याला फक्त प्रेम करून हवं असतं. त्याचा अव्यक्त विचार असतो- "इथे मी आनंदात आहे. हा नील अगदी छान माणूस आहे. तो कधीही नाक खुपसत नाही किंवा तसलं काही करत नाही. त्याला मी खूप आवडत असलो पाहिजे नाही तर त्यानं मला ऑर्डरी सोडल्या असत्या."

सुट्टी लागते. तो घरी जातो. घरी गेल्यावर तो वडिलांचा टॉर्च घेतो आणि त्याच्या हातून तो त्यांच्या पियानोवर राहून जातोच! वडील संतापतात. मुलाला समजतं की घर ही काही मुक्त जागा नाही. एक मुलगा मला नेहमी म्हणायचा, "माझ्या घरचे लोक काळाबरोबर चालत नाहीत, माहीत आहे? मी इथे जसा मुक्त असतो तसा घरी राहू शकत नाही. घरी गेलो ना की आईबाबांना शिकवणार आहे चांगलं." बहुतेक आपली धमकी त्यानं अंमलात आणली, कारण त्याला त्यांनी दुसऱ्या शाळेत पाठवलं!

माझे खूप विद्यार्थी "गोत्यात आणणाऱ्या नात्यांनी" पीडित आहेत. सध्या माझ्या विद्यार्थ्यांच्या पुढील नातेवाईकांबरोबर अतिशय जहाल संवाद करण्याची मला अत्यंत तीव्र इच्छा आहे- दोन आजोबा (धार्मिक), चार आत्या/मावशा (धार्मिक आणि फाजील नम्रतेचा आव आणणाऱ्या), दोन काका/मामा (अधार्मिक आणि नीतीचे पाठ

देणारे). मी अतिशय गंभीरपणे एका मुलाच्या आईवडिलांना सांगितलं की नरकातील अग्नीवर अपरंपार विश्वास ठेवणाऱ्या त्याच्या आजोबांकडे त्याचं जाणं बंद करा. पण असं अत्यंत कडक पाउल उचलता येणार नाही असं त्यांनी सांगितलं. विचारा मुलगा!

मुक्त शाळेमध्ये मूल नातेवाईकांपासून सुरक्षित असतं. आजकाल मी त्यांना आधीच सूचना देऊन ठेवतो. दोन वर्षांपूर्वी एक काका आले आणि आपल्या नऊ वर्षांच्या पुतण्याला फिरायला घेऊन गेले. परत आल्यानंतर मुलगा जेवणघरात सगळीकडे ब्रेडचे तुकडे फेकायला लागला. "तुझ्या फिरण्यामुळे तुझं काहीतरी बिनसलेलं दिसतं आहे. तुझे काका कशाबद्दल बोलत होते?" मी विचारलं.

"हं! ते संपूर्ण वेळ देवाबद्दल बोलत होते. देव आणि बायबल." तो सहज म्हणाला.

"तुमचा ब्रेड पाण्यावर फेकण्याबद्दल काही वचनं तर त्यांनी सांगितली नाही ना?" मी विचारलं आणि तो हसत सुटला. नंतर हळूहळू त्यानं ब्रेड फेकणं थांबवलं. पुन्हा जेव्हा केव्हा त्याचे काका इकडे येतील तेव्हा त्यांचा पुतण्या अगदी सरळ सरळ "काही काळासाठी उपलब्ध नसेल!"

तळटीप – ब्रेड पाण्यावर टाकणे – विविध उद्देशांनी जलदेवतेला प्रसन्न करण्यासाठी ब्रेड व चीज यांसारखे अन्नपदार्थ अर्पण करणे ही एक प्राचीन धार्मिक रूढी.

पण सर्वसाधारणपणे मात्र मी माझ्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांबद्दल तक्रार करावी असं काही नाही. आमचं अगदी छान जमतं. त्यांच्यातले बहुतेक सारे माझ्याशी पूर्णपणे सहमत असतात. एखाद-दुसरा जरा घाबरटपणानं शंका घेतो, पण विश्वास मात्र टाकतात. मी अत्यंत स्पष्टपणे पालकांना माझ्या पद्धती काय आहेत याची माहिती देतो. मी नेहमीच त्यांना निवड करण्याची संधी देतो. जे संपूर्णपणे माझ्याशी सहमत आहेत त्यांना मत्सर वाटण्याचं काहीच कारण नसतं. मुलांना शाळेत जेवढं मुक्त वाटतं तेवढंच घरीही वाटतं आणि घरी जायला त्यांना आवडतं.

ज्या मुलांच्या आईवडिलांचा समरहिलवर पूर्ण विश्वास नाही त्या मुलांना सुट्टीसाठी घरी जायला आवडत नाही. आईवडिलांच्या त्यांच्याकडून खूप अपेक्षा असतात. त्यांना हे समजत नाही की आठ वर्षांच्या मुलाला स्वतःमध्ये सर्वाधिक रस असतो. त्याला सामाजिक जाणीव नसते आणि कर्तव्याची कल्पना नसते. समरहिलमध्ये त्याचा स्वार्थीपणा तो पुरेपूर जगून घेत असतो आणि तो व्यक्त करूनच तो स्वार्थीपणातून मुक्त होईल. एके दिवशी तोही समाजप्रिय बनेल आणि त्याचं कारण इतरांच्या हक्कांचा आणि मतांचा आदर करताना त्याच्या स्वार्थीपणाला साहजिकच मुरड बसेल. मुलाच्या दृष्टिकोनातून शाळा आणि घरामधील मतभिन्नता अनर्थकारी असते. त्याच्या मनात संघर्षाला सुरुवात होते- "बरोबर कोण? शाळा? की घर?" मुलाच्या वाढीसाठी आणि आनंदासाठी शाळा आणि घराचा हेतू एकच असणं, दोघांचा मिळून तयार होणारा दृष्टिकोन एकच असणं गरजेचं आहे.

पालक आणि शिक्षकांमध्ये मतभेद होण्याचं महत्त्वाचं कारण मला दिसतं, ते म्हणजे मत्सर. एक पंधरा वर्षांची मुलगी मला म्हणाली, "मला माझ्या बाबांना भयंकर संताप आणायचा असेल तर मी त्यांना फक्त एवढंच म्हणते, "श्री. नील असं म्हणाले...!" "काळजीवाहू" पालक बहुतेक वेळा- मूल ज्या ज्या शिक्षकावर प्रेम करतं, त्या त्या शिक्षकाचा मत्सर करतात. ते नैसर्गिक आहे. कारण सरतेशेवटी त्यांच्यासाठी मुलं ही हक्काची गोष्ट आहे. ती मालमत्ता आहेत. ती पालकांच्या "अहं"चा एक भाग आहेत.

शिक्षकही "माणूस"च असतो- पालकांसारखाच दुर्बल! बऱ्याच शिक्षकांना स्वतःची मुलं नसतात आणि अजाणता ते विद्यार्थ्यांना दत्तक घेतात. आपण काय करतो आहोत हे न समजताच, ते मुलाला आईवडिलांपासून "चोरण्याचा"

आटोकाट प्रयत्न करतात. शिक्षकाचं विश्लेषण होणंही अतिशय आवश्यक आहे. विश्लेषण म्हणजे सर्व चुकीच्या गोष्टींना असणारा एकमेव रामबाण उपाय नव्हे, त्यालाही मर्यादा आहेतच. पण त्यामुळे काही गोष्टी स्पष्ट होतात. आपण इतरांना अधिक चांगल्या पद्धतीनं आणि सहजतेनं समजावून घेऊ शकतो आणि आपण अधिक दयाळू होतो हा मनोविश्लेषणाचा सर्वात महत्त्वाचा लाभ आहे. या एकाच कारणासाठी शिक्षकांनी मनोविश्लेषण करून घ्यावं असं मी सुचवतो. कारण इतरांना समजून घेणं हे त्यांचं कामच आहे. मनोविश्लेषण करून घेतलेला शिक्षक आनंदानं त्याच्या मुलांबद्दलच्या दृष्टिकोनाचा स्वीकार करेल, आणि स्वीकार केल्यानंच त्यात सुधारणा होईल.

जर घर भीती आणि संघर्ष निर्माण करत असेल, तर ते घर अयोग्य घर आहे. चिंतातुर पालकांनी ज्या मुलाला खूप वेगानं पुढे ढकललं असेल त्या मुलाला मोठेपणीही या गोष्टीची सतत चीड येत राहण्याची शक्यता आहे. आपल्या पालकांना जिंकू द्यायचं नाही हा निश्चय त्यानं अबोध मनात केलेला असतो. काळजी आणि संघर्षाशिवाय जे मूल वाढवलं गेलं आहे ते जीवनाला धैर्यानं तोंड देईल.

पालकांची जाण

सुजाण असणं म्हणजे पूर्वाग्रहांपासून मुक्त असणं, पोरकट दृष्टिकोनापासून मुक्त असणं – आणि खरं म्हणजे जितकं शक्य आहे तितकं मुक्त असणं, कारण– अगदी लहानपणापासून काय करावं आणि काय करू नये हे इतकं खोलवर विंचवलं गेलेलं असतं की त्यापासून कोणीही मुक्त व्हायचं म्हटलं तरी ते कसं शक्य होणार? सुजाणतेपणामधे कोणत्याही गोष्टीचा वरचा थर भेटून आतपर्यंत जाणं, उथळपणाला फाटा देणं या गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. पालकांच्या मुलांमधील भावनिक गुंतवणुकीमुळे हे करणं त्यांना सोपं जात नाही. "माझ्या मुलाचं मी कसं वाटोळं केलं आहे!" – हे दुःख पालकांच्या शेकडो पत्रांतून माझ्यापर्यंत पोचलं आहे. भावनिक गुंतवणुकीमुळे आईवडिलांवर येणाऱ्या मर्यादा शिक्षकांवर नसल्यानं, त्यांना स्वतः सतत जागरूक राहून मुलांना मुक्ततेच्या मार्गाकडे घेऊन जाण्याची संधी पालकांपेक्षा कितीतरी अधिक प्रमाणात उपलब्ध असते.

"आपल्या मुलाशी वागण्याच्या काही पद्धती जर तुम्ही बदलल्या नाहीत तर तुमच्या मुलाला त्याच्या समस्यांमधून बाहेर पडण्याची काहीही आशा उरणार नाही" – अशी पत्रं मला काही वडिलांना लिहावी लागत. उदाहरणार्थ– मला हे त्यांच्या नजरेस आणून द्यावं लागायचं की टॉमीला समरहिलमधे सिगरेट ओढण्याची मुभा आहे आणि त्याच गोष्टीसाठी त्याला घरी मार बसतो. ही परिस्थिती किती कठीण आहे! सिगरेट ओढण्याच्या जागी आपण पर्यायी शब्द कोणतेही घालू शकतो– जसं आंघोळ करणं, हातपाय/कपडे धुणं, न शिकणं, शिष्या देणं इ.

मी मुलाला घराच्या विरुद्ध पक्षात कधीही घालत नाही. ते काम स्वातंत्र्य करतं. आणि जाण नसलेल्या घरांना हे आह्वान पेलताच येत नाही, "स्वातंत्र्या"नं काय साधता येतं हेच त्यांना कळू शकत नाही.

आईवडील आणि मूल यांच्यातील अयोग्य संबंधांची अनेक उदाहरणं देऊन हा मुद्दा मी स्पष्ट करू इच्छितो. मी ज्या मुलांबद्दल लिहिणार आहे ती कोणत्याही प्रकारे सर्वसामान्य मुलांहून "वेगळी" नाहीत. ती केवळ परिस्थितीची शिकार झालेली आहेत. कारण त्या परिस्थितीत मुलांच्या खऱ्या गरजा काय असतात याची जाणीवच नसते.

मिल्ड्रेडचं उदाहरण घ्या. प्रत्येक वेळा सुट्टी संपवून ती परत आली की दुष्टपणांनं वागते, भांडखोर–अप्रामाणिक बनते, ती दरवाजा धडाधडा वाजवते, तिच्या खोलीवद्दल तक्रारी करते– या आणि अशा अनेक गोष्टी. तिचं पुन्हा सगळं सुरळीत होऊन, इतरांबरोबर ती सहजतेनं राहायला लागेपर्यंत जवळजवळ अर्धं सत्र जावं लागतं. तिचं तिची सगळी सुट्टी आईला कटकट करण्यात व तिच्याकडून कटकट करून घेण्यात घालवलेली असते. आणि आपण चुकीच्या माणसाशी

लग्न केलं आहे ही आईची खात्री असते. अखळ्या जगातलं स्वातंत्र्य जरी तिला शाळें दिलं तरीही तिला पूर्ण समाधानी वृत्ती कधीच मिळू शकणार नाही. खरं तर त्यानंतर ती शाळेत बारीकसारीक चोऱ्या करते. तिला या परिस्थितीची जाणीव करून दिल्यानं, तिच्या घरातील मुजाणपणाचा अभाव, द्वेष आणि तिच्या आयुष्यात सतत ढवळाढवळ करण्याचं जे वातावरण आहे ते बदलत नाही. ज्या घरामधे मूल्यांचा अभाव आहे, मुलाचे विचार आणि भावना समजून घेतल्या जात नाहीत- अशा घरातील प्रभावापासून अगदी समरहिलमधेसुद्धा काही वेळा मुलाला पूर्णपणे मुक्त करता येऊ शकत नाही. दुर्दैव! लोकांना मूल्यं शिकवणं सोपं नाही.

आठ वर्षांचा जाॅनी चिडलेल्या चेहऱ्यानं शाळेत परत येतो. तो अशक्त, लहानखुऱ्या मुलांना चिडवतो आणि त्रास देतो. त्याच्या आईचा समरहिलवर विश्वास आहे पण त्याचे वडील कडक शिस्तीचे भोक्ते आहेत. त्याला वडिलांच्या आज्ञेचं तत्काळ पालन करावंच लागतं आणि तो मला सांगतो की, "बाबा मला कधी कधी चपराकही देतात." त्याच्या बाबतीत काय करता येणं शक्य आहे? मला माहीत नाही.

मी एका वडिलांना लिहितो, "तुमच्या मुलावर टीका करणं हे अतिशय हानिकारक आहे. त्याच्यावर संतापू नका. त्याहीपेक्षा महत्वाचं म्हणजे त्याला कधीही शिक्षा करू नका." हा मुलगा जेव्हा सुट्टीला घरी जातो तेव्हा त्याचे वडील त्याला स्टेशनवर न्यायला येतात. भेटल्यावर पहिली गोष्ट ते मुलाला सांगतात ती ही, "अरेऽऽ भल्या माणसा, तुझी मान ताठ ठेव! खाली मान घालून चालू नकोस!"

रात्री बिछना ओला झाला नाही तर दररोज सकाळी एक पेनी टायचं पीटरच्या आईनं त्याला कवूल केलं. मी त्याला दर वेळी बिछना ओला केला की तीन पेनीज टायचं कवूल केलं. पण मुलाच्या मनात आईच्या आणि माझ्यामधे संघर्ष निर्माण होऊ नये म्हणून आधी आईनं तिचं बक्षीस देणं थांबवावं हे मी तिला पटवून दिलं, आणि मग मी बक्षीस सुरू केलं. आता पीटर शाळेपेक्षा जास्त वेळा घरी बिछना ओला करतो. त्याच्या विक्षिप्तपणातला एक भाग असा आहे की त्याला "बाळ"च राहायचं आहे. त्याला आपल्या आईच्या तान्ह्या बाळाचा हेवा वाटतो. त्याला अंधुकशी जाणीव होते की आपली आई आपल्याला बरं करण्याचा प्रयत्न करते आहे. बिछना ओला करण्यानं काहीही फरक पडत नाही हे मी त्याला दाखवण्याचा प्रयत्न करत असतो. थोडक्यात, तीन पेनीजचं बक्षीस देऊन मी त्याला "बाळ"च राहण्याचं प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्यानं त्याला पाहिजे तसं मनसोक्त वागून नैसर्गिक रीत्या त्यातून बाहेर यावं यासाठी ते प्रोत्साहन असतं. सवयीचा अर्थ - अशी गोष्ट जी मनसोक्त उपभोगून झालेली नाही. शिस्त लावून किंवा आमिषं दाखवून त्यातून बाहेर पडायला लावणं म्हणजे अपराधीपणाची भावना आणि मुळीचच न आवडणारी नीतिमूल्यं मुलाला देणं. नीतिमूल्यांचा डंका वाजवणारा लब्धप्रतिष्ठित होण्यापेक्षा बिछना ओला केला तरी चालेल.

छोटा जिमी सुट्टीहून परत आल्यानंतर म्हणत असतो, "या सत्रात मी एकही तास बुडवणार नाही." त्याचे पालक अकराव्या वर्षानंतर देण्याची प्रवेश परीक्षा त्यानं द्यावी यासाठी त्याला पटवत असतात. एक आठवडाभर तो पाठाला बसतो आणि त्यानंतर तो महिनाभर वर्गात बसत नाही. नुसत्या बोलण्याचा काहीही उपयोग नाही याचा हा आणखी एक पुरावा. बोलणं नुसतंच निरुपयोगी नाही तर ते हानिकारक ठरतं.

मी म्हटल्याप्रमाणे ही उदाहरणं समस्याग्रस्त मुलांची नाहीतच. संतुलित वातावरणात आणि आईवडिलांच्या समजूतदार सहवासात हे लहान जीव अगदी साधीसुधी मुलं आहेत असं दिसेल.

माझ्याकडे असलेल्या एका मुलाची समस्या चुकीच्या शिकवण्याच्या पद्धतीचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेली होती. मी त्याच्या आईला सांगितलं की तिनं केलेला अपाय तिनंच दूर करावा. तिनं वचन दिलं की ती तसं नक्की करेल. तिनं त्याला उन्हाळ्याच्या सुट्टीनंतर परत आणलं आणि मग मी विचारलं, "मग, तुम्ही त्याच्यावर घातलेली बंधनं दूर केलीत की नाही?"

"हो, केली ना." ती म्हणाली.

"छान! काय सांगितलं तुम्ही त्याला?"

"मी त्याला म्हटलं, "आपल्या शू-बरोबर खेळणं चुकीचं नाही, पण ती एक वेडेपणाची गोष्ट आहे."

त्यांनी एक बंधन दूर केलं आणि दुसरं घातलं. आणि अर्थातच तो बिचारा मुलगा समाजविरोधी, अप्रामाणिक, मत्सरी, आणि अतिशय चिंताक्रांत अशा पद्धतीनं पूर्वी वागायचा, ते पुढे चालूच राहिलं.

पालकांविरुद्ध माझा असा दावा आहे की ते शिकतच नाहीत. पालकांनी केलेल्या चुका दुरुस्त करण्यातच मी अधिक गुंतलेला असतो. जे पालक पूर्वी त्यांनी केलेल्या चुका प्रांजळपणानं मान्य करतात आणि त्यांमधून जास्तीत जास्त शिकून मुलाशी वागण्याची पद्धत बदलतात, त्यांच्याबद्दल मला सहानुभूती आणि कौतुक – दोन्हीही वाटतं. पण इतर पालक मात्र, आश्चर्यजनक रीतीनं, जुन्या नियमांना चिकटून राहणं पसंत करतात. ते नियम कितीही टाकाऊ व धोक्याचे असले तरीही मुलाशी जुळवून घेण्यापेक्षा त्या नियमांना महत्त्व देतात. त्याहूनही आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे मुलांनं माझ्यावर प्रेम केलं तर त्या गोष्टीचा त्यांना मत्सर वाटतो.

मुलं "माझ्या"वर प्रेम करत नाहीत पण "मी मुलांच्या कामात अजिबात ढवळाढवळ करत नाही" या गोष्टीवर मात्र त्यांचं मनापासून प्रेम आहे. त्यांचे स्वतःचे बाबा "ए, काय रे भांडताय काट्यांनो? बंद करा बरं!" असं खेकसतात तेव्हा ते ज्या बाबाचं स्वप्न मनात रंगवतात... तो बाबा मी असतो. मी कधीही सभ्य वागणूक आणि चांगल्या शिष्टाचारांची अपेक्षा करत नाही. तोंड धुतलं का हे मी कधीही विचारत नाही. माझी आज्ञा पाळा, मला आदर दाखवा किंवा सन्मानानं वागवा अशी मागणी मी कधीही करत नाही. थोडक्यात, मी मुलांना मोठ्या माणसांइतक्याच सन्मानानं वागवतो. मला हे समजतं की शेवटी खरे बाबा आणि मी अशी आमच्यामध्ये कधी स्पर्धाच होऊ शकत नाही. त्यांचं काम कुटुंबाच्या पालनपोषणासाठी पैसे मिळवणं हे असतं. माझं काम एकचित्त होऊन, भरपूर वेळ देऊन मुलांचा अभ्यास करणं हे आहे. जर बालमानसशास्त्राचा अभ्यास करण्याचं पालकांनी नाकारलं तर मागे पडण्याची त्यांनी तयारी ठेवली पाहिजे. आणि खरोखरच ते मागे पडतात.

आमच्या शाळेतल्या एका मुलीला पालकांनी लिहिलं होतं, "आत्ता लिहितेस त्यापेक्षा अधिक चांगलं स्पेलिंग तुला लिहिता येत नसेल तर तू मला पत्र लिहिलं नाहीस तरी चालेल." आणि हे अशा मुलीला लिहिलं होतं- जिच्यामध्ये मानसिक, बौद्धिक अक्षमता असण्याची दाट शंका आम्हांला वाटत होती.

तक्रारीची रडकथा गाणाऱ्या पालकांवर मला एकदा, दोनदा नव्हे तर अगणित वेळा ओरडावं लागलं आहे, "तुमचा मुलगा चोऱ्या करतो, बिछाना ओला करतो, तो समाजविघातक आहे, असमाधानी आहे, स्वतःला "कमी" समजणारा आहे आणि तुम्ही माझ्याकडे येता आणि तक्रार करता की तो स्टेशनवर तुम्हाला मळकट चेहऱ्यानं आणि अस्वच्छ हातांनी भेटला!?" मला तसा राग यायला खूप वेळ लागतो. पण हे असले वडील वा आई भेटले की मला संताप येतो. यांना मुलांच्या वागण्यातील महत्त्वाचं काय आणि क्षुल्लक काय यांबद्दल आपली मूल्यं तपासून पाहण्याचे एक तर प्रयत्नच करायचे नसतात किंवा त्यांना ते शक्य नसतं. कदाचित त्यामुळेच मी "पालकविरोधी" आहे असा समज झाला आहे. दुसऱ्या वाजूला जेव्हा एखादी आई भेटायला येते आणि आपल्या चिखलात बरबटलेल्या, कपडे फाटलेल्या मुलाला वागेत भेटते, आणि उजळलेल्या चेहऱ्यानं मला म्हणते, "हा किती आनंदी आणि छान दिसतो आहे, नाही?" तेव्हा माझ्या आनंदाला पारावार राहात नाही.

तरीही हे किती कठीण आहे ते मला माहीत आहे. आपण आपल्या मूल्यांचा दर्जा निश्चित केलेला असतो आणि त्याच मापदंडानं आपण इतरांना मोजत असतो. मी मुलांबद्दल अतिरेकी संवेदना असणारा, माझ्या नजरेतून मुलांकडे पाहात नाहीत म्हणून पालकांच्या बाबतीत सहनशक्तीचा अभाव असणारा एक माणूस आहे, म्हणून कदाचित मी क्षमायाचना

करायला हवी. पण मी जर क्षमा मागितली तर मी दांभिक ठरेन. सत्य हे आहे की जोपर्यंत मुलांचा विचार आहे तोपर्यंत माझी मूल्यं अगदी बरोबरच आहेत हे मला चांगलं ठाऊक आहे.

आपल्या मुलाबरोबर विघडलेले आपले संबंध जर मुधारायचे असतील तर पालक स्वतःला काही नेमके आणि प्रामाणिक प्रश्न विचारून सुरुवात करू शकतो. मला शेकडो समर्पक प्रश्न सुचवता येतील. "माझ्या पती/पत्नीबरोबर सकाळी झालेल्या भांडणामुळे मी माझ्या मुलावर रागावलो/रागावले आहे का? काल रात्री आमच्या संबंधातून मला पुरेसं समाधान मिळालं नाही म्हणून मी मुलावर राग काढतो आहे का? मी पोराला लाडावून ठेवलं आहे असं माझी शेजारीण म्हणते म्हणून? का माझा विवाह अयशस्वी आहे म्हणून? की माझ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनं मला ऑफिसमध्ये झापलं म्हणून?" स्वतःला असे प्रश्न विचारले तर खूपच मदत होऊ शकेल.

सवयींचे गुलाम बनून जगताना निर्माण झालेले अत्यंत सखोल प्रश्न दुर्दैवानं जाणिवेच्या पलीकडचे असतात. चिडलेले वडील क्षणभर थांबून स्वतःला असे गुंतागुंतीचे प्रश्न विचारण्याची शक्यता फारच कमी – "मुलांनं शिष्या दिल्याचा मला राग येण्याचं कारण – मला फार कडक शिस्तीत वाढवलं हे आहे, की चावकाचे फटके आणि नैतिकतेवर बौद्धिक देत वाढवलं, देवाची भीती दाखवली, निरर्थक सामाजिक तंट्यांना महत्त्व द्यायला लावलं, किंवा अत्यंत तीव्र लैंगिक दडपणाखाली वाढवलं यांपैकी एखादं आहे?" या प्रश्नाच्या उत्तरांतून स्वतःचं इतकं सूक्ष्म विश्लेषण होईल की ते पचवणं आपल्यातील बहुतेकांच्या आवाक्याबाहेर जाईल. ही खेदाची गोष्ट आहे. खरं तर या प्रश्नांचा वेध बऱ्याच मुलांना चक्रमपणा आणि दुःख यांपासून वाचवू शकेल.

"वडिलांच्या कुकर्माची फळं मुलांना भोगायला लागतात" या बायबलमधील वाक्याचा अर्थ – लोकांना पिढ्यान् पिढ्या फक्त शारीरिक भोगांच्या संदर्भातच कळला आहे. इब्सेनच्या "घोस्ट्स"चं तात्पर्य तर अगदी अशिक्षित माणसालाही समजेल. त्यामध्ये वडिलांना झालेल्या सिफिलिसमुळे मुलाचं आयुष्य बरबाद होतं. पण वडिलांनी केलेल्या मानसिक पापांमुळे वरचेवर होणारी मुलांची बरबादी मात्र लक्षातच घेतली जात नाही. स्वभावाच्या या विकृतीच्या चक्रापासून मुलाची सुटका फक्त एकाच मार्गानं होऊ शकते – स्वयंनियंत्रणासाठी अगदी लहानपणापासून सुजाण पालकांनं केलेलं मार्गदर्शन. तळटीप – इब्सेनचे "घोस्ट्स" – "घोस्ट्स" या नाटकाचा विषय सामाजिक परिवर्तन व्हावं या उद्देशानं इब्सेननं निवडला. एक तरुण चित्रकार आपल्या निवर्तलेल्या वडिलांची जागा घेतो आणि स्वतःच्या आईबरोबर राहतो. त्याला आईकडून "सिफीलीस"चा वारसा मिळतो. लैंगिक स्वातंत्र्य आणि दांभिकतेकडे समाजाचं लक्ष वेधून घ्यायची इब्सेनला तळमळ होती.

निश्चित केलेल्या पठडीतील नियमांनुसार वागताना जेवढं औदार्य लागतं, त्याहून अधिक औदार्य स्वयंनियंत्रणासाठी लागतं ही गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी. आईवडिलांनी आपला वेळ आणि स्वतःला आवडणाऱ्या गोष्टींचा निदान दोन वर्षं तरी त्याग करायला हवा. बाळाचं प्रेम आणि कृतज्ञता मिळवण्यासाठी त्यांनी बाळाशी लपंडाव खेळता कामा नये. प्रदर्शन करण्याची, पाहुणे आले की हसून दाखवणारी आणि गंमती करणारी एक गोष्ट म्हणून त्यांनी बाळाकडे अजिबात बघता कामा नये. मुलांच्या स्वयंनियंत्रणासाठी पालकांनी खूप निःस्वार्थी राहणं गृहीत आहे. मी हा मुद्दा पुन्हापुन्हा आवर्जून मांडतो, कारण आपण "स्वयंनियंत्रण" आचरणात आणतो आहोत असा गैरसमज असणारी तरुण जोडपी मी पाहिली आहेत. प्रत्यक्षात मात्र ती बाळाला त्यांच्याच सोयीनुसार जुळवून घ्यायला लावत होती. त्यांना जेव्हा सिनेमाला जावंसं वाटेल त्या वेळेनुसार बाळाला झोपायला लावत होती. किंवा कधी बाबा दुलकी घेत असेल तर त्याची झोपमोड होऊ नये म्हणून मुलाला आवाज न करणारी, मऊ मऊ खेळणी देत होती.

"थांबा!" पालक ओरडतात, "तुम्ही आमच्याबद्दल असं म्हणता तरी कसं? जीवनात आम्हांलाही काही हक्क आहेत की नाहीत?" मी म्हणतो, "नाही. मुलाच्या पहिल्या दोन किंवा चार वर्षांमध्ये नाही." बाळाची पहिली काही वर्षं

अगदी डोळ्यांत तेल घालून दक्षता बाळगण्याची असतात. संपूर्ण वातावरणच स्वयंनियंत्रणाच्या विरोधी असतं. म्हणूनच बाळाच्या बाजूनं अतिशय जाणीवपूर्वक व तीव्र लढा देणं आपल्याला भाग असतं.

स्वयंनियंत्रण आणि स्वातंत्र्याच्या दिशेनं जर मुलांच्या आयुष्याची चांगली सुरुवात करायची पालकांची खरोखर प्रामाणिक इच्छा असेल तर त्यांच्यासाठी इतरही काही छोट्या छोट्या सूचना मला करायच्या आहेत.

मुलाला बाबागाडीत ठेवून ती वागेत तामन ताम उभी करून ठेवणं अतिशय धोक्याचं आहे. अचानकपणे, अनोळखी जागी झोपेतून जाग आल्यानंतर, भीती आणि एकटेपणा या दोन भावनांचा यातनामय अनुभव बाळाला किती तीव्रतेनं येत असेल हे कोणालाच माहिती नाही. ज्यांनी अशा वेळी बाळाचं किंचाळणं ऐकलं आहे, त्यांना या मूर्खपणाच्या सवयीच्या मागे असणाऱ्या किमान क्रौर्याची कल्पना असेल.

जर तुम्हाला आपलं मूल मोठेपणी चक्रम व्हायला नको असेल तर तुम्ही कधीही त्याच्यापासून अलिप्त राहण्याचा विचार मनात आणताच कामा नये. तुम्ही त्याच्याशी खेळायलाच पाहिजे. फक्त त्याचे खेळ न खेळता, स्वतःही मूल होऊन त्याच्या जगात जायला पाहिजे आणि त्याच्या आवडीनिवडी स्वीकारल्या पाहिजेत. तुमच्यामध्ये काही येडपटसारख्या प्रतिष्ठेच्या कल्पना असल्या तर तुम्हाला हे कधीही जमणार नाही.

शक्य असेल तर आजी-आजोबांनी मुलांवर न राहता वेगळं राहणं अधिक श्रेयस्कर ठरतं. बहुतेक वेळा मुलांना कसं वाढवायचं याचे नियम आम्हीच ठरवू असं आजी-आजोबांचं म्हणणं असतं, किंवा मग ते त्यांच्यामध्ये फक्त चांगल्या किंवा फक्त वाईट गोष्टींकडे लक्ष देऊन त्यांना फारच लाडावून ठेवतात. काही घरांतील विनसललेल्या वातावरणामध्ये मुलांना दोनाच्या ऐवजी चार बॉसेस असतात. अगदी चांगल्या घरांमध्येसुद्धा तणाव असतो. आजी-आजोबा सतत त्यांच्या बालपणाबद्दलच्या जुनाट कल्पना, घरात लागू करण्याच्या प्रयत्नात असतात. आजी-आजोबांचा बऱ्याच वेळा अती प्रेमानं मुलाचा ताबा घेण्याकडे कल असतो. स्वतःची मुलं मोठी झाल्यामुळे आयुष्यात फारसं काही करण्यासारखं आजीला उरलेलं नसतं तेव्हा बऱ्याच वेळा हे घडतं. ही तिसरी पिढी तिला पुन्हा नव्यानं काम करण्याची संधी देते. आपल्या मुलीला किंवा सुनेला आईपण निभावता येत नाही या कल्पनेनं ती सगळी सूत्रं स्वतःच्या हातात घेते यामुळे मुलाची दोन्ही बाजूंनी ओढाताण होते. आणि मग मूल दोघींपासून दूर जातं. मुलाच्या दृष्टीनं भांडाभांडी म्हणजे प्रेमहीन घर. मग ती भांडणं आई आणि आजीची असोत किंवा आई आणि बाबांमध्ये होवोत. आणि ही भांडणं जरी मुलापासून कौशल्यानं लपवली तरी प्रत्यक्षात मुलाला कधीही फसवता येत नाही. या घरात प्रेमाचा अभाव आहे हे त्याला भावनेच्या पातळीवर नकळत जाणवतं.

तुमच्या मुलाला आधुनिक आणि मुलांमुलींच्या शाळेत घालावं असं तुमच्या पत्नीचं मत असेल आणि तुमचं मत त्याला चाकोरीतल्या पब्लिक स्कूलमध्ये घालावं असं असेल, तर मुलाला कुठल्या शाळेत घालायचं, हा प्रश्न तुमच्या घरात गंभीर स्वरूप धारण करू शकेल. त्यांतही तुमच्यापैकी एक जण रोमन कॅथॉलिक असाल तर या प्रश्नाचं गांभीर्य किती तीव्र स्वरूप धारण करेल, त्याविषयी मी काही न बोलणंच बरं. कारण टोकाचे आदर्शवाद आणि धर्मवाद यामुळे निर्माण होणारी दरी कधीही सांधता येत नाही. माझ्याकडे आलेल्या मुलांपैकी ज्यांच्या समस्या सोडवणं अत्यंत कठीण होतं, अशी मुलं पालकांच्या शाळेबाबतच्या मतभेदांचे परिणाम भोगत होती. एका मुलाचे वडील समरहिलच्या विरोधात होते आणि तरीही केवळ घरातील शांततेसाठी त्यांनी त्याला समरहिलला पाठवलं. पण त्या मुलानं कधीच समाधानकारक प्रगती केली नाही. कारण त्याच्या वडिलांना ते नापसंत आहे हे त्याला माहीत होतं. कोणत्याही मुलाच्या दृष्टीनं ही परिस्थिती अतिशय दुःखद आहे. आपण इथे नक्की किती काळ राहणार याची त्याला कधीही खरी कल्पना येत नाही आणि आपले बाबा केव्हाही एखाद्या शिस्तबद्ध शाळेमध्ये आपल्याला घालतील या विचारानं तो सतत धास्तावलेला असतो.

पालक आणि शिक्षकांमध्ये काही प्रमाणात तरी स्पर्धा असणं अपेक्षित आहे. शिक्षकांना याची कल्पना असते आणि त्यांच्यातील काही जण, पालक आणि शिक्षकांचा एकमेकांशी सतत संपर्क राहावा यासाठी खूपच प्रयत्नशील असतात

आणि त्यासाठी पालक-शिक्षक सभांचं आयोजन करतात. उत्तम! हे सगळीकडे घडलं पाहिजे. आपला प्रभाव मुलांवर पालकांएवढा पडू शकत नाही हे शिक्षकांना समजलं पाहिजे. म्हणूनच ज्या मुलाच्या समस्येचं कारण घरातील वातावरण आहे, त्या मुलाची समस्या सोडवणं अत्यंत कठीण असतं.

केव्हा ना केव्हा मुलांनी आपल्यापासून दूर जाणं आवश्यक आहे हे सत्य पालकांनी स्वीकारायलाच हवं. घरातून मुलांनी निघून जावं आणि पुन्हा कधीही आईवडिलांना भेटू नये असा अर्थातच माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नाही. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ, शरीरानं दूर जावं असा आहे. घरावर अवलंबून राहण्याच्या बाळपणापासूनच्या मानसिकतेतून स्वतःला मुक्त करावं, असा आहे. आपली मुलं आपल्यावर अवलंबून राहावीत असा प्रयत्न आईनं करणं साहजिक आहे. मला अशी पुष्कळ घरं माहिती आहेत, जिथे आईवडिलांना म्हातारपणी सुख द्यावं या हेतूनं मुलगी कायम घरीच राहिली आहे. अशा बऱ्याचशा उदाहरणांमधल्या घरांमधे समाधान आढळत नाही.

मुलीच्या मानसिकतेचा एक भाग, तिला घराबाहेर पडून जगात स्वतंत्र जीवन जगायला उद्युक्त करत असतो, तर दुसरा कर्तव्याची जाण असलेला भाग तिला आईवडिलांवर राहायला भाग पाडतो. तिच्या अंतर्दुःखी सतत संघर्ष चालू असतो आणि हा संघर्ष तिच्या चिडण्यातून व्यक्त होतो - "अर्थातच माझं माझ्या आईवर प्रेम आहे, पण कधी कधी ती अगदी वैताग आणते!"

आज हजारो स्त्रिया पृथ्वीतलावरील सर्वात कंटाळवाणी कामं करत असतात- स्वयंपाक करणं, भांडी घासणं, कपडे धुणं, इस्त्री करणं, धूळ झटकणं इ. इ. त्या घरकामाच्या बिनपगारी बाया असतात आणि त्यांचं जीवन अत्यंत नीरस असतं. जेव्हा कुटुंबातील मुलं मोठी होऊन घरकुल सोडून जातात, तेव्हा आईचं काम संपलेलं असतं. ज्या घरट्यातून पिल्लं उडून गेलेली आहेत त्या घरट्यात एकाकीपण घुसतं. अशा वेळी आईवर टीका करण्याऐवजी तिच्याशी सहानुभूतीनं वागायला हवं. तिच्या मातृत्वाच्या ऊर्मीमुळे ती स्वतःचं हे काम जास्तीत जास्त काळ टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करते- कधी हा प्रयत्न नकळत तिच्या मुलालाच त्रासदायक ठरू शकतो. यातून एक गोष्ट स्पष्ट होते की प्रत्येक विवाहित स्त्रीचा स्वतःचा असा एखादा उद्योग-व्यवसाय असावा. तिच्या मातृत्वाच्या जबाबदारीतून ती मोकळी झाली की ती त्यामधे स्वतःला पूर्णविळ गुंतवू शकेल.

पालक म्हणजे देव, आणि तेही मत्सरग्रस्त देव. पालकांना कायद्यानंच अधिकार मिळालेला असतो - "मी माझ्या मुलाला असंच घडवीन" असं ते म्हणू शकतात. आई आणि वडील आपल्या मुलाला मारू शकतात, भेदरवून टाकू शकतात, त्याला जगणं नको-नको करू शकतात. मुलाला भयानक शारीरिक इजा झाली तरच कायदा त्यात हस्तक्षेप करू शकतो. आपण सर्व काही मुलाच्या भल्यासाठीच करतो आहोत असा पालकांचा दृढ विश्वास असतो ही सर्वात दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

ज्ञानसंपादन, पुढील आयुष्यातील कामाचं क्षेत्र आणि प्रेम या बाबतीत स्वातंत्र्य आणि स्वयंनिर्णयाच्या दिशेनं चालू असलेल्या मुलाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत सुजाण पालक जर मुलाच्या बाजूनं असतील, तर ते जे करतील ते मुलाच्या "भल्यासाठीच" असेल, या एका आशेवर संपूर्ण मानवता तग धरून आहे. आपला मुलांवर किती प्रचंड प्रभाव आहे हे समजण्यास एका जरी पालकाला या पुस्तकानं मदत केली, तर हे लिखाण व्यर्थ जाणार नाही.

७. प्रश्न आणि उत्तरे

सर्वसामान्य विषय

प्रश्न - आज मानवतेला तुम्ही जीवनविरोधी म्हणता. म्हणजे तुम्हाला नक्की काय म्हणायचं आहे? मी जीवनविरोधी नाही. माझी मित्रमंडळीही जीवनविरोधी नाहीत.

उत्तर – माझ्या जीवनात मी अत्यंत भयंकर अशी दोन महायुद्धं पाहिली आहेत आणि कदाचित याहीपेक्षा अतिभयंकर असं तिसरं महायुद्ध पाहायला मी जिवंत असू शकेन. लाखो, करोडो तरुण त्या दोन युद्धांत मारले गेले. माझ्या लहानपणी दक्षिण आफ्रिकेत साम्राज्यशाहीसाठी अनेकांचे प्राण गेले. १९१४पासून १९१८पर्यंत "सर्व युद्धं संपवण्यासाठी केलेल्या युद्धात" माणसं मेली. १९३९पासून १९४५पर्यंत फॅसिझमचा नायनाट करताना माणसं मेली. उद्या कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या नायनाटासाठी किंवा प्रसारणासाठी हजारो मरू शकतील. याचा अर्थ लोकांचे प्रचंड मोठे जनसमुदाय आपलं जीवन आणि आपल्या मुलांचं जीवन, केंद्रीय अधिकाऱ्यांच्या आज्ञेसरशी अर्पण करायला तयार आहेत आणि ज्या कारणांसाठी हे करायची त्यांची तयारी आहे त्या कारणांचा त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्याशी दूरान्वयानंही संबंध नाही.

तळटीप – फॅसिझम – १९२२ ते १९४३ या काळात इटलीमध्ये मुसोलिनीच्या सत्तेखाली अस्तित्वात असलेली एकाधिकारशाही. लोकशाहीच्या तत्त्वांचा विरोध फॅसिझममध्ये केला जातो.

आपण जर राजकारण्यांच्या, व्यापाऱ्यांच्या किंवा आपला वापर करून घेणाऱ्यांच्या हातातील प्यादी झालो तर आपण जीवनविरोधी आणि मृत्यूच्या बाजूनं आहोत. आपण प्यादी बनतो कारण नकारात्मक दृष्टीनं जीवनाचा शोध घेण्याचं वाळकडू आपल्याला मिळालेलं असतं. अधिकारशाही मानणाऱ्या समाजात आपण नेभळट माणसं चपखल बसतो व आपल्या मालकांच्या आदर्शांसाठी मरण्याची तयारी ठेवतो. फक्त कल्पनात्मक प्रणयकथांमध्येच लोक प्रेमासाठी मरतात, प्रत्यक्षात मात्र मरतात ते द्वेषासाठी.

हे झालं समूहाच्या बाबतीत. पण वैयक्तिक स्तरावरही प्रत्येक व्यक्ती ही आपल्या रोजच्या जीवनात जीवनविरोधीच वागत असतो. त्याचे शरीरसंबंध प्रामुख्यान आनंददायी नसतात. तो ज्यात आनंद शोधतो त्या गोष्टी बहुधा भपकेबाज, हीन अभिरुचीच्या आणि पलायनवादी असतात. तो नैतिकतेचा बडेजाव करणारा असतो- म्हणजे उपजत नैसर्गिकतेनुसार राहणं चुकीचं किंवा अपुरं आहे असं मानणारा असतो आणि तो आपल्या मुलांनाही तसंच शिक्षण देतो.

जीवनाभिमुख असणाऱ्या कोणत्याच मुलाला लैंगिकता, शिक्षणातील धडे किंवा देव किंवा शिष्टाचार किंवा चांगलं वागणं यांबद्दल अपराधी भावना दिली गेलेली नसते. कोणतेही जीवनाभिमुख आई किंवा बावा किंवा शिक्षक कधीही मुलाला मारणार नाहीत. कोणताही जीवनाभिमुख नागरिक आपले कायदेकानू, फाशीची शिक्षा, समलिंगी आकर्षण असलेल्या व्यक्तींना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षा, अनौरस संततीकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन या गोष्टी सहन करणार नाही. जीवनाभिमुख असणारी कोणतीही व्यक्ती चर्चमध्ये वसून आपण पापी आणि दुःखी असल्याचा दावा करणार नाही.

मी स्वैर वागणुकीचा पुरस्कर्ता नाही, हे मला स्पष्ट करायलाच पाहिजे. याची कसोटी एकच – "एखादी व्यक्ती जे करते आहे ते इतर कोणाच्या दृष्टीनं त्रासदायक आहे का?" जर याचं उत्तर "नाही" असं असेल तर त्या व्यक्तीवर आक्षेप घेणारी माणसं जीवनविरोधी वागताहेत हेच खरं.

आणखी वेगळ्या तऱ्हेनं हा मुद्दा मांडता येऊ शकतो आणि मग तरुणांची जीवनाभिमुखता आपल्यासमोर येईल. ही तरुण मुलं नाचताना, डोंगरदऱ्यांत भटकताना, वेगवेगळे खेळ खेळताना, चित्रपट पाहताना, मैफिली आणि नाटकांचा आस्वाद घेताना केवढी जीवनाभिमुख असतात! या मुद्यामध्ये नक्कीच तथ्य आहे, कारण युवक-युवतींना जे जे जीवनाभिमुख आहे, त्या सगळ्याची अनिवार ओढ असते. तरुणांमध्ये सळसळतं चैतन्य आणि दुर्दम्य आशा एवढ्या मोठ्या प्रमाणात असते की "अधिकार"कडून कितीही दडपलं गेलं तरीही आपला आनंद तरुणाई शोधतेच! नंतरही ही भूक राहतेच आणि मग परस्परविरोधी भावनांच्या जाळ्यात माणूस सापडतो. आनंदाचा शोध घेणं आणि त्याच वेळी घाबरणंही!

मी जेव्हा जीवनविरोधी हा शब्द वापरतो तेव्हा मृत्यूचा शोध घेणारा असा त्याचा अर्थ नसतो. मृत्यूला घाबरण्यापेक्षाही जीवनाला घाबरणं असा त्याचा अर्थ आहे. जीवनविरोधी असणं म्हणजे मरणाभिमुख असणं नव्हे. जीवनविरोधी असणं म्हणजे अधिकाराभिमुख, चर्चप्रणीत-धार्मिकताभिमुख, दडपणाभिमुख, दवावाभिमुख असणं किंवा किमान या सर्व गोष्टी मानून, स्वीकारून अधिकारावरील व्यक्तीला खुश करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणं.

थोडक्यात सांगायचं तर, जीवनाभिमुखता म्हणजे मजा, खेळ, प्रेम, आवडीचं छान काम, छंद, हास्य, संगीत, नृत्य, इतरांचा विचार आणि माणसांवर विश्वास. जीवनविरोधी दृष्टिकोन म्हणजे कर्तव्य, आज्ञाधारकता, नफा आणि सत्ता. संपूर्ण इतिहासात जीवनविरोध जिंकला आहे आणि जोपर्यंत युवा पिढीला आपण आजच्या प्रौढांच्या संकल्पनेत बसण्याचं शिक्षण देत राहू तोपर्यंत तो जिंकतच राहिल.

प्रश्न – जगातील लाखो लोकांच्या आर्थिक समस्या सोडवल्या गेल्या की मानवजातीतील सगळ्या वाईट गोष्टी दूर करता येतील, असं तुम्हाला नाही का वाटत?

उत्तर – आपल्या घरांतून आणि शाळांतून दिलं जाणारं शिक्षण बहुसंख्य मुलांना उदास, कंटाळवाण्या जीवनाच्या तोंडी देतं, ही जाणीव अस्वस्थ करणारी आहे. दुकानात आणि कार्यालयात काही कंटाळवाणी कामं करणं आवश्यक असतं हे मान्य. पण अनावश्यक आहे ती माणसांची मरगळ – सेल्स काउंटरचा किंवा ऑफिस टेबलचा तिरस्कार करणाऱ्या माणसांची मरगळ. आपल्या असंतुष्ट भावनांना वाट मिळावी म्हणून ही माणसं तेच तेच अतिसामान्य चित्रपट पाहणं, कुत्र्यांच्या शर्यती लावणं, चित्रांची मासिकं आणि वर्तमानपत्रातील गुन्हांच्या व सनसनाटी बातम्या चघळणं अशा गोष्टींत वेळ घालवतात.

दारात कॅडिलॅक बाळगणारे करोडपती रेल्वेच्या फलाटावरील हमालापेक्षा जीवनात अधिक आनंदात असतात असं नाही. जर एखाद्याचा आत्माच जीवनविरोधी आणि प्रेमविरोधी असेल तर आर्थिक सुबत्तेबरोबर येणाऱ्या सुविधा किंवा सुरक्षितता त्याला आनंदानं उपभोगताच येत नाहीत हे खरं तर याचं उत्तर आहे. श्रीमंत माणूस आणि गरीब माणूस या दोघांमध्ये एक साम्य आहे ते म्हणजे- ज्या जगाचं प्रेमाशी वावडं आहे, प्रेमाची भीती आहे, प्रेम हाच एक अश्लील विनोद बनलेला आहे- अशा जगात त्या दोघांनाही वाढवलं गेलं आहे.

तळटीप – कॅडिलॅक – एक श्रीमंती गाडी

बहुतेक माणसं असंतुष्ट आहेत याबद्दल बहुसंख्य माणसांचं एकमत आहे. ही माणसं म्हणतील की, जेव्हा आर्थिक समस्या सुटतील तेव्हा जीवन संपूर्ण, समाधानी आणि मुक्त होईल. मला विचाराल तर मी यावर विश्वास ठेवूच शकत नाही. जे काही आर्थिक स्वातंत्र्य आपण अनुभवलं आहे ते काही फार प्रोत्साहन देणारं नव्हतं. ज्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे इलेक्ट्रिसिटीवर चालणारं स्वयंपाकघर उपलब्ध होऊ शकतं, ते स्वातंत्र्य काही आपल्याला खूप मोठ्या आनंदाचा किंवा शहाणपणाचा ठेवा देत नाही. त्यामुळे घडतं फक्त एकच- अधिक सुविधा मिळणं, लवकरच त्या अंगवळणी पडणं आणि मग त्यांचं अप्रूप नष्ट होणं.

आपल्या चांगल्या घडवण्याच्या पद्धतींनी इंग्लंडला आज भौतिक दृष्ट्या एक यशस्वी देश बनवलं आहे. आपल्या राहणीमानाचा दर्जाही चांगलाच उंचावला आहे. पण ते यश तितपतच आहे. कारण बहुसंख्य लोक अजूनही असमाधानीच आहेत. फक्त आर्थिक समस्या सोडवल्यानं हे जग कधीही दुःख आणि द्वेष, गुन्हे आणि लोकापवाद, चक्रमपणा आणि रोगराई यांतून मुक्त होणार नाही.

प्रश्न – असमाधानी वैवाहिक जीवनावहल आपण काय करू शकतो?

उत्तर – काही मध्यमवर्गीय पालक मनोविश्लेषणातून उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्याची परिणती खूप वेळा लग्न मोडण्यात होते. मनोविश्लेषणाला कितीही यश मिळालं तरी आपण काही अख्ख्या जगाचं विश्लेषण करू शकत नाही. एकेका व्यक्तीच्या समस्यांवर उपाय शोधणं हे इतकं लहानसं काम आहे की मोठ्या सामाजिक पातळीवर त्याचा प्रभाव पडणं अशक्यप्राय आहे.

आपल्या बाळांना सुयोग्य रीतीनं वाढवणं हाच मानवजातीला तारणारा उपाय आहे, "चक्रम" लोकांना सुधारणं हा नव्हे. आजचा वैवाहिक जीवनाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी माझ्याकडे काहीही तोडगा नाही हे मला कबूल करावंच लागेल. हे स्वीकारणं अवघड आहे, पण जर श्री. व सौ. ब्राऊन यांच्या घरात आनंदाचा अभाव असतानाही ते एकत्र राहात असतील आणि याचं कारण जर जीवनविरोधी वातावरणात त्यांना वाढवलं गेलंय हे असेल, तर त्याबद्दल कोणीही काहीही करू शकणार नाही.

हा अगदी टोकाचा निराशावादी विचार वाटतो. आपण जर मुलांना मोठेपणी लैंगिकतेचा आणि जीवनाचा तिरस्कार वाटू नये अशा रीतीनं वाढवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला, तरच आपण आशावादी राहू शकतो. जेव्हा जेव्हा मुलाला मार बसतो, त्याच्याशी खोटं बोललं जातं, त्याच्या नागड्या शरीराबद्दल त्याला लाज वाटावी असं वागवलं जातं तेव्हा मला पुढचं चित्र पाहून यातना होतात आणि त्या चित्रात हे मूल मोठं होऊन अतिशय वैताग देणारा नवरा किंवा बायको होताना दिसतं.

प्रश्न – दोन्ही व्यक्ती एकाच बौद्धिक पातळीवर असणं खूप महत्त्वाचं आहे असा तुमचा विश्वास आहे का?

उत्तर – विवाहामधील बुद्धिमत्तेचा पैलू कमी महत्त्वाचा आहे. फक्त बुद्धिमत्तेचं बुद्धिमत्तेशी लग्न हा अत्यंत कंटाळवाणा व थंड प्रकार ठरतो. त्याउलट लग्नानामधे जर हृदयाचं मीलन झालं असेल तर त्यामध्ये आत्मीयता आणि औदार्य असतं. प्रेमात पडण्याच्या निसर्गाच्या किमयेचा माणसाच्या बौद्धिक उंचीशी काहीही संबंध नाही. नंतर अर्थात जेव्हा लैंगिक ऊर्मी थंडावतात तेव्हा दोघांमधला एखादा समान बौद्धिक विषय त्या दोघांना आनंदात ठेवण्याचं काम करू शकतो. विनोदाची समान शैली कदाचित दीर्घ आणि आनंदी वैवाहिक जीवनाचा पाया बनू शकते.

प्रश्न – कामाबद्दलच्या अवाजवी चिंतेचं कारण काय असू शकतं? आणि आजकाल युवा पिढीत आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या इतकी का वाढली आहे?

उत्तर – कोणत्याही मुलांना कामाबद्दल चिंता केलेली आढळली आहे का? वरवर दिसणाऱ्या चिंतेमध्ये अधिक खोलवर अशी काही कारणं असतात. जवळजवळ न चुकता, हस्तमैथुनाबद्दलच्या अपराधी भावनेतून त्यांचा उगम होतो. हस्तमैथुनाबद्दल अपराधी भावना नसणारी मुलं बहुतेक वेळा खूप चलाख आणि आपलं काम मनापासून करणारी असतात.

स्टेकेलनं म्हटलं आहे, "आत्महत्या ही सर्वात शेवटची लैंगिक क्रिया आहे." हस्तमैथुनावरील बंदी मुलाला स्वतःच्या शरीराचा आणि आत्म्याचा द्वेष करायला लावते आणि त्या द्वेषाची तर्कशुद्ध प्रतिक्रिया आत्महत्या आहे- जर शरीर इतकं वाईट असेल तर जितक्या लवकर त्याचा त्याग केला जाईल तितकं चांगलं.

प्रश्न – समाज कार्यकर्त्यांबद्दल तुमचं काय मत आहे?

उत्तर – जे समाज कार्यकर्ते झोपडपट्ट्यांमधील समस्याग्रस्त मुलांच्या घरांपर्यंत पोचतात, त्यांच्याबद्दल मला खूप आदर आहे. ते खूप चांगलं काम करताहेत. पण त्यांचं काम किती खोलवर पोचतं?

या मुलांच्या आयांचं आणि वडिलांचं मनोविश्लेषण त्यांनी करावं अशी कोणाचीही अपेक्षा नसते. सर्वांना माहीत असतं की त्यांचं काम अतिशय कठीण आहे. मुलांना समाजविरोधी बनवणाऱ्या झोपडपट्ट्या ते पूर्णपणे नाहीशा करू शकत नाहीत. त्यांच्या अडाणी पालकांनाही ते बदलू शकत नाहीत. हे पालक कुपोषणानं त्यांची वाढ खुंटवतात आणि लैंगिकता हे अंधाऱ्या कोपऱ्यांमध्ये करण्याचं घाणेरडं धाडस आहे असं त्यांच्या मनात रुजवतात.

समाजकल्याणाचं काम करणारे तर खरोखर हीरोच असतात. घरातील असंतुष्ट वातावरणाच्या वाईट परिणामांमधून बाहेर पडायला युवा पिढीला मदत करण्याचा प्रयत्न ते करत असतात. एखाद्या कार्यकर्त्याचा जरी संपूर्ण स्वातंत्र्यावर विश्वास असला, तरी झोपडपट्टीतल्या घराला हे तत्त्व तो कसं लागू करणार? "श्रीमती ग्रीन, तुमचा मुलगा चोऱ्या करतो आहे कारण त्याचा दारूड्या वाप त्याला मारतो. "शू"ला हात लावला म्हणून वयाच्या दुसऱ्या वर्षी तुम्ही त्याला चापटी मारली आणि त्याच्यावर तुम्ही कधीही प्रेम केलं नाही" – असं एखाद्या आईला कोणीही म्हणू शकेल का? आणि श्रीमती ग्रीन यांना हे समजेल तरी का?

कोणत्याही स्त्रीला नवे विचार शिकवता येणारच नाहीत असं मला म्हणायचं नाही. पण हे काम समाज कार्यकर्त्यांच्या किंवा इतर कोणाच्या केवळ बोलण्यानं मात्र साध्य होणार नाही असं माझं म्हणणं आहे. ही समस्या काही अंशी आर्थिक समस्या आहे. झोपडपट्ट्या नाहीशा करून कामाला मुरुवात तर करायला हवीच.

समरहिल

प्रश्न – समरहिलच्या पद्धतीमध्ये, मुलाची इच्छाशक्ती कशी विकसित होईल? त्याला आवडेल ते करायला दिलं तर तो स्वयंनियंत्रण कसं शिकेल?

उत्तर – समरहिलमध्ये आवडेल ते करण्याची परवानगी मुलाला नाही. त्यानं स्वतःच बनवलेले नियम पाळणं त्याच्यावर नेहमीच बंधनकारक असतं. स्वतःला हवं तसं वागायची त्याला परवानगी असते ती फक्त त्याच्या स्वतःच्या संदर्भातील गोष्टी करताना. त्याला पाहिजे असेल तर तो दिवसभर खेळू शकतो. कारण काम आणि अभ्यास या गोष्टींचा संबंध फक्त त्याच्यापुरता मर्यादित असतो. पण वर्गात कॉर्नेट वाजवण्याची त्याला परवानगी नाही कारण त्याच्या वाजवण्याचा इतरांना त्रास होतो.

तळटीप – कॉर्नेट – विगुल किंवा तुतारीच्या जातीचं एक वायुवाद्य

शेवटी इच्छाशक्ती म्हणजे तरी काय? मी इच्छाशक्तीच्या जोरावर तंबाखू सोडण्याचा निश्चय करू शकतो, पण मी इच्छाशक्तीच्या जोरावर प्रेमात पडू शकत नाही किंवा वॉटनी आवडून घेऊ शकत नाही. इच्छाशक्तीच्या जोरावर कोणीही व्यक्ती स्वतःला "चांगली" किंवा "वाईट"ही बनवू शकत नाही.

आपण कोणालाही प्रशिक्षणानं "निश्चयाचा महामेरू" बनवू शकत नाही. मुलांना मुक्त वातावरणात शिकवलं तर ती स्वतःला अधिक सरखोलतेनं जाणू शकतील, कारण मुक्ततेमुळे जास्तीत जास्त नेणिवेचा भाग जाणिवेमध्ये येण्याची संधी मिळते. त्याचमुळे समरहिलच्या बहुतेक मुलांना जीवनावहल फारशा शंका नसतात. त्यांना काय हवंय हे त्यांना माहीत असतं आणि मला वाटतं ते त्यांना मिळेलच.

ज्याला आपण निश्चयाचा अभाव म्हणतो ते खरं म्हणजे ती गोष्ट न आवडण्याचं लक्षण असतं. एखाद्या दुर्बल माणसाला जर टेनिस खेळण्याची इच्छा नसतानाही, सहजतेनं टेनिस खेळण्यासाठी प्रवृत्त करता आलं तर त्याचा अर्थ त्याला

स्वतःला काय आवडतं, याची त्याला कल्पनाच नाही. गुलामांसारखी शिस्त अशा माणसाला दुर्बल आणि निरुद्देशी राहायला प्रोत्साहन देते.

प्रश्न – समरहिलमधे एखादं मूल काहीतरी धोकादायक करत असेल, तर तुम्ही त्याला ते करू देता का?

उत्तर – अर्थातच नाही. मुलांना स्वातंत्र्य द्यायचं याचा अर्थ त्यांना मूर्खपणा करू द्यायचा असं नव्हे, हेच लोकांना समजत नाही. आमच्या अगदी छोट्या मुलांनी झोपायला केव्हा जायचं हे ठरवण्याचं काम आम्ही त्यांच्यावर सोपवत नाही. यंत्रसामुग्री, मोटारी, फुटलेली काच किंवा खोल पाण्यापासून आम्ही त्यांचं संरक्षण करतो. ज्या गोष्टीसाठी मुलाची तयारी नाही अशी जबाबदारी मुलावर कधीही टाकू नये. पण ज्या ज्या धोक्याच्या प्रसंगांत मुलं सापडतात, त्यांतील निम्म्या प्रसंगांना चुकीच्या शिक्षणामुळे त्यांना तोंड द्यावं लागतं. ज्या मुलाला आगीच्या मागे असलेलं सत्य समजावून घेण्याची मनाई केली गेलेली असते तेच मूल आगीजवळ खेळण्याचा धोका पत्करतं.

प्रश्न – समरहिलमधली मुलं घरच्या आठवणीनं व्याकूळ होतात का?

उत्तर – एखादी असमाधानी आई जेव्हा प्रथमच तिच्या मुलाला शाळेत घेऊन येते तेव्हा मी असं पाहिलं आहे की मूल रडत रडत तिला घट्ट मिठी मारतं आणि घरी घेऊन जाण्यासाठी ओरडत, किंचाळत राहतं. मी हेही पाहिलं आहे की मूल जर पुरेसं रडलं नाही तर आईला त्याचा त्रास होतो. आपल्या मुलाला घरची आठवण यावी असंच तिला वाटतं; जितकी घरची आठवण जास्त, तितकं मुलाचं तिच्यावर प्रेम जास्त. पण ते दुःखी मूल आईची गाडी सुटल्यानंतर पाचच मिनिटांत मज्जेत खेळत असतं.

असंतुष्ट घरातून आलेल्या मुलाला शाळा सुरू होताना घरची आठवण का येते हे सांगणं कठीण आहे. घरातील खदखदणाऱ्या असंतुष्टतेमुळे त्याला तीव्र चिंता जाळत असण्याची शक्यता आहे. या क्षणी घरात काय घडत असेल, हा विचार त्याला भंडावत असेल. आपल्या सहचराकडून अपेक्षित प्रेम न मिळाल्यानं, असमाधानी आई जरूरीपेक्षा जास्त प्रेमाचा आणि द्वेषाचा वर्षाव आपल्या मुलांवर करते. सत्याच्या जवळ जाणारं हेच एक स्पष्टीकरण मला बरोबर वाटतं.

ज्या घरात खूप द्वेष आहे अशाच घरातील मुलं घरच्या आठवणीनं व्याकूळ होताना आढळतात. घरच्या आठवणीनं वेचैन होणाऱ्या मुलाला घरातील प्रेमाची भूक नसते, तर तिथला संघर्ष आणि सुरक्षितता त्याला हवी असते. वरवर पाहता यात विरोधाभास दिसतो, पण आपण जर विचार केला तर हे लक्षात येतं की घरात जितकं असमाधान असेल तितकी अधिक सुरक्षितता मुलाला हवी असते. त्याच्या जीवनात त्याला पाय घट्ट रोवण्यासाठी " स्वतःची" जमीन सापडत नाही... आणि मग घर नावाच्या सुरक्षा कवचाचं त्याला अतिशय महत्त्व वाटू लागतं. तो घरापासून दूर गेला की घराला आदर्शाच्या प्रतिमेत बसवतो. त्याच्या खऱ्या घराची नव्हे, तर त्याच्या कल्पनेतल्या, हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या घराची त्याला आठवण येते.

प्रश्न – समरहिलमधे तुम्ही अभ्यासात मागे पडलेली मुलं घेता का?

उत्तर – हो, नक्कीच. तुम्हाला मागे पडलेली म्हणजे काय म्हणायचं आहे यावर ते अवलंबून आहे. आम्ही मानसिक अपंगत्व असणारी मुलं घेत नाही पण शाळेमध्ये मागे पडलेल्या मुलाची गोष्टच वेगळी असते. काही मुलं, शाळेतील वातावरण अतिशय कंटाळवाणं वाटल्यामुळे अभ्यासात मागे पडतात.

समरहिलमधील मागे पडण्याचे मापदंड आणि गणितं व परीक्षेतील गुण यांचा परस्परंशी काहीही संबंध नसतो. अनेक उदाहरणं अशी आहेत, ज्यांत मागे पडण्याचा सरळ अर्थ असा होतो की मुलाच्या अंतर्मनात संघर्ष आणि अपराधी

भावना आहे. जर त्याचं सुप्त मन "मी वार्डट आहे का? की वार्डट नाही?" या समस्येनं ग्रासलेलं असेल, तर तो अंकगणित किंवा इतिहासात रस घेणार तरी कसा?

या मागासलेपणाच्या प्रश्नाबद्दलच्या माझ्या भावना तर अगदी वैयक्तिक स्वरूपाच्या आहेत कारण लहानपणी मी शिकूच शकत नव्हतो. लोखंडाच्या आणि पितळ्याच्या वाया गेलेल्या तुकड्यांनी माझे खिसे भरलेले असायचे आणि माझे डोळे जेव्हा पाठ्यपुस्तकावर असायचे, तेव्हा माझे विचार माझ्या हत्यारांभोवती घोळत असायचे.

या मागे पडलेल्या मुलांमध्ये मला फारच क्वचित सर्जनात्मक कामाची शक्ती नसलेला एखादा मुलगा किंवा मुलगी दिसली. शाळेच्या अभ्यासक्रमातील प्रगतीवरून कोणत्याही मुलाचं मूल्यमापन करणं किती निरर्थक आणि विनाशकारी आहे!

प्रश्न – सर्वसाधारण सभेनं ठरवलेला दंड देण्यास मुलांनं नकार दिला तर?

उत्तर – मुलं कधीही असं करत नाहीत. पण जर त्यांना असं वाटलं की त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे तर ते अपील करतात. अपील करण्याच्या आमच्या पद्धतीमुळे अन्याय झाल्याची भावना नाहीशी करता येते.

प्रश्न – समरहिलमधल्या मुलांची मनं स्वच्छ असतात असं तुम्ही म्हणता. म्हणजे नेमकं काय म्हणायचं आहे?

उत्तर – ज्याला धक्के बसू शकत नाहीत असं मन म्हणजे स्वच्छ मन. तुम्हाला धक्का बसणं याचा अर्थ ज्या गोष्टींबद्दलचं तुमचं कुतूहल दडपलं गेलं आहे, त्या गोष्टी समोर आल्या की तुम्ही अवाक होता.

व्हिक्टोरियन काळातील स्त्रियांना "लेग" या शब्दाचा धक्का बसायचा. कारण त्यांना "लेगी" गोष्टींमध्ये असामान्य रस होता. लेगी गोष्टी म्हणजे लैंगिक गोष्टी, दडपलेल्या गोष्टी. त्यामुळे समरहिलसारख्या वातावरणात, जिथे लैंगिकतेबद्दल बंधनं नाहीत आणि लैंगिकतेचा संबंध पापाशी जोडलेला नाही, तिथे एकमेकांकडे बुभुक्षित नजरेनं बघण्याची आणि लैंगिकतेबद्दल कुजबुज करून लैंगिकतेला घाणेरडं बनवण्याची गरजच मुलांना भासत नाही. मुलं इतर सर्व बाबतीत जशी प्रामाणिक असतात तशीच ती लैंगिकतेबाबतही असतात.

प्रश्न – समरहिलमध्ये पहिलं सत्र राहून सात वर्षांचा विली आता घरी आला आहे आणि त्याची भाषा इतकी मुक्त आहे की शेजारी त्यांच्या मुलांना विलीबरोबर खेळू देत नाहीत. मी त्याबद्दल काय करावं?

उत्तर – विलीच्या दृष्टीनं हे अतिशय दुर्दैवी, दुःखद आणि यातना देणारं आहे. पण याला पर्याय काय? जर तुमच्या शेजाऱ्यांना काही थोड्या शिष्यांनी धक्के बसत असतील तर ती दबलेली माणसं तुमच्या विलीच्या संपर्कात नसलेलीच बरी.

प्रश्न – समरहिलमधील मुलांचं सिनेमाबद्दल काय मत आहे?

उत्तर – ती सर्व प्रकारचे चित्रपट पाहतात. त्यांनी काय पाहायचं ते सेन्सॉर केलं जात नाही. याचा परिणाम असा होतो की ती शाळा सोडून जातात त्या वेळपर्यंत त्यांना चित्रपटांची चांगली जाण आलेली असते. बऱ्याचदा एखादं मोठं मूल "चित्रपटात फार काही तथ्य नाही" असं म्हणून चित्रपटाला येत नाही. ज्या मोठ्या मुलांनी फ्रान्स, इटली आणि जर्मनीचे उत्कृष्ट चित्रपट पाहिले आहेत, ती मुलं हॉलीवुडच्या सामान्य चित्रपटांबद्दल खूपच चिकित्सक असतात. पौगंडावस्थेच्या आधीच्या वयातील मुलांना चित्रपटातील प्रेमकथांचा कंटाळा येतो.

प्रश्न – उलट उत्तर देणाऱ्या मुलांचं तुम्ही काय करता?

उत्तर – समरहिलमधील कोणतंच मूल कधीही उलट उत्तर देत नाही. जेव्हा कोणी प्रतिष्ठित व्यक्ती मुलाला कमीपणाची वागणूक देते तेव्हाच फक्त मूल उलट उत्तर देतं. समरहिलमध्ये आम्ही मुलांची भाषा बोलतो. जर मुलानं उलट उत्तर देण्याची तक्रार शिक्षकानं केली तर तो शिक्षक माठ आहे हे मला कळतं.

प्रश्न – मूल जर औषध घेत नसेल तर तुम्ही काय करता?

उत्तर – मला माहित नाही. समरहिलमध्ये आपलं औषधं न घेणारं एकही मूल नाही. मुलांचा आहार इतका संतुलित असतो की आजारपण ही आमची समस्याच नाही.

प्रश्न – समरहिलमधली मोठी मुलं छोट्या मुलांची काळजी घेतात का?

उत्तर – नाही घेत, पण छोट्यांची काळजीच घ्यावी लागत नाही. ती त्यांच्या त्यांच्या महत्त्वाच्या कामांमध्ये गुंग असतात.

प्रश्न – तुमच्याकडे काही "कृष्णवर्णी" मुलं होती का?

उत्तर – हो, समरहिलमध्ये दोन कृष्णवर्णी मुलं होती आणि माझं निरीक्षण असं आहे की इतर मुलांना त्यांच्या रंगामुळे काहीही फरक पडला नाही. त्यांच्यातील एक जण मुलगा दादागिरी करायचा आणि इतरांना फारसा आवडायचा नाही. दुसरा सगळ्यांचा विशेष लाडका होता.

प्रश्न – समरहिलमध्ये बाँय स्काऊट्स आहेत का?

उत्तर – नाही, आमच्या मुलांना दररोज एक सत्कृत्य करणं पचनी पडेल असं मला वाटत नाही. दररोज एक सत्कृत्य करणं म्हणजे जाणीवपूर्वक जादा शिष्टपणाला खतपाणी घालणं. बाँय स्काऊट चळवळीमध्ये खूप चांगल्या गोष्टी आहेत. नैतिक उन्नयन आणि उच्चभ्रूंच्या योग्यायोग्यतेच्या आणि पावित्र्याच्या कल्पनांमुळे ही चळवळ मार खाते.

माझ्या शाळेत बाँय स्काऊटबद्दल कोणतंच मत मी कधीच प्रकट केलेलं नाही. आणि दुसरं म्हणजे आमच्या कोणत्याच मुलानं या चळवळीबद्दल कुतूहल दाखवलेलं मी पाहिलेलं नाही.

प्रश्न – अत्यंत धार्मिक घरात वाढवलेल्या मुलांबद्दल तुमची भूमिका काय असते? अशा मुलांना आपली धार्मिकता तुम्ही समरहिलमध्ये आचरणात आणू देता का?

उत्तर – हो, शिक्षक किंवा इतर विद्यार्थ्यांकडून प्रतिकूल श्रेये येण्याची भीती न बाळगता कोणीही मूल आपल्या धर्मानुसार वागू शकतं. पण माझं निरीक्षण असं आहे की कोणत्याही मुलाला मोकळा वेळ मिळाला तर त्या वेळात धर्मांनुसार आराधना करण्याची इच्छा त्याला होते आहे असं दिसत नाही.

काही नवीन विद्यार्थी सुरुवातीचे काही रविवार चर्चमध्ये जातात आणि नंतर हळूहळू ते थांबतात. चर्च फार रुक्ष असतं. मुलांमध्ये उपजत आणि निसर्गदत्त अशी आराधना करण्याची प्रवृत्ती नसते. जेव्हा पापाची कल्पनाच धुतली जाते, तेव्हा प्रार्थनेची गरजच उरत नाही.

धार्मिक घरांमधली मुलं अप्रामाणिक आणि दबलेली असतात. ज्या धार्मिक प्रणालीनं मुळातच आपली जीवनाभिमुखता गमावली आहे आणि जी मरणाच्या भीतीवर भर देते त्या प्रणालीमध्ये हे घडणं अपरिहार्य आहे. तुम्ही ईश्वराबद्दलची भीती मुलांच्या मनात रुजवू शकता, पण ईश्वराबद्दलचं प्रेम निर्माण नाही करू शकत. मुक्त मुलांना धर्माची गरज भासत नाही कारण त्यांच्या जीवनात आध्यात्मिक सर्जनशक्ती असते.

प्रश्न – समरहिलमधल्या सर्व मुलांना राजकारणात रस असतो का?

उत्तर – नाही. त्याचं कारण ही सगळी मध्यमवर्गीय मुलं आहेत, ज्यांना गरिबीचा वारा कधी लागलेला नाही. शिक्षकवर्गानं राजकारणाबाबत असलेल्या स्वतःच्या मतांचा प्रभाव मुलांवर पाडायचा कधीही प्रयत्न करू नये असा नियम मी त्यांना घालून दिला आहे. मूल मोठं झाल्यावर त्यानं स्वतः विचारपूर्वक ठरवण्याच्या गोष्टींमध्ये धर्माप्रमाणेच राजकारणही येतं.

माझा एखादा माजी विद्यार्थी जर पंतप्रधान झाला तर समरहिलचा प्रयोग फसला असं मी म्हणेन.

प्रश्न – समरहिलमधली काही मुलं नंतर आर्मीमध्ये जातात का?

उत्तर – आत्तापर्यंत फक्त एकानंच आर्मीमध्ये प्रवेश केलाय. मुक्त मुलांच्या दृष्टीनं आर्मी सर्जनाला वाव न देणारी असते. लढाई म्हणजे शेवटी विध्वंसच. समरहिलची मुलंही इतर मुलांसारखीच देशासाठी लढायला तत्पर असतील. फक्त आपण नेमकं कशासाठी लढतो आहोत हे ती जाणून घेतील.

आमचे माजी विद्यार्थी दुसऱ्या महायुद्धात लढले आणि त्यांच्यातील काहींनी प्राण गमावले.

प्रश्न – तुमच्याकडे मुलांना आणि मुलींना वेगवेगळ्या खोल्यांमध्ये झोपण्याची व्यवस्था तुम्ही का केली आहे?

उत्तर – समरहिल ही इंग्लंडमधली शाळा आहे, आणि इंग्लंडमधले कायदेकानू आपल्याला पाळायलाच हवेत.

मुलं वाढवणे

प्रश्न – तुमचं पुस्तक वाचल्यानंतर किंवा तुमचं भाषण ऐकल्यानंतर आणि एकदा ते समजल्यावर प्रत्येक पालक आपल्या मुलाला वेगळ्या आणि अधिक चांगल्या पद्धतीनं वागवेल असं तुम्हाला वाटतं का?

उत्तर – मुलांना ताब्यात ठेवणारी आई हे पुस्तक वाचल्यावर कदाचित अपराधीपणाच्या भावनेनं रडेल आणि बचाव करताना म्हणेल, "पण मी या बाबतीत करू तरी काय शकते? मला माझ्या मुलाचं नुकसान करायचं नाही. तुम्ही जे "निदान" करताय ते ठीक आहे पण त्यावर इलाज काय आहे?"

तिचं बरोबर आहे. काय इलाज आहे? आणि खरोखरच इलाज आहे तरी का? हा प्रश्न असंख्य प्रश्न उभे करतो.

ज्या बाईचं आयुष्य नीरस आणि भीतीनं ग्रासलेलं आहे, तिच्यावर कोणता इलाज करणार? आपला मुलगा अखड्या जगातला सर्वात स्मार्ट मुलगा आहे असं समजणाऱ्या वडिलांवर काय इलाज करणार? त्याहूनही वाईट म्हणजे आपण काय करतो आहोत हेच जेव्हा पालकांना कळत नाही आणि ते चुकताहेत असं दूरान्वयानं जरी सुचवलं तरी ज्यांना राग येतो, अशा पालकांवर तरी काय इलाज करणार?

जोपर्यंत मनाला भिडत नाही आणि आचरणात आणण्याची आंतरिक कुवत येत नाही तोपर्यंत कोरड्या ज्ञानाचा पालकांना काहीही उपयोग होणार नाही.

प्रश्न – मुलानं आनंदी असणं आवश्यक आहे असं तुम्ही परोपरीनं का सांगता? कोणी खरोखरच आनंदी आहे का?

उत्तर – या प्रश्नाचं उत्तर देणं अवघड आहे कारण शब्दांमुळे गोंधळ होतो. अर्थातच आपल्यापैकी कोणीच संपूर्ण वेळ आनंदात नसतं. आपल्याला दाढदुखी असते, दुर्दैवी प्रेमप्रकरणं असतात, कंटाळवाणं काम असतं.

आनंदी असणं या शब्दाचा अर्थ सांगायचा झाला तर तो अंतर्दामी स्वस्थ आणि प्रसन्न असणं, संतुलित असणं आणि जीवनाभिमुखता जाणवणं, असा सांगता येईल. जेव्हा आपण मुक्त असतो तेव्हाच या गोष्टी जाणवतात.

मुक्त मुलांचे चेहरे मोकळे, निर्भीड असतात. शिस्तबद्ध मुलं दडपलेली, दुःखी आणि घाबरलेली असतात.

"आनंद" म्हणजे कमीत कमी दडपण असण्याची अवस्था. आनंदी कुटुंबातील घरात प्रेम फुलतं आणि दुःखी कुटुंबाच्या घरात तणाव भरलेला जाणवतो.

मी आनंदाला प्राधान्य देतो कारण मी विकासाला प्राधान्य देतो. पास होणं आणि परीक्षेच्या तणावानं तुमचा चेहरा मुरुमांनी भरून जाणं- यापेक्षा तुम्ही दशांश अपूर्णाकावहल अज्ञानी असणं पण मुक्त आणि समाधानी जीवन जगणं हे अधिक महत्त्वाचं! आनंदी आणि मुक्त अशा किशोरवयीन मुलाच्या चेहऱ्यावर मला कधीही मुरुम-पुटकळ्या दिसलेल्या नाहीत.

प्रश्न - मुलाला पूर्णपणे स्वातंत्र्य दिलं गेलं तर जगण्यासाठी स्वयंशिस्त गरजेची आहे हे समजण्यासाठी त्याला किती वेळ लागेल?

उत्तर - संपूर्ण स्वातंत्र्य अशी काही गोष्टच अस्तित्वात नसते. मुलाला सगळ्या गोष्टी त्याच्या मनाप्रमाणे करू देणारी व्यक्ती अतिशय धोक्याचा मार्ग पत्करते आहे.

सामाजिक स्वातंत्र्य कोणालाच नसतं कारण इतरांच्या हक्कांचा आदरही करायलाच हवा. पण प्रत्येकाला वैयक्तिक स्वातंत्र्य मिळायलाच हवं.

अधिक स्पष्ट करायचं झालं तर एखाद्या मुलाला लॅटिन शिकण्याची जबरदस्ती आपण करू शकत नाही कारण शिकणं ही स्वेच्छेनं करायची बाब आहे. पण जर लॅटिनच्या वर्गामधे एखादा मुलगा संपूर्ण वेळ टिवल्याबावल्या करत असेल तर त्याला इतरांनी वर्गाच्या बाहेर काढायला हवं कारण तो त्यांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणत असतो.

स्वयंशिस्तीबद्दल बोलायचं झालं तर ती अनिश्चित अशी गोष्ट आहे. अनेक वेळा त्याचा अर्थ मोठ्यांच्या नैतिक कल्पनांतून मनात रुजलेली शिस्त स्वतःला लावणं असा लावला जातो. खऱ्या स्वयंशिस्तीमधे दडपण वा स्वीकार दोन्हीही येत नाही. त्यामधे इतरांचे हक्क आणि त्यांच्या आनंदाचा विचार केला जातो. त्यायोगे व्यक्ती जाणीवपूर्वक दुसऱ्याचा विचार करते. काही बाबतीत दुसऱ्याच्या मताला मान देते आणि परस्पर संबंधांत आनंद आणि समाधान निर्माण करते.

प्रश्न - मुळातच अगदी आळशी असलेल्या मुलाला सतत त्याच्या आळशीपणाच्या, त्याला पाहिजे ते करण्याच्या मार्गांनं वेळ वाया घालवायची मुभा देणं बरोबर आहे असं तुम्हाला प्रामाणिकपणे वाटतं का? काम करणं त्याला अजिबात आवडत नसताना तुम्ही त्याला कामाला कसं लावणार?

उत्तर - आळशीपणा अस्तित्वातच नसतो. आळशी मुलगा हा शारीरिक दृष्टीनं आजारी तरी असतो किंवा मोठ्यांना त्यानं ज्या गोष्टी कराव्या असं वाटतं, त्यांमधे त्याला विलकुल रस नसतो.

समरहिलमधे बारा वर्षांखालच्या कोणत्याही मुलामधे मला आळशीपणा कधीही आढळला नाही. अत्यंत कडक शाळांमधून "आळशी" मुलाला समरहिलमधे पाठवलं जात असे. असा मुलगा बराच काळ म्हणजे निदान त्याच्या आधीच्या "शिक्षणा"तून बाहेर पडेपर्यंत तरी "आळशी" राहतो. त्याला न आवडणारं काम मी त्याला करायला लावत नाही कारण त्याची त्यासाठी तयारी नसते. तुमच्या-माझ्याप्रमाणेच त्यालाही आयुष्यात पुढे न आवडणाऱ्या गोष्टी कराव्याच लागतात. आता खेळायच्या वयात त्याला स्वातंत्र्य मिळालं तर पुढील जीवनात तो कोणत्याही संकटाला तोंड देऊ शकेल. माझ्या माहितीप्रमाणे समरहिलमधून बाहेर पडलेल्या कोणत्याही माजी विद्यार्थ्याला आळशीपणाचा दोष कधी चिकटलेला नाही.

प्रश्न – मुलांना कुरवाळण्यावर तुमचा विश्वास आहे का?

उत्तर – एकदा झो लहान असताना दरवाजा धाडकन आदळला आणि त्या आवाजानं दचकून ती रडायला लागली. माझ्या बायकोनं तिला उचलून घेऊन प्रेमानं मिठी मारली आणि अशा रीतीनं धरलं की तिला हातपाय झाडता येतील.

कोणत्याही कारणानं मुलाचं शरीर ताठरल्याचं लक्षात आलं तर पालकांनी मुलाला आपले स्नायू मोकळेपणानं हलवता येतील अशा तऱ्हेनं धरावं. चार-पाच वर्षांच्या मुलांबरोबर खोटी खोटी भांडणं-मारामाऱ्या केल्या तर ते खूप परिणामकारक ठरतं, अर्थात त्यामधे मोठ्यांनी हरायला पाहिजे. भावना मोकळ्या करण्यासाठी आणि शरीराची ताठरता कमी करण्यासाठी हसण्यासारखा दुसरा इलाज नाही. निरोगी मूल जास्तीत जास्त हसतं-खिदळतं. छातीवर हलक्या हातानं गुदगुल्या केल्या की आनंदाचे चित्कार करत मूल हसत राहतं... अरे हो! मानसशास्त्राची एक शाखा मुलाला हात लावणं निषिद्ध मानते. आई किंवा वडिलांबद्दल अनिवार ओढ निर्माण होण्याची भीती हे त्यामागचं कारण ते सांगतात. मला खात्री आहे की या गोष्टीला काहीही अर्थ नाही. आईवडिलांनी मुलाला प्रेमानं कुरवाळणं, गुदगुल्या करणं, थोपटणं, शाबासकी देणं या गोष्टी टाळण्याचं काही कारणच नाही.

हे जीवन-पराडमुख घाबरट मानसशास्त्रज्ञ, "मुलाला आपल्या विछिन्यात जवळ घेऊन झोपू नका", "बाळाला गुदगुल्या करू नका" असं जेव्हा सांगतात, तेव्हा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणं उचित. या मनाईच्या मागे सुप्त भीती हीच आहे की शारीरिक स्पर्शामुळे मुलाच्या लैंगिक भावना उद्दीपित होऊ शकतात. जर पालकांचा स्वतःचाच अजून बालपणातून बाहेर येण्याइतका विकास झालेला नसेल तर पालक मुलाच्या शारीरिक स्पर्शातून आत्मकेद्रित सुख मिळवण्याचा प्रयत्न करण्याचा धोका असू शकतो. पण मी लिहितो आहे ते अशा विक्षिप्त पालकांसाठी नव्हे तर सर्वसामान्य पालकांसाठी.

प्रश्न – प्रगतिशील विचारांचे पालक आक्रमक मुलांच्या बाबतीत काय करू शकतात?

उत्तर – स्वयंनियंत्रित विलीला जर आईवडिलांनी सरकारी शाळेत पाठवलं तर तिथे इतर मुलांमध्ये क्रूरता, आक्रमकता आणि दुष्टपणा या गोष्टींना त्याला तोंड द्यावं लागेलच. अशा वेळी दुष्टपणा आणि हिंसक प्रवृत्तीमुळे त्याला त्रास होईल हे त्यानं स्वतःच अनुभवायचं आणि शिकायचं का?

पीटरला तीन वर्षांचा झाल्यावर मी बॉक्सिंग शिकवणार आहे म्हणजे मग इतरांच्या द्वेषाला त्याला प्रत्युत्तर देता येईल असं त्याच्या बाबांनी मला सांगितलं. ज्या तथाकथित खिश्न जगात दुसरा गाल पुढे करणं हे प्रेम आणि औदार्याचं नव्हे तर भिन्नेपणाचं लक्षण मानलं जातं, त्या जगात बाबांचं हे म्हणणं बरोबरच आहे. आपण या संदर्भात निश्चितपणे आणि प्रभावी असं काही केलं नाही तर आपल्या स्वयंनियंत्रित मुलांचे पुढे चांगलेच हाल होतील.

प्रश्न – शारीरिक शिक्षेबद्दल तुमचं काय मत आहे?

उत्तर – शारीरिक शिक्षा वार्डेटच आहे कारण त्यात दुष्टपणा आणि द्वेष भरलेला असतो. शिक्षा देणारा आणि घेणारा-दोघांच्याही मनांत त्यामुळे द्वेष निर्माण होतो. ही एक सुप्त लैंगिक विकृती आहे. ज्या समाजात हस्तमैथुन दडपलं जातं त्या समाजात हातावर छड्या मारल्या जातात आणि हात हे हस्तमैथुनाचं साधन आहे. फक्त मुलांच्या शाळांमध्ये समलिंगी आकर्षण जेव्हा दडपून टाकतात, तेव्हा मुलांच्या कुल्ल्यांवर छड्या मारतात- कारण लैंगिक इच्छा कमरेखालच्या भागात उत्पन्न होतात. शरीराला वार्डेट लेखणारी जी धार्मिकता आहे, तिच्यामुळे अशा धार्मिकतेचा प्रभाव असणाऱ्या प्रदेशात शारीरिक शिक्षा सर्वमान्य आहे.

शारीरिक शिक्षा हे नेहमीच कोणत्या तरी विकृतीचं प्रतीक असतं. शिक्षा देणारा स्वतःचाच द्वेष करत असतो आणि मुलामधे स्वतःच्या द्वेषाचं प्रतिबिंब त्याला दिसत असतं. मुलाला जी आई मारते ती खरं म्हणजे स्वतःचाच द्वेष करत असते आणि त्याचा परिणाम म्हणून मुलाचाही द्वेष करते.

वऱ्याच मोठ्या वर्गाच्या शिक्षकांच्या बाबतीत मारण्यासाठी पट्ट्याचा वापर करण्यामागे द्वेषापेक्षा सोय अधिक पाहिली जाते. तो सोपा मार्ग ठरतो. हे कायमचं थांबवायचं असेल तर मोठे वर्ग प्रथम नाहीसे करणं हा सर्वात उत्तम मार्ग ठरेल. शाळा हे जर खेळण्याचं अंगण असेल, शिकण्याची किंवा न शिकण्याचीही तिथे मुभा असेल, तर चाबकाचे फटके देणं आपोआपच थांबेल. ज्या शाळेमधील शिक्षकांना आपल्या कामाची पूर्ण कल्पना असते तिथे कधीही शारीरिक शिक्षेचा आधार घेतला जात नाही.

प्रश्न – मुलाचं चुकीचं वागणं तसंच पुढे चालू ठेवणं हा त्याचे दुर्गुण आणि वार्डट सवयी घालवण्याचा मार्ग आहे, असा तुमचा खरोखरच विश्वास आहे का?

उत्तर – दुर्गुण? कोणाच्या मतानुसार ते दुर्गुण आहेत? वार्डट सवयी? तुम्हाला बहुतेक हस्तमैथुन म्हणायचं असेल. जबरदस्ती करून थांबवायला लावलेली कोणतीही सवय समूळ नाहीशी होत नाही. ती सवय समूळ जायला हवी असेल तर मुलाला ती सवय पूर्णपणे उपभोगून त्यातून बाहेर पडू देणं हा एकच उपाय आहे. हस्तमैथुनाचं स्वातंत्र्य असलेली मुलं त्यावर बंदी असलेल्या मुलांपेक्षा नेहमीच त्यामधे कमी रस घेतात.

मार देण्याचं चड्डी खराब करण्याची क्रिया अधिक काळपर्यंत चालू राहते. लहानपणी हात बांधून ठेवलेलं मूल मोठेपणी आयुष्यभर विकृत हस्तमैथुन करतं. तथाकथित वार्डट सवयी या वार्डट सवयी नसतातच, त्या नैसर्गिक प्रवृत्ती असतात. "वार्डट सवयी" हे नाव पालकांचं अज्ञान आणि द्वेष यांमुळे पडलेलं आहे.

प्रश्न – घरातलं सुयोग्य संगोपन शाळेतील सदोष शिकवणुकीपेक्षा अधिक प्रभावी ठरू शकतं का?

उत्तर – नक्कीच. घरातलं वातावरण शाळेपेक्षा कित्येक पटींनी प्रभावी असतं. घर भीती आणि शिक्षेपासून मुक्त असेल तर शाळेतील सगळंच बरोबर आहे असं मुलाला कधीही वाटणार नाही.

सदोष शाळेबद्दल आपल्याला काय वाटतं, ते पालकांनी मुलांना सांगायला हवं. शिक्षकाबद्दल, तो अगदी मूर्ख असला तरी, एक विचित्र अशी निष्ठा पालकांमधे खूप वेळा दिसून येते.

प्रश्न – परीकथा आणि सान्ता क्लॉजबद्दल तुमचा दृष्टिकोन काय आहे?

उत्तर – मुलांना परीकथा खूपच आवडतात आणि हे एकच कारण त्यांना मान्यता द्यायला पुरेसं आहे.

सान्ता क्लॉजबद्दल आपल्याला फारशी चिंता करण्याचं कारण नाही, कारण मुलांना लवकरच त्याबद्दल खरं काय ते समजतं. पण सान्ता आणि स्टॉर्कनं बाळ घरी आणून देण्यामधे काहीतरी वेगळं नातं आहे. कारण ज्या पालकांना मुलांचा सान्तावर विश्वास असावा असं वाटतं तेच पालक जन्माबद्दल मुलांना थापा मारताना आढळतात.

तळटीप – स्टॉर्क – (करकोचा) – करकोचा उडत उडत येऊन, बाळाची झोळी चोचीत धरून बाळ घरी आणून देतो असा समज पाश्चिमात्य देशांमधे प्रचलित आहे.

माझं वैयक्तिक मत विचाराल तर मी कधीही मुलांना सान्ताबद्दल सांगत नाही. जर मी सांगितलं तर मला वाटतं आमची चार वर्षांची मुलंमुद्धा मला तुच्छतेनं हसतील.

प्रश्न – मालकी असण्यापेक्षा निर्मिती करणं अधिक चांगलं असं तुम्ही म्हणता. तरीही आपण मुलाला जेव्हा निर्मिती करायला देतो तेव्हा तो जे बनवतो ते त्याच्या मालकीचं होतं आणि त्यामुळे तो त्याला वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व देऊ लागेल. याबद्दल तुमचं काय म्हणणं आहे?

उत्तर – खरं पाहू गेलं तर तो काही वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व देत नाही. आपण बनवलेल्या गोष्टीला मूल एखादा दिवस किंवा फार तर एखादा आठवडा महत्त्व देतं. मुलाच्या मनातील मालकी हक्काची भावना अगदी पुसट असते; आपली नवी सायकलही तो खुशाल पावसात भिजत ठेवून देईल आणि आपल्या कपड्यांचा पसारा घरभर करून ठेवेल. आनंद निर्मितीमधे असतो. एकदा काम संपल्यावर आपल्या निर्मितीमधे खऱ्या कलाकाराला मुळीच रस नसतो. कोणतीही कलाकृती निर्मात्याला कधीही फार आनंद देत नाही कारण त्याला परिपूर्णतेचा ध्यास असतो.

प्रश्न – जे मूल कोणतीच गोष्ट चिकाटीनं करत नाही त्या मुलाबद्दल तुम्ही काय कराल? तो थोडा काळ संगीतात रमतो. मग नृत्यात आणि मग आणखी कशात.

उत्तर – मी काहीच करणार नाही. जीवन हे असंच असतं. माझ्या जीवनात मी फोटोग्राफीकडून बुक बाईंडिंगकडे, नंतर लाकूडकाम आणि मग पितळ्याचं काम असे बदल करत गेलो आहे. आयुष्य हे अशा अनेक छोट्या छोट्या आवडीच्या गोष्टींनी बनलेलं असतं. खूप वर्षं मी शार्डिन चित्ररेखाटन करत होतो. आपण अगदीच खालच्या दर्जाचे चित्रकार आहोत असं जेव्हा माझ्या लक्षात आलं तेव्हा मी ते सोडून दिलं.

मुलं नेहमीच अनेक गोष्टींतलं चांगलं आवडीनं स्वीकारतात. ती सगळ्या गोष्टी करून पाहतात, आणि त्यांतून ती शिकतात. आमची मुलं दिवसच्या दिवस बोटी करण्यात घालवतात; पण जर एखादा वैमानिक शाळेला भेट द्यायला आला तर तीच मुलं अर्धवट बनवलेल्या बोटी तशाच टाकून विमानं करायला लागतील. मुलांनं हातात घेतलेलं काम पूर्ण केलंच पाहिजे असं आम्ही कधीही म्हणत नाही. त्यातून त्याचं मन उडालं तर ते पूर्ण करण्यासाठी त्याच्यावर दबाव आणणं चुकीचं आहे.

प्रश्न – मुलांशी कधी तिरकस, वर्मी लागणाऱ्या भाषेत बोलावं का? यामुळे विनोदबुद्धीचा विकास व्हायला मदत होईल असं तुम्हाला वाटतं का?

उत्तर – नाही. तिरकस वर्मी लागेल असं बोलण्याचा आणि विनोदाचा काहीही संबंध नाही. विनोद म्हणजे प्रेमाची छटा आहे तर टोमणे मारणं ही द्वेषाची. मुलाला टोचून बोलणं, टोमणे मारणं याची परिणती मुलाला स्वतःबद्दल कमीपणाची भावना निर्माण होणं, त्याची मानहानी होणं यांमध्ये होते. फक्त दुष्ट आणि कुजकट शिक्षक किंवा पालकच मुलांना टोमणे मारू शकतात.

प्रश्न – "मी आता काय करू?" किंवा "मी आता काय खेळू?" हे माझं मूल मला सारखंच विचारत असतं. मी त्याला काय उत्तर देऊ? मुलाला खेळाबद्दल कल्पना सुचवणं हे चुकीचं आहे का?

उत्तर – खूप धमाल अशा गोष्टी मुलाला करायला देणारं कोणी असेल तर ते चांगलं, पण ते आवश्यक मात्र नाही. मूल स्वतःच ज्या गोष्टी शोधून काढेल आणि करत बसेल त्याच गोष्टी त्याच्यासाठी योग्य असतात. म्हणून समरहिलमधील

कोणीही शिक्षक मुलांना कधीही काय करायचं याबद्दल सूचना देत नाहीत. एखादं मूल जेव्हा एखादी गोष्ट कशी करायची या बाबतीत तांत्रिक माहिती विचारतं तेव्हाच फक्त शिक्षक त्याला मदत करतात.

प्रश्न – आपलं प्रेम व्यक्त करण्यासाठी भेटवस्तू देण्याची कल्पना तुम्हाला आवडते का?

उत्तर – नाही. प्रेमाला बाह्य गोष्टींची गरज नसते. पण नेहमीच्या हक्काच्या दिवशी मात्र मुलांना जरूर भेटी द्याव्यात- जसं वाढदिवस, खिसमस आणि अशाच काही विशेष दिवशी. मात्र त्यांनी कृतज्ञ राहावं अशी अपेक्षा किंवा मागणी करू नये.

प्रश्न – माझा मुलगा शाळेला दांड्या मारतो. मी त्याबद्दल काय करू?

उत्तर – माझा अंदाज असा आहे की तुमचा मुलगा खूपच चपळ असावा आणि त्याची शाळा कंटाळवाणी.

साधारणपणे शाळा बुडवण्याचा अर्थ- शाळा देते ते पुरेसं होत नाही. जर शक्य झालं तर तुमच्या मुलाला अशा शाळेत पाठवा- जिथे त्याला अधिक स्वातंत्र्य, सर्जनाच्या अधिक संधी आणि भरपूर प्रेम मिळेल.

प्रश्न – एक छोटीशी बँक देऊन माझ्या मुलीला पैशांची बचत करायला शिकवू का?

उत्तर – नको. मुलाला आजच्या पलीकडे जाऊन पुढचा विचार करता येत नाही. नंतर जर तिला प्रामाणिकपणे एखादी खूप महागाची वस्तू विकत घ्यावीशी वाटली तर तिला शिकवलेलं नसलं तरीही ती पैसे वाचवेल.

मला पुन्हा हे आग्रहानं सांगायचं आहे की मुलाला स्वतःच्या वाढीच्या वेगानं वाढू द्यायलाच पाहिजे. हा विकासाचा वेग जबरदस्तीनं वाढवण्याचा प्रयत्न करण्याची भयानक चूक काही आईवडील करतात.

जर मूल एखादी गोष्ट स्वतःची स्वतः करू शकत असेल तर त्याला कधीही मदत करू नका. जेव्हा मूल खुर्चीवर चढायचा प्रयत्न करत असतं तेव्हा आईवडील अभिमानानं त्याला वर चढायला मदत करतात- आणि ते करताना बालपणीचा एक अत्युच्च आनंद हिरावून घेतात- अडचणीवर मात करण्याचा.

प्रश्न – माझा नऊ वर्षांचा मुलगा जेव्हा फर्निचरमध्ये हातोडीनं खिळे ठोकतो तेव्हा मी काय करावं?

उत्तर – ती हातोडी काढून घ्या आणि त्याला सांगा की ते तुमचं फर्निचर आहे. आणि जे त्याचं स्वतःचं नाही ते त्यानं खराब केलेलं तुम्हाला चालणार नाही आणि हे सांगितल्यावरही जर त्यानं हातोडीनं खिळे ठोकणं बंद केलं नाही, तर बाई, तुम्ही आपलं फर्निचर विकून टाका आणि त्यातून आलेले पैसे एखाद्या मानसशास्त्रज्ञाकडे जाण्यावर खर्च करा. तो तुम्हाला हे समजावून घेण्यास मदत करेल की कशा प्रकारे तुम्ही तुमच्या मुलाला "समस्याग्रस्त मूल" बनवलं आहे. कोणत्याही आनंदी आणि मुक्त मुलाला फर्निचर खराब करावंसं वाटणार नाही. अर्थातच जर घरात दुसरं काहीच खिळे ठोकण्यासारखं नसेल तर तो हे करेल.

वैठकीच्या खोलीव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्या तरी खोलीत खिळे ठोकण्यासाठी लाकूड उपलब्ध करून देणं ही अशा प्रकारची नासधूस थांबवण्याची पहिली पायरी असेल. जर मुलगा ते लाकूड घेण्याचं नाकारत असेल आणि तरीही फर्निचरमध्येच त्याला खिळे ठोकायचे असतील तर मग तो तुमचा द्वेष करतो आणि तुम्हाला राग आणण्याचा प्रयत्न करतो आहे.

प्रश्न – हट्टी आणि फुरंगटून बसणाऱ्या मुलांचं आपण काय करायचं?

उत्तर – मला माहित नाही. समरहिलमध्ये असं मूल मला दिसत नाही. मोकळ्या मुलांवर हट्टीपणा करण्याची वेळच येत नाही. मुलांचा उद्धटपणा ही नेहमीच मोठ्यांची चूक असते. जर तुमचा मुलांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन प्रेमाचा असेल तर

तुम्ही त्याला हट्टीपणा करावामा वाटेल असं मुळी वागणारच नाही. हट्टी मुलाची काहीतरी तक्रार असते. त्या तक्रारीचं मूळ कशात आहे हे शोधून काढणं हे माझं काम आहे. माझा अंदाज असा आहे की त्याला न्याय्य वागणूक मिळत नसावी.

प्रश्न – माझा सहा वर्षांचा मुलगा अश्लील चित्रं काढतो, त्याबद्दल मी काय करावं?

उत्तर – नक्कीच त्याला प्रोत्साहन द्यावं, आणि त्याच वेळी तुमचं घर स्वच्छ करावं, कारण घरातील अश्लीलतेला सुरुवात तुमच्यापासून होते. सहा वर्षांच्या मुलामधे नैसर्गिक रीत्या अश्लीलता नसते.

तुम्हाला त्याच्या चित्रांमधे अश्लीलता दिसते कारण तुमची स्वतःची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी अश्लील असते. अश्लील चित्रं माझ्या कल्पनेप्रमाणे उत्सर्जन आणि लैंगिक अवयवांशी निगडित असतात. बरोबर-चूक असा विचार न करता या गोष्टीकडे जर नैसर्गिक दृष्टीनं पाहिलं तर तुमचं मूल या तात्पुरत्या पोरकट टप्प्यातून इतर टप्प्यांसारखं सहजतेनं बाहेर पडेल.

प्रश्न – माझा छोटा मुलगा इतकं खोटं का बोलतो?

उत्तर – ती बहुतेक आईवडिलांची नक्कल असावी.

प्रश्न – माझी पाच वर्षांची मुलगी आणि सात वर्षांचा मुलगा सतत भांडत असतात. त्यांना मी कोणत्या पद्धतीनं थांबवू? त्या दोघांचं एकमेकांवर प्रेम आहे.

उत्तर – खरोखरच प्रेम आहे का? दोघांपैकी एकाला आईकडून दुसऱ्यापेक्षा जास्त प्रेम मिळतं का? ती आईवडिलांची नक्कल करताहेत का? त्यांच्या मनात स्वतःच्या शरीराबद्दल अपराधी भावना आहे का? त्यांना शिक्षा केली जाते का? जर या सर्व प्रश्नांची उत्तरं "नाही" अशी असतील तर भांडणं म्हणजे आपण दुसऱ्यावर सत्ता गाजवण्याच्या सर्वसामान्य इच्छेचं प्रतीक ठरतात.

हं! पण ज्यांच्याबद्दल ममत्व वाटत नाही अशा इतर मुलांमधे भावा-बहिणींनी रमलं पाहिजे. इतर मुलांच्या पार्श्वभूमीवर मुलानं स्वतःला जोखलं पाहिजे. आपल्याच भावा-बहिणींचे मापदंड त्यानं स्वतःला जोखताना वापरले तर ते जमणार नाही कारण मत्सर, लाडके-दोडकेपणा असे कितीतरी भावनिक पैलू या नात्यांमधे असतात.

प्रश्न – माझ्या मुलाचं अंगठा चोखणं मी कसं थांबवू?

उत्तर – काही प्रयत्नच करू नका. तुम्हाला यश मिळालं तर तुम्ही मुलाच्या मनात पुन्हा अंगठा चोखण्याच्या पूर्वीच्या टप्प्याबद्दल रस निर्माण कराल. अंगठा चोखण्यानं काय फरक पडतो? कितीतरी समर्थ माणसांनी लहानपणी अंगठा चोखलेला आहे.

अंगठा चोखणं हे दर्शवतं की आईच्या स्तन्याची इच्छा अजून पूर्णपणे तृप्त झालेली नाही. आता आठ वर्षांच्या मुलाला काही आईचं दूध प्यायला देणं शक्य नसतं. सर्जनाच्या जेवढ्या संधी मुलाला देता येतील तेवढ्या देत राहणं एवढंच आपण करू शकतो. यानं त्याचं अंगठा चोखणं पूर्णपणे थांबतं असं नव्हे. माझे काही अतिशय सर्जनशील विद्यार्थी होते. ते पौगंडावस्थेला पोचेपर्यंत अंगठा चोखायचे.

तुमच्या मुलाचं जे चाललंय ते चालू देत.

प्रश्न – माझा दोन वर्षांचा मुलगा खेळण्यांची मोडतोड का करतो?

उत्तर – बहुतेक करून तो फार शहाणा मुलगा असावा म्हणून. खेळणी बहुतेक वेळा सर्जनाला मुळीचच आह्वान देत नाहीत. या मोडतोडीचा हेतू, आत काय आहे ते शोधण्याचा असतो.

पण या ठिकाणी नेमकी परिस्थिती काय आहे ते मला माहीत नाही. जर मुलाला मारहाण करून, बौद्धिक देऊन स्वतःचाच द्वेष करायला लावलं जात असेल तर तो त्याच्या हातात येणारी प्रत्येक गोष्ट तोडेल.

प्रश्न – मुलाचा गवाळेपणा घालवण्यासाठी काय करता येईल?

उत्तर – पण कशाला घालवायचा तो? बहुतेक निर्मितिक्षम लोक अव्यवस्थित असतात. ज्यांच्या खोल्या आणि टेबलं अत्यंत व्यवस्थित असतात ती माणसं अतिशय कंटाळवाणी आयुष्यं जगत असतात. नवव्या वर्षापर्यंत बहुतेक मुलं व्यवस्थित असतात असं मी पाहिलं आहे. नऊ ते पंधरा या वयात हीच मुलं अव्यवस्थित वागू लागतात. मुलांमुलींना अव्यवस्थितपणा मुळी जाणवतच नाही. नंतर ते गरज पडेल तितके व्यवस्थित होतात.

प्रश्न – आमचा बारा वर्षांचा मुलगा जेवणाआधी हातपायतोंड धुऊन टेबलावर येत नाही. आम्ही काय करावं?

उत्तर – हातपायतोंड धुण्याला तुम्ही एवढं महत्त्व का देता? ही स्वच्छता हे तुमच्यासाठी एक प्रतीक असू शकेल याचा तुम्ही कधी विचार केला आहे का? त्याच्या स्वच्छतेबद्दलची तुमची कळकळ म्हणजे तो नैतिक दृष्ट्या अस्वच्छ असू शकण्याची तुमची भीतीच तर नव्हे ना?

त्या मुलाच्या मागे लागू नका. तुमच्या मनातली ही घाणीबद्दलची अतीव काळजी म्हणजे पूर्णपणे वैयक्तिक स्वरूपाचा त्यामध्ये वाटणारा रस आहे. तुम्हाला जर अस्वच्छ वाटत असेल तर तुम्ही स्वच्छतेला अवाजवी महत्त्व देता.

आता जर मेरीमावशीही तुमच्याबरोबर जेवायला असेल आणि तिच्या स्वच्छ भाच्याच्या नावे तिची अमाप संपत्ती ती करणार असेल तर त्यानं हातपायतोंड धुऊनच टेबलावर जेवायला येणं अनिवार्य ठरेल. मग अशा वेळी उत्तम उपाय म्हणजे त्याला हातपायतोंड धुवायला मनाई करायची.

प्रश्न – पंधरा महिन्यांच्या मुलाला शेगडीपासून लांब कसं ठेवायचं?

उत्तर – मूल लांब राहावं म्हणून अडकण बसवा. पण त्याची बोटं हलकेच थोडीशी पोळतील आणि त्याला शेगडीपासून धोका काय आहे हे सत्य उमगेल इतपत मोकळीक मात्र मुलाला द्या.

प्रश्न – मी माझ्या छोट्या मुलीवर छोट्या छोट्या बाबतींत टीका केली, तर तुम्ही म्हणाल मी तिचा द्वेष करते. पण अगदी खरं सांगते, मी तिचा द्वेष नाही करत.

उत्तर – पण तुम्ही स्वतःचाच द्वेष करत असाल. क्षुल्लक गोष्टी या मोठ्या गोष्टींचं प्रतीक असतात. जर क्षुल्लक गोष्टींवर तुम्ही टीका करत असाल तर तुम्ही असमाधानी स्त्री आहात.

प्रश्न – पालकांनी कोणत्या वयात मुलाला अल्कोहोल पिण्याची मुभा द्यावी?

उत्तर – इथे मी खात्रीशीर असं काही सांगू शकत नाही कारण मला स्वतःलाच अल्कोहोलबद्दल गंड आहे. मला स्वतःला मोठा ग्लाम भरून बीअर, छोटा प्याला भरून व्हिस्की आवडते. मला वार्डनचे प्रकार आवडतात. मी काही ठामपणे दारूपासून दूर राहात नाही. पण दारूनं इतका विध्वंस केलेला मी माझ्या तरुणपणात पाहिला आहे की मला अल्कोहोलची भीतीच वाटते. त्यामुळे मुलांना अल्कोहोल देण्याकडे माझा कल नाही.

जेव्हा माझ्या छोट्या लेकीला माझ्या वीअरची वा व्हिस्कीची चव घ्यावीशी वाटली तेव्हा मी तिला मुभा दिली. वीअरची चव घेतल्यावर ती वाईट्टु तोंड करून म्हणाली, "शी! बेक्कार!" व्हिस्कीची चव घेतल्यावर म्हणाली, "वा! मस्त!" पण आणखी मागितली मात्र नाही.

डेन्मार्कमध्ये मी पाहिलं की स्वयंनिर्यत्रित छोटी मुलं "सुरासाव" मागायची. त्या सर्वांना एक एक ग्लास दिला जायचा - जो ती अख्खा रिचवायची - पण आणखी मागायची नाहीत. मला एका शेतकऱ्याची आठवण आहे. तो पावसाळी ओल्या गारट्यात जेव्हा त्याच्या एक्क्यात बसून मुलांना शाळेतून न्यायला यायचा तेव्हा तो नेहमी एक व्हिस्कीची वाटली घेऊन यायचा आणि प्रत्येक मुलाला एक एक घुटका प्यायला द्यायचा. माझे वडील निराशेनं मान हलवून म्हणायचे, "माझे शब्द लक्षात ठेव - ही मुलं मोठेपणी पक्की दारूडी बनतील." जेव्हा ती मोठी झाली तेव्हा त्यांच्यापैकी कोणी दारूला कधी स्पर्शही केला नाही.

तळटीप - "सुरासाव" - जेवण्याआधी घेण्याचं सुरेख निळ्या रंगाचं कॉकटेल

आयुष्यात केव्हातरी प्रत्येक मुलाला दारूच्या प्रश्नाला तोंड द्यावंच लागतं. आणि ज्यांना जीवनाला तोंड देता येत नाही अशीच माणसं दारूच्या आहारी जातात.

माझे माजी विद्यार्थी जेव्हा समरहिलला परत येतात तेव्हा ते गावातल्या बारमध्ये जाऊन "ओली" पुनर्भेट साजरी करतात. पण आजपर्यंत कोणीही अती दारू पिऊन झिंगल्याचं मी पाहिलेलं नाही.

तर्कविसंगत वाटेल, पण मी "कडक" दारूला माझ्या शाळेत बंदी घातली आहे- अर्थात काही जणांचं म्हणणं असू शकतं की कडक दारूमागचं सत्य मुलांनी स्वतःच पडताळून पाहण्यासाठी त्यांना अनुभव घेण्याची मुभा असावी.

प्रश्न - न जेवणाऱ्या मुलाबद्दल तुम्ही काय करता?

उत्तर - मला माहीत नाही. समरहिलमध्ये असं मूलच कधी आलं नाही. जर असतं तर मला लगेचच ही शंका आली असती की आपल्या आईवडिलांना आह्वान देण्याची प्रवृत्ती त्याच्यामध्ये आहे. आमच्याकडे एक वा दोन मुलं अशी होती की ज्यांना ती जेवत नाहीत म्हणून समरहिलमध्ये पाठवलं होतं. पण शाळेत त्यांनी कधी उपवास केला नाही.

जर समस्या खूप कठीण असेल तर मूल भावनिक दृष्ट्या स्तन्य पिण्याच्याच टप्प्यावर राहिलेलं असेल असा विचार करून मी त्याला वाटलीनं दूध पाजायचा प्रयत्न करीन. मुलाला नको असलेलं अन्न त्यानं खाण्याबद्दल पालक खूप आग्रही राहिले असण्याच्या शक्यतेचाही मी विचार करीन.

लैंगिकता

प्रश्न - पोर्नोग्राफी (अश्लील वाङ्मय)चा नक्की अर्थ काय आहे?

उत्तर - हा अवघड प्रश्न आहे नि याचं उत्तर देणं सोपं नाही. अश्लील वाङ्मयाची व्याख्या मी पुढे दिल्याप्रमाणे करीन - "भावना दडपलेली शाळकरी मुलं जशी अंधाऱ्या कोपऱ्यांत कुजबुजतात, खिदळतात, लैंगिक शब्द भिंतींवर लिहितात आणि या सगळ्याविषयी अपराधीपणाचा गंड वाळगतात, तशा प्रकारची- लैंगिकतेकडे आणि इतर नैसर्गिक क्रियांकडे पाहण्याची विकृत दृष्टी असणारं वाङ्मय म्हणजे अश्लील वाङ्मय."

लैंगिकतेच्या गोष्टी बहुतेक अश्लीलच असतात आणि "त्या गोष्टी त्यांतील ओंगळपणामुळे चांगल्या गोष्टी बनत नाहीत, तर त्यातलं चानुर्य आणि विनोदामुळे त्या लोकांना आवडतात" असं समर्थनही गोष्ट सांगणारा करतो. बहुतेक माणसांसारख्याच मीही हजारो अश्लील गोष्टी सांगितल्या आणि ऐकल्या आहेत; पण आता मागे वळून पाहताना त्यांतल्या एक किंवा दोनच मी कदाचित पुन्हा सांगण्याचा विचार करीन.

माझा असा अनुभव आहे की ज्याला लैंगिक गोष्टी इतरांना सांगण्यात अवाजवी रस वाटतो त्याचं लैंगिक जीवन समाधानकारक नसतं. अर्थात, लैंगिकतेबद्दलची प्रत्येक गोष्ट ही दडपलेल्या ऊर्मीचं फलित आहे असं म्हणणं हे फारच ढोबळ विधान ठरेल आणि कदाचित ते सर्वच प्रकारच्या विनोदाला लागू पडेल. चार्ली चॅप्लीनला पोहण्याचे कपडे घालून दोन इंच पाणी असलेल्या तलावात मूर मारताना पाहून मी खदाखदा हसलो, पण मला मूर मारण्याबद्दल कोणताच गंड नाही. विनोद निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीला लैंगिकतेची किनार असतेच असं नाही.

आजच्या आपल्या समाजात अश्लील काय आहे आणि काय नाही या दोन्हीमध्ये एक निश्चित रेषा काढायचं स्वातंत्र्य आपल्यापैकी कोणालाच नाही. मी विद्यार्थी असताना तथाकथित फिरस्त्या विक्रेत्यांच्या कितीतरी गोष्टी मला आवडल्या होत्या, पण आज मात्र मला वाटतं की त्यांतील नव्याणव टक्के गोष्टी अतिशय गलिच्छ आणि अश्लील होत्या.

गोळाबेरीज केली तर अश्लील वाङ्मय म्हणजे लैंगिकता आणि अपराधी भावनेचं मिश्रण. सूचक द्रव्यार्थी विनोद करणाऱ्या विनोदी नटांना दाद देणारा प्रेक्षक वर्ग साधारणतः लैंगिकतेकडे विकृत दृष्टीनं पाहायला शिकलेल्यांचा असतो. जी मोठी माणसं मुलांना लैंगिकतेच्या गोष्टी सांगतात ती स्वतःच त्याबद्दल कुजबुज करून खिदळण्याच्या विकासाच्या टप्प्यावर अडकलेली असतात.

जर सर्वच मुलं मुक्त आणि लैंगिकतेची योग्य जाण असणारी असतील तर मोठ्यांच्या अश्लीलतेचा त्यांच्यावर काहीही परिणाम होणार नाही; पण लाखो मुलं लैंगिकतेबाबत अज्ञानी आहेतच आणि त्यांच्या मनात त्याबाबत अपराधी भावनाही आहे आणि त्यामुळे अश्लील प्रौढ माणूस त्यांच्या अज्ञानात आणि अपराधी भावनेत भरच टाकतो.

प्रश्न – काही विशिष्ट प्रकारची लैंगिक वागणूक अयोग्य आहे का?

उत्तर – जर दोन्ही व्यक्तींना समाधान आणि आनंद मिळत असेल तर लैंगिक वागणुकीचा कोणताही प्रकार योग्यच ठरतो. "दोन्ही" व्यक्तींना जेव्हा अत्युच्च आनंद मिळत नाही तेव्हाच फक्त लैंगिक संबंध अयोग्य आणि विकृत असतात.

विवाहाचा संबंध सभ्य लैंगिकतेशी म्हणजे संयमित लैंगिकतेशी आहे. आपल्या आईवडिलांप्रमाणेच लैंगिक जीवन जगण्याचं ज्यांनी मान्य केलं आहे असे आजचे तरुण-तरुणीही जेव्हा त्यांच्या आईवडिलांच्या कामक्रीडेतील वैविध्याची कल्पना करतात तेव्हा त्यांना नक्कीच धक्का बसत असेल.

कामक्रीडेला अश्लील वाङ्मय आणि घाणेरडेपणाच्या क्षेत्रात टाकण्याचं काम, समाजाचे आधारस्तंभ मानल्या गेलेल्या अधिकारशहांनी केलं आणि कामक्रीडेची भीती वाटणाऱ्या त्यांच्या अनुयायांनी ते पुढे चालू ठेवलं. कामक्रीडेत जर त्यांनी रस घेतला तर त्यांना आक्रमकता आणि कामुकता या दोन्ही संवेदना अत्यंत तीव्रतेनं जाणवतील आणि त्याचं कारण जे करण्यास मनाई आहे ते करण्याची संधी मिळणं हे असेल.

लैंगिकता जेव्हा हळुवार आणि प्रेमात न्हालेली असते तेव्हा काहीच अयोग्य नसतं.

प्रश्न – मुलं हस्तमैथुन का करतात आणि आपण त्यांना कसं थांबवावं?

उत्तर – बालपणीचं हस्तमैथुन आणि मोठेपणीचं हस्तमैथुन या दोन्हीमधला फरक आपण ध्यानात घेतला पाहिजे. बालपणी मूल जे करतं ते खरोखरीचं हस्तमैथुन नसतंच. त्यामागे कुतूहल दडलेलं असतं. बाळाला त्याच्या हातांचा, नाकाचा, बोटांचा शोध लागतो आणि आई आनंदानं चित्कारते. पण जेव्हा त्याला लैंगिक अवयवांचा शोध लागतो तेव्हा आई घाईघाईनं त्याचा हात बाजूला करते. त्याचा महत्त्वाचा परिणाम लैंगिक अवयवांबद्दल सर्वाधिक कुतूहल वाटत राहणं हा होतो.

बाळाचा सर्वात अधिक कामोत्तेजक भाग म्हणजे त्याचं तोंड. जेव्हा मुलांवर हस्तमैथुनावद्दल नैतिक बंधनं घातली जात नाहीत, तेव्हा लैंगिक अवयवांमध्ये त्यांना विलकुलच रस उरत नाही. जर एखादं लहान मूल हस्तमैथुन नेहमी करत असेल तर त्याच्या त्या सवयीचा स्वीकार करणं हाच त्यावर उपाय आहे. बंधनं घातल्यावर मुद्दाम करून पाहण्याची अनिवार्य इच्छा त्यामुळे होणार नाही.

पौगंडावस्थेत पोचलेल्या मोठ्या मुलांच्या सवयीचा स्वीकार केल्यानं त्यांची सवय कमी होईल. पण आपण हे लक्षात घेतलं पाहिजे की लैंगिक ऊर्मीना मार्ग मिळालाच पाहिजे. स्वतःच्या पायावर उभं राहून घर सांभाळण्याची आर्थिक कुवत आल्याखेरीज तरुणांना लग्न करता येत नाही. आणि त्यामुळे लग्न नेहमी उशिराच होतं. मग लैंगिक दृष्ट्या परिपक्व असलेल्यांच्या समोर दोनच पर्याय उरतात – हस्तमैथुन वा चोरटे शरीरसंबंध. नैतिकतेचे पुढारी दोन्ही चुकीचं ठरवतात, पण त्यासाठी ते पर्याय देत नाहीत. अरे हो! ते ब्रह्मचर्याचा पुरस्कार करतात आणि त्याचा अर्थ शरीराला धारेवर धरणं. पण काही थोडे संन्यासीच फक्त अमर्याद काळापर्यंत स्वतःच्या शरीराला ताप देऊ शकतात. त्यामुळे आपल्यासारख्यांना लैंगिक ऊर्मीना मार्ग शोधण्यावाचून गत्यंतर नसतं.

जोपर्यंत लग्नाचा संबंध आर्थिक कुवतीपासून वेगळा केला जात नाही, तोपर्यंत हस्तमैथुनाची समस्या आपल्यापुढे अशीच आ वासून उभी राहिल. आपल्या कथा-कादंबऱ्या आणि चित्रपट तरुणांच्या लैंगिक वासना चाळवून त्यांना हस्तमैथुनाकडे वळवतात. प्रत्येक जणच हस्तमैथुन करतो हे सत्य आहे, तरीही योग्य लैंगिक संबंधांवर बंदी आहे. मित्र-मैत्रिणीनं एकत्र राहणं हा एकच मार्ग समोर दिसतो. पण जोपर्यंत लैंगिक संबंधांचा पापाशी संबंध लावला जातो तोपर्यंत हा काही समाजमान्य मार्ग ठरण्याची शक्यता दिसत नाही.

आपण पुन्हा तुमच्या प्रश्नाकडे येऊ – हस्तमैथुनाचा पापाशी काहीही संबंध नाही हे मुलाला सांगा. जर त्याच्या परिणामाबद्दल तुम्ही मुलाला आधीच थापा मारल्या असतील – की तुला रोगराई होईल, तू वेडा होशील इ. – तर त्याला तुम्ही थापाडे आहात हे सांगण्याचं धाडस करा. हे केलंत तरच फक्त हस्तमैथुनाला त्याच्या लेखी दिलं जाणारं महत्त्व कमी होईल.

प्रश्न – माझ्या बारा वर्षांच्या मुलीला अश्लील पुस्तकं वाचायला आवडतात. मी त्याबद्दल काय करू?

उत्तर – मी तिला मला शक्य असतील तेवढी सारी अश्लील पुस्तकं विकत घेऊन देईन. मगच ती त्यातून बाहेर पडेल. पण तिला अश्लीलतेत एवढा रस का वाटतो? जे तुम्ही तिला कधीच सांगितलं नाही, त्या लैंगिकतेच्या सत्याचा शोध ती घेते आहे का?

प्रश्न – चौदा वर्षांच्या मुलाला लैंगिक किस्मे सांगितल्याबद्दल तुम्ही रागवाल का?

उत्तर – मुळीच नाही. मी त्याला अधिक चांगले किस्मे सांगीन. बहुतेक मोठी माणसं लैंगिक किस्मे सांगतात. विद्यार्थी दशेत सगळ्यात चांगले लैंगिक किस्मे मी एका पादयाकडून ऐकले. लैंगिकतेबद्दल वाटणाऱ्या कुतूहलावर टीका करणं म्हणजे निव्वळ भोंदूपणा आणि दंभ आहे.

लैंगिक गोष्ट म्हणजे सरळ सरळ लैंगिकतेच्या दडपणाचा परिणाम आहे. पापाच्या भीतीमुळे दडपल्या गेलेल्या भावनांना मोकळी वाट करून देणारा तो राजमार्ग आहे. स्वातंत्र्याच्या अंमलाखाली लैंगिक गोष्टींना बहुतेक नैसर्गिक मरण येईल. बहुतेक – संपूर्णपणे नाही – कारण लैंगिकतेमध्ये माणसाला मूलभूत रस आहे.

प्रश्न – लैंगिकतेचं शिक्षण तुम्ही कोणाला द्याल? शिक्षकांना की पालकांना?

उत्तर – अर्थातच पालकांना.

धर्म

प्रश्न – धर्मविषयक शिक्षणाला तुमचा विरोध का आहे?

उत्तर – इतक्या वर्षांच्या मुलांशी वागण्याच्या अनुभवातून इतर कारणांबरोबर माझ्या हे लक्षात आलं की सगळ्यात जास्त विक्षिप्त वागणारी मुलं ही कडक धार्मिक वातावरणात वाढलेली असतात. याच कडक धार्मिक वातावरणात वाढवल्याचा परिणाम म्हणजे लैंगिकतेला आवश्यकतेपेक्षा केंक पटींनी जास्त महत्त्व दिलं जातं.

धार्मिकतेच्या पुरस्कर्त्यांनी पहिला माणूस पापातून जन्मल्याची कल्पना स्वीकारली आहे आणि त्यामुळे धार्मिक शिक्षण हे मुलांसाठी मानसिक दृष्ट्या हानिकारक आहे. ज्यू आणि ख्रिश्चन धर्मांमध्ये शरीराचा तिरस्कार केला आहे. पारंपरिक ख्रिश्चन धर्म हा मुलामध्ये वऱ्याचदा स्वतःवद्दल असमाधानाची भावना निर्माण करतो. स्कॉटलंडमध्ये असताना अगदी लहानपणापासून मला नरकातील आगीची भीती दाखवली गेली होती.

मध्यमवर्गीय इंग्लिश घरातील नऊ वर्षांचा एक मुलगा समरहिलला आला. तेव्हा त्याच्याशी माझा संवाद झाला, तो असा –

"देव कोण आहे?"

"मला माहीत नाही; पण तुम्ही जर चांगले असाल तर तुम्ही स्वर्गात जाता आणि तुम्ही वाईट असाल तर नरकात."

"आणि नरक म्हणजे कसली जागा आहे रे?"

"काळी कुट्ट. आणि सैतान वाईट आहे."

"हं SSSS! आणि मग नरकात कशा प्रकारची माणसं जातात?"

"वाईट लोक. ते शिव्या देतात आणि दुसऱ्यांना जीवे मारतात."

आपण या असल्या गोष्टी मुलांना शिकवतो – त्यांतली असंबद्धता आपल्या लक्षात येणार तरी कधी? शिव्या देणं आणि खून आपण एकाच तराजूनं तोलतो आणि त्यातून त्या सर्वांनाच अक्षम्य अशा शिक्केला पात्र ठरवतो.

जेव्हा मी एका मुलाला देवाचं वर्णन करायला सांगितलं तेव्हा तो म्हणाला की देव कसा दिसतो याची त्याला काहीही कल्पना नव्हती. पण त्याचं देवावर फार प्रेम असल्याचं त्यानं मला ठासून सांगितलं. ज्याचं अजिबात वर्णन करता आलं नाही आणि ज्याला त्यानं कधीही पाहिलेलं नव्हतं त्या देवावर माझं प्रेम आहे असं म्हणताना तो काहीतरी निरर्थक, पारंपरिक असं बोलत होता. सत्य हे होतं की त्याला देवाची भीती वाटत होती.

प्रश्न – तुमचा ख्रिस्तावर विश्वास आहे का?

उत्तर – काही वर्षांपूर्वी एका अप्रशिक्षित धर्मोपदेशकाचा मुलगा समरहिलमधे होता. एका रविवारी रात्री आम्ही सगळे नृत्य करत असताना त्या धर्मोपदेशकानं निराशेनं मान हलवली आणि म्हणाला, "नील, ही फारच छान शाळा आहे, पण तुम्ही सारे इतके पाखंडी कसे रे?"

मी म्हणालो, "ब्राऊन, तू तुझं सारं आयुष्य कन्फेशन बॉक्समध्ये बसून स्वतःला कसं वाचवायचं हे लोकांना सांगण्यात घालवतोस. तू मुक्तीबद्दल "बोलतोस". आम्ही मुक्ती जगतो."

आम्ही काही जाणीवपूर्वक ख्रिस्ती धर्माचं पालन करत नाही. पण व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिलं तर येशूला मनापासून आवडेल अशा पद्धतीनं जिथं मुलांना वागवलं जातं, अशी समरहिल ही अखड्या इंग्लंडमध्ये एकुलती एक शाळा असावी. कॅल्व्हिनिस्ट पाद्री साऊथ आफ्रिकेमध्ये मुलांना ठोकून काढतात आणि रोमन कॅथॉलिक पाद्रीही तेच करतात. समरहिलमध्ये आम्ही मुलांना प्रेम देऊन त्यांना सर्वस्वी आपलं म्हणतो.

प्रश्न – देव या कल्पनेची ओळख मुलांना सर्वप्रथम कशी करून द्यावी?

उत्तर – देव म्हणजे कोण? मला माहित नाही. आपल्या प्रत्येकातील जे चांगलं आहे ते म्हणजे देव असं मला वाटतं. स्वतःला ज्या अस्तित्वाची नीटशी कल्पना नाही त्याबद्दल जर मुलाला शिकवायचा प्रयत्न तुम्ही केलात, तर त्या गोष्टीमुळे मुलाचा फायदा होण्याऐवजी तोटाच होईल.

देवाचं नाव घेऊन शिष्या देणं म्हणजे निरर्थकपणे देवाचं नाव घेणं. मुलांचं शिष्या देणं हे लैंगिकतेशी आणि मलमूत्र-विसर्जनाच्या नैसर्गिक क्रियेशी निगडित असतं. देवाला परमपवित्र व्यक्ती मानणाऱ्या आणि बायबलचं अक्षर नि अक्षर तसंच्या तसं स्वीकारणाऱ्या धार्मिक व्यक्तीबरोबर अशी चर्चा करणं फार अवघड आहे. जर देव म्हणजे मूर्तिमंत प्रेम आणि जिथे भीतीचा लवलेशही नाही असं अस्तित्व – असं प्रत्येकाला समजलं, तर देवाचं नाव कोणीही निरर्थकपणे घेणार नाही. ईश्वराची निंदा थांबवण्यासाठी उपाय एकच, तो म्हणजे देवाला प्रेमळ आणि मानवी रूप देणं.

मानसशास्त्र

प्रश्न – प्रत्येक व्यक्ती मोठी झाल्यावर (काही प्रमाणात) विक्षिप्त होणं हे अपरिहार्य नाही का?

उत्तर – फ्राईडच्या संशोधनातून समजलेल्या खूप गोष्टीमुळे अचंब्यात पाडणारे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. त्यांना उत्तर एकच आहे – स्वयंनियंत्रण. प्रत्येक मानसविश्लेषणतज्ज्ञाला अंधुकपणे का होईना, हे नेहमीच जाणवत असेल की जर बाळपणापासूनच त्या व्यक्तीला स्वयंनियंत्रणाची संधी मिळाली असती, तर विश्लेषणामध्ये त्याला जे तासन तास घालवावे लागले, त्यांची गरजच पडली नसती. अंधुकपणे हा शब्द मी मुद्दाम वापरला कारण शंभर टक्के खात्री कशाचीच देता येत नाही.

स्वातंत्र्यात वाढलेल्या माझ्या मुलीला कदाचित एक दिवस मनोविश्लेषणतज्ज्ञाकडे जावं लागेल आणि ती म्हणेल, "डॉक्टर, मला उपचारांची गरज आहे. मला माझ्या वडिलांमुळे गंड निर्माण झाला आहे. ए. एस. नीलची मुलगी म्हणून सगळीकडे जी माझी ओळख करून दिली जाते त्याचा मला वैताग आला आहे. लोक माझ्याकडून फारच अपेक्षा करतात; मी परिपूर्ण असावं अशी त्यांची अपेक्षा असते. माझे बाबा आता हयात नाहीत पण त्यांच्या पुस्तकांमधून त्यांनी माझं जे प्रदर्शन केलं आहे त्याबद्दल मी त्यांना कधीच क्षमा करणार नाही. हं, मग मी सोप्यावर आडवी होऊ का?" ....कशाचीच खात्री देता येत नाही.

प्रश्न – स्वतःचाच दुस्वास कसा प्रकट होतो?

उत्तर – मुलामधील स्वतःचा दुस्वास हा समाजविरोधी वागणूक, भांडण, बदला घेणं, चिडकेपणा, विध्वंसक वृत्तीतून प्रकट होतो. स्वतःचा दुस्वास हा इतरांवर परावर्तित होतो.

अनौरस मुलाची आई इतरांच्या व्यभिचाराला दूषणं देत बसेल. ज्या शिक्षकांनं आयुष्यभर हस्तमैथुनावर विजय मिळवण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला आहे, तो मुलांना "त्याच" कारणासाठी छड्या मरेल. जिंनं लैंगिक वासना दडपून त्यांचं उदात्तीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे, अशी अविवाहित प्रौढा स्वतःबद्दलचा द्वेष इतरांबद्दल चकाट्या पिटण्यातून आणि कटुतेतून प्रकट करेल. सर्व तिरस्कार हा स्वतःचा तिरस्कार असतो.

जू लोकांचा संहार ज्या लोकांनी केला ते स्वतःचाच तिरस्कार करत असत. युरोपमध्ये स्थायिक झालेले आशियाई जसे त्यांच्या मूळ देशवासीयांबद्दल फारशी आस्था बाळगत नाहीत; तसंच कृष्णवर्णीयांमध्येही घडताना दिसतं.

प्रश्न – जेव्हा तुम्ही मुलाच्या बाजूने असता, तेव्हा तो तुमचा, मुलाला आपल्या ताब्यात घेण्याचा मार्ग नसतो का?

उत्तर – समजा असला, तरी त्याचं काय? जर त्यामुळे मुलाला मदत होत असेल तर माझा हेतू काय आहे याचा संबंध येतो कुठे?

प्रश्न – मला आठ वर्षांची एक मुलगी माहीत आहे. ती आईसमोर बोलताना चाचरते. का?

उत्तर – बऱ्याचदा तोतरं बोलणं हा स्वतःचं काहीतरी उघडकीला न आणण्यासाठी अवधी मिळवण्याचा प्रयत्न असतो. मला जेव्हा भाषण करताना अवघड प्रश्न विचारला जातो, तेव्हा माझं अज्ञान आणि गोंधळ लपवण्यासाठी मी "हं हं...अंउ अंउ..." करतो.

ही मुलगी आईला घाबरते असं दिसतं आहे. आई नैतिकतेचे पाठ देणारी असावी अशी मला शंका आहे.

हस्तमैथुन केल्यामुळे अपराधी भावनेची टोचणी लागून एक मुलगा तोतरं बोलतो आहे असं माझ्या लक्षात आलं. हस्तमैथुन हे पाप नाही हे मी त्याला जेव्हा पटवून दिलं तेव्हा त्याचं तोतरं बोलणं बंद झालं. पण मानसशास्त्रात तोतरं बोलण्यासंबंधी फारसं संशोधन अजून झालेलं नाही.

प्रश्न – पती आपल्या पत्नीचं वा पत्नी आपल्या पतीचं मनोविश्लेषण करू शकते का?

उत्तर – कधीही कोणत्याही कारणासाठी नातेसंबंधातल्या माणसांनी मानसशास्त्रीय दृष्ट्या एकमेकांची चिकित्सा करू नये. मला एकमेकांचं मनोविश्लेषण केलेल्या पति-पत्नींची उदाहरणं माहीत आहेत. आणि हे विश्लेषण नेहमीच अपयशी ठरलेलं आहे, आणि कधी कधी तर नक्कीच घातक ठरलं आहे.

कोणत्याही पालकांनं कधीही आपल्या मुलाचं विश्लेषण करून त्यानुसार उपाययोजना करण्याचं धाडस करू नये, मग ती कोणत्याही प्रकारची उपाययोजना असेना का!

प्रश्न – खूपशी मोठी माणसं त्यांना लहानपणी मिळालेल्या कडक शिक्षकांबद्दल ऋणी असल्याचं का सांगतात?

उत्तर – त्यांची अहंमन्यता बोलते. मीटिंगमध्ये जेव्हा एखादा माणूस म्हणतो, "मी लहानपणी मार खाल्ला आणि मला त्याचा खूपच फायदा झाला," तेव्हा खरं म्हणजे त्याला म्हणायचं असतं, "माझ्याकडे पाहा. मला जरी लहानपणी मार बसला तरी किंवा खरं तर त्यामुळेच मी आज यशस्वी आहे."

गुलामाला खरं तर स्वातंत्र्य नको असतं. त्याला स्वातंत्र्याचं कौतुक वाटणं शक्य नसतं. बाहेरून लादलेल्या शिस्तीमुळे माणसं गुलाम, कमी दर्जाची आणि आत्मक्लेशात आनंद मानणारी बनतात आणि स्वतःच्या साखळदंडांच्याच प्रेमात पडतात.

प्रश्न – एखादा साधासुधा शिक्षक मनोविश्लेषण करू शकतो का?

उत्तर – नाही, तो तसं करू शकणार नाही. सर्वप्रथम त्यानं स्वतःचं मनोविश्लेषण करून घ्यायला हवं, कारण जर त्याचं स्वतःचं सुप्त मन हे अज्ञात क्षेत्र राहणार असेल, तर त्याला मुलाच्या आत्म्याचं अज्ञात क्षेत्र समजावून घेणं फारसं जमणार नाही.

शिकणे

प्रश्न – जेव्हा शिक्षिका वर्गात शिकवण्याचा प्रयत्न करत असते आणि त्याच वेळी एखादा मुलगा त्याच्या पेन्सिलीबरोबर खेळत राहतो, तेव्हा तिनं काय करायला पाहिजे?

उत्तर – पेन्सिल म्हणजे लिंगाची प्रतिकृती. मुलाला त्याच्या लिंगाबरोबर खेळण्यास बंदी आहे. उपाय – पालकांना हस्तमैथुनावर त्यांनी घातलेली बंदी उठवायला सांगा.

प्रश्न – तुम्हाला लॅटिन किंवा गणित शिकवणं मान्य नाही. मग मुलाच्या मनाचा विकास कसा घडवावा असं तुम्ही सुचवाल?

उत्तर – "मन" म्हणजे काय ते मला माहीत नाही. जर गणित आणि लॅटिनच्या तज्ज्ञांची मनं महान असतील तर मला तरी त्याची कल्पना नाही.

प्रश्न – प्रगत गणिताबद्दलच्या तुमच्या नापसंतीचा प्रभाव पडून समरहिलच्या मुलांचा गणित न शिकण्याकडे कल होऊ शकतो का?

उत्तर – मी मुलांशी कधीही गणिताबद्दल बोलत नाही. मला स्वतःला गणित इतकं आवडतं की मी भौमितिक आणि बीजगणितातील उदाहरणं गंमत म्हणून बऱ्याचदा सोडवत बसतो.

गणिताबद्दल माझं असं म्हणणं आहे की ते मुलांसाठी खूपच अमूर्त आहे. जवळजवळ प्रत्येक मुलाला गणिताची तीव्र नावड असते. जसं "दोन" सफरचंदं म्हटल्यावर सर्व मुलांना त्याचा अर्थ समजतो, तसा फार थोड्या मुलांना "क्ष" सफरचंदं म्हटल्यावर अर्थ कळतो.

शिवाय लॅटिन आणि ग्रीकबद्दल माझं जे म्हणणं आहे तेच गणिताबद्दलही आहे – जी मुलं गाड्या रिपेअर करणार आहेत किंवा स्टॉकिंग्ज विकणार आहेत, त्यांना क्वाड्राटिक इक्वेशन्स शिकवत बसण्यात काय अर्थ आहे? तो चक्क वेडेपणा आहे.

प्रश्न – गृहपाठावर तुमचा विश्वास आहे का?

उत्तर – मुलांनी आपण होऊन निवडलेले नसले तर शाळेतील पाठांवरही माझा विश्वास नाही. गृहपाठाची सवय अतिशयच वार्डेट आहे. मुलांना गृहपाठाचा वैताग येतो आणि त्याचा धिक्कार करायला हे एकच कारण पुरेसं आहे.

प्रश्न – काही मुलं शारीरिक शिक्षा केल्यावरच का शिकतात?

उत्तर – माराच्या धाकानं मी कुराणसुद्धा पाठ करीन असं मला वाटतं. पण त्याचा परिणाम असा होईल की आयुष्यभर मी कुराणाचा, मारणाऱ्याचा आणि स्वतःचा द्वेष करीन.